

75
122

588

डी/५४

मराठ्यांचा इतिहास

भाग ४ था

13

शहाजीचे चरित्र.

कै. दत्तात्रय बाळकृष्ण करकरे

किंमत दोन रुपये

21/58

डेव्हान वेंकटेश्वर प्रोब्लेमेटिक सोल्यूशन्स
प्रा.

F
~~12~~

३१/५४

मराठ्यांचा इतिहास.

भाग ४

शहाजीचें चरित्र.

लेखक

कै. दत्तात्रय बाळकृष्ण करकरे

हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्य, अस्तनींतील निखारा, पेशवाईचा मध्यकाल,
मराठ्यांचा इतिहास भाग १ ते ३ वगैरे पुस्तकांचा कर्ता.

—प्रस्तावना—लेखक—

श्रीयुत यादव माधव काळे, वकील

‘ वऱ्हाडचा इतिहास ’ या पुस्तकाचे कर्ते, बुलढाणा.

आवृत्ति पहिली.

सन १९२९.

(सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन.)

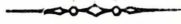
किंमत दोन रुपये.

मुद्रकः—गणेश काशिनाथ गोखले

सेक्रेटरी, श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स,

४९५-४९६ शनिवार पेठ, पुणे नं. २.

आभार-प्रदर्शन.

या भागास मी ज्या ज्या ग्रंथांचे आधार घेतले आहेत, त्या त्या सर्व ग्रंथकारांचा ज्या ज्या अनेक स्नेह्यांनी व वाचनालयांनी मला आपल्या अमोल्य ग्रंथ-संग्रहालयाचा उपयोग करण्याची, व आवश्यक ती पुस्तके वापरण्यास जवळ ठेवण्याची परवानगी दिली त्यांचा व ज्या इतर अनेक स्नेही व मराठ्यांच्या इतिहासाविषयी अभिमान असणाऱ्या मंडळींनी माझ्या अंगीकृत कार्यास उत्तेजन देऊन मला निरनिराळ्या प्रकारे उपयुक्त व उदारपणाने मदत केली, त्या त्या सर्वांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

ग्रंथकार.

प्रकाशकः—गो. बा. करकरे, बी. ए.

जळगांव, पूर्वखानदेश.

प्रस्तावना.

कै० दत्तोपंत करकरे हे इतिहासाचे एकनिष्ठ सेवक होते. त्यांचे मराठ्यांच्या इतिहासाचे पहिले तीन भाग प्रसिद्ध झाले आहेत. दुर्दैवाने रा. करकरे हे कालवश झाले. त्यांचे इतिहासाचा सा चौथा भाग त्यांचे बंधू गो. बा. करकरे यांनी प्रसिद्ध केला आहे.

रा करकरे यांनी आपल्या ग्रंथाचा विस्तार फार मोठा घरला होता व त्या अंदाजाने पहिले तीन भाग मराठ्यांचा वास्तविक इतिहास सुरू होण्यापूर्वीच्या पार्श्वभागांतच खर्ची पडले. हा पार्श्वभाग थोडक्यांत आवरला असता तर करकरे यांच्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या श्रमांचें फल यापूर्वीच आपणांस मिळालें असतें. पण मुख्य भाग सुरू होण्यापूर्वीच दुर्दैवाने करकरे मृत्युमुखी पडले.

हल्लींच्या चौथ्या भागांत भोसले घराण्याची पूर्वपीठिका व त्यांचा उदेपूरच्या शिसोदे घराण्याशी संबंध या विषयीची परंपरागत आलेली सर्व माहिती दिली आहे. शहाजी व शिवाजी यांच्या वेळच्या व नंतरच्या सर्व वखरी व अलीकडे प्रसिद्ध झालेले राघामाभव विलास चंपू, शिवभारत वगैरे ग्रंथ यांतील सर्व माहिती परिश्रमपूर्वक या भागाचे आरंभी दिली आहे. ही माहिती दंतकथात्मक व पौराणिक स्वरूपाची असल्यामुळे त्यांतील प्रत्येक शब्द इतिहासाचे कसोटीस लागणार नाही. तरी भोसले व इतर मराठे हे खरे क्षत्रिय असून त्यावेळीं ही समजूत सर्वमान्य होती व त्यांचे चरित्रहि क्षालवृत्तीचेच होतें याबद्दल कोणासहि शंका राहिली नाही. उदेपूरच्या घराण्याशी दाखविलेले नाते हें मात्र कितपत खरें असेल हें सांगतां येत नाही. हिंदुस्थानांत रजपूत हेच विविवाद व खरेखुरे क्षत्रिय आहेत अशी समजूत असल्यामुळे ज्याला म्हणून आपले क्षत्रियत्व सर्वमान्य करावयाचें असेल त्यानें रजपुताशी संबंध दाखविलाच पाहिजे अशी बरेच दिवसांपासून परंपरा चालत आली आहे व याच कल्पनेंत या बऱ्याच वंशावळींचे बीज आहे असा संशय येतो. वास्तविक रजपुतां-शिवाय दुसरे क्षत्रिय अस्तित्वांत नाही हें म्हणणें म्हणजे “कालावाद्यं-

तयोः स्थितिः” असे म्हणण्याइतकेंच आकुंचितपणाचें आहे. दक्षिणेंतील मराठे हे स्वयंसिद्ध क्षत्रियच आहेत व त्यांच्या क्षत्रियत्वाबद्दल त्यांना रजपूतार्थी नातें लावण्याचें काहींच कारण नाहीं.

प्रस्तुत ग्रंथांतील सर्व माहिती आधार व निर्विवाद अशीच दिली आहे. शिवाजीची जन्मतिथी जुनीच प्रमाण घरून नवीन तिथीचा उल्लेख मात्र केला आहे.

राजकारणांत मराठे लोक उदयास येण्यास कोणकोणत्या पुरुषांची कर्तबगारी कारणीभूत झाली हें जाणणें आवश्यक आहे. लुकजी जाधवराव, मालोजी भोसले, मुरार जगदेव, उदाराम माहूरकर, साबाजी अनंत, बाजी घोरपडे वगैरे लोकांच्या उळाढाली, पराक्रम व मुत्सद्दीपणा यांमुळे इतर मराठ्यांना पुढें येण्यास संधि मिळाली व तिचा फायदा शिवाजीस मिळाला. त्यावेळच्या विजापूर व नगर येथील मुसलमान सरदारइतकेंच हिंदु सरदारहि होते व मुत्सद्दीगिरी तर बऱ्याच अंशी हिंदूंच्या हातीं आली होती. वरील राज्यांतील मुसलमानांचा जोम संपून नवीन दमाच्या मराठ्यांस बरेंच कार्यक्षेत्र मिळालें.

प्रस्तुत ग्रंथांत निरनिराळ्या व्यक्तींच्या घराण्यांची माहिती दिली आहे ती मनोवेधक आहे. तसेंच स्थळांची नक्की माहिती काळजीनें दिली आहे. ग्रंथांतील निरनिराळी माहिती कोठून घेतली हें मात्र पुष्कळ ठिकाणीं लिहिलेंलें नाहीं त्यामुळे चिकित्सकबुद्धीनें वाचणारांस मूळ आधाराचा पत्ता लागण्यास अडचण पडेल. टीपेंत असे आधार देणें बरें. कारण दिलेल्या माहितीची जबाबदारी ग्रंथकर्त्यांवर किती व आधारभूत ग्रंथांवर किती याची वाटणी बरोबर करितां येते.

प्रस्तुत भागांत मुख्यत्वे शहाजी राजे भोसले यांचें चरित्र आलें आहे. शहाजीच्या चरित्रांतील सर्व उपलब्ध माहिती ग्रंथकर्त्यानें दिली आहे. त्यावेळचे प्रसिद्ध व कर्ते पुरुष व त्यांच्या उळाढाली यांत वर्णिल्या आहेत. शेवटीं शहाजीच्या चरित्र्याचें मार्मिक विवेचन केलें आहे. शिवाजीच्या कर्तृत्वाचें बीज शहाजीच्या कर्तबगारींत कसे आहे हें दाखविण्याचा प्रयत्न

(३)

केळा आहे व तो बरा साधला आहे. शेवटी तंजावरच्या राजघराण्याची माहिती परिशिष्टरूपाने दिली आहे.

एकंदरीत हा भाग काळजीने वाचण्या योग्यतेचा झाला आहे. रा. गो. बा. करकरे यांनी हा भाग छापून महाराष्ट्र ऐतिहासिक साहित्याची चांगली सेवा केली आहे व तिचे चीज महाराष्ट्रीय बाचकवर्ग करील अशी आशा आहे.

बुलढाणा (वन्हाड) }
ता. ३०।४।१९२९ }

यादव माधव काळे

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

वडील बंधूंच्या अकाली निधनानें अपूर्ण राहिलेल्या मराठ्यांच्या इतिहासाचा चवथा भाग प्रसिद्ध करितांना श्रीमती बाईसाहेबांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाही. बंधूंच्या निधनानंतर लवकरच श्रीमंत सरदारसाहेब यांचेही अकाली निधन झाल्याने उरलेले लिखाण कसे प्रसिद्ध होईल ही मनास काळजी लागून राहिली होती. अशा वेळीं श्रीमती बाईसाहेबांनीं कै. श्रीमंत सरदारसाहेबा-प्रमाणेंच उदार आश्रय दिला यावद्दल त्यांचे उपकार मानावे तितके थोडेच आहेत. त्याचप्रमाणें प्रस्तावनालेखक श्री. काळे यांनीं विनंतीस मान देऊन प्रस्तावना लिहून दिल्यावद्दल त्यांचे आभार मानणें जरूर आहे. तसेंच सदर ग्रंथाचे प्रकाशनाबाबत श्रीमंतांचे दिवाण श्री. सदाशिवराव गचके यांनीं केलेल्या मदतीवद्दल त्यांचा मी फार आभारी आहे.

पूर्वीच्या तीन भागांप्रमाणेंच हा भागही जनता—जनार्दनास प्रिय होईल अशी आशा आहे.

जळगांव, ता. २२-१०-२९.

गो. वा. करकरे.

श्रीमती आनंदीबाईसाहेब भ्रतार कै० धैर्योदार्य चूडामणी, श्रीमंत
सरदार गंगाधरराव रघुनाथराव ऊर्फ गंभीरराव देशमुख, देशपांडे
सरकानगो, सावई, जिल्हा पूर्वखानदेश. [फोटो सन १९२२

जन्म ता. ३१-८-१८८३

शुक्रवार श्रावण वद्य १४ श० १८०५

निधन ता. ७-३-१९२६

रविवार फाल्गुन वद्य ८ श० १८४८

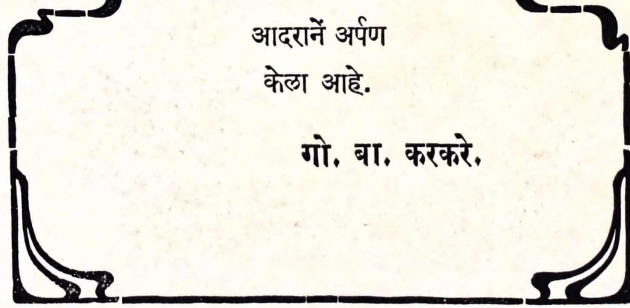
कै० धैर्योदार्य चूडामणी, श्रीमंत सरदार गंगाधरराव रघुनाथराव
ऊर्फ गंभीरराव देशमुख, देशपांडे, सरकानगो, सावदे, जि० पूर्वखानदेश.

अर्पण-पत्रिका.

श्रीमंत आनंदीबाईसाहेब भ्रतार कै.
धैर्योदार्य चूडामणी श्रीमंत सरदार
गंगाधरराव रघुनाथराव ऊर्फ
गंभीरराव देशमुख, देशपांडे,
सरकानगो, सावदे जिल्हा
पूर्वखानदेश यांचे सेवेसी
हा ग्रंथ त्यांच्या पर-
वानगीनें अत्यंत
आदरानें अर्पण
केला आहे.

गो. बा. करकरे.

मराठ्यांचा इतिहास.

भाग चौथा

क्षत्रिय कुलावतंस श्रीमंत

शहाजी राजे.

परिच्छेद पहिला

भोंसले घराण्याची पूर्वपीठिका.

“ तुझे मनोरथ सिद्धीस जातील; व तुझे वंशीं ”

“ श्री सांबाचा अवतार, शककर्ता निर्माण होईल. ”

—तुळजापूर येथील देवीचा मालोजास झालेला दृष्टांत.

भोंसल्यांचे घराणे, हें दक्षिणेंतील इतिहासप्रसिद्ध मराठा घराण्यांतील

आतिशय प्रसिद्ध व पुरातन असून, हें क्षत्रिय घराणे देवराजजी महाराणा या नांवाच्या एका पराक्रमी रजपूत पुरुषानें दक्षिणेंत स्थापन केलें. यासंबंधी अशी पूर्वपीठिका आहे कीं, अयोध्या प्रांतांत “ शिसोदे ” ह्या नांवाचे सूर्यवंशीय राजे राज्य करीत असतां त्यांच्यांतील एका पराक्रमी पुरुषानें नर्मदा नदीच्या दक्षिणतीरीं येऊन त्या ठिकाणीं एक राज्य संपादन केलें; व तेथें तो स्वतंत्रपणें राज्य करूं लागला. पुढें शककर्ता शालिवाहन यानें त्याच्या

वंशांतील एका राज्यकर्त्याचा पराभव करून त्यास पदभ्रष्ट केलें; तेव्हां त्याची स्त्री आपला पांचसहा वर्षांचा मुलगा बरोबर घेऊन तेथून मेवाड प्रांतांत गेली; व तेथें आपल्या ह्या अज्ञान मुलासह एका ब्राह्मणाच्या आश्रयास राहिली. ह्या ठिकाणी असतां हा मुलगा दररोज त्या ब्राह्मणाच्या गाई रानांत चारण्याकरितां घेऊन जात असे. त्याप्रमाणें एक दिवस तो मुलगा रानांत गेला असतां त्यास एके जागीं पुरलेलें पुष्कळ द्रव्य सांपडलें; तें घेऊन तो घरीं परत आला, व तें त्या ब्राह्मणास दाखवून, त्यानें घडलेली सर्व हकांकृत त्यास सांगितली. नंतर त्या ब्राह्मणाच्या मदतीनें त्यानें तो पहाडो प्रदेश आपल्या हस्तगत करून घेतला; त्या ठिकाणीं आपलें राज्य स्थापन केलें, व तेथें एक किल्ला बांधून त्यास “चित्रकूट” हें नांव दिलें; हाच किल्ला सांप्रत “चितोड*” ऊर्फ “चितोडगड” ह्या नांवानें प्रसिद्ध असून त्या ठिकाणीं त्याच्या वंशजांनीं पुढें पांचशें वर्षे राज्य केलें, असें म्हणतात.

मध्यंतरी, इ. स. १२७५ च्या सुमारास, महाराणा लक्ष्मणसिंह ह्या नांवाचा एक पुरुष या चितोड येथील गादीवर बसला; त्यास भीमसिंह या नांवाचा एक चुलता असून तोच राज्याचा सर्व कारभार पहात असे; त्यास पद्मिनी या नांवाची एक अतीशय लावण्यसंपन्न स्त्री होती: तिच्या लोकोत्तर

*चितोड ऊर्फ चितोडगड हा हातेहासप्रसिद्ध किल्ला उदेपूरच्या राज्यांत उदे-पूरपासून अजमासें सत्तर मैलांवर, राजपुताना-माळवा रेल्वेच्या खांडवा ते अज-मीर मार्गावर असून तें एक रेल्वेस्टेशनही आहे; व येथून उदेपूरपर्यंत एक रेल्वेचा फांटा गेलेला आहे. चितोड हा गांव गाभेरी नदीच्या कांठीं वसलेला असून गांवापासून किल्ला अगदीं जवळ आहे; व गांव आणि किल्ला यांच्या अजमासें मधोमध स्टेशन आहे; हा किल्ला आगगाडींतून जातां येतांनाही दृष्टीस पडतो; व त्याचें भव्य असें दर्शनीय स्वरूप पाहूनच मन थक्क होऊन जातें.

स्वरूपाची कीर्ति दिल्लीचा बादशाहा अल्लाउद्दीन खिलजी (कारकीर्द इ. स. १२९६ ते इ. स. १३१६) याच्या कानावर गेली; तेव्हां त्याने तिच्या अभिलाषाने मेवाड प्रांतावर स्वारी केली, आणि त्यानंतर रजपूत व मुसलमान यांच्यामध्ये भयंकर रणकंदन माजून अल्लाउद्दीन याने अखेरस चितोडगड आपल्या हस्तगत करून घेतला (इ. स. १३०४). त्यावेळी आपल्या वंशाचा समूळ नाश नाश होऊं नये म्हणून लक्ष्मणसिंहाने आपला दुसरा व सर्वांत आवडता मुलगा अजयसिंह यांस आपणाजवळ बोलावून घेतले; व त्यास आज्ञा केली की, “ आपल्या घराण्याचे निर्मूलन होणे कोणत्याहि प्रकारे इष्ट नाही; म्हणून तूं ताबडतोब या ठिकाणाहून निघून कैलवाडा* या नांवाच्या अवघड व बळकट ठिकाणी जाऊन आपल्या प्राणाचे रक्षण करावेस; ” अल्लाउद्दीनच्या सैन्याबरोबर आपण दोन हात करावे, अशी अजयसिंहाची फार इच्छा होती; त्यामुळे स्वतःच्या प्राणाचे रक्षण करण्याकरितां पळून जाणे त्यास पसंत नव्हते; तथापि वडिलांनीं फारच आग्रह केल्यामुळे तो अखेरस नाइलाजाने आपल्या वडील बंधूचा अज्ञान मुलगा हमीरसिंह ऊर्फ हमीरसिंह यांस बरोबर घेऊन कैलवाडा येथे गेला, व इकडे रजपुतांचा भयंकर प्राणनाश होऊन चितोडगडावर मुसलमानी अंमल सुरू झाला.

अजयसिंह हा हमीरसिंहास बरोबर घेऊन कैलवाडा येथे गेल्यानंतर त्याने त्या ठिकाणी एक बरेच मोठे सैन्य जमविले; आणि मुसलमानांच्या ताब्यांत गेलेल्या आपल्या वडिलांच्या राज्यापैकींचा बराच प्रदेश त्याने पुन्हां

* कैलवाडा, हा खेडेगांव उदेपूरच्या राज्यांत पश्चिम सरहद्दीवर, अरवली पर्वताच्या आंतील भागांत कुमलगड या नांवाच्या प्रसिद्ध किल्ल्याच्या पायथ्याशी वसलेला आहे. हा किल्ला महाराणा कुंभ याने पंधराव्या शतकांत बांधिला असून तो अतिशय मजबूत, चढण्यास अवघड व समुद्रसपाटीपासून अजमासे ३५६८ फूट उंचीवर आहे.

आपल्या हस्तगत करून घेतला; व राजनगर* या नांवाचा एक किल्ला बांधून तेथे आपली राजगादी स्थापन केली. अजयसिंहाचे आपल्या पुतण्यावर अतीशय प्रेम होतें; त्यामुळे तो वयांत आल्यावर अजयसिंहानें त्यास—हम्मीर सिंहास—गादीवर बसविलें; व आपण सर्व राज्याचा कारभार पाहूं लागला. अशा रीतीनें कांहीं काळ लोटल्यावर अजयसिंह मृत्यु पावला. त्याल सजनसिंह या नांवाचा एक मोठा शूर, कर्तृत्ववान व विचारी मुलगा होता; त्यानें, आपल्या चुलत भावाशीं राज्याकरितां भांडत बसण्यापेक्षां आपण स्वतःच एक स्वतंत्र राजगादी स्थापन करावी, असा विचार करून तो दक्षिणेकडे आला; आणि सोधवाडा प्रांत कार्बाज करून तेथे त्यानें एका स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली.

या ठिकाणीं त्याच्या घराण्याचें चार पिढ्या वास्तव्य झालें; सजनसिंहा-
नंतर दिळीपसिंहजी, सिंहजी ऊर्फ शिवाजी, भोंसाजी† व देवराजजी हे चार पुरुष अनुक्रमे राज्यकर्ते झाले. या चारीही राज्यकर्त्यांच्या कारकीर्दीत मुसलमान लोकांनीं त्यांच्यावर अनेक वेळां स्वाऱ्या केल्या. त्यामुळे त्यांना अतीशय त्रास भोगावा लागला. अखेरीस देवराजजी हा इ० सन १४१५ च्या सुमारास राज्यत्याग करून नर्मदा ओलांडून प्रथम दक्षिणेंत आला; व आपलें नांव बदलून आपणास “ भोसावंत भोंसले ” असें म्हणवून घेऊं लागला. त्यानें पहिल्यानें कांहीं दिवस कृष्णा व भिमा या नद्यांच्या तीरीं पाळेगिरी करून आपला चरितार्थ चालविला; व नंतर सिंगणापूरची पाटिलकी मिळविली, व तो तेथे कायमचें वास्तव्य करून राहूं लागला. याच वेळेपासून सिंगणापूर हें भोंसल्यांचें मूळ गांव असें मानितात.

* राजनगर हा किल्ला व गांव उदेपूरच्या राज्यांत उदेपूरपासून अजमासें चाळीस मैलांवर, उत्तर दिशेस आहे.

† भोंसाजी हा चितोडनजीक भोसावंत म्हणून एक गांव आहे, तेथे येऊन राहिला होता, त्यावरून,—अथवा “भोंसाजी” या नांवाच्या पुरुषावरून त्या वंशास “भोंसले” हें नामाभिधान प्राप्त झालें, असाहा उल्लेख आढळतो.

भोंसले घराण्याची वंशावळ.

(१) लक्ष्मणसिंह; चितोडचा महाराणा.

(३) आसिंहजी चितोड वंशाचा संस्थापक

(२) सजनसिंह महाराणा
(सोंधवाडा येथे आला)

(५) उदेपूरच्या वंशाचा
संस्थापक

(६) कच्छभूजच्या
राज्याचा संस्थापक.

(४) दिलीपसिंहजी महाराणा.

(७) ...सिंहजी महाराणा.

(९) भोंसाजी महाराणा;

(८) सोंधवाड वंशाचा संस्थापक.

(१०) नेपाळ वंशाचा
संस्थापक.

(११) देवराजजी महाराणा (हा दक्षिणेत प्रथम आला.
व याच्यापासून पुढे "भोंसले" हे उपनाव मिळाले.

(१२) नागपूर, शंभूमहादेव
देऊळगांव, वावी, कोरळ,
आणि मंजोर येथील
वंशाचा संस्थापक.

(१३) इंद्रसेनजी महाराज

(१४) शुभकृष्णजी महाराज

(१५) रूपसिंहजी महाराज

(१६) भूर्मीद्रंजी महाराज

(१७) धापजी महाराज

(१८) बरहट्टजी महाराज

(१९) खेलोजी महाराज

(२०) कर्णसिंहजी महाराज

(२१) संभाजी महाराज

(२२) बाबाजी ऊर्फ खेलोजी

राजे भोंसले; जन्म इ. स. १५३३.

या देवराजजीच्या वंशांत अनुक्रमे इंद्रसेन, शुभकृष्णजी, रूपसिंहजी, भूर्मी-द्रजी, धापजी, बरहटजी ऊर्फ बरबटजी, खलकर्ण ऊर्फ खलाजी, कर्णसिंहजी ऊर्फ जयकर्ण, संभाजी, व शिवाजी ऊर्फ खेळोजी ऊर्फ बाबाजी हे पुरुष अनुक्रमे निर्माण झाले. यासंबंधी अष्ट प्रधानांच्या इतिहासांत, (भोरकर भिडे कृत) असे लिहिले आहे की, “ भोसार्जाच्या भाऊवंदांपैकी खलकर्ण व मलकर्ण या दोन बंधूंनी दक्षिणेंत येऊन निजामशाहींत चाकरी घरिली. त्यांस प्रत्येकी दीड हजार स्वारांची मनसब मिळाली, व त्याजबद्दल चाकण-चींच्यांशी, पुरंदर परगणा, व सुपें महाल हें त्यांना तैनातीदाखल मिळाले. मालोजी मृत्यु पावला, त्यावेळीं त्यास बाबाजी या नांवाचा एक मुलगा होता, परंतु तो अज्ञान असल्यामुळे सरंजामाची अव्यवस्था होऊं नये, म्हणून तो सरकारांत जमेस ठेवण्यांत आला होता. त्यामुळे बाबाजीस घेऊन त्याची मातोश्री दौलताबादेहून* वेरूळ‡ धुमेश्वर† येथे येऊन राहिली. बाबाजी मोठा झाल्यावर त्यानें भीमानदीच्या कांठीं कांहीं गांवच्या पाटिलक्या खरेदी घेतल्या.....दक्षिणेंत दिवसेंदिवस यवनांचें प्राबल्य, याजमुळे श्री सिंघणापूर‡ महादेव हाच एक लिंग कुलस्वामी, व श्री तुळजापूर‡ भवानी हांच चितोड देवी, असें जाणून परमभक्ति करून, तो वंश परम धर्मशील, शूर, प्रतापी, असा

* दौलताबाद हें ठिकाण निजामच्या राज्यांत औरंगाबाद जिल्ह्यांत, औरंगाबाद व हैद्राबादच्या वायव्येस अनुक्रमे दहा व अठ्ठावीस मैलांवर आहे.

‡ वेरूळ हें निजाम रेल्वेच्या मनमाडवरून जाणाऱ्या फांट्यावरील एक स्टेशन असून तें औरंगाबादेपासून तेरा व दौलताबादेपासून सात मैलांवर आहे.

+ धृष्णेश्वर (?)

‡ सिंघणापूर हें ठिकाण सातारा जिल्ह्यांतील माण तालुक्यांत, फलटण संस्थानच्या सरहद्दीलगत आहे.

† तुळजापूर हें गांव, व तालुक्याचें ठिकाण निजामच्या राज्यांत, नळदुर्ग जिल्ह्यांत, सोलापूर जिल्ह्यांतील माढा या तालुक्याच्या—जी. आय. पी. रेल्वेच्या पुणे—रायचूर मार्गावरील—स्टेशनपासून तीस मैलांवर आहे.

होत गेला. एकलिंग कुलस्वामी व चितोडदेवी ही या वंशाची राजपुता-
न्यांतील आराध्य दैवते होती. वंशवृद्धि होत गेली, तसतसी त्यांनी निर-
निराळ्या ठिकाणी वतने संपादिली. ” वेरूळ, मनरथ, निरगुडी, शिडगांव,
कळस, वावी, मुंगीपैठण, नानजव, जिती, खानवट, बनशेंद्रे, दुधवाडी वगैरे
ठिकाणी X भोंसल्यांच्या वंशजांनी वस्ती करून वतने संपादन केली; व त्या
त्या ठिकाणी आज तागायत त्यांचे वंशज अस्तित्वांत आहेत.

भोंसल्यांचे घराणे दक्षिणेंतील मराठे मंडळांत अतीशय प्राचीन व प्रसिद्ध
आहे; आणि त्या घराण्याच्या उत्पत्तीविषयी निरनिराळ्या ठिकाणी भिन्न-
भिन्न व पुष्कळ विवेचन केल्याचें आढळून येत आहे; तथापि छत्रपति
शिवाजी महाराजांच्या आज्याचा आज्ञा संभाजी याच्या वेळेपर्यंतची निश्चया-
त्मक अशी माहिती अद्यापि उपलब्ध झालेली नाही;—म्हणजे संभाजांच्या
काळापासूनची व त्याच्या पासूनच्या पुढील वंशाची विश्वसनीय माहिती
उपलब्ध झालेली आहे; व त्या आधाराने भोंसले घराण्याची पुढील हकीकत
या ठिकाणी देण्यांत आली आहे. शिवाय “ भोंसल्यांचा वंश उदेपूरच्या
राजघराण्यापैकी नव्हे, ” असे प्रतिपादन करण्यांत येते; परंतु त्यास साधार
कारणे मात्र कोणीही देत नाही. मौर्य, भोज, चालुक्य, यादव इत्यादि अनेक
वंश उत्तरेतून दक्षिणेंत आले. तशीच दक्षिणेंतील ही अनेक घराणी कारणपरत्वे
उत्तरेत कायमची जाऊन राहिली, असेही आपण पाहतो. फलटणचे निंबाळ-

X हिंणणी, बेरडी व देऊळगांव ही गांवे पुणे जिल्ह्यांत बारामती तालु-
क्यांत, व खानवट व कळस ही इंदापूर तालुक्यांत आहेत. जिती, भीमा-
तीरी सोलापूर जिल्ह्यांत, निरगुडी व शंभू महादेव दक्षिण महाराष्ट्रांत, वेरूळ
व वेरूळच्या उत्तरेस बनशेंद्रे, ही मोंगलाईत व पैठणजवळील मुंगीपैठण,
नानजव व भांबोरी ही गांवे नगर जिल्ह्यांत आहेत, पैकी मुंगीपैठण हे
गोदातीरी आहे. शिवाय याच जिल्ह्यांत दुधवाडी, भीमतीरी मिलवडी, व
नाशिक जिल्ह्यांत सिन्नर तालुक्यांत वावी, ही ठिकाणे आहेत; व या सर्व
ठिकाणी भोंसल्यांची निरनिराळी घराणी आजतागायत अस्तित्वांत असून,
आपल्या वतनाचा उपभोग घेत आहेत.

कर हे धारचे परमार होत* हा प्रघात जर अभ्याहत शेंकडो नव्हे, हजारों वर्षे चालू आहे, तर उदेपूरच्या राजघराण्यांतील कुटुंबाची एक शाखा इकडे आली नाही, हें कशावरून ? एकट्या चालुक्यांचे किंवा यादवांचे किती तरी वंश ठिकठिकाणी पसरले ? भोंसले आपला उत्पत्ति उदेपूरच्या राजघराण्याशी जोडतात; निंबाळकरांनी व यादवांनी त्यांच्याशी शरीरसंबंध केले; “वंशसंकरा-

* याच परमार ऊर्फ पवार घराण्याची एक शाखा पुढें पुन्हां उत्तरेत गेलेली आहे; भोज राजानंतर परमार घराण्याला उतरतीकळा लागली; या परमार घराण्यांत शककर्ता विक्रम व भोज हे पराक्रमी व कीर्तीमान राज्यकर्ते निपजले; त्यानंतर हें घराणें मोडकळीस आल्यावर विक्रमादित्याच्या वंशापैकी वडील शाखेंतील एक पुरुष राजपुतान्यांत गेला; आणि मेवाड प्रांतांतील कांहीं प्रदेश हस्तगत करून घेऊन, हल्ली उदेपूरच्या राज्यांत, उदेपूरपासून अजमासे शंभर मैलांवर नैऋत्य दिशेस असलेल्या बिजोली या नांवाच्या गांवीं आपली राजधानी केली; अद्यापि या घराण्याच्या वंशजाकडे उदेपूरच्या महाराण्याच्या दरबारांत प्रमुख मानकऱ्याचा दर्जा चालू असून त्याच्या ताब्यांत शहात्तर गांवे आहेत.

या बिजोली घराण्यापैकी शंभूसिंग या नांवाचा एक पराक्रमी पुरुष नर्मदा ओलांडून प्रथम दक्षिणेत आला; आणि अहमदनगर जवळील सुखवाडी ऊर्फ सुपें येथें वास्तव्य करून राहिला. या शंभूसिंगास दळवी या उपनांवाच्या एका मराठा सरदारानें ठार मारिलें; शंभूसिंगास कृष्णाजी या नांवाचा एक अज्ञान मुलगा होता; तो वयांत आल्यावर, त्यास त्याच्या आईनें शिवाजी महाराजास भेटविलें, व त्यावेळेपासून त्याच्या उत्कर्षास सुरवात झाली. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा बुबाजी यानें राजाराम महाराजास, मोंगलाबरोबरील युद्धांत साहाय्य केल्यामुळे, त्यास राजारामानें “ सेनासप्तसहस्र ” असा बहुमानाचा किताब दिला. कृष्णाजीनंतर काळजाचा जेष्ठ मुलगा दुसरा कृष्णाजी, हा जहागिरीचा मालक झाला. पुढें धाकटा तुकोजीराव व त्याचा पुतण्या उदाजीराव हे माळव्यावरील स्वारींत पहिल्या बाजीरावाबरोबर होते; त्यांनीं मोंगलाविरुद्ध धार जवळील तिरळा या गांवीं झालेल्या युद्धांत मोठा

संबंधानें आम्ही कडक नियम पाळीत असतां, भोंसल्यांच्या कुळासंबंधानें तीनशें वर्षे जर सारखी सर्वांची व विशेषतः त्या घराण्यांची एकवाक्यता आहे, आणि सर्व बखरकार व कागदपत्र तीच ग्वाही देतात तर हा प्रकार भरपूर पुराव्याशिवाय खोटा मानतां येणार नाही. ” शिवाय इतर कित्येक प्राचीन मराठ्यांच्या घराण्याप्रमाणेंच, भोंसले हेही उत्तरेकडून दक्षिणेंत आलेले मूळचे रजपूत आहेत, याविषयी आणखी एक महत्त्वाचा पुरावा म्हणजे हा आहे की, खुद्द शहाजी यानेंच एके ठिकाणी (श्री सांप्रदायिक विविध विषय; पृष्ठ २११ पहा.) “ आपण रजपूत लोक ” असें स्वतःविषयी म्हटले आहे; व त्यावरून भोंसले हे मूळचे रजपूत आहेत, ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होत आहे. त्याप्रमाणेंच पूर्वी मल्हार भट या नांवाचा एक विद्वान ब्राह्मण या भोंसले घराण्याचा, मालोजीच्या काळापूर्वी, उपाध्या होता; त्यानें आपल्या यजमानाचा उत्कर्ष व्हावा, म्हणून स्वतः उदेपूर × येथें जाऊन पुष्कळ खटपट केली होती; असा उल्लेख आढळतो; त्यावरून मालोजीच्या पूर्वीच्या काळापासूनच उदेपूर येथें आपणांस राज्य, नाही तर निदान वतन अथवा जहागीर मिळेल, व आपणांस राजकीय महत्व प्राप्त होईल, असें भोंसले घराण्यास वाटत असून, त्यासंबंधी त्यांची खटपट सुरू होती, हें सिद्ध होतें. आणि भोंसले घराण्याचा उदेपूरच्या राजघराण्याशी अगदीं निकटचा संबंध असल्याबद्दल खात्री पटते; शिवाय “ राधामाधवविलासचंपू ” ह्या प्रसिद्ध, महत्त्वाच्या व मननीय काव्यग्रंथांत जयराम कवी हा शहाजीचें अडनांव ऊर्फ कुलनाम “ भोंसले ” असें देऊन वंशनाम शिसोदिया देतो; तेव्हां शिवाजीच्या राज्यारोहणकालीं

पराक्रम गाजविला; त्यामुळें शाहू महाराजानें खूष होऊन त्यांना देवास व घार हे दोन प्रांत दिले व त्यावेळेपासून हें परमार ऊर्फ पवार घराणें नर्मदा नदीपर्यंत उत्तर हिंदुस्थानांत स्थाईक झाले.

× उदेपूर, मेवाडची राजधानी; खांडवा—अजमीर रेल्वेवर भार. एम्. सेक्शन) चित्तोडगड या नांवाचें एक रेल्वेस्टेशन आहे, तेथून या शहरापर्यंत आगगाडीचा फांटा नेलेला आहे.

सार्वभौम राजाला शोभेल अशी वंशावळ व कुळगोत मुद्दाम बनावट तयार केली गेली, हा अक्षेप जयरामाच्या प्रत्यक्ष पुराव्यावरून लंगडा पडतो. शिवाजीच्या वेळीच नव्हे तर शहाजीच्या वेळी उत्तर हिंदुस्थानांतील अनेक कवी व जयराम हा महाराष्ट्र कवी, खुद्द शहाजी महाराजाच्या व पुरोहित, राजगुरु, वगैरे अनेक संभावित पिढीजाद मुत्सद्यांच्या पुढे, भोंसल्यांचा संबंध शिसोद्यांच्या वंशाशी लावतात, यावरून निर्विवाद मान्य करणे भाग पडते की भोंसले हे शिसोदिया रजपुतांच्या वंशातील होत, अशी परंपरागत कहाणी शहाजी राजाच्या दरबारीं सर्वसंमत होती. ही कहाणी शहाजीच्या किंवा शिवाजीच्या दरबारींच तेवढी प्रचलीत होती असे नव्हे तर उत्तरेकडील रजपुतांनाही मान्य होती. सभासदी बखरीच्या तेहतिसाव्या पृष्ठावर जयसिंगाच्या तोंडचे शब्द सभासदानें दिले आहेत ते असे, “ तुम्ही शिसोदे रजपूत, आम्ही तुम्ही एकाचे एकच आहो” म्हणजे भोंसल्यांचे रजपुतत्व म्हणजे क्षत्रियत्व व शिसोदिया वंशत्व त्या काळीं म्हणजे शहाजीच्या काळीं दक्षिणेतील व उत्तरेतील विद्वानांना व रजपुतांना मान्य होतें, असें झालें. हा शहाजीकालीन पुरावा अकृत्रिम असल्यामुळें विश्वसनीय धरणें प्राप्त आहे...तामर्थ्य “ शहाजीचें उपनांव भोंसले, वंश शिसोदे, वर्ण क्षत्रीय ऊर्फ रजपूत, गोत्र कुशिक, मूळ पुरुष वलीपास,” अशा ग्वाही शहाजीसमकालीन प्रत्यक्ष साक्षोदार जो जयराम तो देतो, त्याप्रमाणेंच शहाजीच्या दरबारीं दुंदरी कवि असून त्यानें दुंदार भाषेत कवित्व केले त्यांतील मतलब असा. “ शहाजीच्या फौजेचें कुच झालेलें पाहून कोणी विचारिलें कीं, फौज कोठें चालली ? तेव्हां भाटानें उत्तर दिलें कीं, राजगड चितोडच्या दिशेनें फौज जाणार; राजा शहाजी हा चितोडच्या राण्याचा भाऊबंद आहे, तरी भिऊं नका. पण भय न समावून अंभेरच्या X राजानें शहाजीला अगोदरच निरोप पाठविला कीं मी घासदाणा देण्यास तयार आहे; ”

X अंभेर ऊर्फ अंभेर ही जयपूरच्या राज्याची जुनी राजधानी होती; हें शहर हल्लीं मोडकळीस आलेलें असून तें जयपूरच्या ईशान्येस सात मैलांवर आहे.

म्हणजे, याचा अर्थ हा उघड होतो की, “ उत्तरेकडील रजपूतही दक्षिणे-कडील भोंसल्यांना सहानुभूति दाखविण्यास तयार होते, व भोंसल्यांना ते आपले भाईबंध समजत असत; ” अर्थात् भोंसल्यांचा वंश उदेपूरच्या राज-घराण्यापैकीच आहे, हीच गोष्ट निर्विवाद खरी आहे, व वरील विवेचनावरून ती खरी आहे, असेच उघड उघड निदर्शनास येत आहे.

संभाजीचा मुलगा शिवाजी ऊर्फ बाबाजी हा इ० सन १५३३ मध्ये जन्मास आला. त्यास मालोजी व विठोजी असे दोन मुलगे होते. यापैकी मालोजी हा इ० सन १५५० मध्ये, व विठोजी हा इ० सन १५५३ मध्ये जन्मास आला. हे उभयतां बंधू वयांत आल्यावर पहिल्यानें कांहीं काळ देऊळगांव + येथें आपली शेती सांभाळून तिजवर आपला उदरनिवाह

+ देऊळगांव, हें ठिकाण वऱ्हाडांत बुलढाणा जिल्ह्यांत बुलढाण्यापासून आजमासें साठ मैलांवर, चिखली तालुक्यांत आहे. या गांवाचें पूर्वीचें नांव देवळी हें असून तें पूर्वी अगदीं खेडगांव होतें; तें, पुढें जाधवरावांच्या घराण्यांतील रासोजी या नांवाच्या दासीपुत्रानें तें वस्ती वाढवून भराभराटीस आणिलें; नंतर तें जाधवांचे राहण्याचें ठिकाण झालें, व त्यावेळेपासून त्यास “ देऊळगांव राजा ” असें म्हणूं लागले. राव-जगदेवराव जाधव यानें येथील बालाजीची स्थापना केली असून भावी काळांत हें देवस्थान फारच महत्त्वास चढलें. या बालाजीची स्थापना जरी जाधव-रावांच्या घराण्यांतून झाली, तरी त्या संस्थानाची खरी वाढ निरनिराळ्या दुसऱ्याच पुरुषांनीं केली; त्यांत हरीसा, रामासा, व नवलसा ह्या लाड साव-कारांच्या तीन पिढ्यांत ती विशेष झाली. हें घरानें फार श्रीमंत असून त्यांच्याकडे संस्थानचा कारभार असतांना त्यांनीं सर्व राजेरजवाड्यांकडून ह्या संस्थानास इनाम जमीनी व वर्षासनें मिळविलीं.

हें देवस्थान आसपासच्या भागांत विशेष प्रसिद्ध असून दरवर्षी आश्विन महिन्यांत या ठिकाणीं मोठी यात्रा भरते, व मोठ्या याटाचा उत्सव होतो; व देवाचे दुकानांत व्यापारी व इतर लोकांकडून हजारों रुपयांची कानगी (देणगी) येते.

करात असत; परंतु तेथील शेतकऱ्यांचा व या उभयतां बंधूंचा जमीनीवरून वाद उपास्थित झाल्यामुळे ते देऊळगांव येथून निघून दौलताबादेजवळील वेळूळ या गांवी येऊन तेथे वास्तव्य करून राहिले; व पुढे इ० सन १५७७ मध्ये त्यांनी शिंदखेडकर लखुजी ऊर्फ लुकजी जाधवराव याच्या पदरी बारागार म्हणून नौकरी पतकरिली, व त्यांना त्या वेळेपासून पंक्तीस भोजन व पांच होन पगार प्रत्येकी दरमहा मिळू लागला; व त्यांनी लवकरच जाधवरावाची मर्जा उत्तम प्रकारे संपादन केली.

मराठासाम्राज्यसंस्थापक छत्रपति शिवाजी याची माता जिजाबाई ही याच लुकजी जाधवरावाची कन्या असल्याने, या जाधव घराण्याची त्रोटक हकीकत या ठिकाणी देणे आवश्यक आहे म्हणून, ती दिलेली आहे. लक्ष्मणदेव, लखुजी ऊर्फ लुकजी जाधवराव शिंदखेडकर, (इ० सन १५७१ ते इ० सन १६२९) हा देवगिरीकर रामदेवराव यादव ऊर्फ जाधव यांच्या घराण्यांतील असून त्याच्या चार पिढ्या अगोदरपासून म्हणजे ठाकूरजीपासून (इ. सन १३८० ते इ. सन १४२९ पर्यंत) शिंदखेड येथील देशमुखीचे वतन या घराण्याकडे चालू होतें. देवगिरीकर रामदेवराव यांस शंकरदेव व भीमदेव असे दोन मुलगे होते; त्यापैकी शंकरदेवाचा मुलगा गोविंददेव (इ. सन १३१२ ते इ. सन १३८०) याने हसन गंगू यांस बहामनी राज्य स्थापन करण्यांत मदत केली होती; व बागलाण प्रांतांत कांहीं प्रदेश हस्तगत करून घेऊन तो तिकडेसच रहात होता. पुढे त्याचा मुलगा ठाकूरजी याने शिंदखेड येथे जाऊन तेथील देशमुखी वतन मिळविलें. पुढे त्याचा मुलगा भूखणदेव ऊर्फ भेतोजी याने खानदेशांतील बराच प्रदेश मिळवून बहामनी दरबारांत आपले महत्व वाढविलें. त्याचा मुलगा अचलकर्ण ऊर्फ अचलोजी

या देवस्थानाच्या व्यवस्थेसंबंधी राजे, सार्वजनिक लोक, व हरीसाचे घराणे, यांच्यामध्ये वेळोवेळी कोर्टांत दावे झाले असून हल्ली या देवस्थानाची व्यवस्था दिवाणी कोर्टामार्फत कर्माटी नेमून चालली आहे.

येथे जाधवरावांचा एक किल्ला, व राव जगदेव जाधव याची बायको दुर्गाबाई हिची “ मोती समाध ” या नांवाची समाधी असून ती जाधवरावांची दोन्हीही स्मारके आजतागायत कायम आहेत.

त्याकाळी, शिंदखेड हें दौलताबादच्या जवळील एक परगण्याचें गांव असून, तें मेहकर या “सरकारा” खालीं होतें; तेथील देशमुख व जोशी, या दोन्ही वृत्ति “मुळे” उपनावांच्या ब्राह्मण घराण्याकडे होत्या; व मुळे यांनीं देखमुखीचे कामावर रवीराव ढोणे या नांनाच्या मनुष्यास नेमिलें होतें; हा ढोणे पुढें कांहीं दिवसांनीं अतीशय प्रबळ व शिरजोर होऊन मालकास जुमानानासा झाला; इतकेंच नाही तर शेवटीं त्यानें मालकास ठार मारून त्याचें वतनहि बळकाविलें; त्यावरून मुळ्याची बायको यमुनाबाई ही लासनेर येथें लुकजी व भुतजी या उभयतां जाधवराव बंधूकडे आली; आणि त्यांना याचना केली की, “शिंदखेड येथें माझे देशमुखांचे वतन आहे; रवीराव ढोण्या गुमास्ता, हा मुफसद (बंडखोर) होऊन राहण्यानीं करतो, व माझे भ्रतारासमावेत मुळे ब्राह्मण जीवें मारून वतन सर्व खात आहे; तरी तुम्ही “राजे” आहांत; माझा सूड घेऊन, रवीराव ढोण्या मारून, वतन तुम्ही घ्यावें; माझे पोटीं गर्भ आहे, त्याजला भटपणाची वृत्ति द्यावी, व उपाध्येपण तुम्ही आपलें द्यावें.” त्यानंतर, जाधवरावांनीं यमुनाबाईच्या म्हणण्याप्रमाणें तिच्यापासून एक लेख लिहून घेऊन, जालनापुराहून अडगांवास जाऊन तेथून शिंदखेडास जाऊन रात्री ढोणे यांचें महालांत आपले लोकांसह शिरून रवीराव ढोणे यांस ठार मारिलें; दुसऱ्या दिवशीं गांवांतील सर्व लोकांस लखुजीनें जमविलें; व त्यांना जाधवांनीं यमुनाबाईचा लेख दाखवून त्यांचीं त्या बाबतींत कबूली विचारिली. शिंदखेड गांवांतील लोकही ढोण्यांच्या अमलास कंटाळलेलेच होते; त्यामुळे त्यांनीं लुकजीस देशमुख म्हणून तात्काळ कबूल केलें; व त्यावेळेपासून हें जाधव घराणें शिंदखेड येथील देखमुख बनलें. नंतर ठरल्याप्रमाणें शिंदखेड येथील जोशीपणाची वृत्ति, व आपलें उपाध्येपण जाधवरावांनीं यमुनाबाईस दिलें; तें “मुळे” घराण्यांत अद्यापि चालू आहे.

या वेळीं लुकजी जाधवरावाबरोबर निळकंठराव भानवसे या नांवाचा एक बारगीर होता; त्यानें, लुकजी व भुताजी जाधवराव या उभयतां बंधूंनीं रवीराव ढोणे याच्यावर एके रात्री जो अचानक हल्ला करून त्यास ठार मारिलें त्या प्रसंगी, मोठाच पराक्रम केला; त्याबद्दल भानवसे यांस लुकजीनें छत्तीस गांवचा देशमुखी रसूम दिला, व शिंदखेड परगण्यांतील शिवणी,

डावरगांव, निलजगांव, गिरवली, या गांवच्या पाटिलक्या दिल्या, त्या त्याच्या घराण्यांत आजतागायत चालत आहेत.

लुकजी व भुताजी हे दोघे बंधू शिंदखेड येथे प्रथम येत असतां सट-वाजी व० राघोजी या नांवाच्या एका वारकाचे शेतांत उतरले; व भोज-नोत्तर एका झाडाखालीं लुकजी निजला. दुसरे लोक दुसऱ्या झाडाखालीं निजले; तों लुकजीवर एका नागानें फणा धरली, हें त्या शेताचा मालक सटवाजी वारीक यानें पाहिलें; व हा कोणी तरी मोठा मनुष्य होणार, हें ओळखून तो येऊन लुकजीचे पाय दावीत बसला; आणि लुकजी जागा झाल्यावर त्यास लवून मुजरा करून तो म्हणाला, “ तुम्हांस तुमच्या कामांत यश येईल; तुमचा मोठा भाग्योदय होईल; ” आणि घडलेली हकीगत त्यास सांगून, व मोठ्या धूर्तपणाच्या गोष्टी बोलून त्यानें लुकजी जवळून असें वचन मिळविलें कीं, “ माझा भाग्योदय झाल्यास मी तुला विसरणार नाहीं. ” त्याप्रमाणें भावी काळांत लुकजीचा भाग्योदय झाल्यावर त्यानें त्या वारकास एक मुंडाचें शेत इनाम दिलें; व शिंदखेड येथील देशमुखीचा मान दिला; शिंदखेड व देऊळगांव राजा येथील सटवाजीचे वंशज वारीक अद्यापिहि मशाल धरीत नाहींत; व “ देशमुखीचा मान ” हें त्याचें कारण, असें सांगतात.

शिंदखेडकडील बंदोबस्त करून जाधवराव दौलतावादेस निजामशाहाकडे गेला; व त्याच्या सन्निध राहून त्यानें अनेक पराक्रम गाजविले. त्यामुळे निजामशाहानें खूप होऊन त्यास त्याच्या खासगत खर्चासाठीं शिंदखेड, पड-तूर, खेरडे, (हा गांव तीनशें वर्षे जाधवरावाच्या जहागिरींत होता; तेथे मानसिंग जाधवरावाच्या नांवाची “मानसिंग दरवाजा” या नांवाची वेस अद्याप अस्तित्वांत आहे.) व मेहकर वगैरे प्रांत जहागीर दिले, व फौज ठेवण्यास सांगून, वैजापूर गांडापूर, फुलंबरी, कन्नड, दाऊरवाडी, पैठण, मेहकर, पर-गणा लोणार, रिसवड, बामनी, पिंपळगांव, कुन्दे, मंगरूळ वगैरे महाल फौजेच्या खर्चासाठीं तोडून दिले.

अशा रीतीनें जाधवरावाचा निजामशाहाशीं सलोखा होत होत त्या उभ-यतांमध्ये पुढें इतक्या परमावधीचा घोरोबा झाला कीं, जाधवरावाच्या कुटुं-

बानें निजामशाहास एका दिवाळींत भाऊबाज केली होती; आणि पादशाहानें विजापूर व दौलताबाद सरकारच्या देशमुख देशपांडेपणाचें फर्मानही लुकजांस करून दिलें होतें.

जाधवरावाकडे एकंदर सत्तावीस महाल व बावन्न चावड्यांचा अधिकार असे; व त्यास दत्ताजी, अचळोजी, बहादूरजी व राघोजी असे चार पुत्र होते* त्यापेकी बहादूरजी हा, भूताजास पुत्रसंतान नसल्यामुळें, त्यास दत्तक दिला होता.

* या शिंदखेडकर जाधव घराण्याच्या पुढें चार शाखा झाल्या; व त्यांनीं चार गांवीं जवळजवळच वस्ती केली; म्हणजे उपरीनिर्दिष्ट चारी भावांनीं अनुक्रमें अडगांव, मेहुणें, किनगांव व शिंदखेड या गांवीं आपलीं ठाणीं दिलीं; व शिंदखेडची शाखा पुढें देऊळगांव येथें येऊन राहिली. ह्या चारी शाखा आजतागायत त्या त्या गांवीं अस्तित्वांत आहेत; या सर्व गांवांना जाधवरावाच्या नांवावरून “ राजा ” हें उपपद चालू आहे; व सदरहू गांवच्या पाटिलक्या व देशमुखी (देऊळगांव राजा येथील शाखेचें खालसा झालेलें वतन खेरीजकरून) वतन आजतागायत त्यांच्या वंशजांकडे चालू आहेत. (काळेकृत व-द्दाडचा इतिहास पहा;) शिंदखेड येथें जाधवरावांच्या संब-धाच्या खालील इमारती आहेत, त्याः—

१ निळकंठ महादेवाचें देऊळ, व निळकंठ बारव [जुनें].

२ जाधवरावांचे पडके महाल, त्यावर लेख आहेत; विशेषतः रंगपंचमी महाल.

३ कचेरीचा महाल. [यांत हल्लीं मराठी शाळा आहे.]

४ रामेश्वराचें देऊळ ?

५ लखूजी जाधवरावांचे कबरीचे घुमट व सतीचें देऊळ.

६ जाधवरावांचा तलाव, बंगला, व त्यांतील घाटाची रचना.

७ जलविहाराचा लहान तलाव.

८ सजनाबाईंची विहोर.

९ काळा कोट.

वरील विवेचनावरून लुकजी जाधवराव याची योग्यता, कर्तृत्वशक्ति, मान-मरातब व राजकीय महत्त्व केवढे होतें, याची सहज कल्पना होते; व त्यामुळेच मालोजी व विठ्ठजी भोंसले हे उभयतां बंधू, लुकजीच्या आश्रयास येऊन राहिले, हें उघड होतें.

या उभयतां बंधूपैकीं मालोजी हा शरीरानें अतिशय धिप्पाड व मजबूत असल्यामुळे त्याच्या स्वारीस चांगला भरभक्कम घोडाही टिकत नसे; म्हणून

निळकंठेश्वराचें देऊळ जाधवरावाच्या काळापेक्षां बरेंच जुनें आहे; त्या-वरील लेख वाचला जात नाहीं.

शिंदखेड, देऊळगांव व त्या बाजूचा कांहीं प्रदेश अजमासें पन्नास साठ वर्षे शिंद्याच्या ताब्यांत होता; तो आसईच्या युद्धानंतर निजामच्या ताब्यांत आला; देऊळगांव राजा येथील बालाजीस त्या गांवासंबंधीं सनदा दिलेल्या आहेत.

या शालेंतील अखेरचा प्रसिद्ध पुरुष म्हणजे राजे बाजीराव जाधव हा असून तो औरंगाबाद येथें रहात असे; व निजामच्या दरबारांत त्याचें अती-शय वजन असे; आणि निजामाच्या राज्यांतील, व वन्हाडांतील या घराण्याचें सर्व उत्पन्न बाजीरावाच्या वेळेपर्यंत या घराण्यास मिळत असे. इ. सन १८५१ मध्ये त्याच्यावर एक मोठेंच संकट आलें, व त्यांत तो सफाई बुडाला. बाजीरावाच्या हातांखालीं, औरंगाबाद येथें आरब लोकांचें लष्कर असे; या लष्कराची, व इंग्रजीं सबसीडियरी (तैनाती) सैन्याची लढाई होऊन त्यांत कांहीं इंग्रज अधिकारी मारले गेले; त्यावरून राजे बाजीराव याचें सर्व वतन जप्त करून त्यास दौलताबादच्या किल्ल्यांत प्रतिबंधांत ठेवण्यांत आलें; व पार्ल-मेंटपर्यंत प्रकरण जाऊन त्याचें सर्व वतन खालसा झालें. राजे बाजीराव याचें म्हणणें कीं, “वरील आरब शिपाई आपल्या कऱ्यांत नव्हते; व दंग्यांत आपला कांहींही संबंध नव्हता; इतकेंच नव्हें तर त्यांचा पगार तुंबल्यामुळे ते आप-णावरच उलटले;” परंतु बाजीरावाच्या ह्या म्हणण्याचा तिळमात्रही उपयोग झाला नाहीं; तो इ. सन १८५९ मध्ये दौलताबाद येथील किल्ल्यांत कैदेंत असतांनाच तेथें मृत्यू पावला. जानेफळ, फत्तेखर्डा, या गांवच्या व इतर पाटीलकीचीं वतनें, व खेर्डा येथील जहागीर ह्या वेळेपर्यंत या जाधव घराण्या-

जाधवरावानें त्यास आपल्या देवडांवर ठेविलें होतें; परंतु ही कामगिरी मालोजीस पसंत पडली नाही; त्यामुळे तो फलटणकर वणंगपाळ ऊर्फ जगपाळराव कडे होती, ती खालसा झाली; इतर तीन शाखांची वतनें कायम आहेत; तथापि देऊळगांवच्या शाखेची बहुतेक इष्टे (मालमिळकत) सावकाराच्या कर्जांत गेली आहे.

जानेफळ—हें शिंदखेडकर जाधवरावांच्या पाटिलकांचें गांव होतें; तेथें त्यांची एक मोठी गढी अद्याप अस्तित्वांत आहे; राजे बाजीराव याचें वतन जप्त झालें, त्यांत हेंही वतन गेलें; जानेफळ, हें अब्बल इंग्रजांत जिल्ह्याचें ठिकाण होतें; नंतर तें बुलढाणा येथें गेलें.

फत्तेखर्डा—भोगावती नदीच्या काठी; या गांवाचें मूळ नांव साखरखेडा; हें प्रसिद्ध अमृतराय कवीचें जन्मस्थान व मूळचें गांव; या ठिकाणीं ता. २ आक्टोबर इ० सन १७२४ या वर्षी निजाम व दिल्लीचे मोंगल यांच्यामध्ये मोठे युद्ध होऊन त्यांत निजामाची फत्ते झाली, म्हणून यांस फत्तेखेडा हें नांव मिळालें. या विजयानें निजाम स्वतंत्र झाला. दिल्ली येथील मोंगल सरदार मुबारिजखान हा युद्धांत ठार झाला, त्याची कबर लढाईच्या मैदानांत असून त्यास इनाम जमोन आहे. येथें इ० सन १५८१ मध्ये खुदावंतखान मेहदवी या नांवाच्या एका निजामाच्या सरदारानें बांधलेली एक सुंदर व प्रेक्षणीय मशीद आहे; व याच मशीदीच्या अगदीं सारखी आणि एकाच वर्षाच्या अंतरानें अशी त्यानेंच बांधिलेली दुसरी मशीद मलकापूर तालुक्यांतील रोहीणखेड या गांवां आहे; आणि पलसिद्ध या नांवाच्या जंगम साधूचा मोठा प्रसिद्ध मठ गांवाबाहेर आहे.

इ० सन १८१८ मध्ये, दुसरा बाजीराव पुण्याहून पळाल्यानंतर शिंदखेड मार्गानें गेला, त्यावेळीं तो तेथें कांहीं दिवस मुक्काम करून राहिला होता; या पळापळांतच तो पैनगंगातीरी असलेल्या उमरखेड येथें कांहीं दिवस मुक्काम करून तेथून तो केळापूर-पांढरकवडा येथें पळाला, व तेथें कांहीं दिवस मुक्काम करून राहिला; इतक्यांत ता. २ माहे एप्रील इ. सन १८१८ रोजी मि. स्कॉट, व अडम्स या उभयतां इंग्रज सेनानायकांनीं तेथेंच बाजीरावास गांठून त्याच्याशीं युद्ध करून त्याचा पराभव केला; त्यामुळे

निंबाळकर यांजकडे गेला, व त्याच्या आश्रयास राहून, आपल्या कर्तृत्वानें व पराक्रमानें त्या ठिकाणी त्यानें उत्तम लौकिक संपादन केला; तेव्हां जगपाळरावानें आपली बहीण दिपाबाई हिच्याशीं मालोजीचा विवाह करून दिला; त्यानंतर इ. सन १५७७ मध्ये जाधवरावानें मालोजीस मूर्तुजा निजामशाहा यांस भेटविलें, व बादशाहाजवळ त्याची मोठी शिफारस करून त्यास त्यानें निजामशाही सैन्यांत शिल्लेदारी देवविली; X यावरून मालोजी हा जगपाळराव निंबाळकराकडे गेला होता, तरी त्यानें जाधवरावाचा आश्रय कायम ठेविला होता, हें उघड होतें.

नागपूरकर अप्पासाहेब भोंसले, यांस जाऊन मिळण्याचा त्याचा बेत फसून त्यास तसेच उत्तरेकडेस पळून जाणें भाग पडलें.

X या बाबतींत वर दिलेल्या हकीकतीहून थोडीशी निराळी हकीकत उपलब्ध झाली आहे, ती अशी कीं,

शिखर सिंघणापूर येथें श्रीशंभू महादेवाचें एक जाज्वल्य, साक्षात्कारी, पुरातन व प्रसिद्ध देवस्थान आहे; यादव ऊर्फ जाधव घराण्यांतील राजा सिंघण हा कोल्हापूरच्या राजाशीं लढत असतां त्याचा मुकाम सातान्याच्या आसपास होता; त्यावेळीं त्यानें खटाव तालुक्यांतील मायणी या गांवीं दोन ओढ्यांच्या संगमावर “संगमेश्वर” या नांवाचें एक महादेवाचें देवालय बांधिलें, व भूषणगडचा किल्ला बांधून, श्रीशंभू महादेवाच्या देवालयाजवळ सिंघणापूर हें गांव वसविलें; “सिंघणापूरचा महादेव” हे अनेक मराठा कुळांचें आराध्य दैवत आहे; या ठिकाणीं मालोजी व विठोजी हे उभयतां बंधू आपल्या मातोश्री समावेत राहून श्रीशंभूमहादेवाची सेवा एकनिष्ठेनें करून कालक्रमणा करीत होते; त्यावेळीं त्यांना श्रीचा दृष्टांत झाला; त्यावरून हे उभयतां बंधू फलटण येथें येऊन जगपाळराव निंबाळकर यांस भेटले, व त्याच्या पदरीं बाराशें होनांची तैनात मान्य करून इ० सन १५७७ या वर्षी नौकरीस राहिले; हे उभयतांही बंधू मोठे शूर व साहसी असून, श्रीशंभू महादेवाच्या एका जुन्या बखरीमध्ये त्यांच्या अलौकिक पराक्रमाचें साग्र वर्णन केलेलें आहे; आणि त्यांत अतिशयोक्तीचा कांहीं भाग आहे, असें मानून तो वजा केला तरी मालोजी व विठोजी हे उभयतां बंधू मोठे साहसी, शूर व

मालोजीप्रमाणेंच विठोजी यांसही निजामशाही सैन्यांत शिलेदारी मिळाली होती. विठोजींस, संभाजी, खेलोजी, मालोजी, मंबाजी, नागोजी, परसोजी, त्रिंबकजी, व मकाजी, असे आठ मुलगे होते; त्यापैकी खेळोजीचे वंशज कळस, निरगुडी, व शंभू महादेव येथे, मालोजीचे मुंगी पैठण येथे, मंबाजी व त्रिंबकजी यांचे तंजावर येथे, नागोजीचे बनशेंद्रे येथे, परसोजीचे नगर

पराक्रमी होते, व त्यांनी वणंगपाळ निर्बाळकर याने केलेल्या कोल्हापूरवरील स्वारीमध्ये अलौकिक मर्दुमकी गाजविली, असेच सिद्ध होत आहे. या बखरीत असे लिहिलेले आहे की, “ निर्बाळकर वणंगपाळ कोल्हापूर प्रांते स्वारीस बारा सहस्र स्वारा समावेत निघता झाला; तो (कोल्हापूर येथील) रंकाळे तळे याच्या समीप डेरे देऊन राहतां झाला; तो तळ्याचे उदक उत्तम पाहून निर्बाळकर वणंगपाळास इच्छा झाली, जे जळक्रीडा करावी. म्हणोन उदकांत कनाती देऊन वेऱ्यांसह वर्तमान जलक्रीडा करावयास लागला. संपूर्ण लोक आपआपले अश्व घोवावयास लागले; हेही उभयतां बंधू (मालोजी व विठोजी) आपले अश्व प्रक्षाळून, सेवकाचे हातीं देऊन, उष्णांत उदकाबाहेर उभे राहून, आपण स्नान करिताती. तो तें समयां भगवेंतें कौतुक अपूर्व दाखविलें. विजापूरच्या यवनानें (आदिलशाहा) बारा सहस्र घोडा रवाना केला. वणंगपाळ हा पुंडाई करून तमाम पातशाही सुलूख खराब करितो; (त्यास) असावध पाहून जातच धरून आणावा; म्हणून अकस्मात युद्धाकारणें सिद्ध होऊन चाल केली; तो दोही हत्तीवरी दोन निशाणें मोकळीं सोडून नगारे वाजवीत आले; तो एकच प्रळय झाला. संपूर्ण सैन्य गजबाजिलें; तितक्यामध्ये या उभय बंधूंनी “ हरहर महादेव ” ऐसा शब्द करून उपलाणीच (घोड्याच्या उघड्या पाठीवर, खोगिराशिवायच,) अश्वीवरीं स्वार होऊन, दोघांनीं दोन फिरंगा (फिरंग म्हणजे एक प्रकारची तलवार; “ फिरंगस्तु भवेदसिः ” राजव्यवहार कोश.) हातीं घेऊन, आणि दोन भाले अडासनीं घालोन, सन्मुख होऊन समरांगणीं मिसळते झाले. तो (आदिलशाही सैन्याचे) दोन्ही हत्ती मदोन्मत्त नीट दोघां बंधूवरही महातांनीं चालविले. तो भोळा चक्रवर्ती शंभू उभयतां बंधूंच्या हृदयकमळीं प्रवेश करून ख्याती करविली. उभयतां बंधूंनीं परस्परें विचार केला कीं, आजि शत वर्षे आपली पूर्ण झालीं; आतां

जिह्यांत भांबोरी येथे, व नागोजीच्या वंशापैकी काकाजी ऊर्फ रावजी यांचे वंशज वावी येथे आजतागायत आस्तित्वांत असून आपआपल्या वतनांचा उपभोग घेत आहेत.

वर लिहिल्याप्रमाणे, विठोजीस आठ पुत्र झाले, परंतु मालोजीस मूल होत नव्हते; त्यामुळे पुत्रप्राप्तीसाठी त्याने व त्याची पत्नी दिपाबाई हिने

माघारें मुख लोकांस काय दाखवावें ? म्हणोन हातांत भाले घेऊन, फिरंगा मांडी खाली ठेवून, नीट हत्ती सन्मुख होऊन, गंडस्थळें लक्षून मारिते झाले; तो श्रीशंभूच्या प्रतापें करून हत्ती गर्जना करून माघारे फिरते झाले. सर्वेच सैन्यही संपूर्ण मागून येते झाले. परमघोर युद्ध परस्परें होतें झाले. त्या युद्धांत हे उभयतां बंधू हातांत फिरंगा घेऊन, जैसे कांहीं ईश्वराचें सुदर्शन फिरतें, त्या न्यायें करून फिरते झाले. त्या यवनांचा (आदिलशाही सैन्याचा) पराभव करून सात शत अश्व सोडवून आणिले; आणि कित्येक योद्धे संहार करून, आपल्या सैन्यासह वर्तमान डंका वाजवीत, यशस्वी होऊन, शिविरास येऊन, उतरते झाले. मग समस्त शूर सैन्यांत होते त्यांस दोघे अवगमले जे (त्या वेळीं निबाळकरांच्या सैन्यांतोळ सर्व शूर योद्ध्यांना या उभयतां बंधूविषयीं असे वाटले की,) हे परमयोद्धे, झुंझार, सामर्थ्यवंत, प्रतापी, धन्य यांचीं माता-पितरें, ज्यांच्या उदरीं ऐसीं रत्नें निर्माण झालीं. ऐसीं स्तुती परस्परें करी लागले; ते कीर्ति चहुंकडे प्रगट झाली. ”

अशा प्रकारें, मालोजी व विठोजी या उभयतां बंधूंनी या कोल्हापूरच्या स्वारींत अलौकिक पराक्रम गाजविल्यामुळे, त्यांचा व जगपाळरावाचा विशेष स्नेह जुळला; व त्यांचा लौकिक अहमदनगर येथील निजामशाही दरबारच्या कानावर जाऊन, जगपाळरावाच्या खटपटीनें, त्यांचीं जप्त असलेलीं वतनें निजामशाहानें मोकळीं करून त्यांना परत दिलीं; त्यांचा योग्य आदरसत्कार करून त्यांना “ राजे ” हा किताब दिला. (इ. सन १६०४) आणि हे उभयतां बंधू या वेळेपासूनच निजामशाही नौकरांत दाखल झाले.

अशा रीतीनें भाग्योदय झाल्यावर जगपाळराव यानें आपली बहीण दिपाबाई ही मालोजीस दिली, हीच साध्वी दिपाबाई ही राजे शहाजी याची आई व छत्रपति शिवाजी याची आजी होय.

पुष्कळ नवस, दानधर्म, व अनुष्ठानें केली; त्यांतच नगर येथील प्रसिद्ध पीर शहाशरीफ यांसही नवस केला; व त्यानंतर दिपाबाई गरोदर होऊन योग्य कालानंतर तिला पुत्र झाला; (इ० सन १५९४) आपणांस पीर शहा शरीफ याच्या अनुग्रहानें हा पुत्रलाभ झाला, असें मानून मालोजीनें त्याचें नांव शहाजी असें ठेविलें; त्यानंतर तीन वर्षांनीं इ० सन १५९७ मध्ये त्यास दुसरा मुलगा झाला, त्याचेंही नांव त्या पिराच्या नांवावरूनच शरीफजी असें ठेविलें; * आणि या पुत्रप्राप्तीमुळे मालोजी व दिपाबाई यांचा संसार सुखाचा होऊन तीं उभयतां आनंदानें कालक्रमणा करूं लागलीं.

मालोजी हा मोठा धाडशी, शूर, व कर्तबगार पुरुष होता. आणि इ० सन १५८८ पर्यंत त्यानें निजामशहाच्या वतीनें अनेक युद्धांत पराक्रम गाज-

* ह्या पिरास भोंसल्यांनीं देणग्या दिल्या असून त्यासंबंधी इतिहास संग्रहांत, (पुस्तक ७ अंक १० ते १२ मे, जून, जुलई पहा.) एक सनद दिली आहे; ती सनद व त्यासंबंधी माहिती खाली लिहिल्याप्रमाणें:—

अहमदनगरचे पीर शहा शरीफजी

यांस दिलेली एक सनद.

(यशवंत राजाराम गुप्ते; बी. ए.)

मालोजी भोंसले यांस मूल होत नव्हतें; (त्यामुळे) त्याची स्त्री दिपाबाई हिनें अहमदनगरचा सुप्रसिद्ध पीर शहा शरीफ यांस नवस केला; नंतर तीस इ० सन १५९४ त मुलगा झाला, त्यास शहाजी म्हणूं लागले; (आणि) इ० सन १५९७ त दुसरा पुत्र झाला, त्यास शरीफजी या नांवानें संबोधूं लागले. आतां नवसामुळेच पुत्रसंतती झाली किंवा कसें, हा प्रश्न वेगळा; तथापि त्या पीरास भोंसल्यांनीं देणग्या दिल्या, त्या अद्यापि चालत आहेत, ही गोष्ट ऐतिहासिक व धार्मिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे. अहमदनगर जिल्ह्यांतील (शेवगांव तालुक्यांतील) कोनोसी येथील जहागिरदार सय्यदमिया रहिमानमिया (दायरेवाले) यांचें जवळ एक अस्सल सनद आहे, तिच्यावरून श्री. पेशवे सरकारांनींही (ह्या पिराच्या) देणग्या चालू ठेविल्या होत्या, असें दिसतें. ती सनद येणेंप्रमाणें:—

वून व नांव मिळवून आपले पुष्कळच महत्व स्थापन केले होते; इ० सन १५८८ मध्ये गोवळकोंडेकर महंमद कुली कुतबशाहाची बहीण मलिकाजहान

ओळ

श्री.

- १ “ स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ५४ ल्द्वंग नाम संवत्सर मार्ग-
- २ सीर्ष सुध (शुद्ध) चतुर्थी, इंदुवासरे* क्षत्रिय कुलावतंस श्री
- ३ राजा संभू (शाहू) छत्रपति स्वामी यांणी राजश्री सुभेदारानी

श्री
राजा शंभू छत्रपती
हर्ष निदान रघुनाथ सुत
तिमाजी पंडित मुख्य
प्रधान.

+

श्री
आई आदि पुरुष श्री
राजा शिवछत्रपती स्वामी
कृपानिधी ॥ तस्य परशु-
राम त्रिविक प्रति-
निधी.

४ व कारकुनांनी व सुभे लष्कर व सि

५ लेदार यांसि आ

६ ज्ञा केली यैसीजे मौजे

कोनोसी ताा खरवडी (खरवंडी) पाा (प्राा) सेवगांव

७ सरकार अमदानगर (अहमदनगर) बागा व दरगा हजरत शाहा
शीरफ (शरीफ)

८ पीर मुकाम (मुकाम) अमदानगर यांसी इनाम आहे तेणे प्राा (प्रमाणे)

* इंग्रजी तारीख ६ नोव्हेंबर इ० सन १७२७.

+ हे शिके असलेले राज्याभिषेक शक ५१ चे एक आज्ञापत्र भा. इ. सं. मंडळाने छापविलेल्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या विसाव्या खंडाच्या २७१-२७२ पृष्ठांवर प्रसिद्ध झाले आहे.

विशेष माहिती:—वरील भोंसल्यांनी दिलेल्या देणगीशिवाय राहूरी तालुक्यांतील एक लहरे हा गांवही या पीरस्थानास जहागीर आहे.

हिच्याशी विजापूरकर इब्राहीम अदिलशहा यांचे लग्न होण्याचे ठरले; परंतु मूर्तुजा निजामशहा हा त्याच्या आड आला; या वेळीं मूर्तुजाशहा हा आपल्या वजिरावर सर्व राज्यकारभार सोंपवून अवरयाच्या किल्ल्यावर ईश्वरचितन करीत राहिला होता; व त्या ठिकाणीं मालोजी राजे भोंसले यांस त्याच्या तैनातीस ठेविले होते. मूर्तुजा निजामशहा हा इब्राहीम अदिलशहाच्या लग्नाच्या आड गेल्यानें अदिलशहानें रागाऊन आपला सरदार दिलावरखान यांस निजामशहावर पाठविले; व त्याप्रमाणे तो अवरयाच्या किल्ल्यावर चाल करून आला; त्या वेळीं मालोजीनें मोठ्या पराक्रमानें व सफाईनें त्याला हटवून निजामशहाचे संरक्षण केले. त्यामुळे मालोजीचे महत्व पुष्कळच वृद्धिंगत झाले; पुढे इ० सन १५९२ मध्ये दिलावरखान हा इब्राहीम अदिलशहाला सोडून अहमदनगर येथे येऊन निजामशहास मिळाला; व त्याच्या सल्ल्यावरून निजामशहानें मंगळवेढ्यापर्यंत X अदिलशाही प्रदेश जाळून पोळून उध्वस्त

- ९ स्वामींनीं करार केले असे, तरी कुलबाब कुल कानु देखील (सह)
 १० सरदेशमुखी इनाम दिल्या आहे, तरी तुम्ही माझे मजकुरां
 ११ स मुजाहिम न होणें व कोण्हे विशीं यकराज उपसर्ग न
 १२ देणें जाणिजे निदेश समक्ष

(उलटून)

सुरु सुदबार ”

रुजु सुरनवांस

मर्यादेयं
विराजते.

X मंगळवेढे हा गांव दक्षिण महाराष्ट्रांतील सांगलीच्या राज्यांत, सोला-पूरच्या नैर्ऋत्येस ४२, पंढरपूरच्या दक्षिणेस १६ व सांगलीच्या ईशान्येस ६५ मैलांवर आहे.

केला; त्या वेळीं याही मोहिमेंत मालोजीनें विशेष पराक्रम गाजविला; (बृहदीश्वर शिलालेख) व लागलीच दुसऱ्याच वर्षी इ० सन १५९३ मध्ये, इब्राहीम अदिलशहाचा भाऊ इस्मईल याने कोल्हापूर, व बेळगांव प्रांती बंड करून बुऱ्हाण निजामशहाची मदत मागितली; त्या वेळीं त्या मदतीच्या सैन्यांत सामील होऊन मालोजीनें, अदिलशाही सैन्यास कोल्हापूर प्रांतांत अतीशय भंडावून सोडिलें; थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे, मालोजी हा निजाम-शाहींत नौकरांस राहिल्यावर दिवसेंदिवस त्याचा सारखा उत्कर्ष होत चालला, व जाधवरावाचा व मालोजीचा बराच घोरोबा झाल्यामुळें मालोजीचा मुलगा शहाजी हाही जाधवरावाकडे नेहमीं जाऊं लागला; शहाजी हा दिसण्यांत सुस्वरूप व हुषार असल्यामुळें त्याच्यावर जाधवरावाचें प्रेम जडलें; जाधवरावास जिजाऊ ऊर्फ जिजाबाई या नांवाची एक कन्या असून (जन्म इ. सन १५९५ मध्ये) ती व शहाजी हे उभयतां पुष्कळ वेळां एकत्रही खेळत असत. पुढें इ. सन १५९९ या वर्षी शिमग्याच्या सर्णांत रंगपंचमीनिमित्त जाधवरावानें आपल्या घरीं एक मोठा समारंभ केला; त्याकरितां त्यानें आपल्या इष्टमित्रांना अमंत्रण केलें; व त्यांतच त्यानें मालोजीसही बोलाविलें. त्याप्रमाणें मालोजी हा आपला पांच वर्षीचा मुलगा शहाजी यांस बरोबर घेऊन त्या समारंभाकरितां जाधवरावाच्या घरीं गेला. त्यावेळीं जाधवरावानें शहाजीस हांक मारून लडिवाळपणानें आपणांजवळ बसवून घेतलें. इतक्यांत त्याची लाडकी मुलगी जिजाबाई हींही घरांतून येऊन त्याच्याजवळ बसली व बालस्वभावानुरूप तीं एकमेकांवर गुलाल उघळूं लागलीं, हें पाहून सर्वांना मोठें कौतुक वाटलें; व जाधवराव विनोदानें म्हणाला, “ मुली, तुला हा नवरा आवडतो काय ? हा जोडा फारच सुंदर दिसतो.” जाधवरावानें हे शब्द त्या समारंभांत सर्वासमक्ष सहज विनोदानें उच्चारिलें; परंतु मालोजीनें ते जमेस धरून—अगदीं अक्षरशः खरें असें मानून—तो लागलीच उठून उभा राहिला; व तेथें जमलेल्या सर्व मंडळीस उद्देशून तो मोठ्यानें म्हणाला “ ऐकाहो, जाधवराव काय बोलले तें; आजपासून जाधवराव हे आमचे व्याही झाले; व जिजाऊ ही आमची सून झाली. आतां हा निश्चय बदलणार नाही. थोर लोक अशा सभेंत बोललेले शब्द मागे घेणार नाहीत.” वास्तवीक पाहतां जाधव-

राव हा वरील शब्द सहज विनोदानें बोलून गेला होता; त्यामुळे, या विनोदाचें पर्यवसान अकल्पित रीत्या अशा प्रकारें झालेलें पाहून तो अगदीं चकित झाला; भांबावून गेला; आणि त्यावर मालोजीस कांहींही उत्तर न देतां स्तब्ध राहिला.

अशा रीतीनें हा समारंभ आटोपल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं जाधवरावानें सर्व इष्टमित्र मंडळीस आपल्या घरी जेवावयास बोलाविलें. त्यावेळीं त्यानें मालोजीसही निमंत्रण केलें. परंतु मालोजीनें तें नाकारून जाधवरावास असा निरोप पाठविला कीं, “तुम्ही आम्हां आतां व्याही झालों; त्यामुळे यापुढें लग्नसमारंभाच्या वेळीं तुमच्याबरोबर आमचें भोजन होईल; तोंपर्यंत आपण आम्हांस बोलावूं नये;” त्यानंतर हा सर्व प्रकार जाधवरावाची स्त्री म्हाळसाबाई (कांहीं ठिकाणीं गिरजाबाई असा उल्लेख आढळतो.) हीस समजल्यावर तिला मालोजीचें हें वर्तन उद्धटपणाचें आहे, असें वाटून अतीशय राग आला; व “मालोजी हा आपल्या बरोवरीचा सरदार नाही. सबब त्याच्या मुलाशीं आपल्या मुलीचा विवाह करणें अगदीं अनुचित आहे; असें असतां तुम्हीं ही गोष्ट कशी मान्य केली ?” वगैरे प्रकारानें ती जाधवरावास टाकून बोलली; “सोयरीक या मुलीस करणें ती मातबर, मनसबदार पाहून ही कन्या बहुत समारंभें ज्याचे घरीं फार दौलत, वस्त्रें अलंकार तेथें द्यावयाची; आपण सभेंत बोलला तें अनुचित; यांस देणें आमचे चित्तास येत नाही.” असें म्हणून तिनें या विवाहास आपला नकार स्पष्टपणें जाधवरावास कळविला. त्यावर “त्या समारंभांत मी असें सहज विनोदानें बोललों होतो; परंतु त्याबद्दल माझे वचन कोणत्याही प्रकारें गुंतलेलें नाही;” असें त्यानें म्हाळसाबाईस सांगून तिचें समाधान केलें, व मालोजीस “ही सोयरीक करण्यास आपण तयार नाही;” असा निरोप पाठविला; “शरीरसंबंधाची गोष्ट आपण बोलूं नये; आमचे घरांत कोणाचे विचारास येत नाही; ब्रह्मसूत्र [असेल] तेथें घडेल;” असें मालोजीस स्पष्ट कळविलें; त्यावर मालोजीनें जाधवरावास पुन्हां असा प्बबाब पाठविला कीं, “आपण दिलेला शब्द थोरामोठ्यांचा आहे, तो व्यर्थ कसा जाईल ? आपण इतक्या लोकांसमक्ष बोलला तें अप्रमाण कसें होईल ? आम्हांस आपल्याशीं सोयरीक अवश्य कर्तव्य आहे.” मालोजीच्या ह्या जबा-

बानें जाधवरावास अतीशय राग आला; मालोजीच्या उद्धट वाटणाऱ्या ह्या वर्तनानें जाधवरावाच्या अंगाचा तिलपापड उडाला, आणि त्याच संतापाच्या भरांत, त्यानें मालोजी व विठोजी या उभयतांचा हिशोब चुकता करून त्यांना ताबडतोब आपल्या नौकरांतून रजा दिली; तेव्हां ते उभयतां वेळूळ येथें परत आले, व पूर्वीप्रमाणें शेती करून तेथेंच ते वास्तव्य करून राहूं लागले.

अशा रीतीनें जाधवराव व मालोजी यांच्यामध्ये उडालेली ही पहिली चकमक, हीच जाधव व भोंसले या दोन सारख्याच प्रसिद्ध, शूर, कर्तबगार, करारी व करामती घराण्यांतील भावी काळांतील सतत चालूं राहिलेल्या चुरशांच्या सामन्यांतील उडालेली पहिली चकमक होय; या वेळेपासूनच ही उभयतां घराणीं एकमेकांचीं कष्टी दुष्मन बनलीं; जिजाऊचा हात शहाजीच्या हातीं दिला गेला, तरी त्यांचें सख्य न होतां उलट शत्रुत्व अधीक वृद्धिगत होत गेलें; नात्याचा नाजूक संबंध डोळ्याआड होऊन शहाजीचें शौर तरवारीनें तोडून टाकण्यापर्यंत या शत्रुत्वाचा परमावधी झाली ! मराठा मंडळांत प्रमुख, प्रबळ व प्रसिद्ध म्हणून नांवाजलेल्या जाधव घराण्यावर मात करून, आणि लुकजीचा नकशा उतरून त्याची मुलगी जिजाबाई हिचें लग्न आपला मुलगा शहाजी याच्याशीं लावून जाधवरावावरील आपल्या अपमानाचा सूड मालोजीनें बरोबर उगवून घेतला; निजामशाहा व मलिकंबर यांनीं मालोजीचा पक्ष घेऊन, लुकजीच्या मानेवर तरवार ठेवून जबरदस्तीनें त्याच्याकडून जिजाबाईचा हात ज्या दिवशीं मालोजीच्या पोराच्या-शहाजीच्या-हातांत देवविला, त्याच-वेळेपासून शिंदखेडकर जाधव व वेळूळकर भोंसले, यांच्यामधील स्पर्धा, वैमनस्य व युद्धकलह हीं ऐन रंगांत येण्यास प्रारंभ झाला; आपल्या वर्चस्वाच्या मार्गाच्या आड येणारा शहाजीचा कांटा पार उखडून नामशेष करावा, म्हणून जाधवांनीं सारखा अट्टाहास केला; उलटपक्षीं मराठा मंडळांत अनेक वर्षांपासून जाधवाकडे चालत आलेला अग्रपूजेचा मान, त्यांच्याकडून हिसकावून घेऊन आपल्या हातीं ठेवण्याकरितां सतत पंचवीस वर्षे भोंसल्यांनीं खटपट केली, व त्यांत ते यशस्वी झाले; व त्यामुळे जाधवांचें महत्त्व पूर्णपणें नष्ट झालें.

भोंसलें घराणें.

बाबाजीराजे भोंसलें

जन्म इ. सन १५३३.

मालोजीराजे भोंसले.

जन्म इ. सन १५५० लग्न फलटणकर जगपाळराव निवाळकर याची बहीण नामें दिपाबाई हिजबरोबर; इ. सन १६०४ पासून निजामशाहींत मनसबदार झाला; पंधरा वर्षें मनसबदारीचा उपभोग घेतल्यावर इ. सन १६१९ मध्ये मृत्यू; [“शके १५४२ रौद्रनाम संवत्सरे, फसली सन १०३१ या साली मालोजीराजे यांस देवभाजा जाहाली. मुक्काम येवळ धुस्मेस्वर येथें त्याचें उत्तरकार्यघाकटे पुत्र शरीफजी राजे याचे हातून केलें; व शहाजी राजे यांनी दानघर्म उदंड द्रव्य खर्च केलें.”]

म. द. रु. प.]

विठोजीराजे भोंसले.

यांस आठ मुलगे;

टीपः—या वंशांतून पुढें सातारा व तंजावर वंशांत दत्तक घेतले गेले आहेत. [या वंशाची स्वतंत्र वंशावळ दिली आहे, ती पहा.]

शहाजीराजे.

शरीफजीराजे.

जन्म इ. सन १५९७; मूर्तुजा निजामशहाच्या

आईनें मोंगली सैन्याशीं मिलाफ केल्यामुळें शहाजी इ. सन १६२७ मध्यें माहुली सोडून विजापुराकडे वळला, त्या वेळीं त्यांनें शरीफजीस निजामशहाजवळ ठेविलें होतें.

“ दौलताबादेस शहाजीराजे याचे धाकटे बंधू सरीफजीराजे हे निजामशाईतून निघोन मोंगलाईत दिल्ली वलें अवरंगजब पादशहा याचे फौजेंत मोठे तोलदारीनें निजामशाईतून पंधराशें स्वारानिशी जाऊन दिल्लीवाले याजकडेस चाकरीत राहिले. हे पादशाही उमराव म्हणवीत होते. मग दिल्लीवाले पातशहा याजकडून जातीचे तैनातीबद्दल चाकण चौव्याशी परगणा राजे याजकडे दिल्लीवाले सरकारांतून लाऊन दिव्हा. त्यांतच चाकणच्या किल्ल्यासुद्धां सरीफजीराजे याजकडेस दिव्हा. ते तेंथें दौलताबादेस राहिले. सरीफजीराजे यास पुत्र त्रिवकजोरिज, यास पुत्र बाबाजीराजे, यास पुत्र त्र्यंकोजीराजे, याचे स्त्रिचें नांव कमळजाबाई यांचे पोटीं पुत्र साहा जाहल, वडाल पुत्र संभाजीराजे, दुसरे माणकोजी खानवटेकर, तिसरे शहाजीराजे, चौथे सरोफजीराजे, पांचवे तुकोजीराजे, साहावे बाबाजीराजे शेडगांव व कोटारे देऊळगांवकर यांच्या वंशाचा सहाजणाचा विस्तार भीमातीरो वगैरे गांवीं आहे.” म. द. र. पहिला पहा.]

मालोजी व विठोजी या उभयतांना जाधवरावानें आपल्या नौकरांतून रजा दिल्यामुळें, जरी त्यांचा व जाधवरावाचा संबंध सुटला, तरी मालोजी हा अपमानाचें दुःख विसरला नाहीं; त्याला अहंकारांच्या यातनाचें विस्मरण झालें नाहीं. आपलें घराणें जाधवरावासारखेंच उच्च असूनही आपण निर्धन, म्हणूनच जाधवरावानें आपणांस झिडकारिलें, व आपला मानभंग केला ही गोष्ट मालोजीच्या मनाला सारखी खाऊं लागली; तेजोभंगाच्या यातना कोडगेपणानें विसरून जाण्याइतका त्याचा स्वभाव अळणी नसल्यानें—बनला नसल्यानें—अशा अप्रतिष्ठेचें जिणें त्याला अत्यंत कष्टदायक वाटूं लागलें; आणि “ करीन तर शहाजीस जाधवरावाची मुलगी जिजाऊ हीच बायको करीन ” अशा हृष्टो निश्चयानें पुढें कोणत्या प्रकारें खटपट करावी, या विचारांत तो मग्न होऊन गेला.

अशाच विचारमग्न स्थितींत तो आपला भाऊ विठोजी यासह एका माघ महिन्यांतील पौर्णिमेच्या रात्री आपल्या शेताची राखण करण्यास गेला; तेथें गेल्यावर विठोजी निजला, व मालोजी शेताची राखण करीत बसला; मालोजी हा तुळजापूरच्या देवाचा एकनिष्ठ भक्त होता; ती देवा या वेळीं त्या ठिकाणीं प्रगट झाली; व तिनें मालोजीस दर्शन देऊन असा वर दिला कीं, “ तुझे मनोरथ सिद्धीस जातलें; व तुझे वंशीं श्रीसांवाचा अवतार शककर्ता निर्माण होईल. यांस प्रमाण; जवळच्या वारुळांत द्रव्य आहे तें घे; तेणेंकरून तुझे कार्य होईल.” असें म्हणून देवी अदृश्य झाली. तेव्हां मालोजीनें आपल्या बंधूस जागें करून त्यास ही सर्व हकीकत सांगितली; व देवीच्या आज्ञेप्रमाणें त्यांनीं तें वारूळ खणिलें; त्यांत त्यांना पुष्कळ द्रव्य मिळालें; तें मालोजीनें श्रीगोंदें येथें शेषाप्या नाईक पुंडे या नांवाचा एक प्रसिद्ध व साखीचा सावकार रहात असे त्याच्याकडे नेऊन ठेविलें;+ व त्याच्याच मदतीनें मालोजीनें

+ ह्या वेळीं मालोजीनें, “ आम्हास अथवा आमच्या वंशजांस राज्यप्राप्ती झाल्यास आम्हीं तुमच्या घराण्याचें उर्जित करूं ” असें शेषाप्यास वचन दिलें होतें; हा शेषाप्या नाईक मोठा श्रीमान्, प्रामाणिक, एकवचनी, व सत्यवादी असून ह्यावेळेपासूनच (इ. सन १६०१-१६०२ च्या सुमारापासून)

एक हजार घोडो खरेदी केली; व शिलेदार बारगीर* नौकरीस ठेवून त्याने आपला इतमाम व महत्व वाढवीत नेण्यास सुरवात केली. शिवाय तो पहिल्या-

त्याच्या घराण्याचा व भोंसले घराण्याचा अगदी निकटचा संबंध व घोरोबा जमला. या शेषाप्याचा नातू दुसरा शेषाप्या हा शिवाजीने रायगड ही राजधानी केल्यानंतर, आपल्या मुलांमाणसासह रायगड येथे येऊन राहिला होता, व रायगड येथील बाजारपेठेत त्याचे एक दुकान होतें. या शेषाप्याचे स्मारक म्हणून त्याच्या दुकानासमोर एक अजमासे पांच हात लांब व एक हात रुंद असा एक चौकोनी दगड बसवून त्यावर एक नागाचे चित्र काढलेले आहे; शिवाय किल्ल्याच्या पायथ्याशी वाडी येथे त्याचा एक बाग असून त्याचे “ नारयाबाग ” हें नांव आहे. हा शेषाप्याही आपल्या आज्याप्रमाणेच मोठा श्रीमान्, प्रामाणिक, एकवचनी, व सत्यवादी असून शिवाजीची त्याच्यावर अर्ताशय मेहेरनजर व विश्वास असे. मालोजीने पहिल्या शेषाप्यास, आमचे भाग्य उदयास आल्यास आम्ही तुमचे ऊर्जित करूं, असे वचन प्रमाण दिलेले होतें; त्यामुळे शिवाजीने त्यास आपला जामदारखाना कामगार नेमिले होतें, व पुढे शिवाजीस राज्याभिषेक झाला, त्यावेळीही तोच त्याच्या जामदारखान्याचा कारभारी होता.

श्रीगोंदे ऊर्फ चांभार गोंदे (गोविंद या नांवाच्या एका चांभारसाधूवरून या गांवास चांभार गोंदे हें नांव प्राप्त झाले आहे.) हें तालुक्याचे ठिकाण अहमदनगर जिल्ह्यांत, अहमदनगरच्या दक्षिणेस अजमासे बत्तीस मैलांवर व दौड मनमाड रेल्वेच्या पिपरी या रेल्वे-स्टेशनापासून सडकेने चार मैलांवर आहे.

* बारगीर व शिलेदार या उभयतांच्या अर्थामध्ये महत्वाचा फरक आहे; तो थोडक्यांत असा की, स्वतःचे घोडे व हत्यारे बाळगून एखाद्या राज्यकर्त्याच्या अथवा सरदाराच्या पदरी नौकरी करीत असेल त्यास शिलेदार असे म्हणतात; आणि नौकरीस ठेवणाऱ्या राज्यकर्त्याच्या, अथवा सरदाराच्या-नौकरीस ठेवणाऱ्याच्या मालकीचे घोडे व हत्यारे जवळ बाळगून शिलेदारापेक्षा कमी पगारावर नौकरी करणारा त्यास बारगीर असे म्हणतात.

पासूनच भाविक व धार्मिक प्रवृत्तीचा होता; पुत्रजन्मांमुळे त्याच्या या प्रवृत्तीत भर पडली होती; आणि देवी कुलस्वामिनींचे दर्शन व तिच्या अनुग्रहाने द्रव्यलाभ, यामुळे तर त्याचा भाविकपणा विशेषच वाढून, आपण नानाप्रकारचे दानधर्म करावे, अनेक धर्मकृत्ये करून लौकिक संपादन करावा, कीर्ति मिळवावी, अशी त्यास इच्छा झाली; त्याप्रमाणे ज्या शेटांत मालोजीस हा द्रव्यलाभ झाला ते शेत त्याने एका ब्राह्मणास दान केले; ज्या वारुळांतून द्रव्यमिळाले त्या वारुळावर त्याने एक सुंदर देवालय बांधविले; श्रीशिखर शंभू महादेव येथे दरवर्षी चैत्र महिन्यांत मोठी यात्रा भरत असे; व त्या यात्रेस लाखो लोक जमत असत; पण तेथे उदक नव्हते; व यात्रेकरूंना फार लांबून पाणी आणण्याचा अतीशय त्रास होत होता. म्हणून मालोजीने त्या ठिकाणी एक उत्तम स्थळ पाहून तेथे विस्तीर्ण तलाव बांधिला. वेरूळ येथील श्रीघृष्णेश्वराचे देवालय अगदी जीर्ण झाले होते, त्याचा उद्धार केला; व आणखीही कित्येक ठिकाणी तळी, विहिरी, धर्मशाळा, वगैरे बांधून व अनेक प्रकारे दानधर्म करून त्याने पुष्कळ लौकिक संपादन केला.

मालोजीची पूर्वस्थिति—म्हणजे तो पहिल्याने जाधवरावाच्या आश्रयास जाऊन राहिला होता, त्या वेळेची स्थिति—आणि या काळांतील स्थिति, यांत अतिशयच फरक झालेला होता. त्या वेळी तो निर्धन होता; आतां तो धनवान झाला होता; त्या वेळी तो दुसऱ्याच्या आश्रयाने जगत होता; आतां त्यानेच हज्जार बाराशें लोकांस आपल्या आश्रयास ठेविले होते; त्या वेळी त्याला लौकिक दृष्ट्या कांहींही महत्त्व नव्हते; या वेळी त्याने आपले महत्त्व वाढवून लौकिक संपादन केला होता; गरीबीमुळे उत्पन्न होणारी नालायकी आतां नार्हाशी झालेली होती; अर्थात् आतां आपण जाधवरावाच्या तोडीचे झालो

छत्रपति शिवाजीने दरबारांत फारशी भाषेऐवजी संस्कृत भाषा वापरण्याचा उपक्रम केला, त्यावेळी “पंडितराव” रघुनाथ भट्ट उपाध्ये चंदावरकर (रघुनाथ नारायण हणमंते) याने एक संस्कृत “राजव्यवहार कोश ” तयार केला त्यांतही “ शिलेदार ” या शब्दाची “शिलेदारः स्वतुरंगी” म्हणजे स्वतःचा घोडा बाळगून नौकरी करणारा, अशीच व्याख्या केलेली आहे.

असे त्यास वाटू लागले, व त्याने जिजाबाई शहाजीस देण्याविषयी पुन्हा जाधवरावाकडे मागणी केली; परंतु ती जाधवरावाने अमान्य केली. तेव्हा मालोजीने जगदेवराव निंबाळकरामार्फत मूर्तुजा निजामशहा यांकडे त्याबद्दल गाऱ्हाणे केले; तेव्हा शहाने मालोजींचो कर्तबगारी घ्यानी आणून मध्यस्थी केली; व जाधवरावाकडून जिजाबाई शहाजीस देवाविली; त्याप्रमाणे इ० सन १६०४ च्या एप्रील महिन्यांत शहाजी व जिजाबाई यांचे लग्न मोठ्या थाटाने झाले; व जाधवरावावर मात करून मालोजीने या लग्नसंबंधीचा आपला निश्चय अखेरीस यशस्वीपणाने सिद्धीस नेला.

या काळांतील निजामशाहीतील राजकीय परिस्थितिही मालोजींच्या उत्कर्षास बऱ्याच प्रमाणाने कारणीभूत झाली होती. निजामशाहीस या वेळी काळ नष्ट आलेला होता; ते राज्य खडतर आपत्तीच्या भोंवऱ्यांत सांपडले होते; संकटमागून संकटे येऊन त्यामुळे निजामशाहीचा पाया खिळखिळा होण्यास सुरवात झाली होती; बलिष्ठाने आरंभिलेल्या स्पष्टत निजामशाहा जगते का मरते, अशी अनिश्चित स्थिति उत्पन्न झाली होती; वादशहा अकबर हा निजामशाही नामशेष करण्याकरितां दक्षिणेत चाल करून आलेला होता; शरिरांतील मुख्य व महत्त्वाची रक्तवाहनी तुटल्यानंतर जसे ते निर्बल होते. त्याप्रमाणेच अकबराने अहमदनगर जिंकून बहादूर निजामशहा यांस ग्वाल्हेर येथे नेऊन कैदेत ठेविल्यामुळे निजामशाही राज्य निर्बल झाले होते. शरिराचा एखादा आधारभूत अवयव कापून टाकिल्यावर ते जसे लुले बनते, त्याप्रमाणेच चांदबिबीच्या मृत्यूनंतर निजामशाही निर्जिव झाली होती; आणि हा डळमळता डोलारा केव्हा एकदम कोलमडून खाली येईल, याचा कांहींच निश्चितपणा राहिला नसून सुद्धा, मलिकंबर हा खडकी येथे राजधानी करून निजामशाही जगविण्याकरितां मोठ्या जोराचे प्रयत्न करित होता. अशा स्थितीत मालोजींसारख्या कर्तृत्ववान् पुरुषास आपल्या पक्षाकडे ओढून घेऊन राज्यरक्षणाच्या कामी त्याचा उपयोग करून घ्यावा असे त्यास वाटणें स्वाभाविक होतें; म्हणून त्याने आणि मूर्तुजा निजामशहाने-शहाजी व जिजाबाई यांच्या लग्नाच्या बाबतीत मध्यस्थी केली. मालोजींस पांच हजार

मनसब व “ राजे ” हा किताब दिला;= शिवनेरी व चाकण हे किल्ले व त्याच्या आसपासचा प्रदेश सरंजामादाखल बहाल केला; आणि पुणे व सुपे या परगण्यांची त्यास जहागीर दिली. या जहागिरीसंबंधीची यादी शिव-दिग्विजयांत दिली आहे, त्यावरून ही जहागीर पुणे, नाशिक, अहमदनगर व खानदेश, या चार जिल्ह्यांत होती, व या प्रदेशापैकी बऱ्याच भागावर त्या-वेळी मोगलांचा अंमल बसलेला होता, असे दिसते. तथापि तशा स्थितीतही मालोजीने आपला मुलगा शहाजी याच्या मदतीने आपल्या जहागिरीचे मोठ्या दक्षतेने संरक्षण केले, यावरून त्याची श्रेष्ठ कर्तृत्वशक्ति निदर्शनास येते.

मालोजीने निजामशाही दरबारच्या मदतीने जाधवरावावर आपल्या अपमानाचा डाव साधून घेतला, व शहाजी आणि जिजाबाई यांचा लग्नसंबंध घडवून आणिला. या मध्यस्तीत “ कर्तवगार मनुष्य आपल्या पक्षांत ओढून

= भोंसल्यांचे अनेक कागदपत्र अलीकडे छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. (राजवाडेकृत मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १५ पहा.) त्यावरून भोंसले घराण्याकडे “ राजे ” हा किताब मालोजीच्याही पूर्वाकाळापासून चालू होता, असा उल्लेख आढळतो. निरनिराळ्या लेखांकांत “ लखमोजी राजे ” “ सर्जाराव राजे, ” “ कृष्णाजी राजे ” अशीं “ राजे ” हा किताब धारण केलेली नावे आढळतात; आणि लेखांक ३६७ मध्ये तर बाबाजीनेच स्वतःस “ राजे ” हे उपपद लाविलेले आहे. त्याप्रमाणेच बाबाजी राजे याने इ० सन १५९७ मध्ये, मालोजी राजे याने इ० सन १६०७ मध्ये, व संभाजी राजे याने इ० सन १६२१ मध्ये उपाध्यायांस इनामे करून दिल्याचा—व ती मलिकंवर याने रुजू ठेविल्याचा—उल्लेख आहे. हे उपाध्ये मूळचे पुणे प्रांतातील आरवी मुद्गल येथील राहणारे असून ते भोंसल्यांचे कुलगुरु होते; व पुढे भोंसले घराण्याचा राजकीय उत्कर्ष झाल्यानंतर तेच त्या घराण्याचे राजोपाध्ये झाले. या घराण्यांतील रामेश्वर भट उपाध्ये यांस शहाजी राजाने इ. स. १६३१ मध्ये इनाम करून दिले होते. या घराण्याचा भोंसले घराण्याशी पूर्वापार व विशेष प्रेमाचा व घरोब्याचा संबंध असून हे घराणे सधन होते; व या राजोपाध्ये मंडळीपासूनच, भोंसले प्रसंगी कर्ज वामही काढीत असत.

चेणें ” हा तर निजामशाही दरबाराचा प्रधान हेतू होताच; पण निजामशाहीतील प्रसिद्ध मुत्सद्दी मलिकंवर यानें मालोजीस जहागीर म्हणून जीं ठाणीं, किल्ले, प्रदेश अथवा परगणे निरनिराळ्या ठिकाणीं लांबवर पसरलेले व निजामशाही, मोंगलाई व अदिलशाही यांच्या सरहद्दींवर असलेले दिलेले होते, त्यांतील बहुतेक भाग आधींच मोंगलांच्या ताब्यांत गेलेला असल्यामुळे “मेला तर मालोजी मरेल, अथवा बसला तर मोंगलावर शह बसेल,” अशा दूरदृष्टीचा तितकाच महत्त्वाचा व दुसरा प्रधान हेतूही मालोजीस ही जहागीर देण्यांत आसावा, हें उघड होतें. पण हें कसेही असलें तरी मालोजीनें, अशा स्थितीतही आसपासच्या राज्याशीं सलोख्याचा व्यवहार ठेवून आपल्या जहागिरीचें उत्तम प्रकारें संरक्षण केलें, यावरून तर त्याच्या श्रेष्ठ कर्तृत्वशक्तिस विशेषच उज्वल स्वरूप प्राप्त होतें.

अशा रीतीनें मालोजी हा निजामशाहीतील एक वजनदार मनसबदार बनला; (इ. सन १६०४) व सतत पंधरा वर्षे त्यानें या स्वकृष्टार्जित वैभवाचा मोठ्या इभ्रतीनें उपभोग घेतल्यावर तो इ० सन १६१९ मध्ये मृत्यू पावला* शिखर शिंगणापूर येथे मालोजीची छत्री आजतागायत अस्तित्वांत आहे.

* मालोजी कधी, व कोठें मृत्यू पावला याबद्दल मतभेद आहे; आमचे मित्र रा. रा. या. म. काळे B. A. L. L. B. वकील बुलढाणा, यांस दक्षिण वन्हाडांत एक अस्सल सनद सांपडली असून तिच्यावर १५४३ हा शक (इ० सन १६२१-२२) आहे त्यावरून मालोजी हा इ० सन १६२१ मध्ये मृत्यू पावला, व त्याच वर्षाच्या अखेरीस शहाजीस मालोजीची जहागीर मिळाली, असें त्यांचें म्हणणें असून, त्यांनीं भा. इ. मं. च्या अकराव्या सम्मेलनांत तशा आशयाचा एक निबंध वाचला आहे.

परमानंद या नांवाचा एक प्रसिद्ध कवी शिवाजीच्या काळांत निर्माण झाला; त्यानें शिवाजीच्या आज्ञेवरून “शिव-भारत ” हा ग्रंथ लिहिला; त्यांत असें लिहिलेलें आहे कीं, “बाबाजी भोंसल्यांचे मुलगे मालोजी व विठोजी हे भिमानदीच्या कांठीं कांहीं गांवाची पाटीलकी संपादन होतें; तेथून

मालोजी हा शिवाजीचा आज्ञा असून त्याच्यापासून सतत तीन पिढ्या-मालोजी, शहाजी, व शिवाजी या तीन पिढ्या-मराठ्यांच्या कर्तृत्वशक्तीची व उत्कर्षाची सारखी वाढ होत गेली; मालोजीने मनसबदारी मिळवून स्वतंत्र होण्याचा उपक्रम केला; शहाजीने समशेरांच्या संजीवनीने निजामशाही जिवंत करून, व "राजे निर्माण करणारा"- "किंग मेकर"- ही पदवी मिळवून तो बहुतेक स्वतंत्र झाला; आणि शिवाजीने-क्षत्रीय कुलावतंस श्री छत्रपति शिवाजी महाराज याने तर पूर्ण स्वतंत्र होऊन, व "स्वराज्य संस्थापक" हे नामाभिधान मिळवून आपले नांव इतिहासांत अजरामर करून ठेविले.

ते निजामशाह्याच्या दरबारी गेले; आणि तेथे तरवार गाजवून त्यांनी अधिक ऐश्वर्य संपादन केले; पुढे मालोजी इंदापूरच्या लढाईत बादशाही कामांत खर्ची पडला; त्यामुळे कांहीं वर्षेपर्यंत विठोजीने सरदारकी चालविली; शेवटी विठोजी मृत्यू पावल्यानंतर त्याचे व मालोजीचे मुलगे निजामशाही दरबारांत मलिकेंबराच्या हाताखाली राहून सरदाराची कामे करू लागले. ” (आपटे-कृत इतिहासमंजरी; पान १६ ते १९ पहा.) म्हणजे मालोजी इंदापूरच्या युद्धांत मृत्यू पावला, असा शिवभारतांत उल्लेख केलेला आहे.

परिच्छेद दुसरा.

शहाजीचें पूर्वचरित्र.

“ तुम्ही शिसोदें क्षत्रीय कुलांत निर्माण होऊन त्या कुलास अनुरूप, असा अलौकिक पराक्रम केला; व हिंदु प्रजेस यवनांच्या क्लेशप्रद सत्तेतून सोडवून स्वराज्य स्थापन व स्वराज्य रक्षण करण्यासाठीं भगीरथ प्रयत्न करून त्यांत (तुम्ही) यशस्वी झाला हें पाहून मला पराकाष्ठेचें समाधान व धन्यता वाटत आहे. आमच्या वडिलांस (मालोजी राजे यांस) असा दृष्टांत झाला होता कीं, तुमच्या कुलांत शककर्ता निर्माण होऊन तो हिंदु धर्माचें व हिंदु प्रजेचें यवनापासून रक्षण करील. हा दृष्टांत खरा होता, हें तुम्ही आपल्या अलौकिक कर्तृत्वानें (आमच्या) प्रत्ययास आणून दिलें. तुमच्या ठायींच्या शौर्य-वीर्यादि अनुपम गुणांच्या योगानें आमच्या कुलाचा पुनरपि भाग्योदय झाला आहे. (आणि) असा प्रतापशाली पुत्र आमच्या उदरीं निर्माण झाला म्हणून, आम्ही त्रैलोक्यांत धन्य झालों आहों. ”

—शहाजीचे धन्योद्धार.

मालोजी मृत्यू पावला त्यावेळीं शहाजीचें वय पंचवीस वर्षांचें असून, त्याचा धाकटा भाऊ शरीफजी हा बावीस वर्षांचा होता; मालोजीच्या काळांत शहाजीस बालपणापासूनच राजकीय शिक्षण मिळण्यास सुरवात झाली होती, आणि इ० सन १६०६ पासूनच शहाजीनें मालोजीबरोबर बऱ्याच मुलुख-गिऱ्या पाहिलेल्या होत्या. या काळांत मालिकंबर हा निजामशाही राज्याचा

सूत्रचालक असून, तो मालोजीप्रमाणेच शहाजीचीही कर्तवगारी ओळखून होता; त्यामुळे त्याने शहाजीस लागलीच मनसबदारीची वस्त्रे दिली; तथापि ती मिळण्यास वर्ष दीड वर्षांचा कालावधि लागला, आणि “ मालोजीच्या मृत्यूनंतर मालोजीची सर्व जहागीर व सैन्य यांचे आधिपत्य दरबारी शिरस्त्याप्रमाणे वर्ष दीड वर्षांनै शके १५४३ दुर्मति संवत्सरी शहाजीस प्राप्त झाले ” असा वृहदाश्वर शिलालेखांत उल्लेख आहे.

शहाजीच्या पूर्वचरित्राचे विवेचन करण्यापूर्वी तत्कालीन राजकीय परिस्थितीसंबंधी थोडक्यांत विवेचन करणे अत्यावश्यक आहे; रा. राजवाडे यांनी राधामाधव-विलास-चंपू या काव्यग्रंथांत या बाबतीत मोठे मननीय विवेचन केले आहे, ते असें की, “ त्या काली सध्याच्या प्रमाणेच महाराष्ट्रांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, व अतिशूद्र असे पांच वर्ण असून मुसलमान व रानटी अनार्य असे दोन हिंदुबाह्य लोकसमूह असत. पैकी कातकरी, फोळी, ठाकूर भिल्ल इत्यादि संपूर्ण किंवा अर्धवट रानटी अनार्यबाह्यांना तत्कालीन राज्ययंत्राचा अर्थ कळण्याची ऐपत नसल्यामुळे, तत्कालीन राजकीय परिस्थितीच्या अवलोकनक्षेत्रांतून त्यांना वगळावे लागते. हे रानटी अनार्य लोक शिपाई-गिरीहि करण्याच्या लायकीचे नव्हते, आणि मुत्सद्देगिरीची आकांक्षा तर त्यांच्या मनोभूर्मांत अंकुरित होण्याचा यत्किंचित्ही संभव नव्हता. रामरावणादींच्या पुरातन कालापासून ती अद्यापपर्यंत हे वनचर स्थितीत आहेत. चांभार, घेड, महार, मांग, इत्यादि अतिशूद्र यद्यपि वनचर स्थितीतून ग्रामचर स्थितीत आलेले होते, तथापि शिपाईगिरी किंवा मुत्सद्देगिरी त्यांच्या स्वप्नसृष्टीतहि उदय पावलेली नव्हती. गांवांतील गालिच्छ व काबाडकष्टाचे विनयानगडांचे धंदे करून व चोऱ्यामाऱ्या करून पोटभर भाकर मिळविण्यांत ह्यांची सर्व रग जिरत असल्याकारणाने राज्ययंत्राचे अवयव होण्यास त्यांना अवकाश नव्हता. व्यापार व शेतकी ही जी मनुप्रणित वैश्यवृत्ति ती ह्या काळी दुभंग होऊन व्यापारी व शेतकरी या दोन वर्गांत वांटली गेली होती. निव्वळ व्यापारधंदा व शिल्पकला करणारे जे सोनार शिंपी, तांबट इत्यादि कारूकर्म त्यांच्या अनेक जाति बनून ते आपापल्या धंद्यांत निमग्न असून, त्यांना राज्ययंत्रांत घालमेल करण्याची पिढीजाद संवय नव्हती; व

तसली नवीन संवय संपादन करण्याची कलही त्यांनी अद्याप दाखविलेला नव्हता. वैश्यवृत्तांचा दुसरा भाग जो शेतकी तो वैश्यांनी सोडून दिल्यामुळे शूद्रांच्या हातीं सर्वस्वी जाऊन कुणबी म्हणून एक वर्ग आस्तीत्वांत येऊन त्या काली शेंकडों वर्षे लोटलीं होती. पाणिनीकालीन अनिरवसित शूद्र प्रागार्यकालीन नागलोक, वैश्यवर्ण व क्षत्रिय वर्ण ह्या चार लोकांचे पुरातन कालीं शरीर-संबंध होऊन महाराष्ट्रांत कुणबी ऊर्फ कुलपति हा वर्ग निर्माण झालेला होता. ह्या वर्गातील लोक कधीं मोलमजूरीचीं शूद्रकर्में करून कधीं वाणिज्यादि वैश्य कर्में करून, व कधीं शिपाईगिरीचें क्षात्रकर्म करून प्रायः कृषि-कर्मादि वैश्य धर्मांत गढलेले असत; आपण जातांचे शूद्र आहो, वृत्तीनें वाणी आहों, व आपल्या पूर्वजांनीं रामदेवराव जाधवांच्या आमदानांत लढायांत भाग घेतला होता, असें जें स्वतः तुकाराम व त्याचा कुळकट म्हणतो त्याची आणि वरील विधानाची एकवाक्यता येण-प्रमाणें इतिहासप्रसिद्ध आहे. शहाजीकालीं सैन्यांतून सामान्य शिपायांचा जो हजारांनीं भरणा होत असे तो ह्या सुप्रज व बहुप्रज कुणबी ऊर्फ कुल-पती यांच्यांतून होई. ह्या सामान्य शिपायांना मुत्सद्देगिरी, राजकारण इत्यादि बडा व्यवहार करण्याची ऐपत नसे; परंतु मोसमांत शेतकाम करून, बाकीच्या काळांत शिपाईगिरीवर पोट चालविण्याची धमक ह्या कुणबी लोकांत उद्भवली होती; जो जास्त पोटगी देईल त्याची शिपाईगिरी करण्यास व त्याचा पार्लेक होण्यास हा वर्ग उत्सुक असे; मग तो धनी हिंदु असो कीं यवन असो, जुना असो कीं नवा असो, देव फोडणारा असो कीं जोडणारा असो; शिपाईगिरीची धामधुम करून लढाऊ राज्ययंत्राचा अंश होणारा असा हा कुणबी वर्ग त्या कालीं महाराष्ट्रांत होता. कशाकरितां लढावयाचें—व कदा-चित् लढून मरावयाचें—तर केवळ पोटाकरितां, अशांतला हा वर्ग होता. ह्या वर्गाच्या वरचा वर्ण म्हणजे क्षत्रिय जे मराठे त्यांचा; मराठ्यांत दोन धंदे करणारे लोक होते. देशमुख्या, पाटिलक्या, चौगुलक्या, मोकदम्या, पट-वाऱ्या, मोकाश्या, वगैरे करणारा वृत्तिवंत मराठ्यांचा पहिला वर्ग, आणि केवळ शेतकीवर निर्वाह करणाऱ्या गरीब मराठ्यांचा दुसरा वर्ग; हा दुसरा वर्ग आप-णाला मराठा कुणबी म्हणून म्हणवी. शूद्र कुणबी निराळा आणि मराठा कुणबी

निराळा. शूद्र कुणबी फावल्या वेळांत सामान्य पाइकी करी आणि मराठा कुणबी पाटोल देशमुख इत्यादि लोक हवालदारापासून सरलष्करपर्यंतच्या लहानमोठ्या हुद्देदाऱ्या करी. शूद्रांप्रमाणेंच ह्यांनाही मुसलमान किंवा हिंदु असा वाटेल तो धनी चाले. एक भाऊ पातशाही नौकर वं एक भाऊ शिवशाहीही नौकर असलीं उदाहरणें महाराष्ट्राच्या इतिहासांत शेंकडो आहेत. तात्पर्य शूद्रांप्रमाणेंच ह्या मराठे लोकांतहि स्वराज्य व स्वराष्ट्र यांचा निःसीम अभिमान बाळगणारे लोक शहाजीकालीं फार विरळा असत. तात्पर्य एतत्कालीन मराठे केवळ आयुधोप जीवीगण बनले होते, व स्वराष्ट्रसंरक्षक क्षत्रियत्वाचें वारें त्यांच्यांतून लुप्त झालें होतें. क्षत्रिय जे मराठे त्यांच्याप्रमाणेंच ब्राह्मणांचीहि दशा होती. मुसलमान किंवा हिंदु अशा वाटेल त्या धन्याची सेवा करण्यांत हे सारखेच राजी असत. मराठे व ब्राह्मण यांना यवनाची सेवा मनापःसून आवडत असे, असा मात्र ह्या राजांपणाचा अर्थ केल्यास ती चूक होईल. अनन्यगतिक म्हणून हे लोक यवनसेवा पतकरित. स्वतंत्र हिंदु राज्य स्थापण्याची शक्यता नसल्यामुळें विजयनगरच्या राजघराण्याचा अस्त झाल्यावर, यवनसेवा केल्यावांचून ह्या लोकांना गर्त्यंतर राहिलें नव्हतें. स्वतंत्र हिंदु राज्य स्थापण्याची शक्यता ह्या मराठा किंवा ब्राह्मण लोकांत नसण्याचें कारण असें होतें कीं मराठा क्षत्रीय व ब्राह्मण यांची लोकसंख्या शूद्र कुणब्यांच्या लोकसंख्येहून फारच फार कमी होती. सामान्यतः हजार पांचशें वस्तूंच्या गांवांत एखाद दुसरें ब्राह्मणाचें घर व एखाद दुसरें पाटलाचें घर असे. म्हणजे दहा पांच ब्राह्मणांची व दहा पांच मराठ्यांची माणसें असत. कित्येक दहा दहा पांच पांच गांवांचे गट असे असत कीं त्या घान्यांत मिळून एखादें ब्राह्मणाचें व दोन अडीच पाटलांचीं घरे असत. मिळून सर्वे राष्ट्रांत एका ब्राह्मणास दोन मराठे व पंचवीस कुणबी असे सरासरी प्रमाण पडे; ब्राह्मणांत किंवा क्षत्रियांत जो स्वराज्यविषयक किंवा स्वधर्मविषयक ईर्ष्या, आकांक्षा व अभिमान संभाव्य असे तो शूद्रांत अद्याप जागृतहि झाला नव्हता. निरवासितत्वांतून अनिरवासितत्वांत येऊन म्हणजे अस्पृश्यत्वांतून स्पृश्यत्वांत येऊन व वनचरत्वांतून प्रामचरत्वांत नांदून पोटाकरितां कोणाची पाइकी करण्याइतकी महत्त्वाकांक्षा शूद्रांत उद्भवली होती. हिंदुत्वा-

करितां, स्वधर्माकरितां, स्वराज्याकरितां हिंदुपक्षाच्या वतीनेच तेवढा लढेन असे स्पृहणीय पक्षपातित्व शूद्र वर्गांत अद्याप जन्मले नव्हतें. त्यामुळे स्वतंत्र राज्याच्या उभारणीला मनुष्यबलाचा जो आत्मयज्ञपूर्वक निःस्वार्थी पाठिंबा लागतो तो ब्राह्मणक्षत्रियांना नव्हता. ब्राह्मणक्षत्रियांना शूद्रांचें निःस्वार्थी मनुष्यबल नव्हतें, इतकेंच नव्हे तर स्वार्थी किंवा द्रव्यार्थी मनुष्यबलहि पैदा करण्याचें सामर्थ्य तत्कालीन ब्राह्मणक्षत्रियापाशीं नव्हतें. ब्राह्मण तर बोलून चालून जातीचाच दरिद्री; तो द्रव्य देऊन मनुष्यबल कसचा पैदा करणार ? मराठ्यांचीहि मुसलमानी अमलाच्या प्रथम प्रहरांत तीच दुर्दशा होती. दहा पांच हजार पाईक पोशील, किंवा चार पांच हजार बारगीर बाळगील अशा तोलाचा मराठा क्षत्रिय शक तेराशेंपासून शक पंधराशेंपर्यंत एकही नव्हता; म्हणजे ब्राह्मण क्षत्रियापाशीं त्या कालीं मनुष्यबलहि नव्हतें, व द्रव्यबलहि नव्हतें. राहिलें ज्ञानबल. तें त्या कालीं निवृत्तीच्या पाठीमागें लागलें होतें. निवृत्तीच्या नदीवर गोव्याघ्न व हिंदुमुसलमान यांना सारखीच तृषा भागवितां येत असे; तातपर्यंत स्वार्थी किंवा निःस्वार्थी मनुष्यबल, द्रव्यबल व ज्ञानबल या तिन्ही बलांचा अभाव ब्राह्मणक्षत्रियांच्या ठायीं त्या कालीं उत्कटत्वानें जाणवत असून, ते स्वतःच करूं नये ती यवनाचो सेवा पोटाची खांच भरण्याकरितां पतकरांत असत. असल्या हतभाग्यांना कोठला स्वधर्म, व कोठलें स्वराज्य ! इतकीं तीनशें वर्षे ते जिवंत राहिलें हेंच नशीब ! ”

“तत्कालीन हिंदूंची व रानटी अनार्यांची परीक्षा झाल्यावर, आतां मुसलमानांची परीक्षा करूं. त्या कालीं महाराष्ट्रांत तीन प्रकारचे मुसलमान असत. इराण, तुराण, अरबस्तान व अफगाणिस्तान यांतून येणाऱ्या मुसलमानांना अस्सल समजत; हा मुसलमानांचा पहिला वर्ग; ह्या अस्सलापासून शूद्राति-शूद्र स्त्रियांच्या ठायीं झालेल्या लेकवळ्या मुसलमानांचा दुसरा वर्ग; आणि येथीलच खाटीक, इलालखोर, तांबोळी, पटवेगार, मोमीन, रंगरेज, लोहार, बोहरी, इत्यादि वाटलेल्या जातींचा तिसरा वर्ग; वतनें राखण्याकरितां कित्येक ब्राह्मण व मराठे जे बाटले तेहि या तिसऱ्या वर्गांतच पडतात; पैकीं या तिसऱ्या वर्गातील लोकांचा पेशा उदभ्यापैकीं असल्यामुळे राजकीय विचारांत त्यांची गणती करण्याची जरूर नाही. मुसलमानी रिवाजांत मूळच्या जाती

नाहींत; तेव्हा येथील आर्ग्यनार्य स्त्रियांच्या पोद्दून त्यांना जी संतती झाली ती ते लेकवळे, किंवा युरोपियन मानतात त्या प्रमाणे हाफक्यास्ट मानीत नाहींत; फुलक्यास्टच मानतात. लेगवळा हा शब्द येथे मिश्रविवाहोत्पन्न संतती एवढ्याच दृष्टीनें योजिला आहे. हे लोक येथे स्थायिक होऊन कित्येक पिढ्या झालेल्या होत्या, व त्यांना दक्षिणी किंवा दख्खनी असें नामाभिधान पडलें होतें. इराण, तुराण, अरबस्तान, इकडून जे नवीन मुसलमान येत त्यांना परदेशी ही संज्ञा असे. ह्या दक्षिणी व परदेशी मुसलमानांतून निजामशाही व अदिलशाही राज्यांत मुत्सद्दि व लष्करी अंमलदार मिळत; आणि त्यांच्याच कर्तबगारीवर राज्याची स्थिरस्थावरता अवलंबून असे. निजामशाही व अदिलशाही रियासतीच्या प्रारंभीच्या पन्नास शंभर वर्षांत दक्षिणी परदेशी असा भेद मुसलमानांत उद्भवला नव्हता; सर्वच मुसलमान परदेशी होते; पुढें जी घराणी ह्या देशांत पिढ्यान पिढ्या कायम होऊन राहिली, त्यांना दख्खनी किंवा दक्षिणी अशी संज्ञा पडली; ह्या दक्षिणी मुसलमानांचे येथे कायमचे हितसंबंध निर्माण झाले, आणि त्यांच्या हितसंबंधाची व पातशाही हितसंबंधाची तेढ पडूं लागली; या तेढाला तोड म्हणून पातशाहा परदेशी नवीन मुसलमानांना आपल्या दरबारांसदा बोलावीत; कारण नवीन परदेश्यांत हितसंबंध उवडले नसल्यामुळे पातशाही हितसंबंधांशी परदेशी कायमचे दक्षिणी बनत तोंपर्यंत कांहीं काल त्यांच्यात तेढीही ही उद्भवत नसत. दक्षिणी व परदेशी असे हे दोन पक्ष एकमेकांविरुद्ध चालवून शाहा आपल्या हातांखालील अंमलदारांना दाबांत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. मनुष्यांना वागविण्याची नाजुक करामत ज्या सुलतानाला साधे त्याच्या हाती हा प्रयत्न फलप्रद होई; परंतु एखादा सुलतान कमअकल किंवा दुर्बल किंवा पोरसवदा निपजला म्हणजे हे दोन्ही पक्ष उरमट होऊन सुलतानाच्या कव्हांत न वागतां त्यांच्यावरच कुरघोडी करीत. अशा काली एकच तोड शिल्लक राहिली; ती ही की नवीन तिसरा एक पक्ष उभा करून, पूर्वीच्या दोन पक्षांना दाबांत ठेवावयाचें. शहाजी जेव्हां वडिलांच्या जहागिरीचा मालक होऊन निजामशाही दरबारांत शक १५४३ त वावरूं लागला त्यावेळीं त्या दरबारांत हे दक्षिणी व परदेशी बंड ऐन

रंगांत येऊन अगदी पिकून गेलें होतें. त्यावेळीं निजामशाही तख्तावर मूर्तिजा, मूर्तजा, किंवा मुर्तुजा, हा नरम, चैनी, ऐदा, व नाकर्ता सुलतान होता. मीर राजूचा सासुरवास दुःसह झाला म्हणजे मलिकंबरची फांस धरावी, आणि मलिकंबरचा जाच असह्य झाला म्हणजे राजूची पायधरणी करावी, अशा कांहीं वर्षे मूर्तिजानें काढल्यावर, त्यानें दक्षिणी व परदेशी यांच्या पीडेपासून मुक्त होण्याकरितां, तिसरा एक पक्ष निर्माण केला; तो पक्ष म्हणजे मराठ्यांचा पक्ष; अवश्यास व परिंझ्यास असतांना मूर्तिजानें मालोची भोंसले यांस जवळ केलें होतें. मालोजीचा मुलगा शहाजी याचें लग्न जाधवरावाच्या मुलीशीं जुळवून देण्यांत मूर्तिजाचें बरेंच अंग होतें; ह्या कृत्यानें मालोजी उपकार बद्ध झाला; व जाधवरावाच्या बरोबरीचा तोलदार सरदारीह बनला आणि अशा तऱ्हेनें तिसरा पक्ष उभारण्याच्या लायकीचा ठरला. परंतु ह्या तृतीय पक्षाचें पुढारीपण गाजवीत असतां मालोजी शक १५४१ त वारल्यावर पक्षाध्यक्षत्व शिताफीनें गाजविण्यास नाना प्रकारांनीं लायक असा आणिक एक पुरुष मूर्तिजाला लाभला. तो कर्ता पुरुष म्हणजे तरुण, महत्त्वाकांक्षी व कर्तव्यगार शहाजी भोसला हा होय. शहाजी राजाचें जें गुणवर्णन जयराम कवीनें केलें आहे त्याचा अनुमाद शिव-दिग्विजय व शिव-प्रताप ह्या दोन्हीं बखरींत सांपडतो. शूर, गुणज्ञ, परोगितज्ञ, जातीनें मर्द, युद्धव्यूहकुशल, शहाची मर्जी सांभाळून वागणारा, परंतु स्वतःचा कुरा जाऊं न देणारा, असा गुणगणमंडित जो शहाजी भोसला, त्याच्या द्वारा राज्यांत मराठ्यांचा तिसरा पक्ष उभाहून दक्षिणी व परदेशी पक्षांना जरबेंत ठेवण्याची व्यवस्था मूर्तिजानें केली. दरबारीं, एकान्तांत व लोकांतांत जाण्यायेण्याची शहाजीला सदर परवानगी असे; शहाच्या मर्जीचें एक मासलेवाईक उदाहरण बखरकार देतो. शक १५४५ त शहाजीला संभाजी हा प्रथम पुत्र झाला, तेव्हां शाहानें स्वतः मोठा समारंभ करून शहाजीस वस्त्रें, भूषणें, अलंकार, परगणे व किल्ला बक्षीस दिला (शिवाजीप्रताप). शहाच्या मर्जीचें दुसरें उदाहरण बखरकार देतो तेंहि असेंच मासलेवाईक आहे. मूर्तिजाचा जेव्हां अंत झाला तेव्हां त्यानें दक्षिणी व परदेशी मुसलमानांवर विश्वास न ठेवितां मराठा जो शहाजी राजा त्याच्यावर आपल्या बायकापोरांना सांभाळण्याचें काम

निरोपानें सोंपविलें. मूर्तिजाच्या अंतकाळीं शहाजी निजामशाहींत नव्हता, ही बाब लक्षांत घेतली म्हणजे शहाजांनै शाहाचा केवढा विश्वास संपादिला होता, ह्या विधानाच्या सिध्यर्थ ह्याहून जास्त पुरावा देण्याची जरूरी नाही. ”

“ राजकीय दृष्ट्या देशांतील लोकस्थिति व दरबारांतील पक्षस्थिति वर्णिल्यानंतर रियासतीच्या भोंवतालींल राजकीय परिस्थिति सांगणें सोईस्कर होतें. शहाजांच्या उमेदवारीच्या काळीं, निजामशाहीच्या शेजाराला एकंदर चार शाह्या होत्या; उत्तरेस दिल्लीची प्रचंड व विस्तीर्ण मोंगलाई, व दक्षिणेस विजापूरची आदिलशाही, बेदरची बेरीदशाही व गोवळकोंड्याची कुतुबशाही. पैकीं बेदरची बेरीदशाही मरणोन्मुख झाली असून कुतुबशाहीहून आदिलशाही व आदिलशाहीहून मोंगलाई एकाहून एक बलिष्ठ होत्या. सर्वांत मोंगलाई अत्यंत बलिष्ठ असून, तिचा रोख दक्षिणेतील साऱ्या शाह्या खाऊन टाकण्याचा स्पष्ट व सर्वजनदृढ होता. दिल्लीच्या मोंगलांनीं निजामशाहीचे मोठमोठे लचके तोडिले असून राजू, मलिकंबर व मालोजी यांच्या कर्तबगारीनें ती शाही कांहीं काळ जिवंत राहिली होती; आणि निजामशाही वारली तर बाकीच्या शाह्या निजामशाहीचें अनुकरण करितील असा रंग दिसत होता. तत्रापि निजामशाही व आदिलशाही यांच्या आपसांत लढाया चालूच होत्या. भोंवतालची राजकीय परिस्थिति ही असल्या प्रकारची होती.

“ खुद्द निजामशाहीतील अंतस्थ राजकीय स्थिती पाहिली तर तीही वाखाणण्यासारखी नव्हती. मुख्य शहा जो मूर्तिजा उर्फ बुद्दाणशहा तो दुर्बल असून मोंगलांनीं दिलेल्या पंचवीस वर्षांच्या मारानें त्याची व त्याच्या बरोबर रियासतीची इज्जत उतरून गेलेली होती. मूर्तिजाच्या पहिल्या अमदानींत राजू व अंबर ह्या दोघां दक्षिणी व परदेशी पुढाऱ्यांनीं राज्याचा पूर्व व पश्चिम भाग अनुक्रमें वांटून घेतला होता; व मूर्तिजाला आवश्यक्या किल्ल्याभोंवतील कांहीं खेडीं निर्वाहार्थ लावून दिलीं होती ! मूर्तिजाच्या उत्तर आमदानींत मलिकनें राजूला जमिनदोस्त करून सर्व सत्ता आपल्या एकाट्याच्या हातांत एकवटविली होती; व शहाला तो कस्पटासमान लेखीत होता. शेवटीं राजूचा घरचा कांटा काढून टाकिल्यावर मोंगलांशीं, व आदिलशाहीशीं झगडण्यांत अंबर गुंतला होता. अशा आणीबाणीच्या वेळीं शहाजी

राजा भोंसला तत्कालीन राजकीय आखाड्यांत उमेदीने व ताज्या दमानें अवतीर्ण झाला. शहाजी आपला वाली होईल, व म्हाताच्या अंबराच्या प्राण घेणाऱ्या मगरमिठांतून आपणांस सोडवील अशा आशेनें मूर्तिजाचें होतें तेवढें सर्व वजन शहाजीच्या पाठीला होतें. ह्या वजनाचा पूर्ण उपयोग करून घेऊन, निजामशाहीची पडती इमारत शहाजीनें कांहीं काळ सांवरून घरिली; आणि इतकेंही करून तो कायमची मोडल्यावर, स्वतःचें सामर्थ्य वाढवून आदिलशाही व मोंगलाई यांचीं हाडें खिळखिळीं करण्याचा मार्ग आपला प्रतापी मुलगा जो शिवाजी, त्याला मोकळा करून दिला.” निजामशाही राज्याच्या व निजामशाहाच्या पडत्या काळांतील स्थितीचें स्वरूप थोडक्यांत वर लिहिल्याप्रमाणें आहे.

या काळापूर्वी अजमासें पंचवीस वर्षांपासून निजामशाही राज्याची राजकीय स्थिती जी अतिशय अस्थीर व थोक्याची होत गेलेली होती ती, यादी काळांत तशीच कायम होती; आणि बहादूर निजामशहा याची अकबरानें ग्वाल्हेर येथील किल्ल्यांत प्रतिबंधांत रवानगी केल्यानंतर, मिआन राजू व तो फुटून मोंगलास मिळाल्यानंतर मलिकंबर व शहाजी हे उभयतां निजामशाही जगविण्याकरितां अश्रांत परिश्रम घेत होते; मलिकंबरनें मोंगलांच्या ताब्यांत गेलेला निजामशाही प्रदेश पुन्हां आपल्या ताब्यांत मिळविण्याचा प्रयत्न आरंभिला; विजापूरकर इब्राहीम आदिलशहाचें मन वळवून त्यास आपल्या पक्षांत मिळवून घेतलें; आणि त्याची मदत मिळवून व शहाजी व लुकजी जाधवराव यांना बरोबर घेऊन मलिकंबरनें मोठ्या धडाडीनें मोंगलाई सुभेदाराचें मुख्य ठाणें जें बऱ्हाणपूर, त्या शहरास वेढा दिला; त्या वेळीं तेथील मोंगली सैन्यानें आपली शिकस्त केली, परंतु एकवटलेल्या शत्रुसैन्यापुढें त्याचा निभाव लागला नाहीं; व अखेरीस मलिकंबरनें मोंगलांच्या ताब्यांत गेलेला निजामशाही प्रदेश पुन्हां परत मिळविला; या युद्धांत शहाजीनें अतिशय पराक्रम गाजविला, व त्यामुळें, मालोजीच्या मृत्यूनंतर शहाजी जहागिरीचा मालक झाला न झाला तोंच त्याचें शौर्य, पराक्रम व कर्तृत्व हीं मलिकंबर, मोंगल व अदिलशहा यांच्या नजरेस येऊन त्याचा लौकिकही पुष्कळच प्रमाणांत वृद्धिगत झाला.

तथापि निजामशाही राज्याचा हा पुन्हां परत मिळविलेला घास सहज घशाखाली उतरवून पचवून टाकणे मलिकंबर यांस शक्य नव्हतें; बलिष्ठाच्या पंजाखाली गेलेला प्रदेश परत हिसकून ताब्यांत मिळवितां आला तरी तो कितपत आपल्या ताब्यांत ठेवितां येईल याचा संशयच होता; आणि बलिष्ठाच्या केलेल्या आगळीकीचे परिणाम निसंशय भोगावे लागणार, हेंही मलिकंबर हा पूर्णपणें जाणून होता. मोंगल बादशहा जहांगीर याला मलिकंबर यानें केलेली ही आगळीक समजल्याबरोबर तो अतीशय संतापला; आणि त्यानें आपला कर्तृत्ववान व पराक्रमी मुलगा जो शहाजहान, त्याला ताबडतोब दक्षिणेत पाठवून निजामशाहीचा नकशा उतरण्याचा, व मलिकंबरला नामशेष करून त्यानें ताब्यांत घेतलेला प्रदेश पुन्हां हस्तगत करून घेण्याचा हुकून दिला; त्याप्रमाणें शहाजहान हा ताबडतोब दक्षिणेत येऊन धडकला, आणि निजामशाही नामशेष करण्याच्या उद्योगास त्यानें निरनिराळ्या प्रकारें मोठ्या उत्साहानें व नेटानें प्रारंभ केला.

मध्यंतरी मलिकंबर यानें मोंगलांच्या ताब्यांतून निजामशाही प्रदेश हस्तगत करून घेतल्यानंतर, आदिलशाही प्रदेशास उपद्रव देण्याचा व आदिलशाहीस तंबी देण्याचा उपक्रम आरंभिला होता; त्यामुळे स्वाभाविक रीत्याच अदिलशहा व मलिकंबर यांची जूट फुटलेली होती, ही गोष्ट शहाजहानच्या चांगलीच पथ्यावर पडली; व त्यानें इब्राहिम अदिलशहास आपल्या पक्षांत लागलीच मिळवून घेतलें; व निजामशाही राज्यांतील फुटतील तितकें सरदार, दरकदार, व मनसबदार फोडून आपल्या पक्षास मिळवून घेऊन आपला पक्ष प्रबळ, व निजामशाहीचा दुर्बळ, करण्याचा शहाजहान यानें सारखा प्रयत्न सुरू केला; व लुकजी जाधवरावांसही त्यानें या जुटींतून फोडिलें; म्हणजे निजामशाहीच्या जुटीच्या बळांतील साह्यकारी सत्ताधारी इब्राहिम अदिलशहा व निजामशाहीतील पराक्रमी सरदार व मदतगार लुकजी जाधवराव हे उभयतां या जुटींतून शहाजहान यानें फोडिलें, व त्यांच्या मदतीनें मलिकंबर व शहाजी या उभयतांना नामशेष करून निजामशाही पालथी घालण्याचा त्यानें घाट घडविला.

लुकजी जाधवराव हा निजामशाहीत एक महत्त्वाचा मनसबदार होता; सरदार होता; तो मोठा शूर होता; कर्तबगार, करारी व करामती मर्द गडी

होता; कसलेला योद्धा होता; रणविद्याविशारद सेनानायक होता; मोठा करारी, निश्चयी व बाणेदार वीर पुरुष होता; सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी भोंसल्यांचे घराणे उदयास येण्यापूर्वीच फलटणचे निंबाळकर, मलवडीकर, घाटगे, मोरे, शिके, महाडिक, गुजर, मोहिते वगैरे मराठा सरदार घराणीं प्रसिद्धीस पावलेलीं होती, आति त्या सर्वांत शिंदखेडकर जाधवांचे महत्त्व तर परमावधीसच गेलेले होते. ज्या वेळीं निजामशाहीच्या इतिहासांत मलिकंबर, मालोजी व शहाजी हीं नांवेही प्रसिद्धीस पावलेलीं नव्हती, त्या काळांत लुकजी जाधवराव हाच निजामशाही राज्याचा एक प्रमुख आधारस्तंभ होता; मोंगल बादशहा अकबर याचा मुलगा शहाजादा मुराद यानें अहमदनगर शहरास वेढा दिला, त्यावेळीं (इ० सन १५९४ मध्ये) प्रसिद्ध चांदबिबी हिनें जो अलौकिक पराक्रम गाजविला, व पुढें निजामशाही जगविण्याकरितां तिनें जे अविश्रांत परिश्रम घेतले, त्यांत जाधवरावानें प्रमुखत्वानें भाग घेतलेला होता; आणि मोंगलांच्या दुसऱ्या हल्ल्यांत, चांदबिबीचा खून झाल्या-नंतर, व अहमदनगरचा किल्ला मोंगलांच्या हातीं गेल्यानंतर (इ० सन १६००) लुकजी जाधवरावानें दुसरें सरदार जमा करून, अशान राजास पळवून दुसरांकेडे नेऊन निजामशाहीचें आयुष्य कांहीं काळ लांबविलें होतें; तो निजामशाहींताल दहा हजारांचा एक मोठाच बलाढ्य मनसबदार होता; त्यानें आपल्या बाहुबलानें निजामशाही राज्य कांहीं काळ जगवीत ठेविलें होतें; निजामशाहीची किसमत कांहीं काळ लुकजीच्या किसमतीत मिसळलेली होती; “ आपण म्हणूं ती पूर्व दिशा ” असा एके काळीं निजामशाहीत त्याच्या सद्दीचा जोर होता; जोंपर्यंत लुकजीच्या नशिबाचे तारे त्याला अनुकूल राहून शुक्राच्या ताऱ्या-प्रमाणें निर्वेधपणें चमकत होते,—जोंपर्यंत जाधवरावाच्या नशिबांचे फांसे, तो मागेल, त्या वेळीं म्हणेल त्या ठिकाणीं, व फेंकील त्या जागीं त्याला पाहिजे तें, आणि तो इच्छील तेंच अगदीं तंतोतंत दान त्याच्याकरितां सारखे फेंकीत होते, तोंपर्यंत निजामशाहीच्या राजकीय रंगपटावरील प्रत्येक डाव तो सारखा जिंकित राहिला होता; परंतु फिरत्या ऋलचक्राबरोबर त्याच्या नशिबाचे फांसे फिरले; आणि त्याचें व मलिकंबराचें सख्यत्व नाहींसें होऊन त्याच्या वर्चस्वास साफ ओहोटी लागली ! शहाजी = जिजाबाई यांचा विवाह-

संबंध सक्तीच्या खुषीनेच घडून आलेला असल्यामुळे शहाजीविषयी त्याचे मन शुद्ध नव्हते; आणि इष्टी निश्चयाला यश आल्यामुळेच जांवई वनलेल्या शहाजीस तो नेहमीच पाण्यांत पहात असे; शहाजी अतिशय धोरणी व त्याचा दिवसेंदिवस होत चाललेला उत्कर्ष, आणि जाधवराव तितकाच अदूरदर्शी आणि त्याचे उत्तरोत्तर कमी होत चाललेले महत्त्व, यामुळे जाधवरावाच्या मनातील शहाजीविषयीच्या द्वेषांत भर पडलेली होती; आणि याच वेळीं मोंगलांनीं लाचाची लालूच दाखविल्यामुळे तो निजामशाही पक्ष सोडून मोंगलास जाऊन मिळाला होता. जाधवरावास मोंगलाकडून चोर्वास हजार पायदळ व पंधरा हजार स्वारांची मनसबदारी मिळाली. (इ० सन १६२१) आणि त्याच्या नातलगसहो बादशहाने मोठमोठ्या मनसबी दिल्या; तथापि जाधवरावाच्या ह्या वागणुकीमुळे निजामशाही दरबार त्याच्या पूर्णपणे विरुद्ध झाला; शहाजीस अतिशय राग आला, आणि उभयतांमध्ये चांगलेच वैमनस्य आले.

तथापि जाधवराव हा, मोंगलांनीं लालूच दाखविल्यामुळेच नव्हे, तर शहाजीचे निजामशाहीत परमावधीस पोहोलेले महत्त्व त्यास सहन न झाल्यामुळे, आणि शहाजीविषयी त्याच्या हाडीं मासीं खेळत असलेल्या द्वेषामुळे-तो निजामशाही पक्ष सोडून मोंगलास जाऊन मिळाला असेच म्हणावे लागते. मलिकंबर जिवंत असतांनाच शहाजीचे महत्त्व परमावधीस गेले होते. दुसरा मूर्तुजा निजामशहा मृत्यू पावला, त्यावेळीं त्याचे दोन्ही मुलगे अगदींच अज्ञान, म्हणजे सात सात वर्षांचे होते. परंतु या मुलांची आई मोठी हुषार व कर्तृत्ववान होती. या वेळीं अनंत साबाजी या नांवाचा एक मोठा हुषार, मुत्सद्दी व राजकारणनिपुण पुरुष निजामशाहीत होता; त्याच्या सल्ल्याने राजमातेने शहाजीस निजामशाही राज्याचा सर्व अधिकार सोंपविला. त्यामुळे शहाजी हा बालराजा मूर्तुजा निजामशहा (तिसरा) यांस आपल्या मांडीवर घेऊन दरबारांत तख्तावर बसत असे. व सर्व सरदारांना-आणि जाधवराव हाही एक सरदार असल्यामुळे त्यालाही-दरबारांत आल्यावर तख्तापुढें कुरनिसात करावी लागत असे. परंतु जाधवरावास त्याबद्दल अतिशय वाईट वाटत असे आपल्या देवडीवर असलेल्या मालोजीचा मुलगा-

आपल्या इच्छेविरुद्ध आपला झालेला जांवई-शहाजी याच्यापुढे, अशा रीतीने मान वांकविणे त्याला अत्यंत अपमानास्पद वाटू लागले; त्यामुळे शहाजीविषयी त्याचा द्वेष दुणावला; निजामशाही राज्याविषयीचे त्याचे प्रेम नष्ट झाले, तो- आपल्या कित्येक नातलग व इतर मराठे सरदारांसह-मोंगलांना जाऊन मिळाला, व त्याने निजामशाही नष्ट करण्याच्या मोंगलांच्या प्रयत्नांत त्यांना मदत केली, असेच निदर्शनास येते. *

* “शके १५४७ क्रोधी नाम संवतसरे फसलीसन १०३५ या साली निजाम मूर्तिजा पादशहा हे मृत्यू पावले. त्यांनी राज्य केले वर्षे ३२. निजाम मूर्तिजा पादशहा याचे पुत्र लहान होते. ते समई शहाजी राजे निजाम मूर्तिजा पादशहा याचे पुत्रास आपण त्यास मांडावर घेऊन तक्तावर बसू लागले. तेव्हां पादशहा जादीची व त्याचे पुत्राची शहाजी राजे याजवर कमाल मेहेरबानी दिवसे दिवस फारच जाहली व पादशहा जादीचे मर्जांने फारच वागू लागले व फौजेचे वगैरे काम पाहू लागले. तेव्हां पादशहाजादीचे व त्याचे पुत्राची शहाजी राजे याजवर कमाल मेहेरबानी दिवसेदिवस फारच जाहली व पादशहाजादीचे मर्जांने फारच वागू लागले व फौजेचे वगैरे काम पाहू लागले. तेव्हां पादशहाजादीचे व त्याचे पुत्राचे हुकुमावरून लुखजी जाधवराव वजीर याजवर हुकमत करू लागले. तेव्हां उभयतांचे वांकडे घेऊन दिवसेदिवस द्वेष वाढू लागला. कांहीं दिवस वजीरांचे काम आपण जातीने शहाजी राजे करू लागले. ते समई लखुजी जाधव वजीर यांनी मनांत आणिले कीं आम्ही पादशहाचे वजीर असता शहाजी राजे पादशहाचे पुत्रास मांडावर घेऊन तक्तावर बसतात आणि आम्हास पादशहाचे मुलास खरनुसा करावा लागतो यामुळे आमचा अपमान होतो ही गोष्ट जाधवराव वजीर याणी आपले मनांत आणून हे कांहीं चांगले झाले नाहीं, म्हणोन इराद्याने शहाजी राजे याजबरोबर वागू लागले ” (मराठी दफतर, रुमाल पहिला; पहा.)

या बाबतींत तंजावरच्या शिलालेखांत (इतिहास मंजरी; पान १९ पहा) व राधामाधव विलासचंपू या ग्रंथांत अशी हकीकत दिली आहे कीं शहाज-

अशा रीतीने अदिलशहा व लुकजी जाधवराव हे आपल्या पक्षांत ओढून घेतल्यावर आतां निजामशाही आपणास सहज पालथी घालतां येईल असें शहाजहान यांस वाटूं लागलें, व तो निजामशाहाची राजधानी जें अहमद-

हान हा निजामशाहीवर स्वारी करून येणार आहे, ही हकीकत मूर्तुजा निजामशाहा यांस कळतांच त्याच्याशीं सामना करण्याची तयारी फर्माविण्याच्या इच्छेनें मूर्तिजानें व मलिकंबर यानें रियासतीतील प्रमुख प्रमुख सरदारांस सदरेस बोलावून एक मोठा दरबार भरविला. त्या दरबाराला लुकजी जाधवराव, शहाजी, शरीफजी व विठोजी राजाचे आठही मुलगे, जाधवरावाचा मुलगा दत्ताजी, खंडागळे वगैरे सरदार मंडळी हजर राहिली होती; भोंसले व जाधव मंडळी यांच्यांत कित्येक वर्षांपासून वितुष्ट असून तें जगजाहीर होतें; दरबार खलास झाल्यावर सर्व सरदार मंडळी आपापल्या लवाजम्यानिशीं परत जाऊं लागली; त्या दाटणींत भोंसले पक्षाच्या खंडागळे यांचा हत्ती बेफाम होऊन त्यानें जाधवाकडाल कित्येक पाईक चिरडले; तेव्हां लुकजी जाधवरावाचा मुलगा दत्ताजी यानें संतापून तो हत्ती ठार मारला; हें पाहून खंडागळे व जाधव यांच्यांत झटापट सुरू झाली; भोंसल्यांनीं खंडागळ्याची बाजू उचलली; विठोजीचे आठी मुलगे त्याच्या मदतीस धांवून आले; “ तुम्हास मध्यें लुडवूड करण्याचें कारण नाहीं, ” म्हणून दत्ताजी ओरडला, व त्यानें त्वेषानें भोंसल्याकडील पुष्कळ लोकांस जखमी केलें; त्या दंगलींत विठोजीचा वडील मुलगा संभाजी याच्या हातून दत्ताजी जाधवराव ठार झाला ! ही बातमी ऐकून लुकजी जाधवराव तात्काळ त्या ठिकाणीं आला, व त्यानें संभाजी भोंसल्यावर चाल करून त्यास तात्काळ जागच्याजागीं ठार केलें; लुकजी जाधवराव संभाजीवर चाल करून जात आहे, हें पाहिल्याबरोबर जाधवरावाचा जांवई शहाजी हा संभाजीच्या मदतीस धांवला; तेव्हां त्यासही लुकजी जाधवरावानें पट्याचा वार करून मूर्च्छित केलें; मूर्तुजा निजामशाहा, हा शहाजीवर पुत्राप्रमाणें प्रेम करीत असे; त्याला ही हकीकत समजल्याबरोबर तो तावडतोब त्या ठिकाणीं आला; लुकजा जाधवरावास दौष देऊन व त्यास चार शहाणपणाच्या गोष्टी सांगून ही मारामारी थांबविली; परंतु मूर्तुजाशहानें शहाजचि।

नगर शहर त्यावर चाल करून आला; या जंगी मोंगली फौजेचे आधिपत्य लष्करखान या नांवाच्या सरदाराकडे असून जाधवराव व अदिलशहा या उभयतांचे सैन्य मोंगली सैन्याच्या मदतीस आलेले होते; जाधवरावाच्या सैन्यांत स्वतः लुकजी जाधवराव उदाराम ऊर्फ उध्दवराव माहूरचा देशमुख, विश्वनाथ, अचलोजी, बहादूरजी, दादाजी, राघोजी, व जसवंतजी, असे त्याचे सात मुलगे असून शिवाय त्याच्या तैनातीतील जलाखान, खजीरखान, खरमुल्लाखान, सुजाखान, जहानखान, शिकंदरखान, खलेलखान, व हिसामदखान हे सरदार त्याच्या बरोबर होते; व अदिलशाही सैन्यांत रुस्तुमखान, मुस्तफाखान, काहमदखान, दिलावरखान, याकूतखान, अंबारखान, मुशेखान, फरादखान, सर्जाखान, जोहरखान, अंकुशखान, वगैरे सरदार हजर असून घाटगे प्रभृति मराठे सरदार, व धुंडीराज प्रभृति ब्राम्हण सरदार हजर होते; व अदिलशाही सैन्याचे आधिपत्य मुल्ला महमद लारी ऊर्फ मुल्ला बाबा सरलष्कर याच्याकडे होते. हे जंगी सैन्य अहमदनगरच्या रोखाने चाल करून येत आहे, असे पाहून मलिकंबरने या सैन्याशी युद्ध करण्याची तयारी केली;

पक्ष घेतल्यामुळे भोंसल्यांचे व जाधवरावांचे वैर दुणावले; व शहा व मलिकंबर या उभयतांविषयी त्याच्या मनांत विकल्प आला; ह्याच सुमारास जिजाबाईस चवथ्यांदा किंवा पांचव्यांदा गर्भार राहून पुत्र झाला; त्याचे नांव, आपल्या द्वंद्व युद्धांत मृत्यु पावलेल्या चुलत भावाच्या स्मरणार्थ, शहाजीने संभाजी हें ठेविले; (शके १५४५) बारशाच्या दिवशी खुद्द मूर्तुजा निजामशहा येऊन मोठ्या समारंभाने ह्या मुलाचा नामकरणविधी झाला; त्यावेळीं शहाने शहाजास बढतीखातर कांहीं जास्त जहागीरहि दिली; शहाने शहाजीच्या केलेल्या ह्या अहेराने व आदराने जाधव व भोंसले यांच्यामधील वैरभाव वृद्धिगत झाला; ही बातमी अदिलशहास कळल्यावर त्याने जाधवरावास निजामशाहीतून फोडिले, व नंतर जाधवराव हा मोंगलास जाऊन मिळाला—म्हणजे ह्या हकीकतीवरून सुद्धां भोंसल्यासंबंधी—व विशेषतः शहाजासंबंधी जाधवरावाच्या हाडीमासी खेळत असलेल्या द्वेषामुळे व वैरामुळेच तो मोंगलास जाऊन मिळाला असेच निदर्शनास येते.

निजामशाही सैन्याचें आधिपत्य स्वतःकडे घेतलें, आणि शहाजी, शरफोजी, मृत संभाजी वगळून, विठोजांचे खेळोजी, मालोजी, मंबाजी, नागोजी, परसोजी, मकाजी, व त्र्यंबकजी, असे सात पुत्र ही भोंसले मंडळी असून सीहमीरखान, मुधालान वगैरे हबशी सरदार व सारतखान, याकूतखान, पनसूरखान, सुरूपखान, जोहारखान, फत्तेखान, व अहमदखान, हे तुर्क सरदार, कर्नाटकांतील बल्लाळ राजा व बेरडांचा नाईक सिंहराज हे सरदार, व ह्याखेरीज विठोजी, नागोजी, दत्ताजी, नरसिंहराजे, जगदेवराजाचे पुत्र सुंदरराजे वगैरे मराठे सरदार यांच्यासह मोंगली सैन्याशी युद्ध करण्यास तो पुढें सवसावला; नंतर या परस्पर सैन्यांचा मुकाबला भातवडी* या गांवाच्या रानांत होऊन मोठाच घनघोर युद्धसंग्राम झाला; व त्यांत अदिलशाही व मोंगलाई सैन्यांचा पूर्ण पराभव होऊन निजामशाही सैन्यानें त्यांचो दाणा-दाण उडवून दिली; (इ. स. १६२४) या युद्धांत युद्धोपयोगी जंगी सामान सरंजामासह मोंगलांचे चाळीस हजार सैन्य, व आदिलशाहाचें चाळीस हजार मदती सैन्य मिळून मोंगलांतर्फे रेशी हजार सैन्य समरभूमीवर आलेलें असून मलिकंबरबरोबर शत्रुपक्षाच्या निम्मे म्हणजे फक्त चाळीस हजारच सैन्य होतें; तरीसुद्धां या युद्धांत निजामशाही सैन्य विजयी झालें; शत्रुसैन्याचा पूर्ण धुव्वा उडाला; या युद्धांत शहाजीनें आपलें आद्वितीय शौर्य व्यक्त केलें. या युद्धांत शहाजीनें शेंकडो अदिलशाही व मोंगली सरदार, अमीरउमराव व इतर लोक पाडाव करून धरून आणिले,+ व बाकी अवशेष राहिलेल्या सैन्यावर

* भातवडी हें गांव अहमदनगरपासून अजमासे दहा मैलांवर मेहकरी नदीच्या कांठीं आहे; व याच गांवीं हल्लीं ती नदी बंधारा घालून अडवून, तेथें तलाव करून त्याचें पाणी पाटानें आसपासच्या शेतांस देण्यांत येत आहे.

+ या पाडाव झालेल्या मंडळींतच प्रसिद्ध आदिलशाही सरदार रणदुल्लाखान हा असून तो या वेळीं निजामशाहाच्या नोकरांत राहिला; व याच वेळीं त्याचा व शहाजीचा जो स्नेह जडला, तो मरणांत अकृत्रिम कायम राहिला.

या युद्धांत लुकजी जाधवराव, व माहूरचा देशमुख, आणि वाशीमचा राजा उदाराम ऊर्फ उद्धवराव हे उभयतां हजर होते; आणि मलिकंबर यानें मोंगली

तर मोठाच कहर उसळला ! मोंगली व आदिलशाही सैन्यांतील लोकांनी जिवाच्या भीतीनें समरभूमीतून पळ काढिला, व शहाजीचा धाकटा भाऊ

सैन्यावर छापा घातला, त्या वेळीं त्यांच्यावरही मोठेंच प्राणसंकट गुदरलें होतें; परंतु ते मोठ्या लगवगानें, कसा तरी आपला जीव घेऊन पळाले, म्हणूनच बचावले.

वशीमकर राजे उदाराम, याचें घराणें जाधवरावांच्या खालोखाल महत्वाचें, व इतिहासप्रसिद्ध आहे. या घराण्याची हर्कांत थोडक्यांत अशी आहे की, (काळे कृत वऱ्हाडाचा इतिहास पहा;) उदाराम घराण्याचा मूळ पुरुष उद्धवराव हा असून त्याच्या वडिलाचें नांव रामाजीपंत होतें; व कागदोपत्री त्याचें नांव “ उद्धव रामजी ” असें लिहीत असल्यामुळें त्याचा अपभ्रंश होत होत “ उदाराम ” हा अपभ्रंश झालेला आहे. उद्धवराव हा मूळ वाशीम येथील राहणारा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राम्हण असून वाशीमजवळील सावरगांव, चिवरे वगैरे गांवांचें कुळकर्णोपणाचें वतन त्याच्याकडे असे. उद्धवराव हा संस्कृत, फारशी, अरबी वगैरे भाषांत निष्णात होता; तथापि घरची अतीशय गरीबी, त्यामुळें तो वाशीम येथून नौकरी शोधण्याकरितां दिल्ली येथें गेला; या वेळीं त्याचा मामा दिल्ली येथें, अकबराच्या कारकीर्दींत दिवाणी खात्यांत नौकरीवर होता; त्यामुळें उदाराम दिल्ली येथें गेल्यावर त्याचा लागलीच सरकारी नौकरींत प्रवेश झाला; त्याची हुषारी व कर्तबगारी अकबराच्या नजरेस आली; आणि त्यानें उदारामाचा दरजा वाढवीत वाढवीत, इ० सन १५९२ मध्ये (हिजरी सन १००२) त्याला पांच हजारांची मनसब दिली.

अनंत कृत भक्त रहस्य, (अध्याय ९) या नांवाच्या हस्तलिखित ग्रंथांत उदाराम याच्या गरीबीचें व भाग्योदयाचें वर्णन केलें आहे; तें असें की, “ उदाराम हा इतका गरीब होता की, तो दररोज तेथील पाटलाच्या घरून ताक मागून आणीत असें; एके दिवशीं पाटलाच्या बायकोनें त्याच्या निरुद्योगीपणाबद्दल त्याची निर्भत्सना करून “ताक नाही” असें त्यास खडखडीतपणें सांगितलें; व त्यानें ताकाकरितां नेलेला तांब्या त्यास फेंकून मारला; त्यामुळें त्यास आपल्या हीन स्थितीबद्दल दुःख व वैताग उत्पन्न होऊन, तो शिरपूर

शरफोजी यानें निजामशाही सैन्यासह त्या पळणाऱ्या सैन्याची लांडगेतोड करण्यास सुरवात केली तेव्हां अदिलशाही सरदार जोहरखान यानें

येथें वंजारी कुणबी जातीचा पद्माजी या नांवाचा एक सत्पुरुष होता, त्यास शरण गेला; व त्यास आपली दुःखद कहाणी त्यानें निवेदन केली; त्यावरून त्या साधु पुरुषानें उदाराम यांस आपल्या सन्निध ठेवून घेतलें, व पुढें त्यांस “शहरास” जाऊन रोजगार कर, म्हणजे तुझा भाग्योदय होईल असें सांगितलें (त्या वेळीं त्या भागांत “शहर” हें नांव औरंगाबाद, या शहरास होतें.) त्याप्रमाणें उदाराम हा औरंगाबाद येथें गेला, व एका अमीराच्या दिवाणाच्या घरी राहून त्याच्या बरोबर तो दिल्ली येथें गेला; त्या ठिकाणी असतां, एकदां बादशाहानें त्या अमीरास सांगितलेली कांहीं महत्त्वाची कामगिरी उदाराम यानें बजाविली, व ती गोष्ट त्या अमीरानें अकबर बादशाहास निवेदन केली; त्यावरून बादशाहानें उदाराम यांस आपणासमक्ष बोलावून त्यास उत्तेजन दिलें; व पुढें वाढवीत वाढवीत त्यास माहूरपासून वाशीमपर्यंत बावन्न चावड्यांची देशमुखी, पांच हजारांची मनसब, व नौबत निशाण वगैरेची सनद देऊन, त्याची बादशाहानें दक्षिणेंत रवानगी करून दिली.

लष्करी कामांतही उद्धवरावानें फार बहादुरी दाखविली; शहाजहान याच्या वेळींही उद्धवरावास (त्यास नंतर “ उदाजीराम ” असें कागदोंपत्रों व सर्वत्र नांव पडलें.) वरील दोन्हीं सरकारांतील देशमुखीवतन व कांहीं जहागिरी मिळाल्या.

उदारामाची मुख्य कामगिरी जहांगीरच्या कारकीर्दीत घडलेली असून फारशी ग्रंथांवरून असें दिसतें की, लुकजी जाधवरावाप्रमाणेंच, उदाराम हाही प्रथम निजामशाहीत मलिकंबर याच्या हाताखाली प्रसिद्धीस आला; व इ० सन १६१७ मध्यें मलिकंबरविरुद्ध राजपुत्र खुरम (भावी शहाजहान) यानें जें युद्ध चालविलें, त्यांत तो मलिकंबरचा पक्ष सोडून बादशाही पक्षास मिळाला; शहाजहानबरोबर तो दिल्ली येथें गेला; व इतर यशस्वी सरदारांबरोबर त्याचाही जहांगीरनें गौरव करून त्यास अधिकारसंपन्न केलें.

त्यानंतर, भावी काळांत शहाजहान यानें जहांगीरविरुद्ध बंड करून

पकून जाणाऱ्या सैन्यास थापवून धरून, या पाठलाग करणाऱ्या निजामशाही सैन्याला तोंड दिले; व एक जोराची चकमक उडून तीत शरफोजी वीर स्वर्ग

त्यांच्याशी युद्ध केले; त्यांत लुकजी व उदाराम हे उभयतांही शहाजहानच्या पक्षांत होते. शहाजादा पार्वीक्ष व मोहबतखान यांनी शहाजहान याचा पाठलाग केला असतां सर्व मुसलमान सरदार शहाजहान याचा पक्ष सोडून बादशाही पक्षास मिळाले; परंतु लुकजी व उदाराम हे उभयतांही शेवटपर्यंत शहाजहान याच्याच पक्षास चिकटून राहिले; आणि त्यांनी त्यास आपल्या मुलखांत ठेवून घेऊन, व त्यास सर्व तऱ्हेची मदत देऊन, त्याची पुढे रवानगी करून दिली.

माहूरचा किल्ला उदाराम याच्या ताब्यांत असून तो तेथेंच रहात असे. त्याने शहाजहान यांस माहूर येथे नेले; शहाजहान याने तेथे आपले जड-जवाहीर, हत्ता, घोडे वगैरे सामान ठेविले व आपण, आपली बायको मुम्ताज-महाल, व पुत्र दाराशोको, सुजा व औरंगझेब यांसह तेथे कांही दिवस राहून (Beniprasad's Jahangir हें पुस्तक पहा.) नंतर तैलगणांतून तो बंगाल प्रांतांत गेला.

अशा रीतीने, शहाजहान यांस लुकजी व उदाराम या उभयतांनी आश्रय दिल्यामुळे त्यांच्यावर बादशहा जहांगीर याची गैरमर्जी झाली; व पुढे शहाजहान याचे बंड मोडल्यावर लुकजी व उदाराम यांना अनुक्रमे आपला मुलगा व भाऊ यांना बादशहाजवळ ओलीस ठेवून पुढे नौकरी करावी लागली.

उदाराम हा, दक्षिणेंत मोंगलांतर्फे एक महत्त्वाचा सरदार म्हणून गणला जात असे, व मोठमोठ्या महत्त्वाच्या कामगिरींवर त्याची नेमणूक व रवानगी करण्यांत येत असे. शहाजहानच्या कारकीर्दीत, निजामशाही सैन्याची व मोंगली सैन्याची लढाई सुरू झाली, त्यावेळी लुकजी जाधवराव व राजे उदाराम हे मोंगलांतर्फे लढत असतां, इ. स. १६२४ मध्ये, भातवडी या गांवाजवळ मलिकंवर याने मोंगली लष्करावर अचानक छापा घातला; त्यांत लुकजी व उदाराम हे उभयतां बेसावध असल्यामुळे त्यांच्या सैन्याचा अतीशय नाश झाला, इतकेंच नाही तर खुद्द उदाराम व लुकजी हे मोठ्या लग-

पावला ! ही हर्काकत शहाजीस कळल्याबरोबर त्यानें खेळोजीस बरोबर घेऊन ते उभयतां जोहारखानावर तुटून पडले, व उरल्या सुरल्या मोंगली व आदिलशाही सैन्याचाही त्यांनीं पूर्ण फडशा उडविला.

बगीनें घोड्यावर स्वार होऊन कसे तरी आपला जीव घेऊन पळाले, म्हणूनच वचावले.

उद्धवरावाच्या पूर्वी मोंगलांतर्फे हरचंद्राय या नांवाचा एक रजपूत सरदार त्या प्रांतावर अंमल करित होता; परंतु त्याच्या कारकीर्दीत मुल्ख भोसाड होऊन तो बंडखोर निघाला, म्हणून त्यास कामावरून काढून टाकून त्या जागीं उदाराम याची बादशहाकडून नेमणूक झाली; परंतु हरचंद्राय त्या प्रदेशाचा ताबा सोडीना; त्यामुळे अखेरीस उदाराम यास त्याच्याशीं युद्ध करून, व त्यांत त्याचा पराभव करून त्या प्रदेशाचा ताबा घ्यावा लागला; तरी सुद्धां पुढें कांहीं काळ हरचंद्राय व त्याचे साथीदार यांच्या कडून त्या प्रदेशास सारखा उपसर्ग पोहोचत राहिला होता; उद्धवराव हा चाळीस वर्षे मोठ्या इश्रतीनें व पराक्रमानें कारभार करून इ. स. १६३२ (हिजरी सन १०४२) मध्ये आपल्या वयाच्या ६६ व्या वर्षीं मृत्यू पावला व त्याचा मुलगा जगजीवनराव हा दौलतीचा अधिकारी झाला; त्यास बाबूराव या नांवाचा एक मुलगा असून प्रसिद्ध “रायबागीण” ही या जगजीवनरावाचीच बायको होय; ही स्त्री मोठी शूर व कर्तृत्ववान होती; जगजीवनराव मृत्यू पावला, (इ. स. १६५८मध्ये) त्या वेळीं बाबूराव लहान होता; ही संधी साधून मोंगलांचा बंडखोर सरदार हरचंद्राय यानें पुन्हां उचल खाल्ली; त्यावेळीं जगजीवनरावाची स्त्री व बाबूरावाची आई रायबागीण ही गोषांतील स्त्री असूनही (या उदारामच्या ब्राह्मण घराण्याच्या सर्व शाखांत अद्यापही पडद्याची चाल आहे.) मोठी शूर व कर्तबगार असल्यामुळे, ती या आण्णिबाणीच्या प्रसंगीं पुढें सरसावली; आपल्या लोकांस “ बहिणीची लज्जा राखा ” असें उत्तेजन देऊन; व त्याची खूण म्हणून निशाणास चोळी लावून तिनें लष्कर उभें केलें; व हरचंद्रायाचा पराभव करून त्यास तिकडून कायमचें हांकलून लाविलें; नंतर ही खबर औरंगझेबास कळल्यावर औरंगझेबास त्याबद्दल विशेष कौतुक वाटलें;

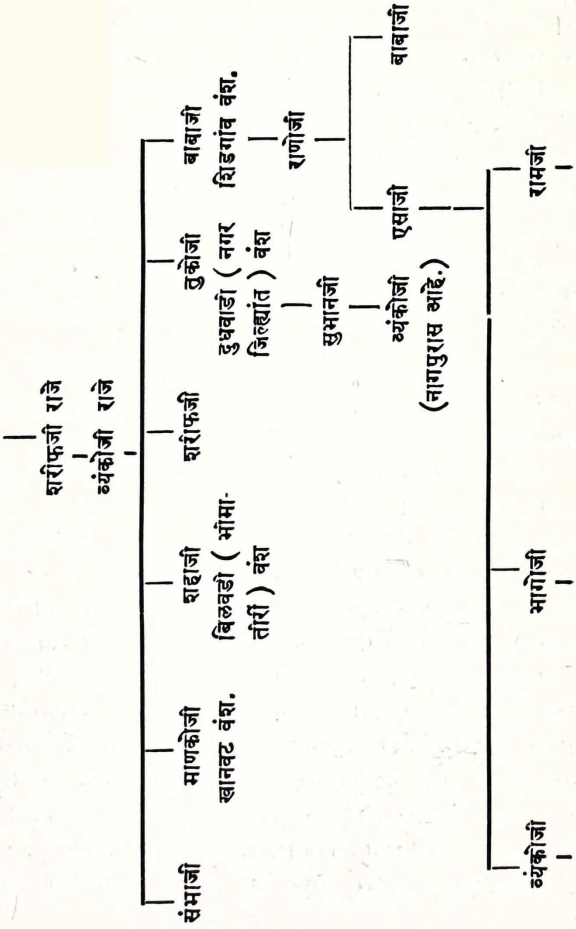
या वेळीं मलिकंवर हा अजमासें ऐशीं वर्षांचा असून त्याच्या वृद्धापकाला-
मुळे, जरी तो निजामशाही सैन्याचा मुख्य सेनापति होता तरी, युद्धाची सर्व

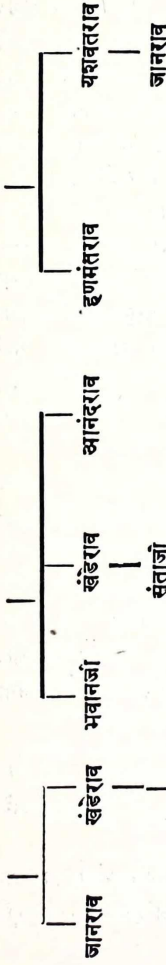
व त्यानें या बाईचा गौरव करून तिला “ पंडिता ” व “ रायबागीण ”
(स्त्रीशार्दूल; तंजावर येथील बृहदीश्वर शिलालेखांत या शूर स्त्रीला
“ राजव्याघ्री ” असं म्हटलेलें आहे.) असे दोन किताब दिले; शाएस्ते-
खानाच्या स्वारीच्या वेळीं, या बाईनें, औरंगझेबाच्या हुकुमानें शिवाजीच्या
प्रदेशांत बराच धुमाकूळ उडविला असून, या बाईचें व शिवाजीचें इ. सन
१६७० मध्ये उमरखिंडींत युद्ध झालें असल्याबद्दल बखरींत उल्लेख आहे.

या बाईसंबंधीं साग्र हकांकत, व या घराण्याची अधिक माहिती, पुढें
शिवाजीच्या हकीकतींत येणार असल्यामुळे त्या संबंधीं या ठिकाणीं अधिक
उल्लेख केला नाहीं.

खुलासा—वाशीम हें तालुक्याचें गांव व-हाडांत अकोलें जिल्ह्यांत अकोल्या-
पासून सडकेनें अजमासें ५१ मैलावर आहे. उमरखेड हें यवतमाळ जिल्ह्यांत
पुसद तालुक्यांत आहे, व जवळच उमरखिंड आहे. जी. आय. पी. रेलवेच्या
नागपूर लाईनीवरील मूर्तिजापूरपासून यवतमाळपर्यंत जो फांटा गेला आहे,
त्यावर दारव्हा म्हणून एक स्टेशन आहे; तेथून दिप्रस, पुसद, उमरखेड व
माहूर असा रस्ता गेलेला आहे. दारव्हा येथून दिप्रस अजमासें १८, पुढें
पुसद १८, पुढें उमरखेड २०, व तेथून निजामच्या हद्दींत २० मैलांच्या
आंतच माहूर हें ठिकाण आहे. माहूर हें श्रीगुरुदेवदत्त महाराजांचें निद्रास्थान
असून तें एक तीर्थयात्रेचें, महत्वाचें, प्रसिद्ध व साक्षात्कारी देवस्थान आहे.
निजामच्या राज्याची हद्द व व-हाडची हद्द यांच्यामध्ये उमरखिंड आहे; उमरखेड
येथें प्रसिद्ध गोचर स्वामीचा मठ असून तें व मेहकर हीं पैनगंगानदीच्या कांठीं
आहेत; शिंदखेड मेहकर तालुक्यांत असून, वाशीम व मेहकर येथें श्रीबालाजी
महाराजांचीं प्रसिद्ध देवालये आहेत; व हे दोन्हींहि तालुके अनुक्रमे अकोलें
व बुलढाणा जिल्ह्यांत असून तें निजामच्या राज्याच्या सरहद्दीवर आहेत;
शिरपूर हें अकोलें—वाशीम सडकेवर, अकोल्यापासून अजमासें ४५ मैलांवर
व वाशीमपासून ६ मैलांवर असून येथें अंतरिक्ष पार्श्वनाथाची मूर्ति आहे;

मालोजी राजे भोसले.

यास सातारची राणी सगुणा-
बाई (छत्रपती शहाजी अप्पा-
साहेबांचे कुटुंब) हिने दत्तक
घेऊन त्याचे नांव राजाराम
होते. मृत्यू इ.स.न १८६५मध्ये.

यास छत्रपती शहाजी अप्पा-
साहेबांने दत्तक घेतला होता.
यास प्रथम लुचर बेटांत व
नंतर नगर येथे कैदेत ठेविले
होते. मृत्यू इ.स.न १८६४.

व्यवस्था व व्यूहरचनेची सर्व तजवीज त्याला करता येणे शक्य नव्हते; म्हणून ही सर्व व्यवस्था त्याने शहाजावर सोंपविली होती, आणि शहाजीनेही ही जबाबदारी आपल्या अंगावर घेऊन ती मोठ्या यशस्वीपणाने तडीस गेली होती. या युद्धांत शहाजीने जो असामान्य पराक्रम गाजविला, व जे असाधारण कर्तृत्व व्यक्त केले, त्याची बातमी निजामशहाच्या कानां गेली, आणि या युद्धानंतर मलिकंबर, शहाजी व इतर मंडळी जेव्हां शहाच्या दर्शनास गेली त्यावेळी, मलिकंबर यांस जरी त्याने दरबारी शिरत्याप्रमाणे योग्य आदराने वागविले तरी त्याने त्यावेळी शहाजीचाच विशेष बहुमान व विशेष आदर केला; परंतु ह्या गोष्टीचे मलिकंबर यांस अतीशय वैषम्य वाटले; आपण निजामशाही राज्य जगविण्यांत आय प्रवर्तक आहोत, आणि आपल्या सूत्रचालकत्वामुळेच निजामशाही राज्य जगत आहे, हा असून सुद्धा मुर्तुजा निजामशहा हा आपल्यापेक्षा शहाजीचा अधिक बडेजाव माजवितो, याबद्दल मलिकंबरच्या मनांत शहाजीविषयी अतीशय विकल्प उत्पन्न झाला; आणि याच वेळेपासून शहाजी व मलिकंबर या उभयतांमध्ये द्वेष, मत्सर व वैमनस्य उत्पन्न झाले.

मलिकंबर याने मोगल व अदिलशहा या उभयतांचा भातवडी येथील युद्धांत पूर्ण पराजय केल्यानंतर, आदिलशहास पुरा जमिनदोस्त करून आपल्या शेजारचा हा शत्रू पार जमिनदोस्त करून टाकावा असा घाट घातला; व शहाजी व खेळोजी भोंसले या उभयतांसह निजामशाही सैन्याने अदिलशाही प्रदेशावर विजापूरच्या रोखाने स्वारी केली; मार्गातील त्याच्या ताब्यांतील सोलापूरचा भुईकोट किल्ला हस्तगत करून घेतला; व विजापूरजवळील नवरसपूर* हे गांव जाळून पोळून खाक करून (इ. स. १६२५) हे विजयी सैन्य राजधानीत, अहमदनगर येथे पुन्हां परत झाले.

आणि शारपूर व इलीचपूरच्या ईशान्येस सात मैलांवर, सातपुड्याच्या दक्षिणेस बैतूल जिल्ह्यांत, मुक्तागिरी, ही दोन जैन लोकांची मोठी प्रसिद्ध यात्रास्थाने आहेत.

* तोरवे, ऊर्फ नवरसपूर, ऊर्फ नवरोजपूर हे ठिकाण विजापूरच्या पश्चिमेस, विजापूरपासून चार मैलांवर आहे. इब्राहीम अदिलशाहा जगद्गुरू

मूर्तुजा निजामशाहा हा हलक्या कानाचा, अस्थीर मनाचा, अशाश्वत बुद्धीचा व दुबळ्या कर्तृत्वाचा असा नालायक राज्यकर्ता होता; व मलिकंबरच्या मनांत शहाजांविषयी वैमनस्य उत्पन्न झालेले होते; त्यामुळे मलिकंबरच्या बगलबच्च्यांचे, दोस्त, भगत व हस्तकांचे, व शहाजांच्या हितशत्रूंचे चांगलेच फावून त्यांनी शहाजांविषुद्ध खटपटी आरंभिल्या; आणि जरी भातवडी येथील युद्धांत व नवरसपूरवरील मोहिमेंत शहाजांने पराक्रम गाजवून उत्तम कामगिरी केली होती, तरी त्यांनी मूर्तुजाशाहाच्या मनांत असे भरवून दिले की, “ भातवडीच्या युद्धांत व नवरसपूर वरील मोहिमेंत वास्तवीकरित्या शहाजांने विशेष पराक्रम केला नसून खरे कर्तृत्व व खरा पराक्रम खेळोजी राजे भोंसले यानेच केलेला आहे; ” अर्थात ही गोष्ट शहास खरी वाटली, व त्याने नवरसपूरच्या मोहिमेवरून विजयी निजामशाही सैन्य परत आल्यावर शहा-

यांस गाण्याचा फार नाद होता; म्हणून त्याने हल्ली ज्या ठिकाणी तोरवे हा गांव आहे, तेथे इ० सन १५८८ मध्ये “ संगित महाल ” व “ नारी महाल ” असे दोन महाल बांधिले; व त्यांस त्याने अनुक्रमे “ नवरस महाल ” व “ सुंदर महाल ” अशीं नांवे ठेविली. यापैकी “ सुंदर महाल ” हा त्याची सुंदर या नांवाची राणी होती तिच्याकरितां त्याने बांधिला होता; या बादशहास गाण्याचा अतिशय नाद असल्याने त्याच्याजवळ पुष्कळ गवई होते, व त्याने त्यांना चांगली वेतने करून देऊन आपल्या आश्रयाला ठेविले होते; व त्या लोकांस राहण्याकरितां म्हणून तेथेच आपला वजीर शहानवाखान याच्या देखरेखीखाली इ० सन १५९८ मध्ये नवरसपूर हे गांव वसविले. विजापूर येथील प्रसिद्ध अवलिया मिरानी शमशुल ओशाख याच्या वंशातील पांचवा पुरुष हजरत मौलाली हुसेनी यांस दिल्लीचा बादशाहा महंमदशाहा याने इ० सन १७३३ मध्ये बोबलाद, कोरहाल, व उपरीनिर्दिष्ट तोरवे हा गांव इनाम दिला तो आज तागायत त्याच्या वंशजाकडे चालत आलेला आहे. मलिकंबर याने नवरसपूर हे गांव जाळून पोळून खाक केल्यानंतर लवकरच इब्राहीम अदिल्लशाह मृत्यू पावला; व त्या दिवसापासून तो हा कालपर्यंत हे गांव अगदी वैराण होऊन राहिले आहे.

जीला न गौरवितां खेळोजीचाच विशेष गौरव केला; त्यामुळे शहाजीस अति-शय वाईट वाटलें; तो खिन्न झाला; जाधवरावाप्रमाणेंच मलिकंबर, खेळोजी व प्रत्यक्ष मूर्तुजा निजामशहा हे आतां आपले शत्रू झाले, असे त्याच्या मनानें पूर्णपणें घेतलें; आतां यापुढें निजामशाहीत राहणें थोक्याचें आहे, अशी त्याची खात्री झाली; आणि स्वतःच्या सुरक्षिततेचा मार्ग धुंडाळण्यास त्यानें सुरवात केली.

शहाजीचें मन निजामशाहीविषयीं विटलें आहे, ही हकीकत विजापूर दरबारला समजल्यावर, शहाजी सारखा शूर सरदार आपल्या पक्षाला लाभावा म्हणून अदिलशाहीच्या सूत्रचालकांनीं गुप्तपणें पुष्कळ खटपट केली; शहा-जांशीं संधान बांधिलें; व त्यांच्या खटपटीस यश येऊन शहाजी हा आपल्या सैन्यासह, निजामशाही सोडून (इ० सन १६२५ च्या अखेरीस) अदिल-शहास जाऊन मिळाला, व नंतर लवकरच (इ० सन १६२६ मध्ये) शहा-जीस अदिलशहाकडून त्याच्या इतमामास साजेल अशी मनसब व अकलकोट वगैरे परगणे जहागिरीदाखल मिळाले.

शहाजी हा अदिलशाही नौकरांत दाखल झाल्यानंतर, भातवडी, सोलापूर व नवरसपूर, येथील अपमानाचा सूड उगविण्याची इब्राहीम अदिलशहा यानें तयारी केली, व निजामशाही राज्यांतील धारूरच्या प्रांतावर स्वारी करून तो प्रांत त्यानें आपल्या हस्तगत करून घेतला. व शहाजीनें आपल्या पुणें व जुन्नर कडील जहागिरीत राहून तिकडून निजामशाहीला शह द्यावा, असा त्यास हुकूम देऊन त्याची तिकडे रवानगी केली; व त्याप्रमाणें तो जुन्नर प्रांतीं जाऊन राहिला; तथापि जमल्यास आपण पुन्हां निजामशाहीत जावें, अशी शहाजांची इच्छा होती; म्हणून त्यानें मूर्तुजा बुद्दहाणशहाच्या आईकडे*

* हिचें नांव बेगमसाहेब हें असून, तिला मूर्तुजा बुद्दहाणशहा व दरबारी लोक “मा साहेब” म्हणत असत; व तिचा शत्रू मूर्तुजा कुराणाप्रमाणें पूज्य मानीत असे; इतकेंच नाही तर कधीं कधीं राजपत्रांवर तिची निशाणी मथ-ळ्यावर लिहिण्यांत तो भूषण मानीत असे.

सूत्र बांधून मूर्तिजाचें मन आपणाकडे वळवून घेतलें, व नंतर लवकरच तो पुन्हां अदिलशहास सोडून निजामशाही पक्षास येऊन मिळाला.+

इतक्यांतच मध्यंतरी, इ० सन १६२६ मध्ये आपल्या वयाच्या ८० व्या वर्षी मलिकंबर मृत्यू पावला; X आणि शहाजी हाच सर्व निजामशाही राज्याचा सूत्रचालक बनला. त्यानें साबाजी अनंत या मुत्सद्दथाच्या मार्फत निजामशाहाची आई व निजामशाहा यांना आपल्या बर्चस्वकक्षेखाली आणिलें; व सर्व निजामशाही राज्याचा तो स्वतःच कारभार पाहूं लागला. इकडे मलिकंबर मृत्यू पावल्याबरोबर शहाजहान बादशहानें जाधवरावाच्या मदतीनें निजामशाही राज्याबरोबर पुन्हां मोठ्या निकरानें युद्ध सुरू केलें; आणि मोंगल सैन्य निजामशाही प्रदेशाची सारखी लांडगेतोड करीत मोठ्या धडाडीनें राजधानीवर चाल करून आले. त्यावेळीं त्या सैन्यापुढें आपला निभाव लागणार नाही अशी शहाजीची खात्री झाली; तेव्हां तो-विचारांत वेळ न दवडितां-मूर्तुजा निजामशाहा व त्याचें

+ मलिकंबरचें व शहाजीचें वैमनस्य आल्यावर शहाजी अदिलशाही पक्षास जाऊन मिळण्याच्या विचारांत होता; परंतु इतक्यांतच मलिकंबर अजारी पडून मृत्यू पावला, म्हणून शहाजी अदिलशाही पक्षास जाऊन न मिळतां निजामशाही राज्यांतच राहून त्या राज्याचा सूत्रचालक बनला, असाही कित्येक ठिकाणी उल्लेख केलेला आहे.

X अहंमदनगर जिल्ह्यांतील शेंवगांव तालुक्यांतील शेंवगांव-तिसगांव सडकेवरील अमरापूर या गांवीं मलिकंबर याची कबर आहे; व अहंमदनगर-जवळील आगड गांव हें औरंगजेबाचें मृत्युस्थान असून तेथें त्याचा दर्गा आहे; अहंमदनगर येथें शहराबाहेर भुईकोट किल्ला, भिस्तबाग, फऱ्याबाग, बाग-रोजा वगैरे प्रेक्षणीय स्थळें असून नगर भिंगारपासून पांच मैलांवर शहा डोंगरावर “चांदबीबीचा महाल” या नांवाची एक दगडी इमारत असून त १ही मोठी प्रेक्षणीय आहे.

आई या उभयतांना आपणांबरोबर घेऊन कल्याणजवळील माहुली* या किल्ल्याच्या आश्रयास गेला. तेथे युद्धसामुगी भरून घेतली, व तेथूनच तो निजामशाही राज्याचा कारभार पाहू लागला.

* माहुलीचा प्रसिद्ध डोंगरी किल्ला ठाणे जिल्ह्यांत कासारा घाटांत शहा-पूर तालुक्यांत शहापूरच्या वायव्येस सुमारे चार मैलांवर “ माहुली ” या नांवाच्या डोंगरावर बांधिलेला आहे. या डोंगराची उंची २८२५ फूट असून त्याच्या दक्षिणेकडील टोंकास सुमारे ८०० फूट खोल अशी एक भंयकर दरी आहे. माहुलीच्या डोंगरावर तीन शिखराला तीन किल्ले आहेत; त्यापैकी उत्तरेकडील शिखराला पळसगड, मध्य शिखराला माहुली व दक्षिणेकडील शिखराला भंडारगड असे म्हणतात. यांतील माहुलीचा किल्ला सर्वांत मजबूत व मोठा आहे; व त्याची लांबीरंदी बहुतेक सारखीच अजमासे अर्धा मैलाची आहे. या किल्ल्याला पाण्याचा पुरवठा उत्तम असून आंतील जमीनही उत्तम आहे. हा किल्ला अतीशय अवघड जागी असून त्याची चढण फारच अवघड, आणि माथ्याजवळील चढण तर एका भंयकर दरीतूनच आहे; व तिच्या माथ्याशी एक मजबूत दरवाजा आहे; व त्याच्या दोन्ही बाजूस दोन व माथ्यावर एक असे तीन बुरूज असून दरवाजाच्या भिंती बाहेरच्या बाजूस थेट तुटलेल्या कड्यापर्यंत वाढवीत नेलेल्या आहेत; शिवाय दरवाजाच्या जरा पलीकडे टेंकडीच्या माथ्यावर एका उंचवट्याच्या जागेवर एक बुरूज आहे, त्यास परथळगड असे म्हणतात. माहुलीच्या किल्ल्यावरून उत्तरेस पळसगड व दक्षिणेस भंडारगड येथे जाण्यास मार्ग असून खालील सपाट प्रदेशावरून फक्त पळसगडावरच जातां येते. माहुलीच्या किल्ल्यावर जाण्याचा जुना रस्ता पूर्वेच्या बाजूस माची या नांवाच्या एका खेड्यावरून होता; त्याचा दरवाजा एका तुटलेल्या दरीच्या तोंडाशी असून, दरीच्या माथ्यावर दरवाजाच्या संरक्षणाकरितां एक भिंत उभारली असून, ती मोठी मजबूत व आजतागायत अस्तित्वांत आहे.

योगायोग कसे चमत्कारिक येतात—मानवी प्राण्याच्या सामाजिक स्थित्यंतराबरोबरच त्याचे मानसिक स्थित्यंतर ही कसे होत जावे—याचे “ माहुलीचा

शहाजी हा—राजमाता व बालराजा मूर्तुजानिजामशहा यांच्यासह—माहुली येथील किल्ल्याच्या आश्रयास गेल्यावर, मोंगल सैन्याने जाधवरावाच्या मदतीने त्या किल्ल्यास लागलीच वेढा घातला. तथापि शहाजीने न डगमगतां किल्ला लढविण्याचा निश्चय केला. मोंगली फौज किल्ला हस्तगत करून घेण्याकरितां त्या ठिकाणीं अर्धाक अर्धाक जमू लागली. तरी सुद्धां हिंमत न सोडतां, कच न खातां, मोंगलां सैन्यास कोणत्याही प्रकारें दाद न देतां, शहाजी त्या सैन्याशीं सारखा झगडत राहिला. मोंगली सैन्याची रसद मारून त्यानें त्या सैन्यास अतीशय हॅराण केलें; सारख्या चिकाटीनें सतत सात महिने किल्ला लढविला, आणखीहि कित्येक महिने तसाच लढवूं अशा निश्चयानें तो झगडत राहिला; आणि मोंगलांच्या भेदनीतीस यश आलें नसतें, तर आणखी कित्येक महिने त्यानें तो किल्ला तशाच चिकाटीनें खात्रीनेंच लढविला असता. परंतु मोंगलांची भेदनीति यशस्वी झाली ! जाधवरावाच्या प्रयत्नास यश आलें ! आणि शहाजीचें “ मनोराज्य ” जागव्याजागीं लयास गेलें ! जाधवरावानें मूर्तुजा निजामशहाच्या आईशीं गुप्तपणानें मिलाफाचें बोलणें लाविलें व आपण

किल्ला ” हें एक महत्वाचें व लक्षांत ठेवण्यासारखें उदाहरण आहे. बादशहा शहाजहान, हा शहाजादा खुर्रम असतांना त्यानें आपल्या वडिलां-विरुद्ध—बादशहा जहांगीर याच्या विरुद्ध—बंड करून तो दक्षिणेंत आला; त्यावेळीं त्यानें आपली बायकामुलें, व जडजवाहीर गोपाळदास या नांवाच्या आपल्या एका शूर व विश्वासू रजपूत सरदाराच्या स्वाधीन करून त्यांना याच किल्ल्यावर ठेविलें होतें; व पुढें जहांगीर मृत्यू पावल्यावर शहाजहान बादशहा झाला तेव्हां त्यानें गोपाळदासाचा मुलगा मनोहरदास यांस माहुलीचा किल्लेदार नेमिलें होतें. (R. A. S. Journal March 1915 पहा.) परंतु शहाजहान प्रमाणेंच या वेळीं निजामशाही राज्यकर्ता मूर्तुजा-शहा, राजमाता व शहाजी यांनीं त्याच किल्ल्याचा आश्रय घेतला, त्यावेळीं तोच शहाजहान माहुलीचा किल्ला मोठ्या अद्यहासानें हस्तगत करून घेताना आपली पूर्वस्थिती पूर्णपणें विसरून गेला !

शत्रूस मिलाफी झाल्यास आपलें स्वातंत्र्य नाहीसैं होईल, निजामशाही राज्य नष्ट होईल, ही गोष्ट लक्षांत न घेतां राजमाता मोंगल पक्षास सामील झाली ! त्यामुळें शहाजीस अतीशय राग आला; ज्यांच्याकरितां स्वतःचा जीव धोक्यांत घालून किल्ला लढवावयाचा, तेच मुळीं शत्रुपक्षास मिळाल्यावर आतां तेथें राहण्यांत अर्थ नाही असें त्याच्या मनानें घेतलें, आणि त्यानें माहुली येथून निघून जाण्याचा बेत ठरवून तो राजमातेस कळविला, व आपली तशी तयारीही केली. पण इतकें झालें तरी शहाजीची निजामशाही-बद्दलची निष्ठा कायम होती; त्याला राजमाता व बालराजा निजामशाहा यांच्याबद्दल काळजी होती; म्हणून त्यानें आपल्या विश्वासांतील काहीं मंडळींना त्यांच्याजवळ ठेविलें, आणि एका रात्री आपल्या निवडक व विश्वासू लोकांनिशीं अकस्मात किल्लघात्राहेर पडून, शत्रूचां फळीं फोडून (इ० सन १६२७) तो मोठ्या धडाडीनें विजापूरकडे निघून गेला.

यावेळीं शहाजीबरोबर त्याची स्त्री जिजाबाई, व वडील मुलगा संभाजी (जन्म शके १५४५ म्हणजे इ० सन १६२३ मध्ये दौलताबाद येथें) ही उभयतां असून जिजाबाई ही यावेळीं सात महिन्यांची गरोदर होती. शहाजी माहुलीचा किल्ला सोडून निघून गेल्याचें जाधवराव यांस कळल्याबरोबर तो आपल्या सैन्यानिशीं शहाजीच्या पाठलागावर निघाला; व त्यानें शहाजीचा मोठ्या निकरानें व त्वेषानें सारखा पाठलाग चालविला. त्यामुळें आपण जाधवरावाच्या हातीं सांपडूं नये म्हणून शहाजीस सारख्या मोठमोठ्या दौडा कराव्या लागल्या. परंतु जिजाबाई गरोदर असल्यानें तिला घोड्यावरून शहाजीबरोबर पळवेना; म्हणून मार्गांतच आपला स्नेही श्रीनिवासराव हा जुन्नर येथें—हें ठिकाण पुण्याच्या उत्तरेस अजमासें पन्नास मैलांवर आहे—निजामशाहीचा एक अधिकारी असून तो स्वतंत्रपणें तेथील अधिकार पहात होता. त्याच्या आश्रयानें तिला जुन्नर येथील शिवनेरी किल्ल्यांत ठेवून तो तसाच फलटणकडे वळला. यावेळीं नारो त्रिमल हणमंते, व गोमाजी नाईक पाणसंबळ वगैरे मंडळी तिच्या तैनातींत होती; व त्यापैकी गोमाजी हा जिजाबाईचें शहाजीशीं लग्न झालें त्या वेळेपासूनच जाधवरावानें माहेरचा व आपल्या विश्वासाचा मनुष्य म्हणून तिच्या तैनातीस दिलेला होता

शहाजी हा जिजाबाईस शिवनेरी येथे ठेवून फलटणकडे वळला न वळला तोच त्याच्या पाठलागावर असलेला जाधवराव त्या ठिकाणी येऊन दाखल झाला. तेव्हां त्यास, जिजाबाई शिवनेरी किल्ल्यांत असल्याचें समजलें; पण शहाजी-विषयीच्या द्वेषामांत त्याचें अपत्यप्रेम नष्ट झाल्यासारखें असल्यामुळे आपली स्वतःची मुलगी ही त्याला शत्रूप्रमाणेंच वाटत होती; तिचा कोणत्याही प्रकारें अपराध नसतां, “ ती शहाजीची स्त्री ” याच अपराधाचें प्रायश्चित्तिला अन्यायाने भोगावें लागत होतें, आणि किल्ल्यांत जाऊन आपल्या मुलीची भेट घेण्याचीही त्याला इच्छा नव्हती; परंतु बरोबर असलेल्या मंडळींनी त्यास जिजाबाईची भेट घेण्याविषयी आग्रह केला; आणि “शहाजीचें व तुमचें वैर असलें तरी तुमच्या मुलीनें कांहीं तुमचा तिळमात्रही अपराध केलेला नाही; तेव्हां तिला भेटून तुम्ही तिचा समाचार घेणें योग्य आहे, ” असा उपदेश केला तेव्हां जाधवरावाचें मन ठिकाणावर आलें; व त्यास आपल्या मंडळींनी दिलेला सल्ला पटून त्यानें आपल्या मुलीची भेट घेतली. या प्रसंगाचें चित्र अत्यंत हृदयद्रावक आहे । शत्रुरूपानें लेखणारा, शत्रूप्रमाणें वागणारा, भेटीस आलेला बाप, आणि जीव जगविण्याकरितां, जिवंत पकडले न जाण्याकरितां, नवरा टाकून गेल्यानंतर, निराधार स्थितींत आलेली मुलगी, यांच्यामधाल ही दुःखदायक भेट होती ! मॉंगलांच्या वशिल्यानें वैभवशिखरास पोहोंचलेला पिता, आणि तिःहाइताच्या मेहेरबानीच्या आश्रयानें अत्यंत कष्टांत आयुष्य कंठीत असलेली कन्या, यांच्या मधाल ही दुःखदायक मुलाखत होती. जाधवराव शहाजीचा वैरी होता; आणि त्यामुळेच तो आपल्या मुलीला पाण्यांत पहात होता; पण मुलीला पाहिल्याबरोबर त्याच्या दगडी वाटणाऱ्या मनाला द्रव आला ! आपल्या मुलीची अशी विपन्नावस्था होण्याला आपणच कारणभूत आहोंत अशी त्याची खात्री झाली । लहानपर्णी मोठ्या प्रेमानें व लडिवाळपणानें कडेखांद्यावर खेळविलेल्या आपल्या मुलीची अशी दौन व भणंग स्थिती करण्यांत आपणच प्रवर्तक आहोंत, याबद्दल त्यास पश्चात्ताप वाटला ! आणि त्यानें तिला “माहेरीं शिंदखेड येथें चलावयाचें काय ? ” म्हणून विचारिलें. पण तिनें लागलीच “मला माहेरीं यावयाचें नाही.” असा जाधवरावास खडा जबाब दिला. तेव्हां जाधवराव

तेथून निघून पुन्हा शहाजीचा पाठलाग करू लागला. पण या अवधीत शहाजी निंबाळकराच्या राज्यांत जाऊन पोहोचला होता; त्यामुळे आपण फलटण राज्याच्या हद्दींत शहाजीच्या पाठलागावर गेल्यास, निंबाळकर शहाजीस मदत करून ही जोडगोळी उलट कदाचित आपलाच मस्तकभेद करील असे जाधवरावास वाटून त्याने माघार घेतली, आणि इकडे शहाजी निंबाळकराच्या मदतीने पुढील उद्योगास लागला.

मातुश्री जिजाबाई, हिच्या संबंधाने छत्रपति शिवाजीच्या चरित्रांत ठिक-ठिकाणी प्रसंगानुसार उल्लेख हा येणारच आहे; तथापि या ठिकाणीही तिच्या संबंधी थोडासा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. जिजाबाई हे जगांतील एक अत्यंत उज्ज्वल, व अत्यंत अलौकिक असे स्त्रीरत्न निर्माण होऊन गेले; एका साम्राज्य-संस्थापक अशा अत्यंत थोर, व पूज्य विभूतीला जन्म देणाऱ्या या दैदीप्यमान मातेची थोरवी किती वर्णत करावी ? ज्याचा तीही लोकी झेंडा अशा राष्ट्र-पुरुषाला प्रसवणाऱ्या या आईच्या थोरवीबद्दल किती प्रशंसा करावी ? तिने राष्ट्रपुरुषास निर्माण केले. मातुश्री जिजाबाई हीस शिवरायाच्या जन्माच्या वेळी झालेल्या प्रसूतिवेदना ह्या साम्राज्यजन्माच्या वेदना होत्या; महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यप्रसूतीच्या वेदना होत्या; या अलौकिक स्त्रीने प्रत्येक संकटाला व आपत्तीला, हताश न होता, मोठ्या हिंमतीने तोंड देत राहून महाराष्ट्राला सुखाचे व स्वातंत्र्याचे दिवस दाखविले; महाराष्ट्राचा उद्धार केला. जिजाबाई हिला शिवाजीसह एकंदर सहा अपत्ये झाली; त्यापैकी पहिली चार अल्पायुषी होऊन वारली; पांचवे अपत्य संभाजी; याचा जन्म इ० सन १६२३ मध्ये झाला, व शिवाजीचा जन्म इ० सन १६२७ मध्ये झाला. म्हणजे संभाजी शिवाजाहून चार वर्षांनी मोठा होता. शहाजीच्या वंशापैकी हे वडील घराणे असून यास “ जितीवंश ” असे म्हणतात. संभाजीच्या स्त्रीचे नांव मकाऊ हे असून तिचे पोटी पुत्रसंतान नाही, म्हणून विठोजी राजे भोंसल्यांचा सहावा मुलगा परसोजी, याचा मुलगा उमाजी हा दत्तक घेतला. उमाजी राजे हा वेढसर होता; संभाजी राजे हा शहाजी राजाजवळ तंजावर प्रांती असून, पुढे आपल्या वयाच्या तिसाव्या वर्षी, इ० सन १६५३ मध्ये कनकगिरीच्या

वेढ्यांत मारला गेला.× संभाजांच्या जन्मानंतर चार वर्षांनी, ती गर्भवासी असतां जाधवरावाच्या कठोर करणीमुळे तिला जी आपत्ती भोगावी लागली, त्या आपत्तीचें दुःख टाळण्याकरितां तर तीं माहेरी गेलीं नाहींच, पण पुढेंही केव्हां सुद्धां तीं माहेरीं गेलीं नाहीं ! या एकाच गोष्टीवरून सुद्धां या असामान्य स्त्रीच्या ठायीं वसत असलेला करारी स्वभाव, कष्टदायक आयुष्य कंठण्याची तयारी, स्वतःची इश्रत व अभिमान कायम ठेवण्याकरितां घासांत आयुष्य कंठण्याची तत्परता, माहेरचे मिथें न राहण्याची प्रवृत्ति, स्वतःची कर्तृत्वशक्ति व धमक याबद्दल आत्मविश्वास, वगैरे श्रेष्ठ व प्रशंसनीय सद्गुण व्यक्त होतात. जिजाबाई शिवनेरी येथें राहिल्यावर, शालिवाहन शक १५४९, प्रभवनाम संवत्सर, वैशाख शुद्ध पंचमी, रोहिणी नक्षत्र सोमवार या दिवशीं उत्तर रात्रीं (ता० १० एप्रिल इ० सन १६२७) नवमास पूर्ण होऊन

× या बाबतींत थोडीशी निराळी हकीकत उपलब्ध आहे. ती अशी कीं, संभाजांच्या स्त्रीचें तांव जयंतीबाई हें असून त्याच्या मुलाचें नांव उमाजी असें होतें; हा उमाजी वेढसर असून त्याची स्त्री मकाऊ हीस मूल नव्हतें; म्हणून तिनें दत्तक घेतला; त्याचें नांव परसोजी; (राजवाडे; म. इ. सा; खंड १५ लेखांक ५९ पहा.) त्याप्रमाणेंच रा. राजवाडे यांनीं “ एपि-ग्राफिका कर्नाटिका ” या राईटकृत ग्रंथाच्या आधारानें प्रसिद्ध केलेल्या माहितीवरून शके १५७६, १५७७ व १५८५ (म्हणजे इ० सन १६६४, १६६५, व १६७३) ह्या सालांच्या संभाजांच्या सनदा उपलब्ध आहेत; त्या अर्थां संभाजी हा इ० १६६५ पर्यंत तरी निदान जिवंत असला पाहिजे, असें दिसतें; शिवाय “ संभाजी राजे ह्यास उमाजी राजे नामक पुत्र कार्तिक वद्य १२ शके, १५७६ (इ० सन १६६४) रोजीं झाला ” असाही दाखला आढळतो; सारांश संभाजी कधीं मृत्यू पावला, याबद्दल नक्की दाखला आजतागायत उपलब्ध झालेला नाहीं.

ती प्रसूत झाली, व तिला मुलगा झाला.* तोच मराठी साम्राज्य संस्थापक छत्रपति शिवाजी हा होय.

शहाजीने निवाळकरामाफत अदिलशाही राज्यांत अगोदरपासूनच संधान जमवून ठेविले होते; शिवाय अदिलशाही राज्याचा कारभारी मुरार जगदेव, व सेनापती रणदुल्लाखान यांच्याकडे मुहाम आपल्या विश्वासातील बाळकृष्णपंत हणमंते यांस पाठवून त्या उभयतांशीं सख्यत्वाचे बोलणे सुरू केले होते तथापि यावेळीं शहाजी व अदिलशाहा या परस्परांचे हेतू, परस्पराशीं सख्य करण्यांत अगदींच भिन्न होते. शहाजीचा विचार अदिलशाही सैन्याची मदत घेऊन निजामशाही जगवावी, असा होता; आणि अदिलशाहास शहाजीची कर्तबगारी माहीत असल्याने त्याने त्यास निजामशाही जगविण्याकरितां जरी मदत देण्यानें कबूल केले होते तरी, निजामशाही न जगली तर शहाजीच्याच मदतीनें त्या राज्यांतील जितका प्रदेश आपणांस काबीज करून घेतां येईल तितका घ्यावा, असा शहाचा हेतू होता. आणि त्याप्रमाणे त्यानें आपले कांही सैन्य शहाजीच्या मदतीस दिलेही होते.

मध्यंतरी निजामशाही राज्यांतील भानगढी पुन्हां अधिकच जोरांत आल्या; आणि मलिकंबराचा मुलगा फत्तेखान हा निजामशाही राज्याचा सूत्रचालक बनला. परंतु त्याच्यांत मलिकंबराची कर्तृत्वशक्ती अथवा राजधोरण नव्हते; शिवाय तो गर्विष्ठ व क्रूर होता; आणि राज्यांतील सरदार मंडळीला प्रेमाने वागवून, व आपल्या दावांत ठेवून, राजयंत्र सुरळीत व सुव्यवस्थितपणे चालविण्याची त्याच्या ठायीं पात्रता नव्हती. फत्तेखान अधिकारस्थानापन्न झाल्यावर त्यानें कांही काळ मोगल सरदार खानजहान लोदी याच्याशीं युद्ध चालविले; परंतु त्यांत त्यास यश मिळण्याची आशा न वाटल्यानें त्यानें लोदीशीं

* शिवाजीची जन्मतिथी शके १५५१ फाल्गुन वद्य तृतीया (ता. १९ फेब्रुवारी इ. सन १६३०) ही असल्याबद्दल एक नवा शोध लागला आहे; परंतु त्याबद्दल अद्याप एकमत नसल्यामुळे, आम्ही या ठिकाणी या बाबतीचा फक्त उल्लेखच काय तो केला आहे.

तह केला; परंतु ही गोष्ट निजामशाहास आवडली नाहीं; फत्तेखान हा मोंगलास सामील आहें, असें त्यास वाटलें; म्हणून त्यानें फत्तेखानास पदभ्रष्ट करून खांवर येथील किल्ल्यांत प्रतिबंधांत ठेविलें आणि तकरीबखान या नांवाच्या दुसऱ्या एका सरदाराची वाजिरीपदावर स्थापना केली. तकरीबखान हा निजामशाही राज्याचा वजीर झाल्यावर आणि शहाजीचा सारखा सलणारा कांटा निजामशाही राज्यांतून निघून गेल्यामुळे—जाधवरावाच्या मनांत, “ आपण पुन्हां निजामशाही राज्यांत नौकरी करावी ” असें आलें व त्यानें तकरीबखानामार्फत “ मी पुन्हां आपल्या आश्रयास येतो ” अशी विनंती केली; परंतु शहा हा स्वभावाने खुनशी असून लखुजी हा आपला पक्ष सोडून मोंगलास जाऊन मिळाला, त्यामुळे त्याच्या मनांत लखुजीविषयी तीव्र द्वेष उत्पन्न झाला होता; त्याबद्दलचा सूड उगविण्याची इच्छा शहाच्या मनांत पूर्णपणे वसत होती; जाधवरावास नामशेष करण्याचा त्यानें मनसुबा केला होता; आणि “ आपल्या राज्यांतील पूर्वीचा सरदार व माहितगार लखुजी जाधवराव हा मोंगलास मिळालेला आहे, आणि तोच आपल्या राज्यांतील छिद्रे मोंगलास दाखवून देत असल्यामुळे मोंगल आपणांस भारी झाले आहेत. याकरितां कसेंहि करून पहिल्यानें लखुजीचा बंदोबस्त केल्याखेरीज आपणांस केव्हांहि विजय प्राप्त व्हावयाचा नाहीं. ” असें शहाच्या सल्लागारांनीं त्याच्या मनांत पूर्णपणे भरवून दिलें; त्यामुळे तर कोणत्याही युक्तिप्रयुक्तीनें लखुजीस बोलावून आणून त्यास कैद करण्याचा त्यानें बेत केला होता; तथापि वरपांगो तसें कांहीहि न दर्शवितां मायावी ममत्व व कांगावां कळवळा दाखवून त्यानें लखुजी जाधवास भुरळ पाडिली, व त्यास आपल्या भेटीस दौलताबाद येथें बोलावून घेतलें. त्याप्रमाणें लखुजी हा आपल्या घरच्या मंडळीसह दौलताबाद येथें येऊन, त्यानें आपल्या सैन्यासह शहराबाहेर तळ दिला; व त्याचा भाऊ जगदेवराव हा किल्याबाहेर कोतुलुकच्या तळ्यावर उतरला. नंतर उरलेल्या दिवशीं लखुजी जाधवराव हा आपले मुलगे अचलोजी व राघोजी, व नातू यशवंतराव व इतर आत्मस्वकीय बरोबर घेऊन किल्ल्यावर शहाच्या भेटीस गेला; तेथें गेल्यावर ह्या सर्व लोकांना असें समजाविण्यांत आलें कीं, “ सरकार स्वारीस तुमची भीति वाटते; म्हणून

तुम्ही पहाऱ्यावर आपली हत्यारें ठेवून राजवाड्यांत गेलांत तरच तुमची व हुजूरची भेट होईल; नाहीतर होणार नाही. ” लख्जीच्या मनांत, शहा आपणांस दगा करील, असा, तिळमात्रहि संशय नसल्यामुळे त्यानें शहाच्या इच्छेप्रमाणें पहाऱ्यावर आपली तरवार सोडून ठेविली; व आपल्या सर्व अनुयायांकडूनहि तसेंच करविलें नंतर ही सर्व मंडळी राजवाड्यांत गेली; दरबार होऊन निजामशाहाची भेट झाली, व निजामशाहा क्षणभर बसून व बोलून कांहीं निमित्तानें उठून गेला; तोंच दरबारच्या दिवाणखान्यांत मारेकरी घुसले; व लख्जीस कैद करूं लागले; परंतु कैद होण्यापेक्षां मरण बरें, असें वाटून तो त्या मारेकऱ्यांबरोबर लढण्यास तयार झाला; मारेकऱ्यांनीं तरवारी चालविल्या; लख्जी व त्याचे अनुयायी यांच्या कमरेस फक्त कऱ्यारी राहिल्या होत्या; तरी मारेकऱ्यांवर चढाई करून ते मारतां मारतां गतप्राण झाले; + या कत्तलांत लख्जीबरोबर त्यांचे मुलगे अचलोजी, व राघोजी व

+ लुकजी जाधवरावास “ एक उम्दा अमीर जाधवराव ” असें म्हणत असत. जाधवराव हा निजामशाही राज्यांतील एक अत्यंत शूर, व बलिष्ठ सरदार होता. त्यास निजामशाहानें दर्यानें ठार मारल्यानंतर व शहाजीनें निजामशाहीबरोबरील आपला संबंध साफ सोडल्यानंतर निजामशाहीतील याकूतखां या मुसलमान व उदाजीराव या मराठा सरदारांनीं मिळून शहास असा अर्ज केला कीं, “ अशा नाजूक प्रसंगी, व मोंगलासारखा प्रबळ शत्रू समोर युद्धास उभा राहिला आहे अशा वेळीं इमानी व शूर अशा जाधवरावाला मारून टाकण्याची आपणांस कोणी सल्ला दिली, तें समजत नाही. आतां जाधवरावाच्या मागे आपल्या निजामशाही राज्याचे व दौलतीचे संरक्षण करील, असा दुसरा कोण सरदार आहे ? ”

“ इसी जमानेका जिक्र है के याकूनखां और उदाजीरावनें बादशहाकी खिदमतमें अरजी इस मज्मूनकी लिखीके ऐसे नाजूक और जरूरतके वकतमें मुगलोंके मानिंद जबरदस्त दुष्मन सिरपर काबू हुंदता मौजूर और मुन्ताजिर बैठा है जादवराव कदीम नमक रूकारको मारनेको आपको किसने सलाह

नातू वसंतराव व दुसरे कित्येक भास इष्ट मारले गेले. ही अनर्थाची बातमी किल्लाबाहेर जगदेवराव उतरला होता, त्यास कळतांच तो व त्याचा मुलगा बहादूरजी हे तात्काळ शिंदखेड येथे पळून गेले; मागे लष्कारांत लखुजीची बायको (जिजाबाईची माता) म्हाळसाबाई उर्फ गिरजाबाई ही एकटीच होती; तिला ही बातमी समजल्या बरोबर ती न डगमगता, तळावर असलेल्या मंडळीसह शत्रुसैन्याच्या देखत देखत शिंदखेड येथे निघून गेली. ही कत्तल शके १५५२ श्रावण शुद्ध १५ म्हणजे इ० सन १६३० च्या आगष्ट महिन्यांत झाली. (भा० इ० सं० मंडळ त्रैमासिक वर्ष १ लें अंक पहिला, व जेथे यांची शकावली पहा.) त्यानंतर लखुजीच्या (याचे सर्व नांव लुकजी कुकजी यादव असे असल्याचे “ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने ” खंड १५ “ शिवकालीन घराण्यांचे पत्रव्यवहार ” लेखांक ३ पान १३ वर लिहिलेले आहे.) सरदारकीस औरस वारस न राहिल्यामुळे मोगल बादशाहाने ती सरदारी त्याचा भाऊ जगदेवराव यांस दिली; व त्याच वेळीं जगदेवरावाचा मुलगा बहादूरजी व नातू मानसिंगराव यांसही मोगली फौजेत निरनिराळ्या मनसबा मिळाल्या. तथापि “ मराठे कुळांचे इतिहास ” भाग पहिला यांत या घराण्यासंबंधी जी हकीगत दिली आहे त्यावरून असे दिसते की लखुजीस वारस होता; हा वारस म्हणजे लखुजीचा नातू व अचलोजीचा मुलगा सुजनसिंग उर्फ संताजी हा होय; म्हणजे लखुजीचा मुलगा अचलोजी,

दुसरी-अब ऐसा कौन परस है के दौलतखान ये सर्कारी और रियासतका बंदोबस्त करे. ”

“ बसातीन-इ-सुलातीन. ”

“ याने तारीख बादशाहाने विजापूर. ”

यावरून जाधवरावाची केवढी योग्यता होती, हें निदर्शनास येते; माहूरकर उदाजी राजे व याकूनखान हे उभयतां हिंदु मुसलमान सरदार लखुजी जाधवाची योग्यता जाणून होते; व लखुजीच्या मृत्यूनंतर निजाम-शाहींचे व दौलतांचे संरक्षण करण्यायोग्य असा त्याच्या तोडीचा बुदुक सरदार कोणाही नव्हता, हें वरील विवेचनावरून उघड होतें.

अचलोजीचा सुजनसिंग उर्फ संताजी; संताजीचा शंभूसिंग व त्याचा मुलगा म्हणजे भावी प्रसिद्ध सरदार धनाजी जाधव, अशी वंशपरंपरा असल्याचा उल्लेख आढळतो. या घराण्यांतील धनाजी जाधव वगैरे मंडळी भावी काळांत जरी मराठ्यांना येऊन मिळाली तरी सर्वसाधारणतः लखूजी जाधवाचा व त्याच्या आप्तस्वकीयांचा निजामशाहानें विश्वासघातानें नाश केला, त्या वेळेपासून हें जाधवाचें घराणें अखेरपर्यंत मोंगलांचीच नौकरी करून राहिलें. X

X विशेष खुलाशाची टीपः—

श्री छत्रपति शिवाजीच्या काळांत लुकजी जाधवराव याचा नातू मोंगलातर्फें नाशीक-त्रिंबकच्या ठाण्यावर ठाणेदार होता; त्यावर इ० सन १६७२ मध्यें शिवाजीचा सरदार पेशवा मोरो त्रिंबक पिंगळे यानें हल्ला करून, त्यांत त्याचा पूर्ण पराभव करून, त्यास कैद केलें होतें.

लुकजी मृत्यु पावला त्यावेळीं तो ८० वर्षांचा होता; लुकजीच्या मृत्युनंतर इ. सन १६३४-१६३५ मध्यें, जिजाबाईची आई म्हाळसाबाई व नातू सुजनसिंह उर्फ संताजी वगैरे मंडळी, जिजाबाईजवळ पुणें प्रांती राहण्यास आली, व तिकडेसच स्थाईक राहिली आणि त्यांनीं शिवाजीच्या राजकारणांत त्यास साहाय्य करित राहून आपलें सर्व आयुष्य तिकडेसच खर्च केलें.

लुकजीचा भाऊ जगदेवराव हाही लुकजी प्रमाणेंच विशेष पराक्रमी व कर्तबगार होता. मोंगली सैन्यानें निजामशाहीविरुद्ध चालविलेल्या अखेरच्या युद्धांत त्यानें मोठाच पराक्रम गाजविला; त्यावरून लुकजीच्या वेळची बावळ चावड्यांची देशमुखी, जगदेवरावाच्या नांवानें करून देण्यांत आली; व त्या शिवाय फोजेच्या खर्चाकरितां स्वतंत्र जहागीरही तोडून देण्यांत आली. त्यापैकी कांहीं जहागीर निजामचे राज्यांत त्याच्या वंशजांकडे अद्याप चालू आहे; शिवाय याच वेळीं त्यास “रस्तुमराव” हा किताबही मोंगलाकडून मिळाला; जगदेवराव हा इ० सन १६५० मध्यें दिल्ली येथें मृत्यु पावला; जगदेवरावानंतर त्याचें घराणें दिल्ली येथें राहिलें; व “रस्तुमराव” हा किताबही त्याच्या वंशजाकडे चालू राहिला. याच घराण्यांतील मानसिंग रस्तुमराव जाधव याची

या वेळीं म्हणजे निजामशाहानें जाधवराव वगैरे मंडळांस दग्यानें ठार मारिलें त्या वेळीं शहाजी हा परिंडा+ येथें होता; त्यास ही दग्याची हकीगत कळल्यावर तो अतीशय चिडीस गेला; आणि निजामशाहीशीं आपला असलेला संबंध साफ तोडून टाकून तो स्वतंत्र झाला. परिंडा येथून ताबडतोब आपल्या सैन्यासह निघून रस्त्यांतील प्रदेशाची लुटालूट व जाळपोळ करीत तो Xसंगमनेर

कन्या नामें राजसवाई उर्फ अंबिकाबाई, हीं दिल्ली येथें इ० सन १६९९ मध्ये औरंगझेबाच्या मध्यस्थीनें, व त्याच्या मुलीच्या आग्रहानें शाहू राजे यांस दिली, ती पुढें लवकरच दिल्ली येथें मृत्यू पावली.

लुक्का व त्याचा मुलगा अचलोजी यांना निजामशाहानें ठार मारल्यानंतर अचलोजीचा मुलगा संताजी उर्फ सुजनसिंह याचें संगोपन जिजाबाईनें केलें; छत्रपति शिवाजी याचा वडील भाऊ संभाजी व हा संताजी हे उभयतांही बहुतेक समवयस्क असून पुढें ते दोघेही शहाजी राजे याचे जवळ कर्नाटक प्रांतीं असत; व ते उभयतांही कनकगिरी काबीज करण्याच्या प्रयत्नांत असतांनाच मारले गेले. संताजीस संभूसिंग या नांवाचा एक मुलगा होता; तो शिवाजी जवळ रहात असे; हा संभूसिंगही मोठा पराक्रमी निपजला, व प्रसिद्ध बाजी प्रभू देशपांडे व संभूसिंग, या उभयतांनीं मोंगलाशीं युद्ध करीत राहून शिवाजी रांगणा किल्ल्यांत पोहोचपर्यंत मोठ्या मर्दपणानें खिंड अडवून धरिली. याच संभूसिंहाचा मुलगा म्हणजे भावी काळांतील मराठ्यांचा प्रसिद्ध व पराक्रमी सेनापति घनाजी जाधव. " जयसिंग " (जन्म इ० सन १६५० च्या सुमारास) हा होय.

+ परिंडा हा गांव निजामच्या राज्यांत नळदुर्ग जिल्ह्यांत एक तालूक्याचें ठिकाण असून तें अहंमदनगर जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर आहे; व येथील किल्ला पूर्वकाळीं विशेष महत्त्वाचा म्हणून गणला गेलेला आहे.

Xसंगमनेर हें तालूक्याचें ठिकाण, अहंमदनगर जिल्ह्यांत, अहंमदनगरच्या वायव्येस अजमासें ४९ मैलांवर, व दौंड मनमाड रेलवेच्या बेलापूर स्टेशन-पासून अजमासें ३२ मैलांवर, प्रवरानदीच्या कांठी आहे; तेथून सिन्नरवरून नाशीक, नारायण गंज ते खेडवरून पुणे, व अकोल्यावरून इगतपुरीकडे

येथे आला; व संगमनेरपासून पुण्यापर्यंतचा सर्व प्रदेश व किल्ले हस्तगत करून घेऊन तो पुणे येथे आला; ह्या धामधुर्मात विजापूरकरांचाही कांहीं प्रदेश शहाजीनें छुटला; व हस्तगत करून घेतला; तेव्हा आदिलशाहानें मुरारराव उर्फ मुरारपंत या नांवाच्या एका शूर ब्राम्हण सरदारास शहाजीवर पाठविलें; त्याप्रमाणें मुरारपंतानें तिकडे जाऊन शहाजीच्या ताब्यांतील कांहीं प्रदेश, व पुणे इंदापूर वगैरे ठिकाणें आपल्या हस्तगत करून घेऊन शहाजीचा वाडाही जाळून टाकिला. तथापि या वेळी शहाजीजवळ फारसें सैन्यबळ नव्हतें; त्यामुळें विजापूरकरांचें सैन्य आपणांवर चाल करून येत आहे, असें पाहतांच तो जुन्नर येथें गेला, व आपला स्नेही आणि तेथील सुभेदार श्रीनिवासराव याच्या आश्रयानें त्या ठिकाणी कांहीं काळ वास्तव्य करून राहिला.

इकडे मुरारपंतानें शहाजीस पुन्हां आदिलशाही प्रदेशांत धामधुम करतां येऊं नये म्हणून बंदोबस्ताकरितां पुण्यापासून अजमासें तीस बत्तीस मैलांवर असलेल्या “ भिलसार ” उर्फ “ भुलेश्वर ”च्या टेकडीवर एक किल्ला बांधिला; त्याचें नांव “ दौलत मंगळ ” असें ठेविलें; व रामराव या नांवाच्या एका सरदारास दोन हजार सैन्यानिशी त्या ठिकाणीं ठेविलें; आणि चंद्रराव मोरे व बाजी दळवी वगैरे सरदारांना तळ कोंकण काबीज करण्याकरितां पाठवून तो विजापूर येथें परत गेला.

त्यानंतर शहाजीनें लागलीच पुन्हां आपलें वर्चस्व स्थापन करण्याचा

सडका गेलेल्या असून येवलें—नगर ही एक पोटसडक गेलेली आहे. त्यामुळें पूर्वकाळीं दळणवळणाच्या दृष्टीनें संगमनेर हें मध्यवर्ती व महत्त्वाचें ठिकाण म्हणून गणलें गेलें होतें; प्रसिद्ध अनंदफंदी कवी हा संगमनेर येथेंच होऊन गेला असून संगमनेर जवळच त्याच तालुक्यांत प्रवरा नदीच्या कांठीं अश्वी येथें मोठें कुरण असून पूर्वी पेशव्यांच्या वेळीं तेथें सरकारी घोड्याची पागा रहात असे; याच तालुक्यांत निमगांव जाळी या नांवाचें एक खेडेगांव असून दुसऱ्या बाजीरावाचा कंठमणी प्रसिद्ध त्रिवक्की डेंगळे, याचे वंशज त्या ठिकाणीं रहात आहेत.

उद्योग आरंभिला. तो तात्काळ जुन्नर येथून निघाला; त्याच प्रांतांत भीमगड या नांवाचा एक मोडकळीस आलेला किल्ला होता, तो दुरस्त करवून त्यास “ शहागड ” हें नांव दिलें, व तो तेथें राहूं लागला. X त्यानंतर लवकरच त्यानें फौजेची जमवाजमव करून नाशीक त्रिंबक पर्यंतचा आसपासचा निजामशाही प्रदेश काबीज केला; इतकेंच नव्हे तर अहमदनगर व दौलताबाद पर्यंतचा बालेघाटचा प्रदेशही त्यानें आपल्या अमलाखालीं आणून तो पुन्हां पूर्वाप्रमाणेंच निजामशाहीस, व मोगल बादशाहांस एक बलिष्ठ शत्रू होऊन राहिला.

इ. सन १६२७ हें वर्ष ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचें व क्रांतिकारक आद्ये-गोब्राह्मणप्रतिपालक, व महाराष्ट्र देशउद्धारक छत्रपति शिवाजी याच वर्षी इकडे दक्षिणेंत जन्मास आला; आणि तिकडे उत्तरेत मोगल बादशहा जहांगीर हा मृत्यू पावून त्याचा पराक्रमी पुत्र शहाजहान हा गादीवर आला. शिवाजीच्या जन्मापूर्वी थोडेसें अगोदर—इ. सन १६२६ मध्ये, विजापूरचा पराक्रमी व लोकप्रिय बादशहा इब्राहीम आदिलशहा, आणि निजामशाहीतील अलौकिक योद्धा व मुत्सद्दी मलिकंबर हे उभयतां कर्तृत्ववान पुरुष कालवश होऊन दोन्ही राज्ये निर्बल झाली होती; तथापि त्यांतल्या त्यांत निजामशाही राज्याचा तर, मलिकंबरच्या मृत्यूमुळे, व नंतर पूर्णपणें बोजवारा उडत चालला होता. बादशहा शहाजहान हा पूर्वीपासूनच निजामशाही राज्य बुडविण्याच्या विचारांत होता; त्यामुळे मलिकंभराच्या मृत्यूमुळे त्याला आपला बेत सिद्धीस नेण्यास एकप्रकारें उत्तेजनच मिळालें. इतक्यांतच त्याचा प्रसिद्ध सरदार खानजहान लोदी यानें त्याच्या विरुद्ध बंड केलें; (इ. सन १६२८) हुंदेलखंड व गोंडवण प्रांताच्या मार्गानें तो दक्षिणेंत आला; व बागलगाणांत शिरून निजामशाहीच्या सरहद्दीवरील डोंगराळ प्रदेशाचा त्यानें आश्रय घेतला. बादशहा बाबर यास हिंदुस्थानांत बोलाविणारा प्रसिद्ध सरदार दौलतखान

X “ शहाजीनें भीमगडको काबीज किये, बादनिजामशाह बोहोतसे मुल्कपर अपना कब्जा कर्लिया; और ७-८ हजार सवारभी जमा करके खुदमुख तारीका झंडा खडा कर्दिया. ” “ बसातीन-इ-सुलातीन. ”

लोदी याचा, पारखान ऊर्फ खानजहान हा मुलगा असून तो पूर्वी शहाजादा पर्वाझ हा दक्षिण प्रांताचा सुभेदार असल्यावेळी त्याचा मदतनीस म्हणून त्या प्रांतांत राहिलेला होता; आणि आपल्या सुनी पंथाचा मलिकंधर यांस मिळून त्यानें निजामशाहींतील मोंगलांनां जिंकलेल्या प्रदेशापैकी बराच प्रदेश त्या राज्यास परत देऊन उपकारबद्ध केले होते. त्यामुळे निजामशाहींतील मोठ-मोठ्या सरदारांचें व त्यांचें पूर्वीपासूनच सख्य होतें; म्हणून त्यांनीं—आणि शहाजी व निजामशाहा यांनीं—त्याचा पक्ष घेतला, व मोंगलांशीं युद्ध करण्यास सुरवात केली. मोंगल सैन्याहां मोठ्या नेटानें झगडूं लागले; परंतु लोदी हा स्वतःच शूर होता; कसलेला योद्धा होता; आणि यावेळीं तर शहाजीसारखा पराक्रमी सरदार त्यास साहाय्यकारी असल्यामुळे मोंगली सैन्यानें आपला परा-काष्ठा केली तरी लोदी आवरला जात नव्हता. ही हकीकत शहाजहान यांस कळल्यावर हें बंड फैलावतें कीं काय, याबद्दल त्यास भीती वाटली; अतीशय राग आला, व निजामशाही, लोदी व शहाजी यांना नामशेष करण्याच्या निश्चयानें, तो स्वतः पुष्कळ सैन्यानिशीं, मोठ्या धडाडीनें दक्षिण प्रांतांत येऊन दाखल झाला. आपल्या सैन्याचे तीन भाग करून लोदीला जोराचा शह दिला; त्यामुळे त्याच्या सैन्याची वाताहत होऊन तो आश्रयाकरितां भटकूं लागला; निजामशाही व आदिलशाही राज्यांत आश्रय मिळविण्या-करितां त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला, व तो निष्फळ झाल्यामुळे लोदी पुन्हां उत्तरेकडे वळला. परंतु मोंगल सैन्य सारखें त्याचा पिच्छा पुरवीत अस-ल्यानें त्यास अखेरीस त्या सैन्याशीं युद्ध करावें लागलें; आणि कालिंजर नजीक बादशाही सैन्याशीं युद्ध करीत असतांनाच तो ठार मारला जाऊन हें लोदीचें बंड नामशेष झालें.

लोदी दक्षिण प्रांतांत होता, त्यावेळेपासूनच त्याच्या पक्षांतील मराठे सरदारांना फोडून आपल्या पक्षास मिळवून घेण्याचा शहाजहान यानें सारखा प्रयत्न आरंभिला होता; व लोदीचा पक्ष सारखा कमजोर होत जाऊन शहा-जहानच्या प्रयत्नास यश येत चाललें होतें; अशी परिस्थिति पाहून, व बाद-शाही सैन्यापुढें आपला निभाव लागणार नाही, हें ओळखून शहाजीनें जिमखान या नांवाच्या एका सरदारामार्फत शहाजहानकडे संधान बांधिलें;

व “ मो बादशाही नौकरीत राहण्यास तयार आहे; ” असा त्याजकडे अर्ज केला; बादशहाचे मनांत निजामशाही बुडवावयाची होती. आणि शहाजीचा पराक्रम व कर्तबगारीही तो पूर्णपणे ओळखून होता. त्यामुळे निजामशाही संबंधांचे आपले इष्ट हेतू सिद्धीस नेण्यास आपणास शहाजीचा अतीशय उपयोग होईल, अशी त्यानें अटकळ बांधिली; व शहाजीस आपल्या भेटीस बोलाविलें. त्याप्रमाणें तो आपलें दोन हजारांचें पथक बरोबर घेऊन शहाजहान बादशहास भेटला. (इ. सन १६२९) त्यावेळीं बादशहानें त्याचा योग्य गौरव करून, त्यास पांच हजारी मनसब देऊन दोन लक्ष रुपये खर्चास दिले; व निजामशाही सरकारकडून त्यास पूर्वी मिळालेली जहागीर त्याच्याकडे कायम करून शिवाय आणखीही कांहीं प्रदेश त्याच्या दिमतीस दिला; याच वेळीं शहाजहान यानें शहाजीस फत्तेखानाचीही जहागीर दिली होती, असा उल्लेख आढळत असून, शिवाजीनें पुढें अहमदनगरच्या प्रांतावर आपला हक्क सांगितला होता, त्यावरून तो प्रांतही या वेळीं बादशहानें शहाजीस बहाल केला असावा, असें दिसतें. शहाजीप्रमाणेंच, याचवेळीं त्याचा चुलतभाऊ, आणि विठोजीचा दुसरा-संभाजीच्या पाठचा-मुलगा खेळोजी हा आपले दोन बंधू मालोजी व परसोजी यांसह शहाजहानच्या पक्षास मिळाला, व त्यासही बादशहानें पांच हजारांची मनसब करून दिली, व शहाजीच्या बरोबरीतील इतर कित्येक नातलगांस, व मराठा सरदारांनाही बादशाही सैन्यांत मनसबा बहाल कबण्यांत आल्या. खेळोजी हा मोठा शूर होता; तो इ. सन १६३९ पर्यंत जिवंत होता; त्या वर्षीं अवरंगझेबानें त्याची राहण्याची गुप्त जागा शोधून काढून, त्यास मोठ्या युक्तीनें पकडून ठार मारिलें.+ शहाजीस

+ खेळोजी हा इ. सन १६२९पासून इ. सन १६३३पर्यंत मोंगलांच्या आश्रयानें होता. त्यावर्षीं मोंगलांनीं दौलताबाद येथील किल्ल्यास वेढा घालून तो हस्तगत करण्याचा उद्योग आरंभिला; त्यावेळीं त्यानें मोंगलांचा पक्ष सोडिला; विजापूरच्या अदिलशाही राज्यांत नौकरांस राहिला; व त्यानंतर त्या राज्यातर्फे मोंगल सैन्याशी त्यानें अनेक युद्धप्रसंग केले. अशा स्थितीत त्याची बायको गोदावरी नदीवर स्नानास जात असतां तिला एका मोंगल

बादशहाकडून सरंजाम मिळाल्यानंतर बादशहाच्या हुकुमाप्रमाणे तो प्रथम जुन्नर मागून संगमनेर व नंतर बायझापूर* येथे आपल्या जहागिरीत राहिला; व नंतर पावसाळ्यांत त्याने आपली छावणी नाशिक येथे ठेविली. (इ. सन १६३१) त्यावेळी श्रीसमर्थ रामदास स्वामी पंचवटीत वास्तव्यास असून स्वामींचे बारा वर्षांचे अनुष्ठान बहुतेक पूर्ण होत आलेले होते; अर्थात् अशा प्रसिद्ध साधुपुरुषाची शहाजीने या वेळी भेट घेतली असावा, असे अनुमान करण्यास जागा राहते.

यावेळी दक्षिण प्रांतांत मोठा भयंकर दुष्काळ पडला; (सन १६३०) इ० सन १६२९ मध्येच पाऊस न पडल्याने ते वर्ष लोकांनी कसे तरा कष्टाने पार पाडिले; परंतु १६३० च्या दुष्काळाने तर लोकांच्या आपत्तीचा कडेलोटच केला ! लोकांची अन्नान्न दशा झाली ! लाखों लोकांचा दुष्काळाने संहार उडाला ! लाखों जनावरे कालमुखी पडली ! जगलेल्या लोकांपकीं पुष्कळांनी आपले प्राण जगविण्याकरितां निवडुंगेसुद्धां भक्षण केले ! त्यांतच पुन्हा पटकींशी सांथ उद्धवला व त्यामुळे ही पुष्कळ लोक

अधिकाऱ्याने पकडले; तेव्हां खेळोजीने निरुपायाने त्या अधिकाऱ्यास चार लाख रुपये देऊन तिची सुटका करविली. त्यानंतर लवकरच विजापूरकर व शहाजहान यांचा तह झाला, तेव्हां अदिलशहाने त्यास आपल्या नौकरांतून कमी केले; तेव्हां तो आपल्या पूर्वजांच्या वतनाच्या वेळू या गांवां येऊन राहिला, व आपले स्वतंत्र सैन्य जमवून तो आसपासच्या मोंगली प्रदेशांत लुटालूट करू लागला. या वेळी अवरंगझेब हा दक्षिण प्रांताचा कारभार पहात होता; (ता० १६ जुलई इ. सन १६३६ ते ता. २८ मे इ. सन १६४४पर्यंत) त्यास ही बातमी कळल्याबरोबर त्याने मलिक हुसेन या नांवाच्या एका सरदारास त्याच्या तपासावर पाठविले व त्यास युक्तीने पकडून (इ. सन १६३९ आक्टोबर) आणून ठार मारिले.

* बायझापूर—त्रैजापूर हें तालुक्याचे ठिकाण नगर जिल्ह्याच्या सर-हद्दीवरील औरंगाबाद जिल्ह्यांत, औरंगाबाद शहराच्या पश्चिमेस अजमासे २५ मैलांवर आहे.

सारखे पटापट मृत्युमुखीं पडूं लागले ! या दुहेरी दैवी आपत्तांमुळे, सर्व देश उजाड झाला ! आणि थोड्याथोडक्या जगलेल्या लोकांची अत्यंत विपन्नावस्था झाली ! त्यांतल्यात्यांत निजामशाही राज्याची स्थिति तर अतीशयच खालावली ! सर्व सरदार फुटलेले, तिजोरीस क्षय लागलेला, दुष्काळामुळे सरकारी वसुलीस जबर धक्का बसलेला, राज्यकर्त्यांचें पोरवय, कर्तृत्ववान् योद्ध्यांचा अभाव, राजकारणी पुरुषाची न्यूनता, मार्गदर्शक पुढाऱ्याची कमतरता,—या सर्व कारणांमुळे तें राज्य अगदीं डबघाईस येऊन गेलें; व तकरीबखानासारख्या नालायक वजिराच्या हातीं राज्यसूत्रें असल्यामुळे तीच स्थिति कायम राहून उलट तीत अव्यवस्थेची सारखी भरच पडत गेली !

यावेळीं निजामशाही राज्य जिंकण्याची कामगिरी, महाबतखान या नांवाच्या एका शूर सरदारावर सोंपवून शहाजहान बादशहा उत्तर प्रांतीं परत निघून गेला होता; तरी मुघदां मोंगल सैन्यास उत्तरेतून आणखी कुमक येऊन दाखल झाली होती; आणि अशा स्थितींत “ राज्य कसें जगवावें ” हीच मुख्य विवंचना निजामशहास सारखी लागलेली होती. आपल्या या सर्व आपत्तीला आपला नालायक व कर्तृत्वहीन वजीर तकरीबखान हाच मुख्यतः कारणीभूत आहे, असें त्याच्या मनानें धेतलें; फत्तेखान हा शहाचा मामा असल्यानें त्यास बंधमुक्त करण्याबद्दल त्याची बहीण—म्हणजे शहाची आई—त्यास सारखा आग्रह करित होती. त्याचा शहाच्या मनावर परिणाम झाला; व फत्तेखानास खिवरच्या किल्ल्यांतील प्रतिबंधांतून मुक्त करून त्याच्या हातीं पुन्हां निजामशाही राज्याचीं सूत्रें सोपाविल्यास राज्यव्यवस्थेची पुन्हां सुव्यवस्थित घडी बसेल, असें त्यांस वाटूं लागलें होतें. त्याप्रमाणें त्यानें तकरीबखानास अधिकारभ्रष्ट केलें. तकरीबखानास हा मानभंग असह्य होऊन तो निजामशाहीचा पक्ष सोडून मोंगलास जाऊन मिळाला; व तिकडे त्यास सहा हजारांची मनसब मिळून तो त्यांचा सरदार बनला; आणि फत्तेखानाची प्रतिबंधांतून मुक्तता करून (इ० सन १६३०) त्यास पुन्हां पूर्वीप्रमाणें वजिरीपदावर स्थानापन्न केलें.

परंतु फत्तेखानास बंधमुक्त करण्यांत शहाची चूक झाली; आणि त्यास

पुन्हां अधिकारापन्न केल्यामुळें तर ती पुढें घोडचूक ठरली. मोंगलांची निजाम-शाहीवर धाड आल्याबरोबरच, मोंगलांनीं निजामशाही नष्ट केल्यानंतर तोच प्रसंग ते आपल्या अदिलशाही राज्यावर आणितील असा दूरदर्शीपणाचा विचार करून, महंमद अदिलशहा यानें मूर्तुजा निजामशहा याच्याशीं एक मित्रत्वाचा तह केला होता; व त्या अन्वयें उभयतांनीं परस्परांना, मोंगलांच्या विरुद्ध जरूर पडेल त्या त्या प्रसंगां मदत करावी, असें आपसांत ठरलेलें होतें. त्यामुळें फत्तेखानास बंधमुक्त करण्याचीच मुळीं आवश्यकता नव्हती. परंतु मूर्तुजाशहानें अविचारानें त्यास बंधमुक्त केलें; पहिल्यासारखाच सत्ताघोश बनविलें; व त्यानंतर लवकरच त्यानें आपला भस्मासुरी हात शहाच्या डोक्यावर ठेवून त्याला इहलोकांतून नष्ट करून टाकिलें.

फत्तेखान हा निजामशाही राज्याचा सूत्रचालक बनल्याबरोबर आपल्या हातीं आलेली सत्ता कायम रहावी म्हणून त्यानें निरनिराळीं घोर व विश्वासघाताचीं कृत्यें करण्यास सुरुवात केली; मूर्तुजा निजामशहा यास भ्रमिष्ट ठरवून त्याची प्रतिबंधांत रवानगी केली; राज्यांतील अजमासें पंचवीस मोठमोठ्या सरदारांना ठार मारिलें; सर्व राज्याधिकार आपल्या हातीं घेतला; मोंगलास मिलाफी होण्याचें ठरवून “ मी आपणांस शरण आलों आहे ” असा अर्ज त्याच्याकडे आपला मुलगा अबदुल रसूल याच्या हस्ते पाठविला; खंडणी पाठविली; बादशाही हुकुमाचें मीष करून मूर्तुजा शहास गळफांस देऊन ठार मारिलें; (इ० सन १५३१) आणि त्याचा अज्ञान दहा वर्षांचा मुलगा शहा हुसेन ऊर्फ हुसेनशहा यास गादीवर बसवून, मोंगल बादशहाचा मांडलीक, या नात्यानें तो राज्यकारभार चालवूं लागला.

इतक्यांत पूर्वी ठरलेल्या तहाअन्वयें, विजापूरकरांचें सैन्य, निजामशाही सैन्यास मोंगलाविरुद्ध मदत करण्याकरितां त्या राज्यांत येऊन दाखल झालें. परंतु ज्याच्याशीं तह झाला होता, तो राज्यकर्ता मूर्तुजाशहा यावेळीं मृत्यू पावलेला होता; व फत्तेखान तर उघडउघडच मोंगलांना सामील झालेला होता. त्यामुळें अदिलशाही सैन्याची फसगत झाली. मोंगलांनीं त्या सैन्याचा पूर्णपणें पराभव केला; व पुष्कळ नुकसान सोसून त्यांना परत जाणें भाग पडलें. इकडे फत्तेखानानें शहाजहान याचें वर्चस्व मान्य केल्यानंतर, त्यानें फत्तेखानाकडे

निजामशाही खजिन्यांतील अनेक मौल्यवान् जडजवाहीर व हत्ती वगैरेंची मागणी केली; परंतु ती फत्तेखानानें अमान्य केली; तेव्हां शहाजहान यानें त्याच्यावर पुन्हां सैन्य पाठविलें. त्यावेळीं या सैन्याबरोबर आपला निभाव लागणार नाहीं असें पाहून तो बादशहास शरण गेला; त्याच्या सर्व मागण्या मान्य केल्या; त्यास आठ लाख रुपये नजराणा भरला; आणि दरवर्षीं निय-
मीतपणें खंडणी देत जाण्याचें कबूल करून त्यानें या संकटांतून आपली मुक्तता करून घेतली.

इकडे शहाजी हा मोंगलांच्या नौकरांत असतां, फत्तेखान हा शहाजहान बादशहास शरण आल्यावर त्यानें त्यास कांहीं प्रदेश जहागिरीदाखल दिले; त्यांतच पुणें व सुपें, हे शहाजीच्या जहागिरीचे प्रांत बादशहानें फत्तेखानास दिले; त्यामुळें शहाजीस अतीशय वाईट वाटून, त्याच्या मनांत अतीशय वैषम्य उत्पन्न होऊन, त्यानें मोंगलांचा पक्ष सोडिला. व नाशिक, त्रिंबक, संगमनेर, जुन्नर, व उत्तर कोंकणांतील कांहीं प्रदेश त्यानें आपल्या ताब्यांत घेतला; शिवाय फत्तेखानाच्या एकंदर विश्वासघाताच्या वागणुकीचाही त्यास अतीशय राग आला; व आपण निजामशाही जगविण्याचा प्रयत्न करावा, असें त्यास वाटूं लागलें. त्याप्रमाणें त्यानें विजापूर दरबारचा प्रसिद्ध व प्रधान-
वजा असलेला ब्राह्मण सरदार मुरारराव याच्या मार्फत अदिलशाहाशी सख्य केलें; फत्तेखानाच्या विश्वासघातकी वागणुकीबद्दल त्या दरबारची खात्री पट-
वून दिली; निजामशाहींत कशी बेबंदशाही माजली आहे, हें निदर्शनास आणून तिचा फायदा करून घ्यावा, त्या राज्यांतील साधेल तितका प्रदेश आपल्या हस्तगत करून घ्यावा, अशी त्या दरबाराला सल्ला दिली; आणि दौलताबादच्या प्रसिद्ध, व महत्त्वाच्या किल्ल्यावर यावेळीं फारशी धान्यसामुग्री नसल्यामुळें, तो हस्तगत करून घेण्यास, अदिलशाही सैन्य रवाना केल्यास, आपण त्या सैन्याला यशस्वी होण्यास मदत करू असें त्यास अभिवचन दिलें. त्याप्रमाणें अदिलशाही सैन्य त्या किल्ल्यावर चाल करून आलें; त्यावेळीं फत्ते-
खानानें लागलीच ही हक्कांत मोंगल बादशहा शहाजहान यास निवेदन केली; व दौलताबादचा किल्ला मी आपल्या ताब्यांत देण्यास तयार आहे, असें कळवून त्याच्याकडे विजापूरकराविरुद्ध मदत मागितली. तेव्हां बाद-

शहानें लागलीच मोहबतखान यांस त्याच्या मदतीस पाठविलें; व त्यानंतर उभयतांच्या सैन्यामध्ये भयंकर युद्धसंग्राम झाला. शहाजीनेंही अदिलशाही सैन्यातर्फे मोठ्या शौर्यानें युद्ध केलें; परंतु अखेरीस मोहबतखान विजयी झाला; व अदिलशाही सैन्यास माघार घेऊन परत जाणे भाग पडलें.

त्यानंतर अदिलशहानें फत्तेखानास मोंगलांच्या पक्षांतून फोडून आपल्या पक्षाकडे ओढून घेतलें; तेव्हां फत्तेखान यानें दौलताबादचा किल्ला मोंगलास देण्याचें नाकारिलें; व किल्ल्यांतून त्यानें, व बाहेरून अदिलशाही सैन्य व शहाजी, यांनीं मोंगल सैन्यास सारखा उपद्रव देण्यास सुरवात केली; परंतु फत्तेखानाच्या या विश्वासघातकी वागणुकीमुळे मोहबतखान अतोशय चिडीस गेला; फत्तेखानाचा व निजामशाही राज्याचा समूळ उच्छेद करण्याच्या अद्यादासानें त्यानें जोरानें युद्ध चालविलें; व अखेरीस विजयी होऊन त्यानें दौलताबादचा किल्ला आपल्या हस्तगत करून घेतला (ता० १३ जून इ० सन १६३३). फत्तेखान व बालराजा हुसेन, हे मोहबतखानास शरण आले. त्यानें त्या उभयतांना शहाजहान बादशहाकडे पाठविलें; शहाजहान यानें हुसेनशहास ग्वाल्हेर येथील किल्ल्यांत प्रतिबंधांत ठेविलें; फत्तेखानास सालिना दोन लक्षांची नेमणूक करून देऊन त्याची लाहोर येथें रवानगी करून दिली; त्याचा दुसरा भाऊ चंगीझखान यांस मनसूरखान असा किताब देऊन त्यास बादशाही सैन्यांत दोन हजारोंचा मनसब दिली; आणि निजामशाही राज्य खाळसा करून आपल्या मोंगली साम्राज्यांत सामील करून टाकिलें.

परंतु मरून मोंगलाच्या महाराज्यांत मिसळून गेलेला हा निजामशाही राज्यपुरुष, आपल्या समशेरीच्या संजीवनीनें पुन्हां जिवंत करण्यास एक धडाडीचा कर्तबगार वीर पुढें सरसावला; व त्याने त्या राज्यपुरुषास जिवंत करून तो राजा निर्माण करण्याचा, व राज्यकारभार चालविण्याचा धंदा करूं लागला. या वीरपुरुषानें स्विकारिलेला हा धंदा, हीच मराठ्यांच्या राज्यसंस्थापनेची पूर्व तयारी होती; हिंदुस्थानच्या राजकीय रंगभूमीवरील मराठ्यांच्या भावी काळांतील उत्कर्षाची हीच नांदी होती; या मराठा सरदारानें सुरू केलेला हाच धंदा पुढें मराठ्यांनीं चालू ठेविला; आणि इ. सन १७७१

च्या दिजंबर महिन्यापर्यंत तर ते या धंद्यांत इतके पटाईत, इतके तयार, इतके तरबेज बनले की, त्यांनी आपल्या सैन्याने व शस्त्राने, तरवारीस तोफखान्याचे जंगी पाठबळ देऊन बादशहा शहाअलम यास, तो अलाहाबादहून दिल्ली येथे येण्यास निघाल्यावर कुरा प्रांताच्या सरहद्दीपर्यंत त्याला पोहोचविण्यास आलेला इंग्रजतुकडीवरील अधिकारी “ मराठ्यांची संगत धरू नका ” असे बजावीत असतांही, जो “ डोळे मिटून ” पण वास्तवीक उघडे डोळे ठेवून, मराठ्यांना येऊन मिळाला, त्या बादशहा शहाअलम यास, दिल्ली येथील बादशाही तख्तावर सहज स्थानापन्न करून टाकिले, म्हणून, आणि या दृष्टीने विचार केला म्हणजे “ निजामशाही राज्य एका मराठा सरदाराने पुन्हां जिवंत करणे ” ही गोष्ट, जरी त्यांत अखेरीस अपयश आले, तरीसुद्धा अत्यंत महत्त्वाचीच आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

हा मराठा वीरपुरुष म्हणजे छत्रपति शिवाजीचा पिता शहाजीराजे हा होय; मोंगली सैन्य निजामशाही राज्याचा निकाल उडवून परत फिरते न फिरते तोंच शहाजीने पुन्हां आपली प्रचंड कारस्थाने मोठ्या जोराने व घडाडीने सुरू केली; निजामशाहा व मोंगल यांच्यामधील युद्धांत जगदेवराव झाधव हा मोंगलातर्फे शहाजीशी युद्ध करीत होता; तथापि त्याच्याकडून अथवा मोंगलाकडून शहाजीचे पारिपत्य झाले नाही, अथवा त्यांना त्यास हतवीर्यही करता आले नाही; इतकेच नाही तर शहाजीने सह्याद्रीपर्वताच्या डोंगरी प्रदेशाचा* आश्रय घेऊन लवकरच बरेच मोठे सैन्य जमविले; व तो

* शहाजीने सह्याद्री पर्वताच्या डोंगरी प्रदेशाचा आश्रय घेऊन ज्या हालचाली व दौडा केल्या, त्याची योग्य कल्पना होण्याकरिता खालील महत्त्वाची भूगोलविषयक माहिती लक्षांत ठेवणे आवश्यक आहे; ती:—

सह्याद्री पर्वतापासून डोंगराच्या कित्येक रांगा पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गेलेल्या आहेत, त्यांस “ सह्याद्रीचे फांटे ” असे म्हणतात; या सर्व डोंगरांची व फाट्यांची नावे त्यांतील मुख्य शिखरांवरून पडलेली आहेत. या फाट्यांत साल्हेर मुल्हेरचे डोंगर, चांदवडचे डोंगर, व औढ्या पट्ट्याचे डोंगर हे विशेष मोठे व महत्त्वाचे आहेत; त्यांपैकी साल्हेर मुल्हेरच्या डोंगराची ओळ

पुन्हां मोठ्या जोरानें व ईर्षेनें निजामशाहीचा उद्धार करण्याच्या खटपटीस लागला.

या काळांत, म्हणजे इ. सन १६३० ते इ. सन १६३३ पर्यंतच्या तीन वर्षांच्या काळांत, शहाजीच्या संसारिक आयुष्यक्रमांत दोन महत्त्वाच्या गोष्टी

बागलण व मालेगांव तालुक्यांतून पूर्वेकडे गेली आहे; या ओळींत साल्हेर (५२५.३ फूट), मुल्हेर (४३२० फूट), गाळणें (२३१६ फूट), ही शिखरें असून त्यांवर डोंगरी किल्ले आहेत.

चांदवडच्या डोंगराची ओळ ही चांदवड व डिंडोरी या तालुक्यांच्या उत्तर सरहद्दीवरून सरळ पुढें जाऊन नंतर मनमाडजवळ दक्षिणेस वळली आहे; व पुन्हां पूर्वेस वळून नांदगांव व येवलें या तालुक्यांच्या मधून ती पूर्वखानदेशांत गेली असून त्यास “ अजिंठ्याचे डोंगर ” असें म्हणतात; यांतच प्रसिद्ध “ अजिंठ्याची लेणी ” आहेत. या चांदवडच्या डोंगराच्या ओळींतच सप्तशृंगचा डोंगर (४६५९ फूट), घोडपचा किल्ला (४७६१ फूट), इंद्राईचा किल्ला (४५२६ फूट), चांदवडचा किल्ला (३९९४ फूट) व अणकाईचा किल्ला (३१८२ फूट) हीं ठिकाणें आहेत. औढ्या पट्ट्याच्या डोंगराची ओळ इगतपुरी व सिन्नर तालुक्याचे दक्षिण हद्दीवरून पुढें गेलेली आहे; व त्याच्या तीन ओळी असून पहिलीत कळसूबाई, वितनगड, अवंढा प्रतापगड, सोनगड व महाकाळी हीं शिखरें व किल्ले आहेत; त्यांत कळसूबाई हें सर्वांत उंच शिखर असून त्याची उंची समुद्रसपाटीपासून ५४५० फूट आहे. दुसरी ओळ म्हणजे रतनगडापासून निघालेली “ बालेश्वरी ” डोंगराची ओळ ही होय; प्रसिद्ध प्रवरा नदी ही रतनगडाजवळच उगम पावत असून या ओळींत कात्राबाई, सुरा, बालेश्वर, व धुम्या हे डोंगर व उंच शिखरें आहेत; व तिसरी ओळ म्हणजे “ ब्राह्मण वाड्याचें डोंगर ” ही असून ती हरीशंद्रगडापासून पूर्वेकडे व अग्नेयीकडे गेलेली आहे; व “ ब्राह्मण वाड्याचा घाट ” पुणे-न;शोक मार्गावर आहे. हरीशंद्रगडापासून निघालेला सहायद्रीचा फाटा हा महत्त्वाचा पाणलोट असून याचे दक्षिणेकडील पाणी भिमा नदीकडे व उत्तरेकडील गोदावरी नदीकडे वहात जातें. चांदवडचे डोंगर व औढ्या

लागोपाठ घडून आल्या; त्यांपैकी पहिली म्हणजे इ. सन १६३० मध्ये शहाजीने विजापूरकरांचा प्रसिद्ध व एकनिष्ठ सरदार, सुपे येथील बाजी मोहिते “अमीरराव” पोगरवाडीकर याची बहीण नामें तुकाबाई हिच्याशी दुसरा विवाह केला, ही होय; या वेळेपासून ती व राजे संभाजी ही उभयतां शहाजीबरोबर असत. या बाईचे पोटी शहाजीस इ. सन १६३१ मध्ये

पट्ट्याचे डोंगर यांच्यामधील प्रदेशास “गोदावरी नदीचे खोरे” असे म्हणतात; व भिमा नदीच्या कांठच्या प्रदेशास “भिमथडी” म्हणतात. विशेष माहिती:—

(१) घोडप येथे पहिल्या माधवराव पेशव्याने त्याचा काका राघोबादादा याचा पराभव करून (इ. सन १७६८) त्यांस पकडले.

(२) गाळणें हा किल्ला पूर्वी होळकराचे ताब्यांत असून त्यांत इ. सन १८३४ पर्यंत होळकराची टांकसाळ होती.

(३) साल्हेर हा किल्ला हल्ली गायकवाडाच्या ताब्यांत आहे; ह्या किल्ल्यावर मोंगल व मराठे यांच्यामध्ये इ. सन १६७२ मध्ये एक मोठी लढाई झाली.

(४) मुल्हेर, मोसम नदीच्या काठी; या ठिकाणी उद्धवस्वामीची समाधि आहे; आश्विन शुद्ध १५ स रास होतो, त्यावेळी यात्रा भरते.

(५) दिंडोरी, धामण नदीच्या काठी; तालुक्याचे ठाणे; पहिल्या माधवराव पेशव्याची आई गोपिकाबाई ही नाशीकजवळील गंगापूर या गांवी राहण्यास आल्यानंतर दिंडोरी तालुका पेशव्यांनी तिच्या खासगी खर्चास तोडून दिला होता.

(६) गंगापूर, नाशीकपासून अजमासे सहा मैलांवर, गोदावरी नदीच्या तीरी आहे. येथील वनश्री आनंददायक असून या गांवी गोदावरी नदीचा धबधबा आहे; त्याची उंची सरासरी ३२ फूट असून त्यास “दुधस्थळी” व गंगापूरस “गोवर्धन-गंगापूर” असे म्हणतात. येथे गोपिकाबाई इ. सन १७६४ मध्ये राहण्यास आली; व ती तिचा काल होईपर्यंत तेथेच राहिली. गंगापूर येथे नदीच्या कांठी गोपिकाबाईस राहण्याकरितां एक सुंदर वाडा बांधण्यांत आला होता; शिवाय नदीस घाट बांधून लहान लहान आराम-

एक पुत्र झाला, तोच व्यंकोजी राजे तंजावरकर हा होय.× आणि दुसरी व पहिलीहूनही अत्यंत महत्वाची गोष्ट म्हणजे जिजाबाई व बाल शिवाजी या उभयतांवर आलेले प्राणसंकट, व त्यांतून ईश्वरीकृपेने त्यांची झालेली मुक्तता, ही होय. मोगलाबरोबर युद्ध चालू असतां शहाजीने मोगली सैन्यास

मंदिरेंही बांधिली होती; सांप्रत हा वाडा नामशेष झालेला असून त्याच्या ज्योत्याचे अवशेष मात्र कांहीं ठिकाणी दृग्गोचर होत आहेत.

गंगापूरच्या पूर्वेस सुमारें तीन मैलांवर “ आनंदवल्ली ” हें ठिकाण आहे; हें ठिकाण म्हणजे रघुनाथराव (राघोबा दादा) पेशव्यांचें अमनचमन उडविण्याचें, भाऊबंदकीचीं भुतें नाचविण्याचें, आणि फंदफितूरी व कारवाई-कारस्थानें करण्याचें आवडतें निवासस्थान होय.

(७) हरीश्रंद्रगड-हें थंड हवेचें ठिकाण आहे.

× शहाजीस याशिवाय नाटकशाळेपासून झालेले पांच पुत्र होते; त्या सर्वांच्या आयांचीं नांवां उपलब्ध नाहींत. परंतु शहाजीनें कोणी मता या नांवाच्या एका नाइकिणीस जमीन इनाम दिल्याचा तपशील उपलब्ध आहे. या पांच पुत्रांपैकीं हिरोजी फर्जद हा शिवाजीच्या जवळ असे; पुढील काळांत आप्रा येथून शिवाजी निसटून आला त्या वेळीं तो त्याच्या बदली पलंगावर निजला, व दुसऱ्या दिवशीं “ शिवाजी महाराजाकरितां औषध आणण्यास जातो ” असें पहारेकर्यांना सांगून तो मोठ्या राजरोसपणानें मोगलांच्या छावणींतून निघून गेला. शहाजीस या हिरोजीशिवाय संताजी, भिवजी, प्रतापजी व रायमान असे चार नाटकशाळेपासून झालेले पुत्र होते; ते कर्नाटकांत तंजावर प्रांतीं व्यंकोजीजवळ रहात असत. त्यांपैकीं संताजी हा शहाजीची गौण स्त्री नामें नरसाबाई हिचे पोटी झालेला पुत्र असून तो शहाजीचा अतीशयच लाडका होता. “ शहाजी महाराजांचा उजवा नव्हे, डावा नव्हे, तर केवळ हातच असा होता ” (रा. म. वि. चंपू पहा.). तो पुढें, त्याला व्यंकोजीची वागणूक न आवडून त्याच्याशीं भांडून शिवाजी कर्नाटकच्या मोहिमेवर आला असतां त्याला त्रिवादी येथें येऊन भेटला; त्यास शिवाजीनें

अतीशय भंडावून सोडिलें; दौलताबादच्या किल्ल्यास मोंगलांचा वेढा पडला असता त्या सैन्यावर सारखे छापे घालून शहाजीने त्यांस अतीशय हैराण केलें; त्यामुळे मोंगल सरदार मोहबतखान चिडीस गेला, आणि शहाजीचा सूड उगविण्याकरितां त्यानें एका निराळ्याच मार्गाचें अवलंबन केलें. शहाजीची पहिली बायको जिजाबाई व मुलगा शिवाजी हीं उभयतां यावेळीं बायझापूर—हें शहर औरंगाबाद शहराच्या पश्चिमेस अजमासें पंचवांस मैलांवर आहे—येथें होती; त्यांना पकडून आपल्या ओलीस ठेवून शहाजीस वठणीवर आणावा, व त्याच्या मोंगली सैन्याविरुद्धच्या सर्व चळवळी बंद पाडाव्या, असा त्यानें बेत केला. मोहबतखान हा पहिल्यापासूनच शहाजीस पूर्णपणें ओळखून होता; त्यास तो आपला “एक कष्टा व जबरदस्त प्रतिस्पर्धी” म्हणून समजून होता. शहाजीचे सर्व उद्योग, व त्याचीं सर्व कारस्थानें हाणून पाडण्याचा तो सारखा प्रयत्न करित होता; पूर्वी फत्तेखान हा निजामशाही राज्याचा सूत्रचालक असतां शहाजी बलाढ्य होऊं नये म्हणून त्यानें घुष्कळ खटपट केली होती. त्या वेळीं फत्तेखानाच्या अमलास कंटाळून गालना येथील किल्लेदार तेथील किल्ला, शहाजांस—त्याच्या जवळून कांहीं सांपत्तिक मोबदला घेऊन—देण्यास तयार झाला असतां मोहबतखानाने मोठी खटपट करून, त्या किल्लेदारास मोठी लालच दाखवून, आपल्या पक्षांत ओढून घेऊन, तो किल्ला आपल्या स्वाधीन करून घेतला होता आणि या वेळीं, जिजाबाई व शिवाजी या उभयतांना पकडून आपल्या हवालीं करणाऱ्याची कामगिरी बजावील, अशा मनुष्याच्या तो तपासांत होता. इतक्यांतच त्याच्या सुदैवानें त्याला ती कामगिरी बजाविणाऱ्या योग्य मनुष्याचा लाभ झाला. हा मनुष्य म्हणजे त्रिंबक* येथील किल्लेदार

विशेष सन्मानानें वागविलें, व प्रसिद्ध चंदी येथील ठाण्यावर मुख्य अधिकारी म्हणून त्याची नेमणूक केली.

या शिवाय कोयाजी या नांवाचा एक रक्षापुत्र शहाजीस होता, व त्याच्या वर व्यंकोजीचा फार कृपादृष्टी होती (रा. म. वि. चंपू पहा). असा उल्लेख आढळतो.

* त्रिंबक हें गांव व प्रसिद्ध क्षेत्रस्थान नाशिक जिल्ह्यांत, नाशिकपासून

म्हालदारखान हा होय; निजामशाही राज्यावर मोंगलांनी चढाई केल्या-बरोबर म्हालदारखान हा अतीशय घाबरला व तो मोहबतखानास शरण गेला; आणि “ मला बादशाही नौकरीत दाखल करा; ” म्हणून त्यानें मोहबतखानास विनंती केली. त्या वेळीं खानाने त्यास सांगितलें कीं, शहाजांचें कुटुंब जिजाबाई व मुलगा शिवाजी हीं उभयतां दिल्ली बायझापूर येथें रहात आहेत; त्यांना, तूं जर पकडून आणून आमच्या स्वार्थीन करशील तर, तुझ्या इमानीपणाबद्दल बादशाहाची खाली होऊन तो तुला आपल्या नौकरीत दाखल करील. ही अट त्या किल्लेदारास मान्य झाली; त्यानें जिजाबाई व शिवाजी या उभयतांना पकडण्याचे प्रयत्न सुरू केले; आणि युक्तिप्रयुक्तीनें त्यांना पकडून मोहबतखानाच्या छावणीत आणिले. यावेळीं लखुजीचा भाऊ जगदेवराव जाधव-जो मोंगलांतर्फे शहाजांबरोबर युद्ध करीत होता तो शहाजांचा चुलत सासरा जगदेवराव जाधव-हाही तेथेंच होता. त्यास ही हकीकत कळल्या-बरोबर तो खानास जाऊन भेटला. “ शहाजांचें व आमच्या घराण्याचें वांकडें आहे; त्यामुळे त्यानें जिजाबाईस व तिच्या मुलास टाकून दिलेलें आहे; शहाजांचें व जिजाबाईचें पटत नाही म्हणून त्यानें मोहित्यांची कन्या तुकाबाई हिजबरोबर दुसरा विवाह केला आहे. म्हणून जिजाबाईस व तिच्या मुलास पकडल्यानें शहाजांस वाईट वाटण्याच्या ऐवजीं उलट आनंदच होईल; परंतु त्यामुळे आमचा अतीशय कमीपणा होऊन आमच्या घराण्याची मात्र अब्रू जाईल; ” असें खानास सांगून, त्या उभयतांना सोडून देण्याबद्दल त्याच्याजवळ रद्दबदली केली. खानासही जगदेवरावाचें हें म्हणणें खरें वाटलें. व त्यानें त्या उभयतांना जगदेवरावाच्या स्वार्थीन केलें (इ. सन १६३४). तेव्हां त्यानें त्यांना शहाजांच्या ताब्यांतील कोंडणा× किल्ल्यावर लागलीच

अजमासें वीस मैलांवर असून, तेथून त्रिविक्रपर्यंत पक्ष्या सडकेचा रस्ता आहे. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी “ श्री त्रिविकेश्वर ” हें प्रसिद्ध ज्योतिर्लिंग ह्या ठिकाणीं आहे, व येथून जवळच असलेल्या ब्रह्मगिरीच्या डोंगरावर गोदावरी नदीचा उगम असून त्यास “ गंगाद्वार ” अथवा “ गोदाद्वार ” असें नांव आहे.

× कोंडणा, कोंडाणे अथवा सिंहाड हा किल्ला पुणे जिल्ह्यांत हवेली तालु-

सुरक्षितपणे पोंचवून दिलें; व अशा रीतीनें जिजाबाई व शिवाजी हीं उम-
यर्ता या संकटांतून मुक्त झालीं.

शहाजांनें निजामशाहीचा उद्धार करण्याचा पुन्हां उद्योग आरंभिल्या-

क्यांत, पुण्याचे नैर्ऋत्येस पंधरा मैलांवर सिंहगड-भुलेश्वर (हें एक प्रसिद्ध
देवस्थान आहे) डोंगराच्या रांगेंतील एका उंच टेंकडीवर बांधलेला आहे.
हा किल्ला समुद्रसपाटापासून ४३२२ फूट व खालील सपाट प्रदेशापासून
२३०० फूट उंचीवर आहे. या किल्ल्याची उत्तर-दक्षिण बाजूची चढण फारच
बिकट असून ह्याच बाजूस तो फार उंचहि आहे. पुणें येथून सिंहगड येथें
जातांना मार्गांत विठ्ठलवाडी, खडकवासलें, डोणजे, व किल्ल्याच्या पायथ्याशीं
अतकरवाडी वगैरे खेडीं लागतात; किल्ल्याचा सुमारे दीड मैल चढाव चढून
गेलें म्हणजे मेट या नांवाची एक विसावा घेण्याची जागा लागते. तेथून
सुमारे एक मैल चढाव चढून वर गेलें म्हणजे किल्ल्याच्या बाहेरच्या बाजूस
एक गुहेसारखा भाग दृष्टीस पडतो, व त्यांत खोल पाणी आहे. किल्ल्यावर
जाण्याला कांहीं बिकट पायवाटा असून दोन साधारण सोपे मार्ग आहेत.
किल्ल्यांत जाण्याला या दोन साधारण सोप्या मार्गांत दोन दरवाजे लागतात.
त्यांपैकी ईशान्येकडील दरवाजास पुणें दरवाजा, व अग्नेयेकडील दरवाजास
कल्याण अथवा कोंकणी दरवाजा असें म्हणतात. यांपैकी कोंकणी दरवाजा-
कडील रस्ता पुणें दरवाजाच्या रस्त्याहून सोपा आहे; व त्याच्या रक्षणाकरितां
एकाच्या माऱ्यांत दुसरा असे आणखी तीन दरवाजे बांधलेले असून प्रत्येक
दरवाजाला भक्कम बुरूज बांधलेले आहेत. किल्ल्यांत शिरल्याबरोबर तोंडांशीं
खडकांत खोदलेली सुमारे शंभर घोडे बांधतां येतील एवढी एक मोठी
घोड्याची पागा आहे. हा किल्ला साधारणतः त्रिकोणाकृति असून त्याची तट-
बंदी फार मजबूत आहे. किल्ल्याचें क्षेत्रफळ सुमारे दोन मैल, पूर्वपश्चिम लांबी
१००० फूट व उत्तर-दक्षिण रुंदी २५०० फूट असून त्याची उत्तरेकडील
बाजू, त्या अंगास अतीशय खोल कडा तुटलेला असल्यामुळें, स्वतःसिद्धच
फार मजबूत आहे. इ० सन १६६४ मध्ये, शिवाजी सुरत शहर लुटून
परत फिरतो न फिरतो तोच त्यास शहाजीच्या मृत्यूचें दुःखद वर्तमान सम-

नंतर त्याने पहिल्याने विजापूरकरांची मदत मिळविली. यावेळीं खवासखान या नांवाचा एक सरदार अदिलशाही राज्याचा वजीर होता; त्याच्याकडे शहाजीने मुरारपंतामार्फत बोलणे सुरू केले; व त्यास असे कळविले की,

जले; तेव्हां तो लागलीच सिंहगड येथे परत आला, व याच ठिकाणी त्याने आपल्या पित्याचे और्ध्वदोहिक कर्म यथासांग करून पुष्कळ दानधर्म केला.

छत्रपति राजाराम महाराज (शिवाजीचा धाकटा मुलगा, व छत्रपति संभाजीचा धाकटा भाऊ) जालना शहर लुटीत असता त्याच्यावर एकदम मोंगल सैन्य चाल करून आले; त्यामुळे घाईघाईने परत येत असतां राजारामास प्रवासांत अतीशय त्रास होऊन नवज्वर झाला व तो सिंहगड येथे आला; तोंच इ. सन १७०० फेब्रुवारीत छातींत विकार होऊन त्यास रक्ताच्या उलट्या होऊं लागल्या; ताप येऊं लागला व लवकरच (इ. सन १७०० मार्च) हा मराठ्यांचा तिसरा छत्रपति एकाएकी याच सिंहगडावर मृत्यू पावला.

शिवाजीचा नित्यपुजेचा बाण राजाराम जवळ ठेवून पूजित असे. त्याची स्थापना सिंहगडो करून, व राजारामाची तेथेच छत्री बांधून, रामचंद्र निलकंठ अमात्य हुकमत पन्हा (हुकूम चालविणारा) याने त्याच्या व छत्राच्या पूजनैवेद्याचा व पुण्यतिथीचा खर्च चालण्यास गांव व सरंजाम नेमून दिला. त्याप्रमाणे वहिवाट चालत आहे.

शिवाजीचा प्रसिद्ध स्नेही तानाजी मालुसरे व मोंगल सरदार शूर रजपूत राठोड सरदार उदेभान हे उभयतां याच ठिकाणी लहून मृत्यू पावले (इ० सन १७७०. फेब्रुवारी). त्यांची थडगी एकमेकांपासून सुमारे दीडशें यार्डांच्या अंतरावर किल्ल्याच्या वायव्य कोपण्यांत आहेत; त्यापैकी उदेभानाचे थडगे हे पिराचे स्थान मानितात.

ह्या किल्ल्यांत एक हजार मनुष्य राहण्यासारखी जागा असून आंत पाण्याची लहान मोठी दहा बारा टाकी आहेत; व त्यांचे पाणी स्वच्छ व थंडगार असून फार गोड आहे. किल्ल्यांत एक धर्मशाळा असून तेथे पाहिजे त्यास रहावयास जागा मिळते. हा किल्ला अद्यापि फार चांगल्या स्थितीत आहे.

“ निजामशाहीचे एकंदर ८४ किल्ले आहेत; त्यापैकी एक दौलताबादचा किल्ला मोंगलांच्या हस्तगत झाला, तरी तेवढ्यामुळे निराश होण्याचें बिन-कूल कारण नाही; आणि अदिलशाही दरबारानें मला मनापासून मदत केल्यास, मी निजामशाहीची पुन्हां स्थापना केल्याशिवाय राहणार नाही. ” निजामशाहीच्या नरडोस मोंगलांनीं नख दिलें, ही गोष्ट विजापूरकरास बरी वाटली नाही. आपणावर व आपल्या राज्यावर, पुढें केव्हां तरी असाच प्रसंग येणार, अशा वाजवी भितीनें, व निजामशाहीतील कांहीं प्रदेश आपणास मिळेल, या आशेनें अदिलशहा शहाजीस मदत करण्यास तयार झाला. मोंगलांनीं निजामशाहीचा सगळाच मोठा घांस आपल्या घशाखाली उतरविला, तो विभागून त्याचा थोडासाही भाग त्यांनीं अदिलशहास दिला नाही, ही गोष्ट, अदिलशाही मदत मिळण्यास, शहाजीच्या अतीशय फायद्याची झाली; आणि खवासखान, सेनापती रणदुल्लाखान, मुरार जगदेव-कदमराव वगैरे अदिलशाही राज्यांतील प्रमुख मंडळी, व अदिलशहा, हे सर्व शहाजीच्या पक्षास मिळाले. त्यांनीं शहाजीस मदत करण्याचें अभिवचन दिलें; व त्यानंतर लागलीच शहाजीनें पुढील उद्योगास मोठ्या धडाडानें सुसवात केली.

शहाजीच्या या उद्योगाची बातमी मोंगल सरदार मोहोबतखान यांस समजल्यावर त्यानें शहाजीस या कार्यापासून परावृत्त करण्यास आपली शिकस्त केली. शहाजीनें मोंगलांची नौकरी सोडिली तरी त्याचे चुलत भाऊ मालोजी, परसोजी व खळोजी, हे मोंगली सैन्यांतच नौकरांस होते. त्यापैकी परसोजी व मालोजी यांच्यामार्फत, मोहोबतखान यानें, स्वतः नामानिराळे राहून, दौलताबादचा किल्लेदार इरादतखान यांजकडून शहाजीकडे असा प्रेष पाठविला की, “ बावीस हजार स्वारांची मनसबी तुम्हास दिल्याबद्दलचें फरमान आम्ही बादशहाकडून आणवून ठेविलेलें आहे; तरी तुम्ही आरांभिलेला उद्योग सोडून देऊन पुन्हां बादशाही नौकरांत येऊन दाखल व्हा; शिवाय तुमचे मुलगे संभाजी व शिवाजी यांनाही स्वतंत्र मोठ्या मनसबा देववूं, आणि तुमच्या इतरही कांहीं मागण्या असल्यास त्याही बादशहाकडून मान्य करवून देऊं.” परंतु शहाजीनें मोंगलांचें हें म्हणणें मोठ्या धिक्कारानें अमान्य

केले X (काव्येतिहाससंग्रह पत्रे यादी, नंबर ४३८ पहा). पूर्वीच्या वंशांतील मूर्तुजा या नांवाचा एक दहा वर्षांचा मुलगा, जुन्नरच्या पश्चिमेस तीस मैलांवर असलेल्या जीवधन ऊर्फ अंजराई येथील किल्ल्यांत कैदेत होता, त्यास तेथून मुक्त करून (इ. सन १६३३ सप्टेंबर) भीमगड येथे आणून तरुतावर बसविले. निजामशाहीतील अनेक कर्तबगार मंडळींची मदत मिळवून त्याने त्या राज्याचा अंमल पुन्हां पूर्वीप्रमाणे चालू केला. बरेच किल्ले व प्रदेश आपल्या ताब्यांत मिळविले आणि कित्येक हुषार ब्राम्हण आपल्या नौकरांत ठेवून त्यांच्या सल्ल्याने तो कारभार पाहू लागला.

X काव्येतिहाससंग्रह पत्रे यादी नंबर ४३८ यांत शहाजी भोंसले याचा कैफियत दिली आहे; ती पुष्कळ मोठी आहे; म्हणून त्यांतील महत्त्वाचा मजकूर थोडक्यांत खाली दिला आहे तो:—

शहाजी महाराज भीमगडी जाताच निजामशाही प्रांत पुणे व जालना बालेघाट पर्यंत जुन्नर व अहमदनगर, व संगमनेर, व नाशिक व त्रिंबक पर्यंत घेतले; आणि सात आठ हजार स्वार ठेवून प्रांत लुटू लागले. इरादतखान दौलताबादेस होते; त्यांस मालोजी भोंसले याजकडून स्नेह केला, आणि उमेदवार शहाजहां (शहाजहान) पादशहा याच्या कृपेचे म्हणून मनसब बेवीस हजारी करार करून फर्मान शहाजी महाराज यांच्या नांवे व वखें पादशहाची आणून दिली. आणि शहाजी महाराज ज्याप्रमाणे सांगतील त्याप्रमाणे दिलींहून आणवून देऊन शहाजहांचे चाकर करून विजापूरच्या पादशहाचा मुलूक (?) असे इरादतखान याच्या चित्तांत होतें. हे वृत्त महाराजास समजून ते हुशारच होते. मुरारपंतास न कळतां खवासखान याजकडून कागद पत्रे येत होती. शहाजी महाराज याणीं लिहिलें कीं, तुम्हांकडून कांहीं उपराळा (मदत) जहाला असतां आम्ही पुनरपि निजामशाही उभी करितो. त्यास खवासखान याच्या चित्तांत होतें; परंतु मुस्तफाखान याच्या विचारास येईना. खवासखान दौलताबादेस गेले. अजुदपणाने (खिन्नतेने) इरादतखान याशीं स्नेह केला; आणि शहाजी महाराज यांचें भय होतें, परंतु ही मसलत, याजवरून बहुत संतोष वाटला, आणि पत्राचे उत्तर पाठ-

या वेळी निजामशाही राज्यांतील तळकॉकण प्रांतावर, सिद्दी सैफ या नांवाचा एक सरदार त्या दरबारातफे कारभार पहात होता; त्यास शहाजोने " नवीन निजामशहाचे स्वामित्व मान्य करून त्यास मुजरा करण्यास यावे, व आम्हास मदत करावी, " म्हणून कळविले. परंतु त्याने शहाजीचे हे म्हणणे

विले की, वंश निजामशाही म्हणून गादीवर बसवावे असे लिहिले. मुरारपंत याजबरोबर फौज देऊन कुमकेस शहाजी महाराजांकडे रवाना केले. शहाजी महाराज श्रीवर्धन किल्ल्याहून निघून कोंकणांत जाऊन निजामशाही वंश कैदेत होते, त्यांतून दहा वर्षांचा मूल मुरतजा नामे होता त्यास आणून भीमगडी येऊन तत्कावर बसविले. आणि प्रांत घेण्याच्या उद्योगास लागले. सिद्दी साबासफैखान कोंकण प्रांत घेऊन भिवंडीस होता, त्यास शहाजी महाराज यांणी पत्र आल्या व मुरारपंत यांच्या नांवे तुम्ही निजामशहास येऊन भेटावे असे लिहिले. तेव्हां महाराजांच्या लिहिण्यास राजी न होता अहिलशहाची चाकरी करावी म्हणून कोंकण प्रांत शहाजी महाराज यांच्या स्वाधीन करून निघाले. तो शहाजी महाराज यांणी फौज त्याच्या पाठलागास पाठविली. तेव्हां उभय लष्करची गांठ पडून युद्ध होऊ लागले. दोही-कडील मनुष्ये बहुत जाया झाली. सिद्दी अंबर तोफखानाचा सरदार होता, त्यास कैद केला, आणि सफैखान याच्याही फौजेस वेढा दिला. इतक्यांत मुरारपंताकडील फौज कुमकेस येऊन सफैखान यास घेऊन नंतर विजापुरास जाऊन पादशहाची भेट घेतली. बादशहांनी त्यास दोन लक्ष होन देऊन हरपनहल्लीः येथे ठेविले. नंतर (ते तेथे) कांहीं दिवसांनी मृत्यू पावले. शहाजी महाराजांनी श्रीनिवासराय यांस मेजवानीस बोलावून कैद करून त्यांकडील किल्ले व प्रांत घेऊन मुरतजा पादशहास जुन्नरास घेऊन येऊन द्रव्य व सरंजामही बहुत संग्रह केला. दहाबारा हजार स्वार जमविले.

÷ हरपनहल्ली हे ठिकाण, व तालुक्याचे गांव हल्ली मद्रास इलाख्यांतील बल्लारी जिल्ह्यांत, बल्लारीपासून ६६ मैलांवर, व हॉस्पेट रेलवे स्टेशनपासून ५५ मैलांवर आहे. हा गांव उत्तम व नीटनेटका वसलेला असून त्यामुळे प्रेक्षणीय आहे; व येथे जैन लोकांचीही एक वसाहत आहे.

मान्य केलें नाहीं; तथापि महाडपासून जव्हारपर्यंतची सर्व तळकोंकणपट्टी त्यानें शहाजीच्या हवारी केली; व विजापूर दरबारीं नौकरी करण्याच्या उद्देशानें तो तिकडे जाण्यास निघाला. तेव्हां शहाजांनें पावळ कडूस जवळील खेड या गांवीं त्याच्यावर हल्ला करून त्याचा परामभव केला; त्यास खेडच्या ठाण्यांत कोंडून त्याच्या सैन्याचा अतीशय नाश उडविला; व अखेरीस मुरारपंतानें मध्यस्थी केल्यामुळेच तो बचावून सुरक्षितपणें विजापूर येथें गेला. अशा रीतीनें सर्व कोंकणपट्टी शहाजीच्या ताब्यांत आली. शिवाय त्यानें पूर्वेस अहंमदनगरपर्यंत व दक्षिणेस निरानदीपासून चांदवडच्या + किल्ल्यापर्यंत सर्व प्रदेश आपल्या हस्तगत करून घेतला, व तो पुन्हांही पूर्वीप्रमाणेच बलाढ्य होऊन बसला.

बालराजा मूर्तुजा यांस भीमगड येथें तत्कावर बसविण्याच्या वेळीं विजापूरकरातर्फें मुरारपंत ऊर्फ मुरार जगदेव हा मुद्दाम तेथें आला होता; नंतर

+चांदवड हें नाशीक जिल्ह्यांत एक तालुक्याचें ठिकाण असून तें नाशीकपासून ईशान्येस अजमासें चाळीस मैलांवर व जी. आय. पी. रेल्वेच्या लासलगांव रेल्वे-स्टेशनपासून सडकेनें अजमासें बारा मैलांवर आहे. हें गांव “चांदवडच्या डोंगराच्या” पायथ्याशीं वसलेलें असून डोंगरावर एक किल्ला आहे; तो समुद्रसपाटीपासून ३९९४ फूट उंचीवर असून किल्ल्याची चढण अवघड आहे. खानदेश व मुंबई मार्गामधील महत्वाच्या घाटाजवळील “चांदवडचा किल्ला” हा नाक्याचा असल्यामुळे पूर्वकाळीं तो अतीशय महत्वाचा म्हणून गणला गेलेला होता. चांदवड हें गांव मोंगलाईत महत्वाची व्यापारी पेठ असून तें पूर्वी होळकराच्या ताब्यांत होतें. या ठिकाणीं होळकराचा “रंगमहाल” या नांवाचा एक मोठा सुंदर व भव्य वाडा आहे; शिवाय येथें रेणुका व कालिका देवींची प्रसिद्ध देवालये आहेत; तेथून जवळच चांदवडचा डोंगरी किल्ला असून किल्ल्यांत पूर्वी होळकराची टांकसाळ होती.

लासलगांव स्टेशनपासून तीन मैलांवर मराठ्यांचा प्रसिद्ध व शूर सरदार विठ्ठल शिवदेव दाणी विंचूरकर याच्या संस्थानचें मुख्य ठिकाण विंचूर हें गांव आहे.

ह्या समारंभ आटोपल्यावर ते उभयतां दौलताबादेवर चालू करून येण्यास निघाले; त्यावेळीं मार्गांत कोरेगांवनजीक भिमा व इंद्रायणी या नद्यांच्या संगमावरील नागरगांव ऊर्फ तुळापूर मुक्कामीं ता. २३ सप्टेंबर इ. सन १६३३ रोजी, (शके १५५५, श्रीमुखनाम संवत्सर, भाद्रपद महिना, अमावास्या, सोमवार रोजी अकरा घटकेस) सूर्यग्रहण पडलें; ही सूर्यग्रहणपर्वणी साधून मुरारपंतानें सांग व साभरण गजदान, अश्वदान, व गोशतदान केलें; आणि सुवर्णरजतादि चौवीस तुळादानें दिलीं. शिवाय सबंध तुळापूर गांव सोळा ब्राम्हणांस- १ सोनभट देवगिरिस्थ, २ नरसिंहभट अग्निहोत्री, ३ त्र्यंबकभट नांदुरकर, ४ त्र्यंबकभट सुदामे, ५ त्र्यंबकभट खडकर, ६ भानभट तळेगांवकर, ७ महादेवभट पुरंदरे, ८ त्र्यंबकभट पुराणीक, ९ पुरुषोत्तमभट वैष्णव, १० भानभट वैष्णव, ११ गोपतिभट ढेरे, १२ आपदेव चित्राव, १३ बाळपाठक नाशिककर, १४ रंगनाथभट ग्रामज्योतिषी, १५ सोमनाथभट ग्रामज्योतिषी, १६ पुंडलीक हरिदास पंढरपूरकर ह्या सोळा ब्राम्हणांस अग्रहार दिला; व त्याबद्दल विजापूरकर आदिलशाहाचीं पत्रें करून दिलीं. अग्रहार देण्याची अट अशी आहे कीं, दात्यानें देयांना सालंकृत घरे बांधून देऊन खेरोज झालीं नसतील त्यांचीं लग्नें करून द्यावीं; त्याप्रमाणें गौड नांवाच्या कारागिराकडून ब्राम्हणांना त्यानें सोळा घरे बांधून दिलीं. या व्यतिरिक्त कालिदास या नांवाच्या कवीला, वररुचि या नांवाच्या विद्वानाला, त्रिमलभट या नांवाच्या स्वपुरोहिताला, व रायाराय या आडनांवाच्या ब्राम्हणाला त्यानें भूमिदानें दिलीं; व पुष्कळच इतरही दानधर्म केला; यावेळीं हत्तीची रौप्यतुला करून तें रुपें ब्राम्हणांना दान करावें, असा मुरारपंतानें विचार केला; परंतु हत्तीची तुला कशी करावयाची, याविषयी कौणासही युक्ति सुचेना. त्यावेळीं शहाजीनें मुरारपंतास सुचविलें कीं, हत्तीस होडीत चढवावें, आणि त्याच्या भारानें ती ज्या मर्यादेपर्यंत पाण्यांत बुडेल, त्या ठिकाणी खूण खरावी; नंतर हत्तीस होडीतून खाली काढून तीत पुन्हां दगड भरावे; व केलेल्या खुणेपर्यंत ती पाण्यांत बुडाली म्हणजे ते सर्व दगड काढून घेऊन त्यांचें वजन करावें, म्हणजे हत्तीचें बरोबर वजन कळेल. त्या-

प्रमाणे हत्तीची तुला करून ते रुपे ब्राम्हणांना दान करण्यांत आले; व त्या वेळेपासून त्यांचे पूर्वीचे नागरगांव हे नांव मागे पडून त्यास तुळापूर * हे नांव प्राप्त झाले.

शहार्जानें अदिलशाही सैन्याच्या मदतीने निजामशाहीतील पुष्कळ प्रदेश व किल्ले आपल्या हस्तगत करून घेतले; परंतु भीमगड हे ठिकाण राजधानीस योग्य नसल्यामुळे, जुन्नर येथें राजधानी न्यावी, असा त्यानें विचार केला. यावेळीं श्रीनिवासराम हा तेथील किल्लेदार असून तो शहार्जाचा स्नेही

*याच तुळापूर गांवीं अवरंगझेबानें छत्रपति संभाजी याचा वध केला असून (ता. ११ मार्च इ.सन १६८९; मनुची.) त्याठिकाणीं त्याची समाधी जीर्ण स्थितीत आहे. (भा. इ. सं. वृत्त; १८३४-६९). तुळापूर गांवच्या अग्रहारासंबंधीच्या शाहुकालीन पत्रांत खालील मजकूर आहे; मुराररावानें अग्रहार इनाम करून देऊन विजापूरकर पादशाहाचीं पत्रे करून दिलीं; “ त्याप्रमाणे महाराज राजेश्री शाहाजी राजे व थोरले कैलासवासी महाराज (छत्रपति शिवाजी)यांनीं पत्रे देऊन मौजे मजकूर पूर्ववत प्रमाणें समस्त ब्राम्हणांस अग्रहार इनाम चालविला; त्या उपरी आलमगीर बादशाहाचा मुक्काम तुळापूर मजकुरीं होता ते समयी समस्त ब्राम्हणांनीं पूर्वील पत्रे पादशाहाची दाखवून अर्ज केला, त्यावरून आलमगीर पातशाहांनीं दिवाणी परवाना करून देऊन मौजे मजकूर समस्त ब्राम्हणांस इनाम चालविला. व महाराज राजश्री काकासाहेब (छत्रपति राजाराम) यांनीं इनाम चालविला. कुलबाब कुलवानू देखील सर देशमुख व इनाम तिजाई हल्लीपट्टी व पेस्तरपट्टी खेरीज हक्कदार करून इनाम करून दिले. ” म्हणजे शहार्जानेही या बाबतींत ब्राम्हणांना पत्र दिले होते, हे सिद्ध होते; व पुढील काळांत शिवाजी, राजाराम व शाहु यांनींही तो अग्रहार चालू ठेविला असे स्पष्ट होते; व या अग्रहारपत्रावरूनच हिंदु व हिंदुधर्मद्वेषा म्हणविणाऱ्या प्रसिद्ध अवरंगझेबानें दिवाणी परवाना करून देऊन तुळापूर गांव अग्रहार म्हणून समस्त ब्राम्हणांस इनाम चालविला, ही विशेष महत्त्वाची व विचारांत घेण्यासारखी गोष्टही स्पष्टपणें निदर्शनास येते.

होता; त्यामुळे तो गोडीने जुन्नर हें ठिकाण आपल्या ताब्यांत देईल असें शहाजीस वाटत होतें; म्हणून त्यानें श्रीनिवासरावास बोलावून घेऊन सांगितलें कीं, “निजामशहास राहण्यास योग्य जागा नाही; सबब तुझ्या ताब्यांत असलेले जुन्नर व आसपासचे किल्ले तूं सरकारांत परत दे; व त्याऐवजीं आम्ही तुझी दुसरीकडे व्यवस्था करून देतो.” परंतु त्याचें हें म्हणणें श्रीनिवासराव यानें कांहीं केल्या मान्य केलें नाही; तेव्हां नाइलाजानें शहाजीनें त्यास कैद केलें; त्याची सर्व दौलत सरकारजमा केली; जुन्नर शहराचा ताबा घेतला; आणि त्याबरोबरच जीवधन, भोरग, परशगड, हर्षगड, माहुली, सौदा ऊर्फ सुंडा व खूज हे आसपासचे किल्ले शहाजीच्या ताब्यांत आले. त्यानंतर त्यानें मूर्तुजाशहास जुन्नर येथें आणिलें; व तें शहर कांहीं काळ निजामशाहाची राजधानी बनलें.

अशा रीतीनें शहाजीने मोठ्या घडाडीनें सिद्दीसैफ व श्रीनिवासराव या उभयतांचें पारिपत्य केल्यामुळे त्याचा अतीशय लौकीक झाला; महत्त्व वाढलें; त्यास गोवळकोंडेकरांची मदत मिळाली. निजामशाहाचा अभिमान बाळगणारी जहागिरदार, दरकदार—देशमुख, व इतर मंडळी त्याच्या पक्षास मिळाली; बेकार होऊन इकडे तिकडे भटकत फिरणारे निजामशाहीचे बारा तेरा हजार सैन्य आपण होऊन त्याच्याकडे येऊन, त्याच्या नौकरांत राहिलें; आणि स्वकीयांची सद्दानुभूती व साह्य, आणि विजापूर व गोवळकोंडे येथील परकीय राज्यांची मदत, यामुळे त्यास दुष्पट हिंमत येऊन त्यानें मोंगलांचा प्रतिकार करण्याची मोठ्या निश्चयानें व जोरानें तयारी केली.

इकडे मोंगल सरदार मोहबतखान हाही शहाजीचे सर्व बेत हाणून पाडण्याची खटपट करित होता; त्यामुळे परांडा येथील प्रसिद्ध व नाक्याचा किल्ला आपल्या ताब्यांत घेण्याचा त्याचा मनसुबा होता; उलटपक्षीं हा महत्त्वाचा किल्ला मोंगलांच्या ताब्यांत जाऊ नये, याबद्दल अदिलशहाची खटपट चालू होती. त्याप्रमाणे विजापूरकरांनीं तेथील किल्लेदारास वळवून व त्यास तीन लक्ष होन देऊन तो किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला; त्यामुळे मोहबतखानास अतीशय राग आला; त्यानें शहाजादा सुजा यास, मोठें सैन्य बरोबर देऊन परांड्याचा किल्ला हस्तगत करून घेण्यास पाठविलें; त्या-

प्रमाणें सुजानें तिकडे जाऊन किल्ल्यास वेढा घातला; तेव्हां मुरारपंतानें किल्ल्यांतील लोकांच्या मदतीस आणखी फौज रवाना केली; मोंगल सैन्याशी युद्ध चालविलें; आणि आपल्या बाजूनें उठावणी करून मोंगलांस पायबंद बसविण्याविषयीं शहाजीस निकडीचीं पत्रें रवाना केलीं.

शहाजीस ही हकीकत कळल्याबरोबर त्यानें अहंमदनगरजवळ मोठी फौज जमविली; दौलताबाद व बेदर या प्रांतांवर स्वारी करून तिकडील प्रदेश लहून फस्त केला; मोंगल लष्कराकडे जाणारी धान्यसामुग्रीचीं कारवानें रस्त्यांतच लुटलीं; आणि त्यांचे दळणवळणाचे सर्व मार्ग बंद करून मोंगली सैन्यास अतीशय त्रास दिला. तेव्हां मोहबतखानानें त्याच्यावर पुन्हां स्वतंत्र सैन्याची रवानगी केली; परंतु हें सैन्य नजदीक आल्याबरोबर शहाजीनें लागलीच डोंगरी प्रदेशाचा आश्रय घेतला; त्यामुळे त्या सैन्यास तसेंच परत जावें लागलें; इकडे, हें सैन्य परत गेल्याबरोबर शहाजीनें पुन्हां लागलीच मोंगल सैन्यास त्रास देण्यास सुरुवात केली; आणि चोहोंकडून पूर्ण नाकेबंदी करून सुजा व त्याचे मोंगली सैन्य उपाशी मरण्याचा प्रसंग आणिला. त्यामुळे त्या सैन्याचे अतीशय हाल होऊ लागले; आणि त्यांतच अदिलशाही सैन्यानेंही बाहेरून सारखा उपद्रव दिला; त्यामुळे अखेरीस नाइलाजानें— पुष्कळ नुकसान सोसून व अपयश घेऊन—वेढा उठवून (इ० सन १६३४; मे) सुजा यांस आपल्या सैन्यासह बऱ्हाणपुरकडे परत जाणे भाग पडलें.

ही हकीगत शहाजहान यांस कळल्यावर तो अतीशय संतापून गेला; गनीमाकाव्याच्या युद्धानें सतत दहा वर्षे आपल्या सैन्यास शहाजीनें अतीशय सतावून सोडिलें, याबद्दल त्यास शहाजीचा अतीशय राग आला. आपण नामशेष केलेली निजामशाही शहाजीनें पुन्हां उभी केली, आपला सर्व खटाटोप व्यर्थ झाला, यामुळे शहाजहान चिडीस गेला; विजापूरकर व गोवळकोंडेकर या उभयतांकडून शहाजीस मिळणारी मदत बंद पाडण्याकरितां दक्षिण प्रांताचा ह्याकाळापर्यंत फक्त एकच “ खानदेश ” या नांवाचा सुभा होता तो मोडून दौलताबाद व अहंमदनगर हे दोन भाग केले; (इ० सन १६३४). खान डौरान व खान झमन या दोन सरदारांना त्यांच्या बरोबर पुष्कळ सैन्य देऊन

शहाजीवर पाठविलें; व ते उभयतां दक्षिणेंत येऊन पोंहोंचल्याबरोबर खान डैरान यानें शहाजीवर मोहीम करण्याची मोठ्या जारीनें तयारी केली.

शहाजीस मोंगलांच्या एकंदर हालचालीची पूर्ण बातमी असल्यामुळें तो पहिल्यापासूनच सावध होता. त्यानें, खान डैरान आपणांवर चाल करून येण्याच्या पूर्वीच, आपल्या ताब्यांतील निरनिराळ्या महत्वाच्या ठाण्यांवर अघीक शिबंदी पाठवून त्यांच्या बचावाची तजवीज केली; व आपला बारा वर्षांचा मुलगा संभाजी याजबरोबर दोन हजार स्वार देऊन, व त्यास संगमनेर येथें ठेवून, त्या ठाण्याचें संरक्षण करण्याची, व वेळ पडल्यास जुन्नर येथें कुमक करण्याची कामगिरी त्याच्याकडे सोंपविली; आणि आपण दौलताबादच्या आसपास तळ देऊन राहिला. इतक्यांत खान डैरान त्याच्यावर चाल करून आला; तेव्हां तो तेथून निघून रामदुधाकडे गेला; व त्या परगण्यांत त्यानें लुटालूट आरंभिली; तोंच खान डैरान तेथें येऊन दाखल झाला; तेव्हां शहाजी लागलीच शेवगांव+ परगण्यांत घुसला; व तेथून मोहरीच्याX

+ शेवगांव हें तालुक्याचें ठिकाण अहंमदनगर जिल्ह्यांत ईशान्येस, अजमासें बेचाळीस मैलांवर, अहंमदनगर-पैठण-औरंगाबाद सडकेवर आहे. या तालुक्याच्या सरहद्दीवर गोदावरी नदी असून पलीकडे निजामच्या राज्यांतील प्रदेश आहे; व पैठण हें निजाम हद्दींत शेवगांव पासून बारा मैलांवर गोदावरी नदीच्या कांठीं असून तेथें एकनाथ महाराजाची समाधी आहे. तेथें फाल्गुन वद्य ६ ला फार मोठी यात्रा भरते. येथें एक मोठा दगडी रांजण असून त्यांत हजारों लोक पाणें आणून टाकीत असतात; परंतु तो भरत नाहीं; पण यात्रेच्या म्हणजे नाथषष्ठीच्या दिवशीं तो उचंबळून वाहूं लागतो. हाच चमत्कार पाहण्यासारखा आहे. पूर्वी या शहरास “ प्रतिष्ठान ” असें म्हणत असत.

Xमोहरी घाट हा नगर जिल्ह्यांत जामखेड महालांत खडें-जामखेड-जातेगांव या सडकेच्या रस्त्यावर आहे.

विशेष माहिती:—खडें हा गांव जामखेड महालांत असून तो इतिहास-प्रसिद्ध आहे; त्यास “ शिवपट्टण ” असेंही म्हणतात; येथील भुईकोट किल्ला पाहण्यासारखा असून याच ठिकाणीं मराठे व निजाम यांच्यामधील प्रसिद्ध

घाटानें निसटून पारगांवाकडे गेला; याप्रमाणें सतत सहा महिने मोंगल सैन्य शहाजाच्या पाठीस लागलेलें होतें; तरी एकदां सुद्धां या सैन्याची शहाजाशीं गांठ पडली नाहीं. तथापि एकदां खान डौरान यानें शहाजाच्या सैन्याच्या एका तुकडीवर हल्ला करून तिचा पूर्ण पराभव केला; पुष्कळ लोकांची कत्तल उडवून तीन हजार लोक कैद केले; व धान्यवर्गरे सामुग्रीनें भरलेल्या आठ हजार बैलांचा तांडा आपल्या हस्तगत करून घेतला; परंतु त्यामुळें शहाजाचें फारसें नुकसान झालें नाहीं; उलट त्याचा सारखा पाठलाग करून करून मोंगली सैन्य मात्र थकून व त्रासून गेलें; व इतक्यांतच पावसाळा लागल्यामुळें त्या सैन्यास छावणीकरितां मुक्कामास परत जाणें भाग पडलें.

शहाजांनें दक्षिणेंत माजविलेली बंडाळी अजूनही मोडत नाहीं, उलट अर्धाक वाढत आहे, असें पाहून शहाजहान हा आपणाबरोबर पन्नास हजार फौज घेऊन ताबडतोब दक्षिणेंत आला; व दौलताबाद येथें मुक्काम करून राहिला; (ता० २२ फेब्रुवारी इ० सन १६३६). नंतर त्यानें लागलीच आपले वकील विजापूरकराकडे पाठविले, आणि अदिलशहाशीं असें बोलणें लाविलें कीं, “ निजामशाही राज्याचे तुम्ही घेतलेले सर्व किल्ले परत द्यावें; तुम्ही परिंडा किल्ल्यावरून विजापूर येथें नेलेली “ मुलुख मैदान ” तोफ आम्हांस द्यावी; विशेषतः शहाजाचा पक्ष सोडावा व त्यास अथवा त्याच्या पक्षातील लोकांस बिलकुल मदत करूं नये. याप्रमाणें वागण्यास तुम्ही कबूल असल्यास निजामशाही अमलाखालील सर्व कोंकणपट्टी, सोलापूरचा किल्ला व त्याखालील प्रदेश, तुम्हांस देऊं; व त्याप्रमाणें तुम्ही कबूल नसाल तर तुमचेंही राज्य आम्हां निःसंशय वुडवून टाकूं;” परंतु अदिलशहानें शहाजहानच्या अटी

खर्डा येथील मोठें युद्ध होऊन (इ० सन १७९५) त्यांत मराठ्यांनीं निजामावर मोठाच विजय मिळविला.

या मोहिमेच्या दरम्यान नागलवाडी (ता० कर्जत) येथें सिना नदीच्या कांठीं मराठ्यांच्या सैन्याचा तळ पडला होता; त्या वेळीं सोईस्कर जागा करण्यासाठीं सिना नदीच्या पात्रांत जमीन करून प्रवाह वळण देऊन परीकडे सारिला तो अद्याप तसाच आहे.

मान्य केल्या नाहींत; तेव्हा शहाजहान यानें आपल्या सैन्याचे चार भाग करून त्यांतील दोघांची विजापूरकरावर व दोघांची शहाजीवर रवानगी केली; त्यावेळीं खान डौरान यांस त्याच्या मदतीस आणखी एक सरदार देऊन विजापूरकरावर पाठविलें; आणि शहाजीवर पाठविलेल्या सैन्यापैकी एका भागावर शाहस्तेखानाची नेमणूक केली; व त्यास शहाजीच्या ताब्यांतील चांदवड, नाशीक व संगमनेरकडील सर्व प्रदेश व किल्ले हस्तगत करून घेण्याची कामगिरी सोंपविली; व दुसऱ्या भागावर खान जमान यांस नेमून शहाजीस दक्षिणेतील मैदान प्रदेशांतून हांकलून त्याचा पाठलाग करण्याची व त्याच्या ताब्यांतील कोंकणपट्टांतील प्रदेश व किल्ले हस्तगत करून घेण्याची कामगिरी सांगितली.

खान डौरान विजापूरकरावर चाल करून निघाल्यावर मार्गांत भोंसल्यांच्या मूळ वस्तीच्या गांवापैकी चांभारगोंदें उर्फ श्रीगोंदें × वगैरे गांवें त्यानें लुटिलीं; व शहाजीची बातमी ठेवून तो पारगांवकडे+ आला. त्याठिकाणी त्याची व शहाजांची गांठ पडली; तथापि शहाजीनें सतत तीन महिने त्यास घुलकावण्या दाखविल्या; व अतीशय त्रासवून सोडिलें. इतक्यांत, “ विजापूरकर मोगलाशीं तह करण्याच्या वाटाघाटींत आहेत; ” असें त्यास कळलें; तेव्हां तो तसाच पश्चिमेकडे वळला; तोच खान जमान त्याच्या पाठीवर येऊन थडकला; व त्यानें शहाजीस भीमापार पुण्यापर्यंत घालवात नेलें. नंतर शहाजीनें लोह-

× श्रीगोंदें हें तालुक्याचें गांव, दौंड मनमाड रेलवेवरील पिपरी स्टेशन पासून अजमासें सात मैलांवर व अहंमदनगरपासून अजमासें बत्तास मैलांवर दक्षिणेस आहे.

+पारगांव ऊर्फ पेडगांव, हें श्रीगोंदें तालुक्यांत असून श्रीगोंदें व पारगांव हीं दोन्ही गांवें सरस्वती नदीच्या कांठी आहेत; ही नदी कोथूळ जवळच्या डोंगरांत उगम पावून, तेथून दक्षिणेकडे वहात जाऊन पारगांवाजवळ भीमा नदीस मिळते; म्हणजे पारगांव हें ठिकाण सरस्वती व भीमा या दोन नद्यांच्या संगमावर आहे. पारगांव येथें बहादूरगड ह्या नांवाचा एक भुईकोट किल्ला आहे; व पूर्वकाळीं हें महत्त्वाचें ठाणें म्हणून गणलें गेलेलें असून पेशव्यांच्या वेळीं ह्या ठिकाणीं परगण्याची कचेरी होती, असा उल्लेख आढळून येत आहे.

गडच्या माचीचा आश्रय घेऊन तिकडील सर्व मार्ग बंद केले; त्यामुळे खान जमानाचा नाइलाज होऊन तो अहमदनगर येथे परत आला, व शहाजी तेथून निघून पुण्याजवळ येऊन राहिला.

इकडे शहाजीचा मुलगा संभाजी हा संगमनेर येथे तळ देऊन राहिला होता, त्याच्यावर शाहूस्तेखानाने स्वारी केली; (इ० सन १६३६ मार्च) व त्यास तेथून हुसकावून लाविले; तेव्हा संभाजी नाशीक ÷ येथे गेला; त्याच्या

÷ नाशीक, हें शहर इ० सन १८६९ पासून जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण झालें आहे; व ऐतिहासिक व धार्मिक दृष्ट्या हें शहर महत्वाचें असून तें गोदावरी नदीच्या कांठी वसलेलें आहे; नदीचा प्रवाह शहराच्या उत्तर व पूर्व दिशेने वहात असून हें शहर जी. आय. पी. रेल्वेच्या नाशीकरोड स्टेशन पासून पांच मैलांवर आहे. पुराणांतरीं या शहरास पद्मनगर, त्रिकंटक, व जनस्थान अशीं नांवे दिलेलीं असून मुसलमानी अमलांत त्यांस “ गुलछनाबाद ” हें नांव होतें. त्यावेळीं शहराला गढी व तट होता; तो आतां अगदीं पडला असून तटाचे भगूर दरवाजा, त्रिंबक दरवाजा, आसराची वेस, ह्या वेशी अद्यापि कायम आहेत. ह्या भागास “ जुनें नाशीक ” असें म्हणतात. या भागांत जुम्मा मशीद व पीर जायांचें थडगें असून त्यांस सरकारी नेमणूक आहे; शिवाय “ जोग ” ह्यांच्या वाड्यांत मदिना येथून सोळाव्या शतकांत आलेल्या शादक-शाह हुसेनी या साधूचें थडगें असून त्याचा दरवर्षी मोठा उरूस भरत असतो. नाशीक हें शहर इ० सन १७६२ पासून, म्हणजे पहिल्या माधवराव पेशव्याच्या कारकीर्दीपासून, विशेष भरभराटास येण्यास प्रारंभ झाला; पेशव्यांनीं आपणांस राहण्याकरितां तेथे एक वाडा बांधला, व ते मधून मधून तेथे येऊन राहूं लागले. ह्या वाड्यास “ पेशव्यांचा वाडा ” अथवा “ सरकारवाडा ” असें म्हणतात. ह्याचें बांधकाम, व चौथऱ्याचा गुळगुळीत व तोंड दिसण्या-इतका सफाईदार दगड, हें पाहण्यासारखें आहे; पेशव्यांनीं गंगेवरील कोट, घाट व पटांगण हीं बांधलीं आहेत; ह्या भागास “ नवें नाशीक ” असें म्हणतात. त्याचे “ नाव दरवाजा ” “ दिह्ठी दरवाजा ” “ मल्हार दरवाजा ” वगैरे

पाठोपाठ शाइस्तेखानही तेथे गेला; तो आला असे पाहून संभाजी कोळवणांत शिरला; व दुसऱ्या घाटाने परत येऊन त्याने अहमदनगरपर्यंत लूटालूट

मुख्य रस्ते आहेत. शहरांत व आसपास बरीच प्रसिद्ध देवालये व प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. त्यांची माहिती थोडक्यांत खाली लिहिल्याप्रमाणे आहे तीः—

(१) सुंदर नारायण—हे देवालय जुन्या तऱ्हेच्या बांधणीचे असून नव्या पुलाजवळ आहे; व त्यांस सरकारातून आठशे रुपयांची नेमणूक आहे.

(२) बालाजी—हे मंदिर इ० सन १७७१ मध्ये बाप्पाजी बोवांनी बांधिले असून त्यास तेरा गांवे इनाम आहेत; व त्याशिवाय कांहीं संस्थानिकांनीही ह्या देवस्थानास नेमणुका दिलेल्या आहेत; त्सांमुळे हे संस्थान श्रीमंत आहे.

(३) गोरारामः—हे मंदिरचांदोरीचे जहागिरदार हिंगणे यांनी बांधिले.

(४) तिल भांडेश्वर—हे देवालय त्रिंबकराव मामा पेठे यांनी इ० सन १७६३ मध्ये बांधिले.

(५) भद्रकाळी—हे देवालय गणपतराव पटवर्धन यांनी इ० सन १७९० मध्ये बांधिले.

गोदावरी नदीच्या उत्तर तीरावर, नाशिकच्या समोरच “पंचवटी” हे गांव वसलेले असल्याने, नाशिक मध्येच त्याचा समावेश करितात; येथे अनेक प्रसिद्ध व प्रेक्षणीय देवालये व स्थळे आहेत; त्यांची माहिती स्थलाभावांमुळे अगदीच थोडक्यांत दिली आहे, ती खाली लिहिल्याप्रमाणेः—

(१) काळारामः—हे मंदिर विशेष प्रेक्षणीय असून ते रंगराव ओढेकर यांनी इ० सन १७८२ मध्ये बांधिले; त्यास तेवीस लक्ष रुपये खर्च आला. या देवालासास वापरलेला दगड रामशेजच्या डोंगरांतून आणला होता. दर रामनवमीस येथे मोठा उत्सव होतो; व चैत्र शु० ११ स रथोत्सवाच्या वेळी या ठिकाणी मोठी यात्रा भरत असते. या उत्सवाच्या व देवस्थानाच्या खर्चाकरितां शिगवे हा गांव इनाम करून देण्यांत आला आहे. ओढे हा गांव नाशिक जिल्ह्यांतच गोदातीरी असून तो रंगराव ओढेकर यांस पेशव्याकडून जहागीर मिळालेला आहे.

चालविली. ही हकाकत शाइस्तेखानास कळत्याबरोवर तो ताबडतोव नाशीक सोडून अहंमदनगरच्या बचावाकरिता तिकडे धांवून आला; व त्याच वेळीं पंधराशे लोकांची एक टोळी त्यानें जुन्नर-शिवनेरी हस्तगत करून घेण्याकरितां तिकडे पाठविली; आणि इकडे शाइस्तेखानाची पाठ वळत्याबरोबर संभाजी

(२) कपालेश्वर—हें शिवालय जुन्या तऱ्हेचें बांधलेलें असून तें पुढें मोंगलांनीं उद्ध्वस्त केल्यावर इ० सन १७२८ त कोळी राजानें बांधविलें; व पुन्हां अलीकडेही त्याची दुरुस्ती करण्यांत आलेली आहे. या देवालयांत नंदी नाही, हें येथील एक मोठेंच वैशिष्य आहे.

(३) रामेश्वर—हें शिवालय नारो शंकर दाणी राजेवहादूर मालेगांवकर यांनीं बांधिलें; या देवालयाच्या पुढील दरवाजावरील दगडी चोकोनी जागेंत, एक मोठी घंटा टांगलेली असून ती वसई येथून पोर्तुगीज लोकांकडून आणिलेली आहे; ती इ. सन १७२१ मध्ये ओतलेली असून तिचा अवाज तीन मैलपर्यंत ऐकू जातो. या देवालयावर प्रशस्त गच्ची असून तेथें व घंटा टांगलेल्या ठिकाणी जाण्याला उत्तम जिने आहेत.

गोदावरी नदीस नाशिक येथें दुतर्फा घाट असून नदीच्या पात्रांत अनेक कुंडे आहेत; त्यांतील राम, लक्ष्मण, सीता, अहल्या वगैरे कुंडे प्रसिद्ध आहेत; नदीस, पात्रावरून जाण्यायेण्यास सांडवे (लहान पूल) बांधलेले आहेत; व दोन्ही बाजूस कांठावर सुंदर मंदिरे, वगैरे असल्यामुळें येथील देखावा मोठा आल्हादकारक व आनंददायक असतो; त्याप्रमाणेंच तपोवनांतील दाट झाडी, देवालये, व नदीचा सुंदर देखावा ही असून सीता गुंफा, मुठे यांचें राममंदीर, वगैरे अनेक स्थळे पाहण्यासारखी आहेत; शिवाय, नाशिकच्या उत्तरेस चार मैलांवर म्हसळूळ येथें सिता सरोवर व डोंगरांत जैनांचीं लेणी, आणि मुंबई—आग्रा सडकेवर, नाशिकच्या पश्चिमेस सहा मैलांवर, तीन हजार फूट उंचीच्या डोंगरावर, पांडव लेणी, हीं स्थळेही विशेष प्रसिद्ध असून प्रेक्षणीयही आहेत.

इतर विशेष ऐतिहासिक माहिती:—

(१) चांदोरी—हा जहागिरी गांव याच जिल्ह्यांतील निफाड तालुक्यांत

अहमदनगरकडून निसटून पुन्हां आपल्या पूर्वस्थानी संगमनेर येथे येऊन दाखल झाला; त्यामुळे मोंगल लोकांनी आतांपर्यंत केलेला सर्व खटाटोप व्यर्थ झाला.

जुन्नरवर मोंगल सैन्य चाल करून येत आहे, असे पाहून जिजाबाई आपला नऊ वर्षांचा मुलगा शिवाजी यांस बरोबर घेऊन माहुलीच्या किल्ल्याच्या आश्रयास गेली; त्यावेळी जुन्नर येथे रहात असलेला नवा निजामशहा मूर्तुजा हाही तिजबरोबर तिकडे गेला; त्यानंतर मोंगल सैन्य जुन्नर येथे येऊन पोहोचलें; व त्यांनी जुन्नरचे ठाणे आपल्या ताब्यांत घेतलें. ही बातमी संगमनेर येथे संभाजीस समजतांच तो आपल्या कुटुंबांतील माणसें—आपली आई व भाऊ—व निजामशहा याच्या बचावाकरिता जुन्नर येथे ताबडतोब निघून आला; परंतु त्या पूर्वीच ही सर्व मंडळी तेथून निसटून माहुली येथे गेली असल्याचे त्यांस समजलें; संभाजी जुन्नर येथे येतांच मोंगलांनी तेथील ठाण्याबाहेर येऊन त्याच्याशी युद्ध केलें; परंतु त्यांत बाल संभाजीनें मोगलांचाच पराभव करून त्यांना आपल्या ठाण्यांत परत पिटाळून लाविलें; व जुन्नर शहरास वेढा घालून त्यांचा कोंडमारा केला. ही हकीकत शाहस्तेखानास समजतांच तो लागलीच जुन्नर येथे आला; (मे,

गोदावरी नदीच्या कांठी आहे; मराठ्यांचे दिल्ली येथील वकील हिंगणे, यांना हा गांव जहागीर आहे.

कोठूरें—दादो ऊर्फ दाजी विठ्ठल बरवे नेवरेकर (नेवरे हा गांव कोकणांत रत्नागिरीच्या उत्तरेस दहा मैलांवर आहे.) यांची कन्या नामें राधाबाई ही बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यास दिली होती; दादोपंताचा मुलगा महारपंत ऊर्फ महादजी यांस, छत्रपति शाहू यानें हा गांव इ० सन १७१९ मध्ये जहागीर दिला; महादजीचा मुलगा अंताजी ऊर्फ बाबूराव बर्वे यांस बहिरोपंत पिंगळे याच्या भावाची मुलगी शाहूच्या विद्यमानें देण्यांत आली, व तेव्हां पासून देशस्थ व कोंकणस्थ यांचे विवाहसंबंध होऊं लागले. कोठूरें हे गांव नाशिक जिल्ह्यांत सिन्नर तालुक्यांत गोदावरी नदीच्या कांठी आहे. बाबूराव बर्वे हा इ० सन १७४९ मध्ये कोठूरें येथे मृत्यू पावला.

इ० सन १६३६). संभाजीस वेदा उठाविण्यास भाग पाडून त्या सैन्याची मुक्तता केली; संभाजीच्या सारखा पाठीवर राहून त्यास भीमा नदीच्यापलीकडे घालवून दिले आणि बरोबर तोफखाना नसल्यामुळेच शिवनेरीचा मजबूत किल्ला X हस्तगत करून घेण्याच्या भानगडीत न पडतां, जुन्नरच्या ठाण्याचा योग्य बंदोबस्त करून, तो शहाजहान बादशहाच्या भेटीकरितां दौलताबाद येथें निघून गेला.

X शिवनेरी उर्फ जुन्नरचा किल्ला, हा पुणें जिल्ह्यांत जुन्नरच्या पश्चिमेस सुमारे अर्घ्या मैलावर आहे. त्याची उंची एक हजार फूट, लांबी अजमासें एक मैल, व आकार त्रिकोणाकृति आहे. किल्ल्यांत जाण्याची वाट जुन्नरच्या नैर्ऋत्य दिशेकडून आहे; व मार्गांत “ बारा बावडी ” या नांवाची एक मोठी विहीर आहे. तेथून थोडे पुढें सुमारे सहाशें कदमांवर एक मोठें वडाचें झाड आहे. तेथून किल्ल्याच्या चढावास प्रारंभ होतो; व तेथून जवळच पहिला दरवाजा अजमासें ८०-९० पावलांवर; दुसरा म्हणजे “ परवानगीचा दरवाजा ” पुढें तितक्याच अंतरांवर; तिसरा म्हणजे “ हत्ती दरवाजा ” लागतो; येथून वीस पावलांवर चौथा दरवाजा आहे, व त्याच्याचजवळ एक पिराचें स्थान आहे; म्हणून त्यास “ पिराचा दरवाजा ” म्हणतात, येथून अजमासें अडीचशें कदमांवर पांचवा म्हणजे “ शिवाई देवीचा ” अथवा “ शिवा बाईचा दरवाजा ” म्हणून दरवाजा आहे. हा दरवाजा मोठा भक्कम व भव्य असून त्याला अणीदार मोठमोठे लोखंडी खिळे मारिलेले आहेत. या दरवाजाच्या आंत डाव्या बाजूस कांहीं लेणी व टांकी असून उजव्या बाजूस टेंकडीवर जाण्याच्या रस्त्याशिवाय आणखी एक दरवाजा आहे; त्या रस्त्यानें २९० याडांवर एक लहान कमानदार दरवाजा आहे, व त्याच्या आंत थोड्याशा पायऱ्यावर चढून गेलें म्हणजे त्या ठिकाणी शिवाई देवीचें देवालय आहे. हें देवालय एका भुयारावर बांधिलें असून देवीच्या मागील बाजूस आहे; किल्ल्यांत हनुमःन व गणपती या दोघांच्या मूर्ती असून “ कमान टांके, गंगाजमना टांके, मोती टांके, ” वगैरे बावन्न टांकी आहेत; त्यांतील गंगाजमना या टाक्याचें पाणी फारच उत्तम आहे, व ह्या टाक्याच्या आंतून मोठमोठे दगडी खांब कोरिलेले

मध्यंतरी शहाजहान बादशहाची, शहाजी व अदिलशाही राज्याविरुद्धची, ही सर्व प्रचंड तयारी पाहून गोवळकोंडेकर अब्दुल्ला कुतबशाहा हा घाबरून गेला; त्यानें बादशहास शरण जाऊन त्याचें स्वामित्व मान्य केलें; व त्यास दरसाल खंडणी देण्याचें कबूल केलें. मोंगल बादशहाची ताबेदारी पत्करून

आहेत. किल्ल्यांत “कोळी चौथरा” या नांवाचा एक फरसबंदी चौथरा आहे; इ० सन १६५०च्या सुमारास पुणें प्रांतांतली कोळी लोकांनीं फार मोठें बंड केलें; त्यावेळीं मोंगलांनीं आपले सैन्य पाठवून त्यांचा पराभव केला; हजारों लोक कैद केले, व हजारों कोळ्यांचीं डोकीं उडविलीं; त्यांची ज्या ठिकाणीं कत्तल केली, त्या ठिकाणांस “कोळी चौथरा” असें म्हणतात. त्याप्रमाणेंच किल्ल्याखालीं “पंच लिंगाचें स्थान” आहे. इ० सन १७७७ मध्यें नाना फडणिसाचा भेहुणा बळवंतराव बडे यानें पांच बंडखोर व फरारी झालेल्या कोळ्यांना पकडून किल्ल्याखालीं ठार मारिलें; ते पिशाच्चरूपानें त्याच्या पाठीस लागले; तेव्हां त्यांना शांत करण्याकरितां त्यानें किल्ल्याच्या पायथ्याशीं त्यांच्या नांवांनै पांच लिंगें स्थापन करून त्यांवर एक देवालय बांधिलें, त्यांस “पंचलिंगाचें स्थान” म्हणतात. इ. सन १६५७ मध्यें शिवाजीनें जुन्नरवर स्वारी करून अकरा लाख रुपयांची लूट मिळविली; व इ० सन १६७० व इ. सन १६७५ या दोन वर्षीं शिवाजीनें शिवनेरी किल्ला हस्तगत करून घेण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्यांत त्यास यश आलें नाहीं; पुढें इ. सन १७१६ मध्यें छत्रपति शाहू याच्या कारकीर्दींत मराठ्यांनीं तो मोंगलापासून हस्तगत करून घेतला. इ. सन १७९३ मध्यें राघोबा दादाचे चिरंजीव द्वय बाजीराव व चिमणाजी या उभयतांना नाना फडणिसानें जुन्नरच्या गड्यांत प्रतिबंधांत ठेविलें होतें. इ. सन १७९५ मध्यें सवाई माधवराव मृत्यू पावल्यावर परशुरामभाऊ पटवर्धन जुन्नरास आला; व “गाईचें शेंपूट धरून” शपथ विधी होऊन पुढें दुसरा बाजीराव पेशवाई पदावर आला. इ. सन १८१८ मध्यें, मेजर एल्ड्रिज हा बाजीरावाचा पाठलाग करीत जुन्नर येथें येऊन त्यानें ता० २१ मे रोजी शिवनेरी किल्ला हस्तगत करून घेतला. येथें अण्णाभाई रत्तीकर या नांवाचा एक किल्लेदार होता; तो आधींच हडसरच्या किल्ल्यावर पळून गेला होता; त्यास

त्यानें भावी अरिष्टांमधून आपली मुक्तता करून घेतली; परंतु अदिलशहा त्याच्याप्रमाणें बादशहास शरण आला नाही. तेव्हां शहाजहान यानें शहाजी-चरील जोराच्या मोहिमेचें कार्य तात्पुरतें बाजूस ठेवून, विजापूरकरांवर तीन बाजूंनीं एकदम सैन्य रवाना केलें. हीं सैन्ये विजापूरकरांच्या हद्दींत शिरल्यावर त्यांनीं तिकडे अतिशय धुमाकूळ माजविला; अनेक शेतांची नासाडी केली; घरेदारें जाळिलीं; गुरे ढोरें हरण केलीं; ठिकठिकाणीं अनेक लोकांच्या कत्तली उडविल्या; पुष्कळ लोकांस पकडून गुलाम केलें; अनेक शहरें, गांवें, व किल्ले ताब्यांत घेतले; अनेक गांवें बेचिराख केलीं; अशा रीतीनें निरनिराळ्या प्रकारानें भयंकर प्रळय उडवांत हीं सैन्ये राजधानीवर चाल करून आलीं; तरी सुद्धां अदिलशहानें न डगमगतां मोगली सैन्याशीं निकराचा सामना केला; व अखेरीस शहापूरच्या तलावाचा बांध फोडून विजापूरच्या आसपासचा सर्व प्रदेश जलमय करून टाकिला; त्यामुळे मोगली फौजा निरुपाय होऊन तशाच परत फिरल्या; व त्यांनीं पुन्हां विजापूरच्या राज्यांत लुटालुट आरंभिली; तेव्हां अदिलशाही सेनापती रणदुल्लाखान त्यांच्यावर चाल करून गेला; व केव्हां त्याची तर केव्हां मोगलांची सरशी होत जाऊन हें युद्ध कांहीं दिवस तसेंच चालू राहिलें.

बादशहा शहाजहान हा जसा निष्णात योद्धा होता, तसाच तो राजकारण निपुण मुत्सद्दीही होता. म्हणून पुढें लढाईचा हंगाम फारच थोडा शिल्लक असून लवकरच पावसाळा लागणार, त्या पूर्वीच शहाजीचा बंदोबस्त करावा, असें त्यानें ठरविलें. यावेळीं महंमद अदिलशहा वयांत आल्यासारखा असून तो स्वतः—शहाजीचे पुरस्कर्ते खवासखान व मुरारपंत या उभयतांना बाजूस ठेवून—नवीन मंत्र्यांच्या साहाय्यानें राज्यकारभार पहात होता; ही गोष्ट शहाजहान यांस समजली होती; म्हणून त्यानें प्रत्यक्ष अदिलशहाशींच समेटाचें

पुढें इंग्लिशांनीं पकडलें. इ. सन १८४१ मध्यें इंग्लिशांनीं या किल्ल्यांत चिनी कैदी ठेविले होते; व पुढें इ. सन १८४५ मध्यें राघोजी भांगरे यानें बंड केलें, त्यावेळीं इंग्लिशांनीं आपल्या सैन्याची एक तुकडी या किल्ल्यांत आणून ठेविली होती. हा किल्ला अद्यापि बऱ्याच सुस्थितीत आहे.

बोलणें सुरू केलें; आणि “ तूं जर तह करण्यास तयार असशील तर निजा-
शाही राज्य आपण आपसांत वांटून घेऊं; व या वांटणींत तीन हिस्से तुला
देईन; ” असें त्यास कळविलें. शहाजहानचें हें म्हणणें आदिलशहास अती-
शयच फायदेशीर असल्यामुळें त्यानें तें तात्काळ मान्य केलें; त्यानें शहाजीचा
पक्ष सोडला; आणि मे महिन्यांतच त्या उभयतांमध्ये तह झाला; त्यांत
खालील कलमें ठरलीं तीं:—(१) आदिलशहानें मोंगल बादशहाचें वर्चस्व मान्य
करावें, व यापुढें त्याचे हुकूम पाळण्याचे कबूल करावें. (२) निजामशाही
राज्य नष्ट झालें असें समजून त्या राज्यांतील प्रदेश आदिलशहा व मोंगल-
बादशहा या उभयतांनीं वांटून घ्यावा, व हा वांटलेला प्रदेश ताब्यांत घेण्यास
मोंगल सरदारांना आदिलशहानें हरकत घेऊं नये. (३) सोलापूर, वांगी,
परिंडा, भालकी, चिदगुपा, पुणें, सुपें व चाकण सुद्धां निजामशाहीच्या
ताब्यांतील कोंकणप्रांत—म्हणजे एकंदर ८० लाख उत्पन्नाचे पन्नास परगणे—
आदिलशहानें घ्यावे; व बाकीचा सर्व निजामशाहीचा प्रदेश मोंगल बादशहानें
घ्यावा. (४) आदिलशहानें शहाजहान बादशहास नजराणा म्हणून वीस
लाख रुपये द्यावे. (५) गोवळकोंडेकर कुटुंबशाहाच्या प्रदेशास आदिलशहानें
कोणत्याही प्रकारें उपसर्ग करूं नये; (६) कोणीहि एकमेकांच्या सरदारांस
फितवूं नये, अथवा आश्रय देऊं नये; (७) शहाजी भोसले, हा जुन्नर,
त्रिंबक व दुसरे कांहीं किल्ले बळकावून बसला आहे ते सर्व तो मोंगल बाद-
शहाच्या स्वाधीन करीपर्यंत त्यास आदिलशहानें आश्रय देऊं नये. येणेंप्रमाणें
तह ठरल्यानंतर शहाजहान यानें ता० ६ मे इ. स. १६३६ रोजीं हीं
तहाचीं कलमें, सोन्याच्या पत्र्यावर कोरवून मोठ्या समारंभानें आदिलशहाकडे
रवाना केलीं.

अशा रीतीनें आदिलशहास शहाजीच्या पक्षांतून फोडल्यामुळें, शहाजीचा
आधार व मदत नष्ट होऊन तो उघडा पडला; विजापूरकराशीं तह झाल्या-
मुळें सर्व मोंगल सैन्याच्या एकवटलेल्या आणि त्यांतच विजापूरकरांच्या
सैन्याची भर पडलेल्या शक्तीबरोबर त्याला एकट्यालाच आतां झगडण्याचा
असंग प्राप्त झाला होता. तथापि हताश न होता, अथवा हिंमत न सोडतां

अखेर पूर्ण नाइलाज होईपर्यंत, तो मोंगलाशीं झगडत राहिला, यावरूनच त्याची हिंमत, कर्तबगारी, घडाडी व करारी बाणा, हीं निदर्शनास येतात.

विजापूरकराबरोबरील तह झाल्यानंतर, मोंगल सरदार शाहिस्तेखान यानें चांदवड, नाशिक व संगमनेरकडील, त्रिबक, शिवनेरी व कोंडाणा वगैरे किल्लांशिवाय, सुमारे पंचवीस किल्ले हस्तगत करून घेतले; इकडे खान जमान हा जूनच्या प्रारंभी अहमदनगर येथून निघून शिवनेरीचा किल्ला हस्तगत करून घेण्याकरितां जुन्नर येथें आला; व नवीन तहाभन्वयें विजापूरकराकडून सेनापती रणदुल्लाखान याची सैन्यासह रवानगी झाली होती, तीही त्यास येऊन मिळाला. जुन्नर येथें आल्यावर तोफखान्याच्या मदती-शिवाय शिवनेरीचा किल्ला हस्तगत करून घेतां येणार नाहीं, अशी खान-जमान याची खात्री झाली. तेव्हां तो हस्तगत करून घेण्याच्या भानगडींत न पडतां, तेथें किल्लास शह देण्याकरितां दोन हजार लोक ठेवून, तो, शहाजी पुण्यास येऊन राहिला होता, तिकडे त्याच्यावर जून महिन्याच्या अखेरीस चाल करून निघाला. परंतु वाटेंत पावसानें झोड उडविल्यामुळें त्यास घोड-नर्दावर एक महिना मुकाम करून रहावे लागलें. या अवघांत विजापूरकर सरदार रणदुल्लाखान यानें शहाजीशीं समेटाची वाटाघाट सुद्धं केली, व त्यास आपल्या ताब्यांतील किल्ले मोंगलांच्या हवाली करून विजापूर येथें आपणां-बरोबर येण्याविषयीं सुचविलें; परंतु तें शहाजीनें मान्य केलें नाहीं. इतक्यांत पावसाळाही समाप्त झाला; तेव्हां खानजमान लोहगांवांपर्यंत पुढें चाल करून आला; हे पाहातांच शहाजी पुणें सोडून कोंडाणा व तोरणा या किल्लांच्या दरम्यान असलेल्या डोंगराळ प्रदेशाच्या आश्रयास जाऊन राहिला; तेव्हां तिकडील पहाडी प्रदेशांत जाणें निरर्थक आहे, असें जाणून खानजमान बोर घाटानें खाली उतरला; व आपल्या सैन्याच्या लहान लहान टोळ्या करून, सर्व उत्तर कोंकणभर त्यानें धुमाकूळ माजविला. इकडे शहाजी हा कुंभारलीच्या घाटानें खाली उतरला; व चोहोंकडे पांगलेल्या मोंगली टोळ्यावर सारखे छापे घालून त्यांना अतीशय हैराण केलें, व त्यांचा पुष्कळ नाश उडविला. तेव्हां खानजमान यानें हें सर्व पांगलेलें सैन्य पुन्हां एकत्र जमविलें; व तो शहाजीवर चाल करून आला. परंतु शहाजी पुन्हां तेथून निसटला; व घाट चढून वर निघून गेला. तेव्हां

खानजमान यानें शहाजीचा नाद सोडला; व तो उत्तर कोंकणांतील शहाजीच्या ताब्यांतील सर्व किल्ले आपल्या हस्तगत करून घेण्याच्या उद्योगास लागला. व माहुलीचा किल्ला हस्तगत करून घेण्याकरितां तिकडे वळला. तेव्हां त्या ठिकाणी शहाजीचें कुटुंब—जिजाबाई, बालशिवाजी व मूर्तुजाशहा हीं रहात असल्यामुळे शहाजीस किल्ल्याच्या संरक्षणाकरितां तिकडे जाणें भाग पडले. त्याप्रमाणें शहाजी हा माहुली येथें येऊन पोहोंचला; तोच खानजमान तेथें येऊन दाखल झाला; तेव्हां शहाजी माहुली सोडून मनरंजनच्या किल्ल्यावर गेला. तेथेही सारख्या जोराच्या पावसांत चिखलांतून मोंगल फौज दौडत आली; व तेथें उभयतांमध्ये एक लहानशी चकमक झडली; व मोंगलांनीं निजामशहाची छत्री, नौबत, पालखी वगैरे सामान व घोडे, उंट वगैरे जनावरें पकडलीं; तथापि शहाजी तेथून निसटला व पुन्हां माहुली येथें परत आला. त्याच्या पाठोपाठ खानजमानही त्या ठिकाणीं येऊन दाखल झाला. त्यानें लागलीच किल्ल्यास वेढा दिला; मोर्चे बांधिले; व किल्ला हस्तगत करून घेण्याचा मोठ्या निकरानें उद्योग आरंभिला.

इकडे शहाजीनें माहुलीच्या किल्ल्यांत आल्यावर, खानजमान येऊन पोहोंचण्याच्यापूर्वीच किल्ला लढविण्याची तयारी केली होती; व त्याप्रमाणें त्यानें कांहीं दिवसपर्यंत मोंगल व विजापूरकरांच्या एकवटलेल्या सैन्यास दाद न देतां मोठ्या मर्दुमकीनें किल्ला लढविलाही; परंतु अखेरीस किल्ल्याच्या माचालगत घान्याची कोठारें होती, तीं मोंगलांनीं लुटिलीं; त्यामुळे उपासमार होण्याचा प्रसंग येऊन शहाजीचा सर्वस्वीं नाइलाज झाला. यावेळीं शहाजीचा पुरस्कर्ता विजापूरकर सरदार रणदुल्लाखान हा खानजमानबरोबर युद्ध भूमीवर असून, तो मोंगलाशीं तह करण्याबद्दल शहाजीस सारखा आप्रह करित होता. अखेरीस याच्याच मार्फत शहाजीनें खानजमानाशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें; परंतु नवा सुलतान मूर्तुजा निजामशहा, व सिंहगड, पुरंदर, लोहगड, माहुली, शिवनेरी, व त्रिंबक या सहा किल्ल्यांच्या सोडचिठ्या, शहाजीनें पहिल्यानें आपल्या स्वाधीन केल्याशिवाय खानजमान हा त्यास तिळमात्रही सवलत देण्यास तयार नव्हता; त्यामुळे अखेरीस मूर्तुजा निजामशहा, व उपरी

निर्दिष्ट साही किल्ल्यांच्या सोडविठ्ठ्या, खानजमान यांच्या हवार्ली करून (इ० सन १६३६; आक्टोबर) शहाजी या संकटांतून मुक्त झाला. खानजमान याने मूर्तुजा शहास योग्य बंदोबस्ताने आप्रा येथे शहाजहान बादशहाकडे रवाना केले; X बादशहाने त्याची ग्वाल्हेर येथील किल्ल्यांत रवानगी केली; व त्याच ठिकाणी प्रतिबंधांत तो पुढे मृत्यू पावला.

त्यानंतर शहाजी हा, जिजाबाई व शिवाजी या उभयतांना पुण्यास ठेवून, आपला वडील मुलगा संभाजी यांसह, रणदुल्लाखान याच्याबरोबर विजापूर येथे गेला; व त्यानेच तेथे शहाजीची व अदिलशहाची भेट करून दिली. दरबारांत भेटोच्या वेळी मोठा समारंभ झाला; त्यावेळी शहाजांवर मोर्चेले झडत होती. आणि दोन कमी अधिक ऐश्वर्याचे राजे एकमेकांस भेटतात

X शहाजहान बादशहाने अदिलशहाशी तह केला, त्याच सुमारास शरण आलेल्या गोवळकोंडेंकर अब्दुला कुतबशहाने चाळीस लाख रुपये शहाजहानकडे नजराणा म्हणून पाठविले; व चार लाख होन खंडणी देण्याचे कबूल केले; तथापि कुतबशहा आपणांस कोणत्याही प्रकारे त्रास न देता शरण आला ही गोष्ट लक्षांत घेऊन शहाजहान याने त्यास अर्धा खंडणी माफ केली. अदिलशहाशी तह झाल्यानंतर त्याने बादशहास विनंती केली की, “ येथे आपण मोठमोठ्या फौजा घेऊन राहिल्याने लोकांचे शेतकी वगैरेचे धंदे चालत नाहींत; शिवाय शहाजीच्या ताब्यांत असलेले किल्ले आम्ही हस्तगत करून घेऊं; तरी आपण आतां येथून परत गेल्यास बरे होईल. ” अदिलशहाचे हे म्हणणे बादशहास मान्य झाले; व तो ता० ११ जुलई इ० सन १६३६ रोजी दौलताबाद सोडून मांडवगडाकडे गेला, व मार्गांतच तीन दिवसांनी ता० १४ रोजी त्याने अवरंगजेबास दक्षिण प्रांताचा सुभेदार नेमिले; व त्याने ता० १६ जुलै इ० सन १६३६ पासून ता० २८ मे इ० सन १६४४ पर्यंत या प्रांताचा कारभार पाहिला. या वेळी मोगलांच्या ताब्यांतिल प्रदेशाचे, खानदेश, वन्दाड, तैलंगण, व अहंमदनगर हे चार जिल्हे असून, त्यांत एकंदर ६४ किल्ले होते; व या सर्व प्रदेशाचा चार कोट रुपये वसूल होता.

सशा प्रकारचा हा समारंभ होता. त्यानंतर, अदिलशहानें, पुणें, सुपें, इंदापूर, चारामती, व चाकण, वगैरे प्रांताची जी जहागीर निजामशाहींतून शहाजीकडे चालू होती तीच, त्याच्याकडे चालू ठेविली. आणि निजामशाहींतील, भिमा च निरा या दोन नद्यांच्या मधील मोंगलाकडून मिळालेल्या नवीन प्रदेशाची व्यवस्था लावण्याकरतां मुरार जगदेव X याच्या मदतीस त्यास पाठविलें. शहाजांस या प्रदेशाची उत्तम माहिती होती; त्यामुळें मुरारपंतास त्याचा अतीशय उपयोग झाला; व ही कामगिरी शहाजीनें उत्तम प्रकारें बजाविली. याबद्दल मुरारपंतानें त्याची शहाजवळ अतिशय तारीफ केली. त्यानंतर शहानें कर्नाटक व द्रवीड प्रांतांतील जो नवीन प्रदेश त्यास मोंगलाकडून मिळाला होता त्याचा बंदोबस्त करून तिकडील व्यवस्था लावण्याकरितां रणदुल्लाखान यास तिकडे पाठविलें. तेव्हां त्याच्या हातांखालीं शहाजांस नेमून त्याचीही तिकडे रवानगी केली (इ. सन १६३७). त्यावेळीं नारो त्रिंबक हणमंते यास त्यानें आपला कारभारी म्हणून बरोबर नेलें होतें. कर्नाटक प्रांती गेल्याचर रणदुल्लाखान यानें तिकडील मुख्य पाळेगार केंपगौडा याच्यावर स्वारी केली. तीत त्याचा पूर्ण पराभव केला; त्यास सावनदुर्गच्या+ किल्ल्यांत हांकलून लाविलें; कावेरी नदीच्या उत्तरेकडील सर्व प्रदेश जिंकून घेतला; व त्याचें राहाण्याचें मुख्य ठिकाण बंगळूर, हस्तगत करून घेऊन तेथेंच तो राहू लागला (इ. सन १६३८). या मोहिमेंत शहाजीनें उत्तम कामगिरी बजाविल्यामुळें अदिलशहानें त्यास कर्नाटक मधील बंगळूर, कोलार, होसकोट (ऊसकोटा), दोड-

X मुरार जगदेव व वजोर खवासखान, या उभयतांना महंमद अदिलशहा यानें इ० सन १६३५ मध्ये ठार मारिलें; त्यामुळें जरी मराठी बखरींत मुरारपंताचें नांव दिलें आहे तरी हा दुसरा कोणी सरदार असावा असें दिसतें.

+ सावनदुर्गचा डोंगरी किल्ला म्हैसूर प्रांतांत बंगलोर जिल्ह्यांत असून तो समुद्रसपाटीपासून अजमासें ४०२४ फूट उंचावर आहे. व त्याचें मागाडी (Magadi) हें स्थानिक नांव असून या किल्ल्याचा घेर अजमासें आठ मैलांचा आहे.

बाळापूर, व शिरें हे पांच प्रांत जहागीर दिले. व पुढें रतनपूर, देवगड, कनकागिरी, व राजदुर्ग हे चार परगणे अदिलशहानें शहाजीस दिल्यानें तेंही त्याच जहागीरींत पुढें सामील झाले. शिवाय अदिलशहानें त्यास इंदापूर, बारामती, व मावळ प्रांत जहागीर दिला; कऱ्हाड प्रांतांतील बावास गांवांची देशमुखी दिली; आणि रणदुर्गखान हा कर्नाटक प्रांतांमधून इ. सन १६३९ च्या सुमारास परत गेल्यानंतर शहानें त्यासच त्या प्रांताचा मुख्य अधिकारी नेमिलें. या वेळेपासून शहाजी कर्नाटक प्रांतामध्येच स्थाईक झाला; तथापि पहिल्यापहिल्यानें पर्जन्यकाळीं विजापूर येथें छावणीस यावें, व पर्जन्यकाल खलास झाल्यानंतर पुन्हां कर्नाटकांत मोहिमेवर जावें असा शहाजीनें कांहीं वर्षे क्रम ठेविला. तथापि पुण्याकडील जहागिरीवर त्याची विशेष भक्ति असून जिजाबाई व बाल-शिवाजी त्या ठिकाणीं रहात असत. “जिजाबाईची त्यावेळीं सुमारे चाळिशीची उमर असून, ह्यापुढें तिला संतति झाली नाहीं. संभाजी, शिवाजी, व एक मुलगी अशीं तीनच अपत्ये तिचीं जगलीं होती. आणिक चार पांच अपत्ये तिला झालीं म्हणून बृहदाश्वर शिलालेखकार लिहितो. तीं सर्व लहाणपणींच निवर्तलीं. शके १५२५ त लग्न झाल्यापासून शके १५५८ त शहाजी विजापुरास जाई तोंपर्यंतच्या तेहतीस वर्षांत शिंदखेड, दौलताबाद, अहंमदनगर, परांडा, भीमगड, संगमनेर, त्र्यंबक, वैजापूर, जुन्नर, पुणे, कोंडाणा, व शेवटीं माहुली अशा अनेक स्थलांचीं ऐश्वर्ये, संकटे, पळापळी, धराधरी, लढाया, खून, छापे, द्वंद्वयुद्धे इत्यादि भारततुल्य प्रसंग पाहून व सोहाळे भोगून शहाजीच्या धोरणाचा तिला पूर्ण अभ्यास व अनुभव आला होता. एक लढण्याची कला सोडून दिली तर बाकीच्या बहुतेक सर्व राजकीय कला शहाजीच्या इतक्याच तिच्या आंगवळणीं पडल्या होत्या. अकबर, जहांगीर, शहाजहान, इब्राहीम अदिल-शाहा, महंमद अदिलशाहा, चांदबिबी, मलिकंबर, फत्तेखान, लोदी, मोहबतखान, नूरजहान, आसदखान, खवासखान, मुस्तफाखान, मूर्तुजा निजामशाहा, मासादेव, बडी साहेबीण, मुरारपंत, चतुर साबाजी, ह्या मोगलाई, निजामशाही व आदिलशाही प्रसिद्ध व्यक्तींचे गुणदोष तिनें प्रत्यक्ष पाहिले असून मालोजी, शहाजी, विठोजी, खेळोजी, लुकजी, अचलोजी, इत्यादि सासरमाहेरच्या मंडळींच्याहि प्रकृत्या तिनें अनुभविलेल्या होत्या.

नवरा मोहिमेवर असतांना त्याच्या बरोबर तिने लढाया पाहिल्या होत्या, व बरोबर नसल्या वेळीं न्यायमनसुची केलेली होती. अशा ह्या कर्त्या व पोक्त बाईच्या हवाली पुण्याकडील जगाहीर करून, दादाजी व सोनोपंत या वृद्ध मुत्सद्यांच्या सल्ल्याने शिवाजीचे व जहागिरीचे पालनपोषण करण्यास ह्या बाईस शहाजीने आपला प्रतिनिधी नेमिले, व निर्धास्त अंतःकारणाने विजा-पूरचा रस्ता धरिला. शिवाजीचे वय ह्या वेळीं नऊ वर्षांचे असून जिजाबाई व शहाजी यांच्या बरोबर दौलताबादेपासून माहुलीपर्यंतच्या स्थळी त्या त्या काली तो होता ” (रा. मा. वि. चंपू राजवाडे;). शहाजीने दादोजी कोंड-देव या नांवाच्या एका हुषार, विश्वासू, इमाना, व वृद्ध मुत्सद्यास आपल्या पुण्याकडील जहागिरीचा कारभारी नेमिले, तेव्हांच सिद्दी हिलाल या नांवाच्या एका मनुष्याची त्याने दादोजीच्या हाताखाली नेमणूक केली; त्याच्या दिमर्तीत एक हजार स्वार देऊन, त्याच्यावर तेथील बंदोबस्ताची काम-गिरी सोंपविली; त्याप्रमाणेच कर्नाटक प्रांतांत नारोपंत हणमंते याच्या मदतीन त्याने तिकडील प्रांताची सुव्यवस्था करण्याचा उद्योग आरंभिला, व त्यांत तो यशस्वी होऊन त्याने लवकरच तिकडील प्रदेश भरभराटीस आणिला.

परिच्छेद तिसरा.

शहाजीचें उत्तर चरित्र

“ शहाजी राजे यांची (बेदनूरकर भद्राप्पा नाईक याच्या-बरोबरील युद्धांत) फत्ते झाल्यामुळे, तेथून कूच करून दुसरी ठाणीं बखेडदार होती, त्यांचा बंदोबस्त करावा, म्हणून तुंग-भद्रातीरीं बेदिकरें उर्फ बसवपट्टण येथें आलें; तेथें अनेक श्वापदें उत्पन्न झालीं. राजांस (शहाजीस) शिकार करावयाची इच्छा होऊन हरणाचे पाठीस लागले. ईश्वरईच्छा, त्या योगें घोड्याचा पाय भंडोळीत अडकून घोडा, व राजे एकावच्छेदें पडले ते गतः-प्राण झाले. मागाहून लोक माणसें आली; त्यांनीं व्यंकोजी राजांस तेथें आणविलें. व्यंकोजी राजे यांनीं उत्तर क्रिया सांग केली. आदिलशहाकडून दुखवटा येऊन मनसबदारीचीं वस्त्रें व्यंको-जीच्या नांवें झाली. शिवाजीस वृत्त कळून जिजाबाईसुद्धां शोक-समुद्रीं पडन बहुत विलाप केला. शहाजी राजे तुंगभद्रातीरीं त्या जाग्यास छत्री इमारत मजबूद करविली, आणि पादशाही सनद घेऊन बेदिकरें गांव तेथील खर्चास लावून दिला, तो गांव छत्रीकडे अद्याप चालत आहे.”

शहाजीचा मृत्यू शके १६८५;

माघ शुद्ध षष्ठी, शनीवार;

(ज्यानेवारी इ० सन १६६४.)

शहाजी कर्नाटक प्रांतांत गेल्यानंतर, इ० सन १६३८ पासून इ० सन १६४७ अखेरपर्यंतच्या दहा वर्षांत त्यानें त्या प्रांतांतील अनेक बंडखोर सर-

दारांना आपल्या नियंत्रणाखाली आणिले; कर्नाटक प्रांतांत असलेली अव्यवस्था व माजलेली अंदाधुंदी पूर्णपणे मोडून टाकून सर्व कर्नाटकभर आदिलशाहाची सत्ता स्थापन केली; इ० सन १५६५ मध्ये, (शके १४८६, माघ शुद्धपंचमी) राक्षस-तागडी येथील युद्धामध्ये रामराजाचा नाश होऊन, विजयानगर येथील साम्राज्य-सत्तेचा चुराडा उडाल्यानंतर सर्व कर्नाटक प्रांतामध्ये बेबंदशाही माजली; “ ठिकठिकाणचे मांडलीक राजे, पाळेगार व जमिनदार, स्वतंत्र होऊन, आपल्या ताब्यांत येईल तेवढा प्रांत बळकावून बसले; आणि विजापूर, गोवळ-कोंडे येथील बादशहांचा फारच प्रास झाला तर तेवढ्यापुरती खंडणी अथवा करभार देऊन व त्यांचे सार्वभौमत्व स्वीकारून नम्रपणे वागावे, व बादशाही सैन्याने पाठ फिरविली की पुन्हा स्वतंत्र होऊन शिरजोरपणाने वागावे, असा त्यांनी क्रम चालविला होता. विजापूर, अहमदनगर, व गोवळकोंडे, ह्या तिन्ही राज्यांमध्ये, अंतःकलह, परस्पर मत्सर, आणि दरबारी मुत्सद्दथांची स्वार्थसाधक चढाओढ, ह्यांच्या योगाने सुयंत्रित राज्यव्यवस्था कोठेही चार दिवस देखील टिकेनाशी झाल्यामुळे, कर्नाटक प्रांतांतील पाळेगार व मांडलीक राजे ह्यांच्यावर सक्त नजर ठेवण्यास कोणासच सवड मिळाली नाही. त्यानंतर सतराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून दिल्लीच्या मोगल सैन्याने दक्षिण प्रांत जिंकून घेऊन, तेथे दिल्लीपतीची सत्ता प्रस्थापित करण्याचा अटोकाट प्रयत्न चालविल्यामुळे, वर निदिष्ट केलेल्या—म्हणजे विजापूर गोळकोंडे व अहमदनगर येथील अदिलशाही, कुतबशाही व निजामशाही ह्या तिन्ही राज्यांच्या मुसल-मानी बादशहाना, आपली राज्ये सांभाळता सांभाळता पुरेवाट झाली. अर्थात् अशा स्थितीमध्ये कर्नाटकचे पाळेगार, जमिनदार व मांडलीक राजे अधिक शिरजोर व स्वतंत्र व्हावेत, ह्यांत आश्चर्य नाही. ह्याप्रमाणे म्हैसूर, तंजावर, जिर्जी, चंद्रगिरी, कनकगिरी, मधुरा, बेदनूर, त्रिचनपल्ली इत्यादि ठिकाणचे हिंदु राजे व सुभेदार, पाळेगार व जमिनदार इ० सन १६०० पासून इ० सन १६३० पर्यंत, अगदी स्वतंत्र रीतीने वागू लागले होते असे म्हणण्यास हरकत नाही ” (पारसर्नास; तंजावरचे राजघराणे). अशा प्रकारची चालू असलेली अंदाधुंदी मोडून टाकून कर्नाटकचा प्रदेश आपल्या हस्तगत करून घ्यावा, या इच्छेने अदिलशहाने शहाजीची त्या प्रांती रवानगी केली, व

इ० सन १६३८ पासून इ० सन १६४७ अखेरपर्यंतच्या दहा वर्षांत त्यानें अनेक युद्धपराक्रम करून व त्या प्रांतांत आदिलशाहाची सत्ता पूर्णपणें प्रस्थापित करून, उत्तम प्रकारची राज्यव्यवस्था केली; परंतु या दहा वर्षांत त्यानें जे अनेक युद्धपराक्रम केले व जी राज्यव्यवस्था केली, तिचा संपूर्ण वृत्तांत उपलब्ध होत नाही; तथापि तंजावरच्या शिलालेखावरून असें कळून येतें कीं, या अवधीत त्यानें विधुपुरचा राजा वीरभद्र, श्रीरंगपट्टणचा राजा कंठीरव, कोंगदेशचा राजा कोंगनायक, कावेरीपट्टणचा राजा जगदेव, तंजावर ऊर्फ तंजापूरचा राजा विजयराघव, चंदांचा राजा व्यंकटनायक, मद्रुराचा राजा तिरुमलनायक, वाली गुंडापूरचा राजा अरिकाल वेंकटनायक, विजयानगरचा राजा रंगशायीनायक, इसकुटपुरचा राजा तन्नोगोड ऊर्फ तम्मागोड नायक, वगैरे बलिष्ठ पाळेगारांना जिंकून त्यांच्याकडून खंडण्या घेतल्या; ÷

÷ या बाबतींत “ राघामाधव विलासचंपू ” मध्ये खालीलप्रमाणें थोडीशी निराळी हकीकत दिली आहे; ती अशी कीं:—शक १५५९ सालीं चैन्नवैशाखांत शहाजी विजापुरीं दाखल झाला. व याच वर्षांच्या पावसाळ्यानंतर त्याची रवानगी रणदुल्लाखानाबरोबर कर्नाटकांत म्हणजे सध्याच्या म्हैसूर प्रांतांत झाली. तेथील कित्येक पाळेगारांनीं व राजांनीं दक्षिणचा सुभा जो अठरा वर्षांचा औरंगझेब त्याच्याशीं संविधान बांधून आदिलशाहाच्या दपटशांतून मुक्त होण्याची खटपट चालविली होती. त्यांना ताळ्यावर आणण्याकरितां आदिलशाहास त्या प्रांतीं सैन्य पाठविणें इष्ट दिसलें. रणदुल्लाखान हा वरिष्ठ सरदार, सबब लढण्याचा वगैरे सर्व भार शहाजीवर सहजच पडला. रायगिरी येथील राजा वीरभद्र यांजकडून खंडणीचा पैसा थकला, करतां त्याचा समाचार ह्या वर्षी व शक १५६० च्या प्रारंभीं घेऊन रणदुल्ला व शहाजी विजापुरास परत आले. शक १५६१ प्रमाथी संवत्सरांतील दुसऱ्या वर्षीच्या मोहिमेंत शहाजीनें बसवापट्टण सर केलें; ह्या वर्षी मोहीम करून विश्रांतीस परत आल्यावर कनकगिरीच्या सनदा महंमदाशहानें खुष होऊन शहाजीस बहाल केल्या. १५६२ सालीं शहाजी राजास नूतन अर्जांनीं झालेल्या कनकगिरीच्या जहागिरीतील गिराशांनीं बंड केलें. जवळच्याच एका तालुक्यांत शहाजी मोहिमे-

शहाजी हा प्रारंभी बंगळूर येथे रहात असे; परंतु त्याने चिक रागल तिम-
गौडा ह्या पाळेगार राज्यकर्त्यापासून कोलार प्रांत जिंकून घेतल्यानंतर तो

वर होता. तो इतक्यांत (विजापूरकरांचा प्रसिद्ध सरदार) अफझलखान
हा कनकागिरी प्रांतांतून जात असतां बंडखोर गिराऱ्यांची व अफझलखानाची
गांठ पडली; बहुत कजाखीचें युद्ध झालें, त्यांत अफझलखानाचा पराभव
झाला. हे वृत्त कळतांच ताबडतोब कनकागिरीवर चाल करून घेऊन शहाजीनें
कनकागिरीकरांचें पारिपत्य केलें. शहाजीच्या ह्या साह्याचें भूषण न मानतां,
अफझलखान दूषण मानूं लागला, आणि तेव्हांपासून तो शहाजीचा द्वेष करूं
लागला. या मोहिमेंत शहाजी असतां वैशाख शुद्ध पंचमीस शिवाजीचे पहिलें
लग्न सईबाईशीं पुण्यास दादाजी पंतांनीं उरकून घेतलें. ही वार्ता विजापुरी
महंमद आदिलशहास व (त्याची आई) बडी साहेबीण हीस कळून राजे
शहाजी मोहिमेहून राजधानींत परत आल्यावर, त्यांनीं “ मुलाचें लग्न असें
गुपचूप कां उरकून घेतलें ? ” असा त्यास प्रश्न केला, आणि शहाजी राजास
हुकूम केला कीं, मुलास आणून येथेंच समारंभाने त्याचें पुन्हां दुसरें लग्न
करावें. तेव्हां जिजाबाई व शिवाजी यांस विजापुरास आणून तेथें शिवाजीचें
दुसरें लग्न पुतळाबाई ऊर्फ सोयराबाई इजशी, आदिलशहा स्वतः हजर
राहून, आषाढांत मोठ्या थाटानें लाविलें. ह्यावेळीं शक १५६२ त शिवाजीचें
वय तेरा वर्षांचें होतें. मुजरा वगैरे न करण्याचा प्रकार जो झाला तो (शिव-
दिग्विजय, १११ व ११२) ह्या वर्षांच्या पावसाळ्यानंतर दसऱ्याचा दर-
बार भरला असतां झाला. त्रेसष्ट, चौसष्ट, व पासष्ट, या सालींहि लखमेश्वर
वगैरे प्रांतावर स्वान्या करून, बंकापूर, हरीहर, बसवापट्टण, तालाखेडा, वगैरे
तालुके शहाजीनें आस्ते आस्ते अमलाखालीं आणिले. पाऊसकाळीं शिरस्त्या-
प्रमाणें तो छावणीस विजापूरप्रांतीं येई. १५६६ सालीं शिरें व बंगळूर हे
प्रांत घेऊन म्हैसूरचा पूर्वेकडील प्रांत अदिलशाहीच्या हुकूमतींत आला. अली-
कडे कांहीं वर्षे रणदुल्लाखान प्रकृती नादुरुस्त म्हणून विजापुरी राही, व शहाजी
एकटाच मोहिमेचें काम संभाळी. शेवटीं शके १५६५ त रणदुल्लाखान दुख-
न्यानें वारला, व सदुसष्ट सालीं शहाजीनें वारभद्राकडून बह्यारी तालुका घेतला.

दारास अथवा मनसबदारास सरकारांतून जहागीर द्यावयाची असेल, त्यावेळी पूर्वीच्या वसुलाचे हिशोब पाहून नवीन बमाबंदी ठरेल त्याप्रमाणे त्यास उत्पन्न नेमून द्यावे, अशी नवी पद्धति त्यानें अंमलांत आणली. त्यामुळे, अशा रीतीने वसूल ठरवितांना इनामें वगैरे बाबी वजा करून निव्वळ आकार कमी किंवा जास्त झाला हें तेव्हांच समजून येऊं लागले. (पारसनीस; तंजावरचे राजघराणें हें पुस्तक पहा.)

शहाजीनें तंजावर प्रांत आपल्या ताब्यांत मिळविल्यानंतर, तो तंजावर तेथें राहूं लागला; व “ तंजावर ही जागा चांगली पाहून अंतःकरणांत आपलें राहण्यास योग्य आहे, असें सर्वांनुमतें प्रशस्त करून तुकाबाई व व्यंकोजी, व व्यंकोजीची बायको दिपाबाई यांस तेथें ठेविलें, व ती आपली राहण्याची जागा केली. ” शहाजीनें तंजावर प्रांत कर्घा व कसा मिळविला, याबद्दल मतमेद आहे; तथापि एकंदरीत असें दिसतें कीं, तंजावरचा राज्यकर्ता पंची रंगू आणि मुद्दलचा पाळेगार जंजाप्पा नाईक या उभयतांमध्ये कलह उत्पन्न होऊन जंजाप्पानें शहाजीस आपल्या मदतीस बोलावून घेतलें; व नंतर त्यांचें युद्ध होऊन त्यांत पंची रंगू ठार मारला गेला. त्यानंतर तंजावर प्रांताच्या ताब्याबद्दल शहाजी व जंजाप्पा या उभयतांमध्ये कलह लागून शहाजीनें जंजाप्पास ठार मारिलें, व तंजावर आणि मुद्दल हे दोन्हीही प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतले. नंतर शहाजीनें ही सर्व हकीकत अदिलशाही दरबारास कळवून तिकडून या नवीन जिकलेल्या प्रदेशाबद्दल संमती आणविली; व ते प्र आपला मुलगा व्यंकोजी ह्याच्या नांवानें करून घेतले; तथापि पंची रंगूचा वंशज विजयराघव हा या वेळीं जिवंत होता; व शहाजीच्या हयातींत तो सत्ताहीन व परतंत्र स्थितींत तंजावर येथें अस्तित्वांत होता; पुढें इ० सन १६७५ मध्ये व्यंकोजीनें ह्या नामधारी नायक राजास आजिबात नाहींसें करून तंजावर येथील प्राचीन चोल मंडलाधिपतीचें सिंहासन हस्तगत केलें व त्या ठिकाणीं आपली नवी राजगादी स्थापन केली, व याच काळापासून व्यंकोजीचें घराणें, “ तंजावरचें X राजघराणें ” म्हणून ओळखण्यांत येऊं लागलें.

X या परिच्छेदाच्या शेवटीं “ तंजावरचें राजघराणें ” या संबंधीं, परिशिष्ट पाहिलें, यामध्ये त्रोटक हकीकत दिली आहे, ती पहा.

अशा रीतीने शहाजी कर्नाटकांत स्थाईक झाल्यानंतर त्याने, तिकडील प्रजेस प्रेमाने वागवून, व जमीनमहसुलीची उत्तम व्यवस्था ठेवून व वसुलाची ठरीव रक्कम विजापूर येथे नियमितपणे पाठवून, पुष्कळ संपत्ति संग्रही ठेविली; साधल्यास आपण कर्नाटकमध्ये स्वतंत्र राज्यसंस्थापना करावी, असा शहाजीचा उद्देश होता, व त्यामुळे, लोकसंग्रह व धनसंचय करून व सैन्य, व तोफखाना वगैरे सरंजाम नेहमी उत्तम व ज्य्यत स्थितीत ठेवून तो आपली शक्ति सारखी वाढवत होता; परंतु शहाजीच्या ह्या वाढत्या वर्चस्वामुळे अदिलशाही दरबारांत त्याच्याविषयी मत्सर व द्वेषभाव उत्पन्न झाला. या वेळीं मुस्तफाखान हा अदिलशाही राज्याचा वर्जार होता, व अफझलखान हा त्याचा स्नेही व मदतगार होता; या उभयतांचे मन शहाजीविषयी शुद्ध नसून, ते त्याला आपला शत्रू समजत असत; मुस्तफाखान व अफझलखान हे एक पक्षाला, व रणदुल्लाखान, खवासखान, व मुरारपंत हे दुसऱ्या पक्षाला, अशी अदिलशाही दरबारांत स्थिती होती; या दोन पक्षांचे वैर परमावधीस गेलेले होते, आणि रणदुल्लाखान, खवासखान, व मुरारपंत यांचा व शहाजीचा अत्यंत स्नेह होता; त्यामुळे मुस्तफाखान व अफझलखान हे शहाजीस “ आपला शत्रू ” असे समजत होते. खवासखान हा अदिलशाही राज्याचा वर्जार होता तोपर्यंत शहाजीस, आपला विरुद्ध पक्ष वर डोकें काढील अशी फारशी भीति बाळगण्याचे कारण नव्हते; परंतु खवासखान व त्याचा उजवा हात मुरारपंत यांचे मुस्तफाखानाच्या मदतीने खून झाल्यानंतर शहाजीचा मोठाच आधार नष्ट झाला; व उलटपक्षी मुस्तफाखान हा वर्जार होऊन त्याचा पक्ष जोरांत आला; तथापि शहाजीचा स्नेही रणदुल्लाखान हा जिवंत असल्यामुळे शहाजीस त्याचा पुष्कळच आधार होता; व त्यामुळेच विरुद्ध पक्षाच्या कारस्थानांना पुष्कळच आळा बसलेला होता; तथापि इ. सन १६४३ मध्ये रणदुल्लाखान मृत्यू पावल्याने शहाजीचा तोही आधार नष्ट झाला, व शहाजीच्या शत्रूस त्याच्या विरुद्ध कारस्थाने करण्यास उत्तम संधी प्राप्त झाली. शहाजीने कर्नाटक प्रांतांत गेल्यानंतर तो प्रदेश चार पांच वर्षांतच जिंकून आदिलशाहास मिळवून दिला; पण त्याबरोबरच शहाजीने आपले वर्चस्वही अतीशयच वृद्धिगत केले; त्यामुळे अदिलशाही

दरबार व खुद्द अदिलशहा यांसही शहाजीविषयी संशय उत्पन्न झाला होता, आणि रणदुल्लाखानाच्या मृत्यूनंतर आसदखान, रुस्तुमजमान, अहमंदखान वगैरे सरदार शहाजीच्या जोडीला, त्याच्या हालचालीवर बारीक नजर ठेवण्याला, कर्नाटक प्रांती पाठविण्यांत येत होते; रणदुल्लाखान मृत्यू पावला त्या सुमारास शहाजीचे हितशत्रू मुस्तफाखान व अफझलखान या उभयतांनी महमंदशहा व त्याची आई बडीसाहेबीण या उभयतांचे मन शहाजीविषयी अतिशय कलुषीत केले; व “ शहाजी हा अंतस्थरित्या कर्नाटकमधील पाळेगारांना व राजकर्त्यांना आपल्याविरुद्ध चिथावणी देत असून, आपणावरही उलटण्याचा त्याचा इरादा आहे” असे त्यांच्या मनांत भरवून दिले; त्यामुळे अदिलशहाच्या मनांत शहाजीविषयी अतिशय भीति उत्पन्न झाली; आणि त्याची आई बडीसाहेबीण हिनें तर शहाजी दरवर्षी पर्जन्यकाळीं विजापूर येथे आल्यावर, मुलुखगिरी केल्याबद्दल त्याचा सन्मान न करितां, उलट मानभंग करण्यास सुरवात केली. इतक्यांतच, रणदुल्लाखानाने आपल्या मृत्यूपूर्वी शहाजीस असा गुप्त इपारा दिला कीं, “ तुम्हांला दरबारांत शत्रू उत्पन्न झाले आहेत, तेव्हां या उपरि तुम्हीं विजापुरीं राहूं नये; जहागिरीवर बंगळूरासच राहणे करावे ” (शिवदिग्विजय; पान १४७). त्यामुळे शहाजीनें बरसातींत विजापूर येथे छावणीस येण्याचे अगदीच बंद केले, इतकेंच नाहीं तर खुद्द अदिलशहानें त्याला विजापूर येथे येण्याविषयी दोन तीन निरोप पाठविले, तरी सुद्धां त्यानें कांहींना कांहीं सबब काढून तिकडे जाण्याचे टाळले; तेव्हां शहानें आपला वजीर, व शहाजीचा हितशत्रू जो मुस्तफाखान त्यास, शहाजीच्या हालचालीवर देखरेख ठेवण्याकरितां, इ. सन १६४७ मध्ये, कर्नाटक प्रांतीं रवाना केले.

शहाजी हा सैन्य, तोफखाना वगैरे सरंजामानिशी जट्यत असल्यामुळे, त्याला राजरोसपणे कैद करण्याची अदिलशहा अथवा मुस्तफाखान यांची प्राशा नव्हती; इतकेंच नव्हे तर तसा नुसता उद्देश जाहीर करणे त्यांच्या शक्तीबाहेरचे होते; अर्थात्, मुस्तफाखानाला कर्नाटक प्रांतांत पाठविण्याला महमंद अदिलशहाला एक निराळेच कारण, म्हणजे विजयानगरकर श्रीरंग नायक याच्यावरील स्वारी, हे कारण जाहीर करावे लागले; यावेळीं श्रीरंग नायक

त्याने अदिलशाहाविरुद्ध जाहीररीत्या शस्त्र उगारलें होतें. त्याचा मांडलीक बेदनूरकर शिवाप्पा नायक याची त्याला मदत होती; त्यानें भारी फीज जमविलेली होती; तो जय्यत तयारीत होता; बेदनूरच्या डोंगराळ प्रदेशाचा आश्रय घेऊन त्यानें आजूबाजूच्या आदिलशाही प्रदेशांत मोठाच धुमाकूळ उडवून दिला होता आणि अदिलशाही सैन्याशी झालेल्या कित्येक लहानमोठ्या चकमकींत त्यांनीं त्या सैन्याचा पराभव केला होता; त्यामुळें त्या उभयतांना नामशेष करण्याच्या दर्शनी उद्देशानें महंमदशाहा यानें मुस्तफाखानाची कर्नाटक प्रांतीं रवानगी केली; व शहाजी, आसदखान, व विजयानगरकर श्रीरंगनायक यांच्या ताब्यांतील गंडीकोट + ह्या किल्ल्यास वेढा देऊन बसलेला अदिलशाही सरदार सिद्दी रैहान यांना मुस्तफाखानास जाऊन मिळविण्याविषयी हुकूम पाठविले; त्याप्रमाणें हे तीन्हिही सरदार आपआपल्या सैन्यासह मुस्तफाखानास येऊन मिळाले; व उभयतांमधील युद्ध जोरांत येण्यास सुरुवात होऊन येल्लूर X येथें एक मोठेंच निकराचें युद्ध झालें; (इ. सन १६४७). त्यावेळीं मुस्तफाखानाचे सैन्य मध्यभागी, व त्याच्या उजव्या बाजूस सिद्दी रैहान व डाव्या बाजूस शहाजी व आसदखान हे होते; बेदनूरकराकडील सरदार दामलवाड यानें मध्यभागी असलेल्या मुस्तफाखानाच्या सैन्यावर मोठ्या निकराचा हल्ला करून त्याचें खास लष्कर फोडून भंग केलें, व शहाजी व आसदखान यांच्या सैन्यावर चाल करून जाऊन आसदखानासही जखमी केलें आणि त्यावेळीं मुस्तफाखान हा युद्धभूमीपासून जवळच एका टेकडीवरून हा युद्धचमत्कार

+ गंडीकोटा, गंडीकोट, ऊर्फ गंजीकोटचा डोंगरी किल्ला मद्रास इलाख्यांतील कडाप्पा जिल्ह्यांत येरा मलईच्या डोंगरांत (Yerramalai mountains) असून, तो समुद्रसपाटीपासून १७६० फूट उंचीवर असून, पूर्वेकाली तो विशेष मजबूत म्हणून त्याची प्रसिद्धी आहे.

X येल्लूर ऊर्फ एल्लूर, एल्लोर (Ellore) हें गोदावरी जिल्ह्यांत हल्लीं एक तालुक्याचें ठिकाण असून, तें राजमहेंद्रीपासून ५२ मैलांवर ताम्मालेर नदीच्या कांठी आहे; व तेथें गांवानजीकच एक किल्ला असून तो हल्लीं मोडकळीस आलेला आहे.

पहात होता, त्याच्यावर तो चाल करून गेला; इतक्यांत सिद्दी रैहान यानें दामलवाड याच्या पिछाडीवर हल्ला करून त्यास ठार केलें. त्यामुळें हिंमत खचून बेदनूरकरांचें सैन्य त्या ठिकाणाहून आपला जीव घेऊन पळालें, व अदिलशाही सैन्यास विजय प्राप्त झाला.

तथापि ह्या विजयाचें यश कोणी मिळविलें, हा प्रश्न उत्पन्न झाला. युद्धास सुरवात झाल्यावर या युद्धाचा सर्व भार प्रारंभी शहाजी व आसदखान या उभयतांच्या सैन्यावर पडला, व त्यांत जरी आसदखान जखमी झाला तरी त्याबरोबरच त्या उभयतांच्या सैन्याशी झगडण्यांत दामलवाड याची बहुतेक सर्व शक्ति खर्च होऊन गेली, व त्यामुळेंच सिद्दी रैहान याला दामलवाडावर जय मिळविता आला. अशी स्थिति असल्यामुळें शहाजी व आसदखान यांच्या पक्षांतल मंडळी आपण जय मिळविला, असें म्हणूं लागली, व सिद्दी रैहान हा तो मान आपला आढे, असें म्हणूं लागला; अखेरीस हा वाद निवाज्याकरितां मुस्तफाखानापुढें आला; परंतु त्यानें स्वतःच सर्व युद्धचमत्कार अवलोकन केलेला असल्यामुळें कोणत्याही एका पक्षाची त्याला तरफदारी करतां आली नाहीं; त्यामुळें अखेरीस दोन्हीही पक्ष नाखुष झाले. त्यामुळें सिद्दी रैहान व मुस्तफाखान यांचें वाकडें पडलें; त्यामुळें, शहाजी अंतस्थरीत्या बेदनूरकराला सामील आढे, हा मुस्तफाखानाचा संशय दृढ झाला; शहाजीनें ह्या एकंदर मोहिमेंत अंगचोरपणा केला, बेदनूरकरांचा जितका पक्का बंदोबस्त करावयास पाहिजे होता, तितका केला नाहीं, असें मुस्तफाखानास वाटलें. त्यामुळें शहाजी व मुस्तफाखान यांच्यांत पूर्वीपासूनच वैमनस्य होतें, तें अधिक दुणावलें; मुस्तफाखानानें शहाजीच्या हालचालीवर नजर ठेवण्याकरतां आपल्या हातांखालील सरदारांस हुकूम केला, व त्यानंतर लवकरच (इ. सन १६४८) मुस्तफाखान हा सिद्दी रैहानसह जिंजी ऊर्फ चंदीकडे व शहाजी हा आपल्या जहागिरींत जाऊन राहिला.

परंतु याच वेळेपासून शहाजी व मुस्तफाखान या उभयतांमधील वैमनस्य परमावधीस पोचलें; शहाजी मुस्तफाखानाचे हुकूम मानीनासा झाला; मुखत्यारीनें वागूं लागला; मुस्तफाखानानें “शहाजी आपला म्हणजे अदिलशहाचा हुकूम मानीत नाहीं;” अशी महंमद अदिलशहाकडे तक्रार केली; महंमदशहा हा

आर्धोपासूनच शहाजीविषयी साशंक होता; “ शहाजी स्वतंत्र होऊन आपणावर उलटेल ” ही जी महंमदशहाचा फारा दिवसांची भीति, ती खरी झाली, असे त्यास वाटू लागले; आणि शिवाजीने अदिलशाही प्रदेशामध्ये माजविलेल्या धुमाकुळामुळे तर त्याची तशी निःसंशय खात्रीच होऊन गेली. शिवाजीने गेल्या दोन वर्षांत, म्हणजे इ. सन १६४६ व १६४७ मध्ये, चाकणपासून शिरवळपर्यंतचा पुण्याच्या लगतचा दक्षिणोत्तर प्रांत हस्तगत करून घेतला, आणि कांगोरी, तुंग, तिकोना, भोरप, कावरी, लोहगड, राजमाची, पुरंदर, सिंहगड, रामरेश्वराचा डोंगर इत्यादि घाटमाथ्यावरील किल्ले काबाज करून घेतले. यामुळे अदिलशाही दरबारांत मोठीच खळबळ उडून गेली होती; इतक्यांतच मुल्ला अहंमद याने विजापूर येथे येऊन कल्याण प्रांतांत घडलेली सर्व हकीकत अदिलशाहास कळविली. त्यामुळे त्यास अतीशय राग आला; शिवाजीच्या ह्या बंडाळीस शहाजीची अंतस्थरीत्या फूस आहे, असे त्यास वाटू लागले; शहाजी व शिवाजी या उभयतांनी संगनमत करून अदिलशाही सत्ता झुगारून देण्याचा इरादा खास धारिला, असा शहाच्या मनाचा निश्चय झाला, आणि पहिल्याने शहाजी व नंतर शिवाजी अशा क्रमाने उभयतांनाही चिरडून टाकावे, असे विचार त्याच्या मनांत निश्चितपणे घोळू लागले.

तथापि ह्या दोन्हीही गोष्टी अदिलशाहाच्या शक्तीबाहेरच्या होत्या; कर्नाटकमधील मुस्तफाखान व सिद्दी रैहान यांच्या हातांखालील सैन्य चंदाकडे गुंतलेले होते, आणि तेही शहाजांशी सामना करण्याच्या तोलाचे नव्हते व कांही सैन्य मोगलांच्या हद्दीवर किल्लोकिल्ली पसरलेले होते, ते तेथून इलविण्याची सोय नव्हती अशा दुर्बल स्थितीत, “ कपटयोजना ” एवढाच काय तो एक मार्ग शिल्लक राहिला होता; तथापि आपणाला भारी असलेल्या प्रतिस्पर्ध्याला चीत करण्याकरिता, कपटयोजना करतांना, यशाची खात्री असली तरी सुद्धा दुर्बलांना विचारच करावा लागतो; व सख्तीचा इलाज करण्याची ताकद नाही, व साध्या इलाजाने काम होत नाही, तेव्हा आतां कपटयोजना केल्याखेरीज दुसरे गत्यंतरच राहिले नाही, अशी त्याची पूर्ण खात्री झाल्यानंतरच तो कपटमार्गाचा अवलंब करतो; तसाच प्रकार

महंमद आदिलशाह्या बाबतीतही घडून आला; शिवाजीने उडविलेल्या एकंदर धुमाकुळाची बातमी आदिलशाहास कळल्यावर त्याने शिवाजीस आवरण्याबद्दल शहाजीस धमकी दिली; “ तुम्ही पादशाही चाकर, आणि शिवाजी (तुमचा) लेकर पुण्याकडे पाठवून यांणो पादशाहाशीं बदलून हरामखोरी केली. चार किल्ले पादशाही घेतले. देश मुख्य काबीज केला, व मारिला. एक दोन राज्ये बुडविली, व एक दोन राजे पातशाही रुजवात (बादशाहाशीं राजनिष्ठ) होते ते मारिले. आतां लक्षास कैदवार ठेवणें (आतां शिवाजीस आपल्या ताब्यांत ठेवावें) नाहींतर पादशाही हवाला घेतो. ” असें शहाजीस धमकीवजा पत्र पाठविलें त्यावर शहाजीने आदिलशाहास असें स्पष्ट कळविले कीं, “ शिवाजी आपला पुत्र परंतु आपणाजवळून पळोन गेला; तो आपल्या हुकुमांत नाहीं. आपण तो पादशाहाशीं रुजवात एकनिष्ठेनें आहों. शिवाजी आपला पुत्र, याजवरी हल्ला करावी. मन मानेल तें करावें. आपण दरम्यान येत नाहीं. ” परंतु शहाजीच्या ह्या उत्तरानें अदिलशाहचें बिलकुल समाधान झालें नाहीं; शिवाय “ शिवाजीच्या बंडाळीस शहाजीच कारणीभूत आहे, त्याचीच शिवाजीस गुप्त रीतीनें फूस, मदत, व उत्तेजन आहे, आणि खुद्द शहाजीचाही स्वतंत्र राज्य स्थापना करण्याचा मनापासून उद्योग सुरू आहे अशा-बद्दल अदिलशाहास स्वतंत्र पुरावा मिळाला; + त्यामुळे तर शहाजीची या

+ ह्या बाबतीत म्हैसूरच्या इतिहासांत (Wilke's Mysore; Vob. I पहा.) असा उल्लेख केलेला आहे कीं, जेव्हां आदिलशाही सैन्यास शिवाजी मोजीनासा झाला व बादशाही सत्तेसही त्यानें धाव्यावर बसविलें, त्याच वेळीं लागलीच “ शिवाजीचें हें अनियंत्रित वर्तन ताबडतोब बंद करावें ” अशी अदिलशाहानें शहाजीस ताकीद दिली. त्याच वेळीं विजापूर दरबारांतील कित्येक लोक तर उघड उघड असेंही बोलू लागले कीं, शिवाजीच्या ह्या सर्व वर्तनास अंतस्थरीत्या शहाजीचीच फूस आहे. तथापि शहाजीनें कानावर हात ठेवून अदिलशाहास असें कळविलें कीं, “ मी दुसरें लग्न करण्यापूर्वीच माझी पहिली बायको व हा मुलगा (शिवाजी) यांच्याबरोबरील धर्मशास्त्रानुरूप

पुढें उपेक्षा करण्याची सोयच राहिली नाही, अशी अदिलशहाची पूर्ण खात्री झाली, व त्यानें मुस्तफाखानास शहाजीला कपटानें पकडण्याचा हुकूम दिला; या वेळीं मुस्तफाखान चंदी प्रांतांत असून दिलावरखान, फराद-

सर्व संबंध पूर्णपणें तोडून टाकला आहे; त्यामुळे आतां त्यांचा माझा बिलकूल संबंध राहिला नाही.” परंतु शहाजीची अंतस्थरीत्या शिवाजीस फूस हांती, इतकेच नाही तर खुद्द शहाजीचाही स्वतंत्र राज्यस्थापना करण्याचा उद्योग सुरू होता, ही गोष्ट सिद्ध करण्यास भरपूर पुरावा सांपडला आहे; त्यापैकी पहिला हा आहे कीं, शहाजीनें दिलेल्या कांहीं सनदा व दुसरे कागदपत्र उपलब्ध झाले आहेत; त्यांतील भाषेत रीतीप्रमाणें “ ब्रिष्ट सरकार तर्फे ” असा उल्लेख नसून “ शहाजी राजे भोंसले यांच्या दरबारांतून ” असा उल्लेख केलेला आहे; आणि दुसरा पुरावा हा आहे कीं, बाजी घोरपडे यानें अदिलशहाच्या हुकुमानें शहाजीस दग्यानें पकडलें याबद्दल त्याचा सूड घेण्याविषयी शहाजीनें मोठ्या आग्रहानें शिवाजीस पुढें बजावलें; व त्याप्रमाणें शिवाजीनें बाजी घोरपड्यास ठार मारल्याचें शहाजीस समजें तेव्हां त्यास फार कृतकृत्यता वाटली. म्हणजे अदिलशहास शहाजीविरुद्ध उपरीनिर्दिष्ट पुरावा मिळाल्यामुळे त्यानें शहाजीस पकडून कैद करण्याची तजवीज केली.

याशिवाय तिसराही एक पुरावा उपलब्ध आहे; तो असा कीं, शहाजी या अदिलशाही प्राणसंकटांतून मुक्त होतां व त्यानें वास्तवीकरीत्या शिवाजीस अशी ताकीद यावयास पाहिजे होती कीं, “ पुन्हां असा बंडावा करून माझ्या जिवावर संकट आणूं नकोस.” पण तसें न करितां उलट रोहिडखोरेकर कान्होजी नईक जेथे देशमुख याच्या पासून बेल रोटीवर हात ठेवून त्यानें अशी आणमाक घेवविली कीं, “ चिरंजीव राजश्री सिउबा (शिवाजी) खेडे बारियात व पुर्णा आहेत. त्या जवळ तुम्ही जमावानसी राहावे. तुमची जबरदस्ती त्यां प्रांते आहे. अवघे मावळचे देशमुख देखील त्यांसी (शिवाजीशी) रुजू होऊन त्यांचे आज्ञेत वर्तेत येसा विचार करून जबरदस्तीनें राहावे. येखादी मोंगलाई कडील फौज व ईदिलशाहीकडील (विजापूरकडील) फौज आली तरी आपण इमान राखावे त्यांसी लढाई करावी, येथी शफत इमान पुरस्कर

खान, आसदखान, मसूदखान, अज्जमखान, सर्जाखान, यादुहखान, अंबारखान, जोहारखान, बाळार्जा हैबतराव, राघोजीराव, बाजीराव घोरपडे, यशवंतराव, कन्नोळ राजा, वेदाजी भास्कर अर्णीकर वगैरे हिंदु मुपलमान सरदार त्याच्या छावणीत हजर होते. मुस्तफाखानास शहाजास कैद करण्याबद्दलचा शहाचा हुकूम मिळाल्यावर त्याने शहाजीस निरोप पाठविला की, “ पुढील वर्षांच्या मोहिमेच्या कार्याची आंखणी व योजना ठरवावयाची आहे, तेव्हां आपल्यासारख्या धुरंधराची सल्ला घेतल्यावांचून कोणताही कार्यक्रम निश्चित करणे योग्य होणार नाही; सबब आपण सत्वर निघून आमच्या छावणीत यावे. ” मुस्तफाखानाच्या ह्या निरोपांत कांहीं तरी कपट असावे, असे शहाजीनें लागलीच ताडले; तथापि बाह्यात्कारी तसें कांहीं एक न दाखवितां त्याने खानाचे आमंत्रण स्वीकारून त्याच्या मुक्कामावर चंदाकडे जाण्याची तयारी केली; आपला मुलगा संभाजी याच्या ताब्यांत बंगलूरचा किल्ला व तेथील फौज देऊन त्यास कांहीं कमजास्त झाल्यास तयारीत असण्याविषयी बजावले, आणि खडाजी, मानाजी माने, तानाजी, बंधूजी, दसोजी, मेघोजी, व भांडवलकर या सात इमानी सरदारांना आपणाबरोबर घेऊन तीन हजार सैन्यासह तो मुस्तफाखानाच्या भेटीस गेला. खानानें वरनागी मोठी अदब दाखवून त्याची भेट घेतली, त्याला निरनिराळ्या सबबी सांगून आपणाजवळ ठेवून घेतले; नंतर एके दिवशीं पहाटेस शहाजी हा तंबूत निजला असतां आसदखान, यशवंतराव, व बाजी घोरपडे, यांनी त्या तंबूला वेढा दिला; त्याचा गलबला ऐकून शहाजी जागा झाला, व घोड्यावर बसून निसटून जाणार इतक्यांत बाजी घोरपड्यानें त्याचे पाय धरून त्यास पकडले; इतक्यांत ही हकीकत शहाजीच्या सरदारांना व

बेल रोट्यावर हात ठेवून घेतली. ” (भा. इ. सं. मंडळ चतुर्थ संमेलनवृत्त; पान १७९-१८० पहा.). यावरून शिवाजीनें निराळे राहून स्वतंत्र राज्य मिळवावे अशाबद्दल शहाजीचा गुप्त प्रयत्न होता हें उघड होतें.

× शहाजीस बाजी घोरपड्यानें कसा पकडला याबद्दल निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळे उल्लेख आढळतात; शहाजी व बाजी घोरपडे या उभ-

सैन्याला कळून त्यांच्या व मुस्तफाखानाच्या सैन्यामध्ये एक जोराची चकमक उलाली; परंतु त्यांत शहाजीच्या पक्षास अपयश आलें; व बरेंच सामान मुस्तफाखानाच्या हातीं लागलें; परंतु शहाजीचे तीन हजार स्वार व सरदार बंगळूरकडे निसटून गेले. इकडे बाजी घोरपड्यानें शहाजीस पकडल्यावर, त्यास मुस्तफाखानाकडे नेऊन हजर केलें; व मुस्तफाखानानें योग्य तो बंदोबस्तानें त्याची लागलीच विजापूर येथें महंमद अदिलशहाकडे रवानगी करून दिली.

यातांमध्ये युद्ध होऊन घोरपड्यानें शहाजीस वार करून पकडलें, असा तंजावरच्या शिलालेखांत उल्लेख आहे. परंतु बखरीमध्ये शहाजीचा मुक्काम तंजावरजवळ जिरावाडी येथें असतां बाजी घोरपड्यानें त्यास आपल्या घरीं मेजवानीस बोलावून दग्यानें त्याचे पाय धरून त्याला कैद केलें, असा उल्लेख आहे.

फारशी तवारिखींतही या बाबतींत उल्लेख आढळतो; तो खालीलप्रमाणें:—

इ० सन १६४७मध्ये, विजापूरकर सरदार मुस्तफाखान यानें कर्नाटक प्रांतांतील प्रसिद्ध व बळकट असा दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांतील, कृष्णागिरी (किस्नागिरी) (Kistnagiri) येथून समुद्रकिनाऱ्याला जाणाऱ्या सडकेवर त्रिवेंद्रम येथून अजमासें अठरा मैलांवर असलेला जिजीचा किल्ला व सर्व दक्षिण भाग हस्तगत करून घेतला; (ता० १७ दिजंबर इ० सन १६४९). त्या वेळीं अदिलशहाच्या हुकमाप्रमाणें मुस्तफाखानानें बाजी घोरपडे यांस शहाजीस पकडण्यास सांगितलें; त्याप्रमाणें घोरपड्यानें शहाजीस दग्यानें न पकडतां छापा घालून पकडलें, असा किर्येक ठिकाणीं उल्लेख आहे; पण तो छापाच मुळीं दग्याचा होता, असें “ बसातीन-ई सलतीन ” या अदिलशाही राज्याच्या फारशी तवारिखींत (पान ३०९-३११ पहा) लिहिलें आहे; यासंबंधीं जहूर जहूरी याने आपल्या “ महंमदनामा ” या तवारिखींत असें लिहिलें आहे कीं, (पान ३७१-३७२ पहा) जिजी येथील वेढा व युद्धप्रसंग पुष्कळ दिवस चालू राहिला; तेव्हां शहाजीनें मुस्तफाखान यांस अशी विनंती केली कीं, “ माझे सैन्य या सततच्या युद्धप्रसंगांमुळें थकून गेलें आहे; तरी सैन्याला विश्रांती देण्याकरितां मला माझ्या प्रदेशांत

शहाजां बिजापूर येथें येऊन पोचल्यानंतर अदिलशहानें त्यास फर्माविलें कीं, “ तुमच्या मुलानें बंडाळी माजविली असून त्यांत तुमचेही अंग आहे; तरी त्याचा बंदोबस्त तुम्ही ताबडतोब करावा. ” त्यावर शहाजीनें अदिल-शहास विनंती केली की, “ मुलगा आमच्या काढ्यांत नाहीं. मी माझ्या

तंजावरकडे जाण्याची परवानगी मिळावी. ” परंतु, “ तुमच्या जाण्यानें वेढ्याच्या काऱ्यांत व्यत्यय येईल ” असें खानानें शहाजीस सांगून त्यास परत जाण्यास परवानगी दिली नाहीं; त्यावर शहाजीनें खानास उलट असें कळविलें कीं, “ छावणीत धारण अतीशय महाग झाली आहे; त्यामुळे माझ्या सैन्याची उपासमार होत आहे; व ही उपासमार, व हे युद्धाचे कष्ट चापुढें सोशीत राहण्यास माझे सैन्य अगदींच असमर्थ आहे; आणि अशा स्थितीत आपण मला जाण्याची परवानगी दिली नाहीं तरां मी जाणार, हें निश्चित आहे. ” तेव्हां शहाजीच्या मनांत दगा आहे व तो आपणाशीं युद्ध करील अशी खानाची खात्री झाली. त्यानें शहाजीस मोठ्या युक्तानें पकडलें; व त्याची सर्व मालमिळकत सरकारांत जप्त केली.

वरील महमुदनाभ्यांत दिलेल्या हकीकतीविषयीं अधीक माहिती बसातीन— ई—सलातीन या अर्ताशय विश्वसनीय तवारिखींत दिलेली आहे. ती अशी कीं:—शहाजीनें मुस्तफाखानाच्या हुकुमाचा अनादर करून तो खानाचा प्रतिकार करूं लागला तेव्हां खानानें त्यास कैद करण्याचें ठरविलें; व एक दिवस बाजी घोरपडे व यशवंतराव आसदखानी या उभयतांना अगदीं पहाटेसच आपल्या सैन्यासह शहाजीच्या तळावर त्यास कैद करण्याकरितां पाठविलें; त्या वेळीं शहाजी निजलेला होता; परंतु हे उभयतां सरदार तेथें आल्यावर शहाजीस जागें करून त्यास ही हकीकत सांगण्यांत आली; तेव्हां आपणा-चर हा अचानक घाला आला असें पाहून, घाबरून, शहाजी जिव्याच्या भीतीनें एकटाच घोड्यावर स्वार होऊन पळाला; तेव्हां बाजी घोरपडे यानें त्याचा पाठलाग करून त्यास पकडून मुस्तफाखानासमोर आणून उभें केलें; व खानानें त्यास प्रतिबंधांत ठेविलें. त्याचें तीन हजार सैन्य उधळून लाविलें; व त्याचा सर्व तळ लुटला. ही हकीकत अदिलशहास कळल्यावर, त्यानें

पहिल्या बायकोचा व तिच्या ह्या मुलाचा (शिवाजीचा) कधीच त्याग करून दुसरें लग्न केलें भाडे; त्यामुळें त्यांचा आमचा आज पुष्कळ वर्षे कोणत्याही प्रकारचा तिळमात्रही संबंध नाही. तो सरकारचा गुन्हेगार असल्याने त्याचा आपणांस योग्य वाटेल त्याप्रमाणें बंदोबस्त करावा. आपण आढ येत नाही. ” त्यानंतर शहाजीस देहांत शासन करावें की काय, याबद्दल दरबारांत बरीच वाटाघाट होऊन शहाजीचा प्राणनाश न करितां, “ शहाजीनें जर अमूक दिवसांत शिवाजीचा बंदोबस्त केला नाही, व शिवाजी आम्हास शरण येईल अशी व्यवस्था केली नाही तर त्यास भिर्तीत चिणून ठार मारण्यांत येईल ” अशी धमकी देण्यांत आली. भिर्तीत दगडाचा एक कोनाडा करून त्यांत बसण्यापुरती जागा ठेवून, तीत शहाजीस बसवून एक चिरा मात्र लावावयाचा बाकी ठेवण्यांत आला. या कोनाड्यांतून दिवसांतून एक दोन वेळां बाहेर काढून, शहाजीस थोडा वेळ उघडी हवा मिळाल्यावर पुन्हां त्या कोनाड्यांत ठेवावयाचें, असा नित्यक्रम सुरू झाला; आणि या अत्यंत खडतर, कष्टदायक व दुर्धर स्थितीतच त्याला आपल्या आयुष्याचा पुढालं कांहीं काळ कंठीत राहणें प्राप्त झालें.

शहाजी वरील या प्राणांत प्रसंगाची बातमी संभाजी व शिवाजी या उभयतांना मिळाल्याबरोबर त्यांनीं दोन्हीकडून अदिलशहास जोराचा शह देण्याला सुरुवात केली; संभाजीनें आपला सर्व फौजफाटा व जंगी तोफखाना

शहाजीस विजापूर येथे आणण्याकरितां, आपला सरदार अफझलखान यांस रवाना केले; व त्याची सर्व मालमिळकत जप्त करण्याकरितां एका खोज्याचीही त्याच्याच बरोबर रवानगी केली; (इ० सन १६४८ नोव्हेंबर). त्यानंतर अफझलखानाने शहाजीस बेड्या घातलेल्या स्थितीत विजापूर येथे आणिलें.

यावरून शहाजीस पकडण्यास जरी बाजी घोरपडे व यशवंतराव आसदखानी हे दोन सरदार त्याच्या तळावर गेले होते तरी फक्त बाजी घोरपडधानेच शहाजीचा पाठलाग करून पकडलें, म्हणजे बाजी घोरपडधानेच शहाजीवर हा प्रसंग आणिला, व शहाजी दग्यानेच पकडला गेला, ह्या गोष्टी उघड होतात.

घेऊन मुस्तफाखानाच्या ताब्यांतील प्रदेश सारखा हिराण करण्यास सुरुवात केली; फरादखानाचा पराभव करून त्याला पळवून लाविलें, आणि मुस्तफाखानासही तो आटोपेनासा झाला; पण एवढ्यानेच मुस्तफाखानाच्या मागील पीडा संपली असे नाही; संभाजीचें उदाहरण पाहून अदिलशहाचा उभा दावेदार असलेला चित्रकल येथील नायक बिच्चकती भरमा यानें हीच संधी साधून अदिलशहाविरुद्ध मोठ्या जोराची उठावणी केली; चित्रकलकर भरमा हा मोठा शूर योद्धा होता; पराक्रमी सेनानायक होता; कर्नाटकातील एक अत्यंत संपत्तिमान संस्थानिक होता; त्याची लष्करीशाक्त दांडगी होती; त्याच्या सैन्याची साऱ्या कर्नाटकांत “ कजाख ” म्हणून ख्याती होती; “मूर्तिमंत काळ ” म्हणून प्रख्याती होती. अदिलशाही सैन्यास तर त्यानें केव्हांच खाऊन टाकिलें असतें; पण निव्वळ शहाजीचा दरार, कर्तवगारी, पराक्रम, व लष्करी बळ यांना दबूनच शहाजी कर्नाटकांत होता तोपर्यंत भरमा आदिलशहाविरुद्ध कोणताही गडबड न करितां स्वस्थ राहिला होता; तो इतका श्रीमान होता, की त्याच्या तरवारीचें म्यान सोन्याचें होतें, व त्याच्या स्वारांच्या तरवारीचीं म्यानें रुप्याचीं होती; तो तीन हजार घोडे-स्वारांचा मालक होता; आणि या घोडेदळाशिवाय त्याच्या संग्रही तीन हजार जबरदस्त पायदळ होतें. असा हा अदिलशहाचा एक कष्ट दुष्मन असलेला जबरदस्त प्रतिस्पर्धी, कर्नाटकांतील शहाजीचें दडपण नाहीसे झाल्याबरोबर आदिलशहावर उलटला; एकाद्या जंगी तुफानाप्रमाणें आदिलशाही सैन्यावर कोसळला. त्यानें विजापूरकरांच्या प्रदेशांत लूटमार करून मनस्वी धुमाकूळ उठविला, व थेट विजापूरपर्यंत चाल करून येऊन खुद्द विजापूरची पेंठही त्यानें लुटून फस्त केली. थोडक्यांत म्हणजे संभाजी व भरमा यांच्या बंडाळीमुळे सर्व कर्नाटकभर पुन्हां दंगेघोषे सुरू झाले. आदिलशाही अंमल बहुतेक उठल्यासारखा झाला. शहाजीला पकडल्यानें, गांधील माशांचें मोहोळ उठल्याचा अनुभव महंमदशहास व आदिलशाही दरबारास पूर्णपणें येऊन चुकला; व याच वेळीं इकडे शिवाजीनेंही तशीच घामधूम उडविल्यामुळे भरोत भर पडून महंमदशहा व त्याचा दरबार अत्यंत चिंतामग्न होऊन गेला.

शहाजीच्या जिवावर बेतल्याचें शिवाजीस कळतांच पुढें काय करावें या-

बहल त्याला मोठाच विचार उत्पन्न झाला. त्याला स्वतःलाही प्रारंभी आदिलशहानें विजापूर येथें बोलाविलें होतें, आणि खुद्द शहाजीकडूनही त्यास विजापूर येथें निघून येण्याबद्दल पत्र पाठविलें होतें. परंतु माता जिजाबाई व पति जिजाबाई, व इतर मंडळींनीं त्यास विजापूर येथें जाण्याची सल्ला दिली नाहीं म्हणून त्यानें तो बेत टाळला; मोंगल बादशहा शहाजहान यांजकडे वकौल पाठवून, व त्याच्यामार्फत, “ आपण बाद-शाही नौकरी करण्यास तयार आहों ” असें बादशहास, व त्याचा दक्षिण प्रांताचा सुभेदार असलेला मुलगा शहाजादा मुरादबक्ष यांस कळवून तिकडे संधान बांधिलें; व आदिलशाही प्रदेशांत धुमाकूळ माजविण्यास सुरवात केली. तेव्हां महंमदशहानें बल्लाळ बेडर, फत्तेखान व मुसेखान या तीन सरदारांना शिवाजीवर रवाना केलें. या वेळीं शिवाजी पुरंदरच्या किल्ल्यांत होता. त्यामुळे हा किल्ला हस्तगत करून घेण्याची कामगिरी फत्तेखान व मुसेखान या उभयतांनीं आपणाकडे घेतली, व बल्लाळ बेडराकडे, पुरंदरपासून तीन कोस परीकडे असलेला शिरवळचा किल्ला हस्तगत करण्याची कामगिरी सोंपविली. त्याप्रमाणें बेडरानें येऊन शिरवळचे ठाणें काबीज केलें. या वेळीं शिवाजीचा सरदार भीवराव हा शिरवळच्या आसपास होता; त्यानें शिरवळच्या ठाण्याचें योग्यप्रकारें संरक्षण न करितां तो शिवाजीकडे परत आला; परंतु हें त्याचें वर्तन शिवाजीस पसंत पडलें नाहीं; त्यानें भीवरावास आल्या पावलांनें परतून शिरवळचे ठाणें पुन्हां हस्तगत करून घेण्याचा हुकूम दिला. त्याप्रमाणें भीवरावानें तिकडे जाऊन मोठ्या त्वेषानें हल्ला चढवून शिरवळचा किल्ला हस्तगत केला; त्या वेळीं उडालेल्या चकमकींत बल्लाळ बेडर ठार झाला, व त्याच्या उरलेल्या सैन्याची पूर्णपणें पांगापांग उडाली. इकडे फत्तेखान व मुसेखान यांनीं पुरंदरवर हल्ला चढविला; पण तो शिवाजीनें परतून लाविला; तेव्हां इरेस चढून संघी साधून त्या उभयतांनीं पुन्हा निकराचा हल्ला चढवून ते थेट किल्ल्याच्या दरवाजाशीं येऊन भिडले; तेव्हां ह्या ऐन आणिबाणांच्या प्रसंगी शिवाजी आपल्या कांहीं निवडक सैन्यासह किल्ल्याच्या बाहेर पडून शत्रूसैन्यावर मोठ्या निकरानें तुटून पडला; व त्या सैन्यास त्यानें तेथून पिटाळून लाविलें. त्या खणाखणींत मुसेखान प्राणास मुकला, व

फतेखान व अदिलशाही सैन्य तेथून जीव घेऊन पळाले. अशा रीतीने तिकडे कर्नाटकांत संभाजी व भरमा व इकडे पुणे प्रांतांत शिवाजी यांनी आदिल-शहाचा पूर्ण बोजवारा उडवून दिल्यामुळे तो अतांशय गांगरून गेला; इतक्यांतच, “ शिवाजीने शहाजहान बादशहाशी संधान बांधिले; त्यांत तो यशस्वी झाला, व बादशहाची मदत घेऊन तो अदिलशाही प्रदेशावर स्वारी करणार आहे, ” अशी महंमद आदिलशहास बातमी समजली; त्यामुळे तर त्याचे घाबेच दणाणले; व या प्राणसंकटांतून सुरक्षितपणे कसे मुक्त व्हावे, या विवंचनेत तो पूर्णपणे मग्न होऊन गेला.

ह्या वेळी दिल्ली येथे बादशहा शहाजहान हा राज्य करीत असून निजामशाही राज्याच्या वांटणीत मोंगल बादशाहीच्या अमलाखाली जो प्रदेश आला, त्यावर “ दक्षिण प्रांताचा सुभेदार ” म्हणून बादशाहाने आपला मुलगा सुरादवक्ष याची नेमणूक केली होती. ह्या बादशाही प्रदेशाचा बंदोबस्त आदिलशाही प्रदेशाच्या मानाने पुष्कळच चांगला होता; आणि मोंगल बादशहा व विजापूरकर आदिलशाहा या उभयतां सत्ताधाऱ्यांशी एकदम वैरभाव सुरू केल्यास आपला निभाव लागणार नाहीं, हें शिवाजी पूर्णपणे जाणून होता; म्हणून जरी त्याने आदिलशाही प्रदेशास पुष्कळ उपद्रव दिला होता, व त्या राज्यांतील कांहीं प्रदेशही हस्तगत करून घेतला होता तरी मोंगली प्रदेशास त्याने यत्किंचितही उपद्रव दिला नव्हता. त्यामुळे मोंगली बादशाहीशी त्याचा तिळमात्रही वैरभाव उत्पन्न झाला नव्हता. शिवाय दक्षिणेतील मुसलमानी राज्ये नष्ट करण्याचा शहाजहान याचा निश्चय ठरून चुकला होता; त्यामुळे आदिलशाही राज्याविरुद्ध शिवाजीने माजविलेल्या जोराच्या बंडाळीमुळे, शहाजहान यांस वाईट न वाटता उलट समाधानच वाटत होते. ही राजकीय परिस्थिती शिवाजीच्या पूर्णपणे ध्यानांत होती. म्हणून त्याने शहाजहान बादशहाकडे दादोजी कोंडदेवाच्या काळांतील जुना कारकून रघुनाथपंत यांस वकील म्हणून पाठविले; व “ आपण बादशाही नौकरीत येण्यास तयार आहो ” असे त्याच्या मार्फत शहाजहान यांस कळविले. शहाजहान यानेही शिवाजीची विनंती तात्काळ मान्य केली. शहाजीस आपल्या नौकरीत ठेवून शिवाजीस पांच हजार मनसब देण्याचे त्याने अभिवचन दिले; आणि शहाजीस बंधमुक्त करण्या-

विषयीही त्याने तात्काळ आदिलशहास पत्र पाठविले. त्यावेळी दक्षिण प्रांताचा सुभेदार शहाजादा मुरदबश याच्याकडून शहाजी व शिवाजी या उभयतांना ता० ३० नोव्हेंबर इ० सन १६४९ ची दोन निरनिराळीं पत्रे आली; त्यापैकी शहाजीस पाठविलेले पत्र (राजवाडे, म. इ. सा. खंड ८ लेखांक ३ पहा.) खाली लिहिल्याप्रमाणे आहे तें:—

“ उमरावी सरदारीच्या योग्यतेचे, शूर, पराक्रमा, दौलतीचे उत्तम अभीष्टवितक, राजनिष्ठ शिरोमणी, महत्कृपेस पात्र, शहाजी भोंसले यांणी बादशाही कृपेस आपला सत्कार जाणोन समजावें कीं, तुमचें पुत्र शिवाजी याणी अर्जनास्त हुजूर येण्याविशीं पाठविली, ती पाहून कृपेसकारण जाले. पेशजीच्या गोष्टी मनांत न आणितां निजामशाही जगविण्याच्या प्रयत्नांत मोगली सैन्याशीं शहाजीनें जे युद्धप्रसंग केले, ते मनांत न आणितां—तुमची मोकळीक करण्याविषयी लिहिले आहे. त्यास हल्लीं आम्ही दिल्लीकडे जात आहों. तुम्हांस खुष खबर देतो कीं, तुम्ही सर्व प्रकारें खातरजमा ठेवावी, जे, आम्ही हुजूर पावलियावरी—म्हणजे आम्ही दिल्ली येथे जाऊन शहाजहान बादशाहाची भेट घेतल्यावर—तुमचे मजकुराविषयी अर्ज करून बंदोबस्त करून देऊं. परंतु तुम्ही आपला एक वकील इतबारी (विश्वासू) यावा; म्हणजे त्यास मागमें फमान कौलाचें, चिरंजिव संभाजी वगैरे सरकार कृपेस पात्र होऊन पेशजांप्रमाणें मनसबा, व नूतन सरफराज पावतील. इकडील स्नेहांत व इकडील लक्षांत वागणें हें सर्व आपलें मनोरथ पूर्ण करून घेण्यास कारण आहे. म्हणोन तसे वागोन खातरजमा ठेवावी. आणि तुम्हाकरितां पोषाख पाठविला हा घेऊन आपणांवर पूर्ण लोभ आहे, असें मनांत आणावें. छ ५ माहे जिल्हेज, सन २३ जुलूस, सन १०५९ हिजरी. ”

बादशाहा शहाजहान यांजकडून, शहाजीस सोडून देण्याविषयी अदिल-शहास हुकूमवजा पत्र आल्यानंतर, शहाजीस अणाय करण्याची अथवा त्या पत्नाचा अनानंद करण्याची, त्यास हिंमत झाली नाही; बादशाही पत्राचा अग्वे करण्याची महंमद अदिलशहास छाती झाली नाही. शिवाजीनें दिलेला शहाजहानचा शह असा जोरदार व बलवान् होता कीं, त्याला शहाजीस धड सोडिताही येईना, अथवा त्याला प्रतिबंधांत ठेवून मोगल

बादशहाशीं शत्रुत्व संपादन करून घेण्याचा मार्गही स्वोकारतां येईना ! निजामशाहीवर आलेली मोगलाची घाड महंमद अदिलशहा विसरला नव्हता; शहाजहाननें निजामशाही राज्य नामशेष करण्याकरितां केवढा अट्टहास केला व तें राज्य नष्ट केल्यावरच तो कसा शांत झाला, हें त्याच्या आठवणीत होतें; तो शहाजहानचा मांडलीक म्हणवीत होता; त्याला अतीशय भीत होता; आणि शहाजीमुळे शहाजहानशी वैर उत्पन्न केल्यास तो आपली व आपल्या राज्याची पाळेमुळे खणून काढील, अशी अदिलशहास पूर्ण खात्री होती; शिवाय तो भोळा व शांत वृत्तीचा असून त्याची प्रकृतिही पुढें सारखी नादुरुस्त राहिल्यानें त्याच्यातील हिंमत व तडफ पार नाहीशी झाली होती. आणि दरबारांतही शहाजीच्या पक्षाची भंडळी असून ती त्याच्या मुक्तेबद्दल खटपट करित होती. इतक्यांतच ज्याच्या बळावर महंमदशहा उडथा मारीत होता, तो शहाचा बदसल्लागार सरदार मुस्तफाखन हा एकाएकी मृत्यू पावला; पण शहाजीविषयी त्याच्या मनांत इतका उभा दावा होता कीं, मरतांमरतांही “ शहाजीवर चांगली नजर ठेवा; ” असें सांगून त्यानें प्राण सोडिला (इ० सन १६४८). मुस्तफाखान मेल्यामुळे तर अदिलशहा अगदींच निराधार झाला. शहाजीशीं नरम गोष्टी बोलूं लागला; “ तुमच्याकडे कांहीही अपराध नाही; तुम्हाला पकडण्याचा मी मुस्तफाखानाला हुकूम दिला नव्हता; फक्त दरबारीं एकदां येऊन जा एवढाच काय तो निरोप तुम्हास पोहोचविण्यास मुस्तफाखानास सांगितलें होतें; परंतु त्यानें बेवकूबपणानें तुम्हास अटक केली; आतां दिलसफा करून व झाल्या गोष्टी विसरून जा; मी आपणास कर्नाटकमध्ये परत जाण्याची परवानगी देतो. आपण उभयतां पुत्रांना आंवरून घरा, व आपल्या जहागिरीवर सुखरूप अंमल करा.” अशा गोड, मऊ, व नरम भाषा महंमदशहा वापरूं लागला, व त्यानें शहाजीस बंधमुक्त करून कर्नाटकमध्ये परत जाण्याची परवानगी दिली.

+या वेळीं आदिलशानें त्याची सक्त कैद कमी करून त्यास जाभिनावर खुलें केलें; परंतु कर्नाटकमध्ये परत जाण्याची परवानगी न देतां त्यास विजापूर येथेंच आपल्या नजरेखाली ठेविलें; त्या ठिकाणीं तो इ०सन १६४९ते इ०सन १६५२

(३० सन १६४९). त्या वेळीं अदिलशहानें त्यास तीन अटी घातल्या त्याः—(१) संभाजी अदिलशहाही प्रदेशांत पुन्हां घामधूम करणार नाही, अशी तजवीज करावी. (२) शिवाजीनें ह्या वेळेपर्यंत जो अदिलशहाही प्रदेश हस्तगत करून घेतला असेल तो त्याच्याकडून आम्हांस परत देववावा; व (३) चित्रकलकर नायक बच्चकती भरमा याचा पूर्णपणे बंदोबस्त करावा. यांपैकीं पहिलें व तिसरें कलम शहाजीनें मान्य केलें; व दुसऱ्या कलमासंबंधीं पूर्वीप्रमाणेंच ह्या वेळींही त्यानें शहास असें स्पष्ट सांगितलें कीं, “ शिवाजी हा माझ्या कक्षांत नाही, व तो माझें ऐकेल किंवा न ऐकेल याचीही मला खात्री देतां येत नाही. ” अर्थांत दुसऱ्या कलमासंबंधानें जिम्मा घेण्याचें शहाजीनें पतकरलें नाहीं; तथापि महंमदशहानें या बाबतींत शिवाजीशीं शिष्टाई करून खटपट करण्याची कामगिरी पुढें शहाजीवर लादलीच; नंतर शहाजी कर्नाटकमध्ये परत गेला; त्यानें संभाजीस लागलीच थोपवून घरिलें, व चित्रकलकर भरमा यांस नामशेष करण्याच्या उद्योगास त्यानें लागलीच प्रारंभ केला.

शहाजी हा या प्राणसंकटांतून मुक्त होऊन कर्नाटकप्रांती सुरक्षित पोहोंचला, हें ऐकून शिवाजीस अत्यानंद झाला; परंतु अदिलशहानें घातलेल्या तीन अटीपैकीं पहिलें कलम शहाजीनें मान्य करून व दुसऱ्या कलमाच्या बाबतींत शिष्टाई करण्याचें मान्य करून—म्हणजे या दोन मानहानीकारक अटी पत्करून शहाजीनें आपली मुक्तता करून घेतली, याबद्दल शिवाजीस फार वाईट वाटलें; आणि वास्तविक पाहतां संभाजीनें फरादखानाचा पराभव करून व आपण मुसेखान, फत्तेखान व बल्लाळ बेडर यांना धुळीस मिळवून, व अदिलशहाला, शिवाय मोंगल बादशहाकडूनही शह देववून शहाजीच्या मुक्ततेसंबंधाची तजवीज केली असूनही महंमद अदिलशहाच्या उपरीनिर्दिष्ट

पर्यंत अजमासें चार वर्षे होता; त्यानंतर ३० सन १६५३च्या प्रारंभी आदिलशहानें त्यास कर्नाटकमध्ये जाण्याची परवानगी दिली, व शहाजीची सुटका महंमदशहानें सन १६४९ मध्ये, (शक १५७१ जेष्ठ शुद्ध पौर्णिमा) विजापूर येथें न करतां कोंडाणा ऊर्फ सिंहागड येथें आणून केली, असाही उल्लेख आढळतो.

दोन्ही अटी मान्य केल्यासारखें करून आपली सुटका करून घेतली. याबद्दल शिवाजीस अतीशय राग आला; X त्याला शहाजीची ही धरसोड व तज्जन्म मानहानी बिलकूल पसंत पडली नाही; तथापि तो पितृभक्त असल्याने त्याने वडिलांस (शहाजीस) एक शब्दानेही दुखविलें नाही; परंतु शहाजीचें घोरण कसें चुकलें याचें मनन करून त्या चुका आपल्या हातून घडूं नयेत म्हणून शिवाजीनें पूर्ण खबरदारी घेतली; व तीच त्याच्या स्वतंत्र स्वराज्य संस्थापनेच्या कार्याला पुष्कळ वेळां प्रमुखत्वानें मार्गदर्शक ठरली.

X परमानंद कवीकृत “ शिवभारत ” या काव्यग्रंथाच्या सोळाव्या अध्यायांत, (इतिहास मंजरी, भाग १ पहा.) असें वर्णन केलेलें आहे की, शके १५७१ मध्ये, शहाजांस कैदेतून सोडतांना विजापूर दरबारानें (१) संभाजीनें बेंगळ सोडावें, आणि (२) शिवाजीनें सिंहगड सोडावा, अशा दोन मानहानीकारक अटी घातल्या; व त्या शहाजीनें मान्य करून प्रतिबंधांतून आपली मुक्तता करून घेतली; वास्तविक पाहतां संभाजीनें फरादखानाचा पराभव करून, व शिवाजीनें मुसेखान व फत्तेखान यांना धुळांस मिळवून, (व अदिलशहास मोगली बादशाही शह देऊन) शहाजीच्या मुक्तेची तजवीज केली होती; परंतु महंमद अदिलशहाच्या उपरोनिर्दिष्ट दोन्हीही आपमानकारक अटी शहाजीनें मान्य करून आपली सुटका करून घेतली; हे ऐकून शिवाजीस अतीशय राग आला, व त्यानें आपल्या वडिलांचें घोरण कसें चुकत आहे, वडिलांनीं मुसलमानी राज्यकर्त्यांची नौकरी इमानें इतबारें केली, आपला सर्व जन्म त्यांच्या सेवेत घालविला, तरी त्यांच्या हातून म्हणण्याजोगी महत्वाची कामगिरी झाली नाही, उलट दुटप्पी वर्तनामुळे त्यांच्यावर कैदेचा मात्र प्रसंग आला, तेव्हां यवनांच्या नौकरीत महत्त्व प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न किती व्यर्थ आहे, यासंबंधी आपले विचार आपला वृद्ध मुत्सद्दि सोनाजी गंडित (सोनोपंत डबीर) यांजवळ बोलून दाखविले, व विजापूरकरावर स्वारी करण्याचा निश्चय केला; त्यावेळीं सोनाजीपंतांनीं खरी राजनीति कोणती हे सांगून त्याचा राग शांत केला; यासंबंधी तंजाउरचा शिलालेख पृष्ठ २४ (बृहदीश्वर शिलालेख) मधील उतारा, व इतर विवेचन पुढें चवथ्या परिच्छेदांत “ शहाजीची योग्यता ” या सदराखाली केलेलें आहे.

शहाजीचे इ० सन १६३७च्या पुढील चरित्र जुळविण्याची साधने फारशी उपलब्ध नाहीत; तथापि जी थोडाशी उपलब्ध आहेत, त्यावरून सुद्धा शहाजाचे कर्तृत्व सहज सिद्ध होत आहे. “शहाजी हा विजापूरकरांच्या चौकरांत शिरल्यानंतर, (भा. इ. सं. मंडळ; त्रैमासिक; अंक पहिला; मालोजी व शहाजी हारा. खरेशास्त्री यांचा निबंध पहा.) पहिल्या तीन चार वर्षांत शहाजीच्या मनोवृत्तांत जो क्षोभ उत्पन्न झाला त्यांतच शिवाजीच्या राज्यस्थापनेचे बाज आहे. राज्यसंस्थापकाच्या पदवीस पोचलेल्या शहाजीस हे परमुलखांत सेवावृत्तांचे लाजिरवाणे जिणे पतकरणे कशामुळे प्राप्त झाले ? मोगलांच्या नांवाने तो जळत होताच; पण विजापूरकरांनी आयत्या वेळी आपणांस दगा देऊन स्वतःचा स्वार्थ स धून घेतला, याबद्दल त्याचे मन फार दुखाचले होते. “महंमद अदिलशहाने विश्वासघात करून माझे राज्य बुडविले, आणि जहागीर दिल्याचा उपकार दाखवून मला इह्पारीची शिक्षा भोगावयास लाविले; ज्यांच्या मांडास मांडा लावून बसण्याचा योग्यता आपण संपादन केला होती, त्यांचीच अतां ताबेदारां सोसवी, चाकरी करावी, मर्जी घरावी, असे दिवस आपणांस प्राप्त झाले ! आणि इतके असून याबद्दल तोंडांतून अक्षरहा काढण्याची सोय नाही, हा गुपित मारा निमूटपणे यावज्जीव सोसलाच पाहिजे,” असे विचार उद्भवून त्याच्या मनास फार खेद वाटे ! “ज्यांनी हे सर्व केले, त्या शत्रूंवर अगर हितशत्रूंवर सूड उगविण्याच्या संधी आतां माझ्या आयुष्यांतून निघून गेल्या. तर मग या अपमानाचे परिमार्जन कुणी करवे ? हे उसने कोणी फेडावे ? असे जेव्हां जेव्हां त्याच्या मनांत येई तेव्हां तेव्हां शिवाजीची आठ वर्षांची छोटी मूर्ती त्याच्यासमोर उभी राही ! करील तर हे सर्व माझा शिवाजीच करील असे त्यास वारंवार वाटे. हा त्याचा अंदाज पुढे किती पूर्णपणे खरा ठरला ! शहाजी हा पराक्रमा कारस्थानी पुरुष—हा राज्यक्रांती करणारा चळवळ्या—दक्षिणेत राहून दिला तर आपली राज्ये नांदू देणार नाही, असे म नून दिल्लीचा शहाजहान विजापूरचा महंमद यांनी शहाजीस कर्नाटकांत डावून घातले, व पुन्हां त्यान दक्षिणेत येऊं नये असा बंदोबस्त केला. पण पुढे लवकरच बापाहून सुद्धा पराक्रमाने अर्धाक देदीप्यमान शिवाजी आपल्या राज्यांवर एकाहून एक भयंकर

तडाके लगावील हें मोगल व विजापूरकर या दोघांच्याही स्पर्धांत सुद्धा त्या वेळीं आले नाही. ”

“ शिवाजीने स्वतंत्र राहून निराळें राज्य करावें, ही कल्पना शहाजीला सुचली खरी, पण तो अशा बिकट परिस्थितींत सांपडला होता की, तीं अमलांत आणिताना फार सावधपणानें वागणें त्यास प्राप्त होतें. शिवाजीचा जन्म झाल्यादिवसापासून शहाजीचा सर्व काळ लढायांच्या घमघुमीत गेल्यामुळे मुलाचा सहवास त्याला फारच थोडा लाभला होता. मुलगा मोठा होऊं लागला तबतशी त्याची चालचर्या पाहून आपला बेत पक्का करणें त्यास जरूर होतें. त्यासाठी त्यानें सन १६३८/३९त व पुढें १५२९त शिवाजीस आपणांकडे बोलावून जवळ ठेवून घेऊन परीक्षा पाहिली. त्यांत उदयोन्मुख अपूर्व तेज त्याच्या चांगलेच दृष्टोत्तास आले. मग त्यानें आपल्या कारभारी मंडळाशीं खलबत करून पुढें योजिलेला बेत पार पाडण्यासाठी एवढापासून एक एक पाऊल घीरे घीरे कसें टाकावयाचें हा निश्चय ठरविला. नंतर जिजाऊ आपणांस आवडत नाही, शिवाजी आपल्या मर्जाबाहेर वागणार, सबब जवळ ठेवण्याच्या सोयीचा नाही, असें खेपेंच निमित्त ठेवून त्या दोघांसही आपणांपसून दूर पुण्यास ठेवण्याची मसलत योजिली; आणि त्यांस विश्वासू दिवाण दादोजा कोंडदेव याजबरोबर पुण्यास रहावयास पाठविलें, आणि त्याबरोबरच आपले कारभारीमंडळही कोणत्याना कोणत्या तरी निमित्तानें तिथडे रवाना केलें. ”

“ यावर कोणी अशा शंका घेईल की, शिवाजीनें स्वराज्याची स्थापना केली, ती शहाजीच्याच प्रेरणेकरून केली, असें तुम्ही सांगतां, पण बखरीत किंवा तवारीखांत याबद्दल उल्लेख नाही. अथवा त्या अभिप्रायाचा शहाजीचा लेखही कोठें मिळालेला नाही. मग तुम्ही म्हणतां हें खरें कशावरून ? या शंकेला उत्तर एवढेंच की, शहाजी मोगलाचा प्रतिद्वंद्वी होता, तोंपर्यंत तवारीख-वाल्यांनीं त्याचा थोडा बहुत परामर्ष घेतला. बाकी गोष्टीबद्दल खोल पाण्यांत शिरून शोध घेण्याचें या तिन्हाहतांना काय कारण ? बखरी लिहिणारांनीं या बद्दल कांहीं लिहावयाचें, पण त्याची शहाजीबद्दलची माहिती किती कोती व अव्यवस्थित आहे, हें पूर्वीं सुचविलेंच आहे. आतां शहाजांच्या लेखाविषयीं

पाहिलें तर ज्यांच्या ताबेदारींत त्याला रहावयाचें, त्यांच्याच राज्यावर तूं घाले घालीत जा, असें तो शिवाजीला पत्र लिहून कळवील ? असली धोक्याची व गूढ कारस्थानें हे मुळीं पांढऱ्यावर काळें करण्याचे विषयच नव्हत. अत्यंत विश्वासू माणसाबरोबर निरोपानिरोपी या गोष्टी चालावयाच्या. तेव्हां या बाबतींत शहाजीच्या लेखाची अपेक्षा करणें वेडेपणाचें होय.”

“ पण एवढ्यावरून आम्हां म्हणतो, याला कांहीं आधार नाही असें मात्र कोणी समजू नये. आमचें विधान सिद्ध करण्यास वाचकांची खात्री होण्या जोगें पुष्कळ मुद्दे आम्हांस दाखवितां येतील. ते मुद्दे असेः—जिजाऊ व शिवाजी यांजबरोबर शहाजीनें दादोजी कोंडदेवास जहागीर सांभाळण्याकरितां पुण्यास पाठविलें, हें योग्यच झालें; पण यांबरोबर शामराव निळकंठ पेशवे, बाळकृष्णतं मुजुमदार, सोनोपंत डवीर, व रघुनाथ बळ्हाळ सबनीस हे चार इसम जे शहाजीनें पुण्यास पाठविले, तें कशाकरितां ? जिथें गादीची जागा असते, जिथें राज्याचा कारभार चालतो, तेथें पेशवे, मुजुमदार, डवीर, सबनीस इत्यादि अधिकारी लागतान. पुणें परगण्याचा शेंपन्नास खेड्यांचा कारभार आंवरायला दादाजीसारखा महालकरी बसस होता. त्याला पेशवे, मुजुमदार कशाला पाहिजेत. शहाजीच्या अनेक संकटकाळीं उपयोगी पडलेले मुलकी व लष्करी कामांतले वाकबगार, शत्रूचे किल्ले व ठाणीं फितुरानें किंवा हल्ल्यानें घेण्यांत तरबेज असलेले, असे हे मलिकंबरच्या वेळेपासूनचे शहाजीचे विश्वासू कारभारी यांनीं पुण्यास राहून काय करावयाचें होतें ? जिथें शेतांभातीं करावयाची असते तिथें हत्ती कशाकरितां लागतात ? हे कारभारी लोक पुण्यास नेहमीं राहण्याकरितां पाठविण्यांत राज्यस्थापनेखेरीज शहाजांचा दुसरा कांहीं हेतु दिसत नाही. ”

“ शिवाजां दहा वर्षांचा होता, त्यावेळचा म्हणजे इ० सन १६४० तला त्याचा शिक्षा आहे तो असाः—

॥ प्रतिपश्चंद्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता ॥

॥ शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भाति यशस्विनी* ॥

* अर्थः—प्रतिषदेच्या चंद्ररेखेप्रमाणें वाढत जाणारी, व सर्व जगाला वंद्य असलेली, अशी, शहाजीचा मुलगा शिवाजी याची कीर्तिदायक मुद्रा प्रकाशमान होते.

शिकर्यांतले शब्द गंभीरार्थं पूर्ण आहेतच; पण इतर प्रकारामुळेसुद्धा हा शिक्षा चमत्कारिक आहे. शिकर्यांत देवाचें तरी नांव असावें, नाहींतर राजाचें तरी असावें. येथें दोन्हीं नाहींत ! दुसरी गोष्ट अशा कों, बापाच्या हयातींत निराळा अधिकार मिळाला असल्याखेरीज मुलानें निराळा शिक्षा करण्याचें प्रयोजनच नाहीं. बापाच्या शिक्ष्यावरच मुलानें सरकारी काम भागवावयाचें असतें. शहाजीपेशां शिवाजीला निराळा अधिकार कोणता चालवावयाचा होता? असला हा स्फूर्तिजनक चमत्कारिक शिक्षा कल्पून तो सरकारी कागदपत्रांवर करण्याची कल्पना, दहा वर्षांच्या मुलाला आपण होऊनच सुचली, असें तर कोणाचें म्हणणें नाहीं ना ? हा नवीन शिक्षा शिवाजी करीत असतो, व त्याचे कारकून स्वतःस पेशवे, मुजुमदार, डबीर, म्हणवीत असतात, ही गोष्ट शहाजीला मुळीच ठाऊक नसेल, असेंही संभवत नाहीं. तर मग हा शिक्षा चालू करणारे लोक कोण ? शहाजीच्या गर्भित संमतिखेरीज शिवाजीच्या दरबारांत असला नवीन शिक्षा कसा सुद्धं होऊं शकेल ?”

“ इ. सन १६३८च्या अखेरीस शिवाजी बेंगरूळहून पुण्यास आला. येतांच त्यानें “ बारा मावळें ” काबीज केलीं असें सभासदाच्या बखरींत लिहिलें आहे. पण तेव्हां तर शिवाजी आठ वर्षांचा होता. आठ वर्षांच्या मुलानें हीं मावळें काबीज करावयाचीं कशीं ? अर्थात् त्याच्या नांवावर हणमंते

शिवाजी नऊ वर्षांचा होता, त्या वेळीं, म्हणजे इ. सन १६३९ मधील आक्टोबरांतील एका कागदावर खालीलप्रमाणें शिवाजीची राजमुद्रा (राजवाडे खंड १५-४३७ पहा) दिलेली आहे तीः—

॥ प्रतिपश्चंद्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्वचंदिता ॥

॥ शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

अर्थः—आज ही मुद्रा प्रतिपदेच्या चंद्ररेखेप्रमाणें अल्प असली तरी ती उत्तरोत्तर वृद्धी पावून सर्व लोकांना वंद्य होणार आहे; आणि ती शहाजीपासून शिवाजीला प्राप्त झाली असून केवळ लोककल्याणाकरितांच ती त्यानें धारण केली असल्यामुळें ती शोभत आहे.

वगैरे कारभाऱ्यांनीं हीं मुलुखागिरी केलीं हें स्पष्ट आहे. “ येतांच ” या बखरीतील पदावरून बेंगळ्हास ठरलें होतें त्याप्रमाणें शिवाजीनें पुण्यास येतांच बारा मावळें काबीज केलीं, असा ध्वनी निघतो. बेंगळ्हाडून येणें, व मावळें काबीज करणें, यांतला कार्यकारणभाव आम्हाला तर स्पष्ट दिसतो. चिटणीशी बखरीत तर “ (शिवाजी महाराज) शके १५६२ त या (व राज्यस्थापनेच्या) मसलतीचा आरंभ करिते झाले. ” असें स्पष्टच म्हटलें आहे. शके १५६२ त शिवाजीस बारावें वर्ष लागलें होतें. शहाजीला कळविल्याखेरीज मसलतीचा प्रारंभ शिवाजीच्या कारभाऱ्यांनीं आपल्याच जबाबदारीवर केला, असें कसे घडेल ? ”

“ शिवाजीच्या बंडाला मूळ कारण शहाजी आहे, याबद्दल खात्रीलायक पुरावा मिळाला असल्याखेरीज विजापूरचा सुलतान, शहाजीसारख्या असा-मान्य महत्वाच्या प्रधानपुरुषाची केवळ संशयावरून हुरमत घेऊन त्यास ठार मारण्यास तयार होईल, हें संभवत नाहीं. या अरिष्टांतून मुक्त होतांच खरें पाहिलें तर, पुन्हां असा पुंडावा करून माझ्या जिवावर संकट आणूं नकोस, अशी शहाजीनें शिवाजीस ताकीद द्यावी; पण तसें न करितां उलट तो कान्होजी नाईक* जेध्यापसून आणभाक घेतो कीं, “ चिरंजीव राजश्री

* शहाजीस (जेधे शकावली) मुस्तफाखानानें बाजी घोरपळ्यामार्फत चंदीझवळ पकडलें, (शके १५७०, सर्वधारीनाम संवत्सर, श्रावण वद्य प्रतिपदा; इ० सन १६४८). त्या वेळीं त्याच्याबरोबर कान्होजी नाईक जेधे, दादाजी ऊर्फ दादो कृष्ण लोहोकरे व त्याचा मुलगा रत्नाजीपंत हे मावळ प्रांतातील वतनदार शहाजीबरोबर होते; त्यांनाही पकडून कनकगिरीच्या किल्ल्यांत अटकेंत ठेवण्यांत आलें; त्या ठिकाणीं रत्नाजीपंत मृत्यु पावला; पुढें इ० सन १६४९मध्ये (शके १५७१ विरोधी संवत्सर ज्येष्ठ शुद्ध पौर्णिमा) शहाजी, कान्होजी जेधे, व दादोकृष्ण यांना कोंडाणा येथें आणून त्या ठिकाणीं त्यांची प्रतिबंधांतून मुक्तता केली; “ शहाजी महाराजांची व त्यांची भेट झाली ते समयी महाराज बोलिले कीं, “ तुम्ही आम्हामुळें बंदीवासी, भ्रमी जालेस; (झालांत) याउपरि आम्ही

सिउबा खेडेबारी यांत व पुणां आहेत त्यांजवळ तुम्ही जमावानसी राहावें तुमची जबरदस्ती त्यां प्रांते आहे. अवघे मावळचे देशमुखदेखील त्यासी रुजू होऊन त्यांचे आशेंत वर्तेत यैसा विचार करून जबरदस्तीनें राहावें. येखादी मोंगलाईकडील फौज व ईदिलशाहीकडील फौज आली तरी आपण इमान राखावें. त्यांसां लढाई करावी, यैसी शपथ इमान पुरस्कर बेलरोटीवर हात ठेवून घेतली. ” (भा. इ. सं. मंडळ चतुर्थ संमेलनवृत्त पृ. १७९-१८०) शिवाजी आपल्या मनोदयाप्रमाणे वागत आहे, असे वाटत असल्याखेरीज शहाजांच्या हांतून असे वर्तन कसे घडेल ? ”

“ इ० सन १६४० पासून जिजाऊ व शिवाजी यांवर शहाजीची इतराजी होऊन त्यांचें तोंडसुद्धां पहावयाचें नाही, असा त्यानें खरोखरच निश्चय

पातशाहासी तद्द केला कीं बारा गांवांतून मुजरा करून हुकुमाप्रमाणे कर्नाटक प्रांते मसलत करावी. त्यावरून बेंगरूळ प्रांत पांचालक्षा होनाचा जाहागीर दिल्ला आहे. याकरितां आपणांस कर्नाटकची मसलत करावी लागली. तुमचें वतन मावळांत आहे. चिरंजीव राजश्री सिउबा (शिवाजी) खेडे बारिया व पुणा आहेत. त्या जवळ तुम्हीं जमावानसी राहावे तुमची जबरदस्ती त्या प्रांते आहे. अवघे मावळचे देशमुखदेखील त्यासी रुजू होऊन त्यांचे आशेंत वर्तेत यैसा विचार करून जबरदस्तीनें रहावें. येखादी मोंगलांकडील फौज व यदलशाहीकडील फौज आली, तरी आपण इमान राखावा. त्यासी लढाई करावी. ” यैसी शपथ इमान पुरस्कर बेलरोटीवर हात ठेवून घेतली. तैसीच त्यांणींहि कान्होजी नाइकास शपथ दिल्ली, आणि कान्होजी नाईक यांस वखें देऊन बराबर हुजऱ्या व पत्रें देऊन राजश्री शिवाजीराजे यांजकडे पाठविलें. ”

कान्होजी जेधे व दादोकृष्ण या उभयतांनीं पुढील काळांत, अफझल-खानाबरोवरील युद्धप्रसंगी शिवाजीची मोठीच महत्वाचां कामगिरी बजावली; कान्होजी नाईक जेध्याचे वंशज भोर संस्थानांत, रोहिड खेऱ्यांतील कारी या गांवीं असून त्यांना कारीकर इनामदार जेधे देशमुख म्हणतात; व दादो-कृष्णाचे वंशज हल्लीं भोर येथें फडणिशो कामावर असतात.

केला होता असें जरी मानलें, तरी त्या दोघांवर संभाजीची नाराजी होण्यास कांहींच कारण नव्हतें. संजाजीची व जिजाऊची विजापुरास शेवटची भेट झाली, त्यानंतर तो तेरा वर्षे जिवंत होता. त्या मुदतीत जिजाऊने आपल्या थोरल्या मुलास भेटण्याकरितां एकदांसुद्धां कर्नाटककडे जाऊं नये, अगर आईला भेटण्याकरितां त्यानें एकदांसुद्धां पुण्यास येऊं नये, हें कसें घडलें ? पुण्याच्या मंडळींनीं कर्नाटककडे बघूं नये आणि कर्नाटकच्यांनीं पुण्यास आपलीं कोणीं माणसें आहेत, हें सुळीं अजीबात विसरून जावें, हा सारा शहाजीनें कांहीं मतलबामुळे मुद्दाम घडवून आणिलेला प्रकार दिसतो. शिवाजीकडून पुंडावा करावायचा, आणि आपण नामानिराळें रहायचें, याखेरीज यांत दुसरा मतलब दिसत नाही” सारांश शिवाजीनें स्वतंत्र राहून राज्यसंस्थापना केली, तरी शहाजीस ती पाहिजेच होती, व शहाजीचा स्वतः निदान मांडलिकी राज्य तरी स्थापन करण्याचा इरादा होता, असें, शहाजीच्या वर्तनावरून निदर्शनास येतें.

मुघोळकर बाजी घोरपडे यानें महंमद अदिलशहाच्या हुकुमानें शहाजीस पकडलें होते; त्यामुळे संधी साधून शहाजी हा बाजी घोरपड्याचा सूड उगवील अशी शहाची खात्री होती. त्यामुळे शहाजीच्या सूडापासून बाजी घोरपड्याचें संरक्षण करण्याला तो अत्यंत दक्ष होता. म्हणून शहाजीस कर्नाटकांत परत जाण्याची रजा देण्यापूर्वी त्यानें “ मी बाजी घोरपड्यास अथवा त्याच्या जहागिरीस कधींही तिळमात्रसुद्धां उपद्रव देणार नाही; ” अशी त्याच्याकडून शपथ घेवविली; आणि उभयतांमध्ये सख्य झालें हें दर्शविण्याकरितां उभयतांनीं आपापल्या इनाम जमिनींची अदलाबदल करावी, असें ठरवून त्याप्रमाणें व्यवस्था केली. शहाजीनें स्वतः या शपथेचें शब्दशः पालन केलें. त्यानें स्वतः बाजी घोरपड्यास अथवा त्याच्या जहागिरीस तिळमात्रही उपद्रव दिला नाही; पण त्याच्या विषयींचा शहाजीच्या मनांतील दंश लवमात्रही कमी झाला नाही. म्हणून कर्नाटकमध्ये येऊन पोहोचतांच शहाजीनें शिवाजीस असें पत्र पाठविलें कीं, “ तुम्ही जर माझे खरे पुत्र असाल तर, बाजी घोरपड्याचा सूड घेतल्याशिवाय तुम्हीं कधींही राहणार नाही. ” शहाजीनें असें पत्र मुद्दाम लिहून जरी शिवाजीस

बाजी घोरपड्याला शिक्षा करण्याविषयी कळविलें नसतें, तरी शिवाजीने त्याची उपेक्षा केली नसतीच. शहाजीचें पत्र आल्यानंतर बाजी घोरपड्यास नामशेष करण्याची योग्य संधी शिवाजी सारखा पहात टपून बसलेला होता; ती संधी शिवाजीस पुढें नऊ वर्षांनी प्राप्त झाली. इ०सन १६६१ मध्ये वाडीकर लखम सांवत, विजापूरकर सरदार खवासखान, व बहिलोलखान, व मुधोळकर बाजी घोरपडे हे एकत्र होऊन शिवाजीस नामशेष करण्याच्या विचारांत होते; इतक्यांत कर्नाटकमधून शहाजीचे शिवाजीस पत्र आलें, व त्यावरून बाजी घोरपडे हा भावी मोहिमेच्या तयारीसाठी मुधोळ येथें गेला असल्याचे त्यास कळलें. या वेळीं शहाजीने शिवाजीस जें पत्र पाठविलें, त्यांत त्याने त्याला असे कळविलें की, “ बाजी घोरपडे यानें स्वधर्म संरक्षण करण्याच्या कार्याला मदत तर केली नाहींच, पण उलट तो मुसलमान व तुर्क यांच्या दग्याच्या कारस्थानांत त्यांना सामील झाला; आणि नियम व कपटाचें आचरण करून तो आम्हांला विजापूर येथें घेऊन गेला. तेथें आम्हास नेल्यावर आमच्यावर कोणता दुर्धर प्रसंग ओढवला होता, याची तुम्हास जाणीव आहेच; मराठ्यांची सत्ता स्थापित करून, स्वधर्म संरक्षण करण्याची तुम्ही जी महत्वाकांक्षा धारण केली, ती यशस्वी होऊन, तुमचा मनोरथ सिद्धीस न्यावा, असाच त्या सर्वशक्तीमान परमेश्वराचा संकल्प आहे, असे आतां उघड उघड निदर्शनास येत आहे; आणि म्हणूनच आमच्या वरीलही तो दुर्धर प्रसंग टळला, हें उघड आहे. हल्लीं खवासखान हा तुमच्या-विषयी दुर्बुद्धि मनांत धरून तुमच्यावर स्वारी करून गेत आहे, आणि मुधोळकर बाजी घोरपडे व सांवत वाडीकर लखम सांवत व खेम सांवत हे त्याला ह्या स्वारांत साहाय्यकारी झालेले आहेत. ह्या प्रसंगां शिव आणि भवानी हीं तुम्हास यश देवोत. ह्या सर्वांचा पूर्णपणें सूड घ्यावा अशी आमची इच्छा आहे; आणि आपल्या पित्याची कोणतीही इच्छा पूर्ण करण्यास नेहमीं तत्पर असा तुमच्यासारखा आशाधारक पुत्र सुदैवानें आम्हांस लाभला असल्यामुळें, तुम्ही ही कामगिरां तडीस न्या, अशी आमची तुम्हास आज्ञा आहे. हल्लीं बाजी घोरपडे हा आपल्या लोकांसह मुधोळ येथें पुढें गेलेला आहे. ” शिवाजीस शहाजीचें हें पत्र मिळाल्याबरोबर तो आपणाबरोबर तीन

हजार निवडक सैन्य घेऊन ताबडतोब विशाळगड* येथून निघाला व मोठ्या झपाट्याचें कूच करीत मुधोळ+ येथें आला; आपल्या वडिलांना दग्यानें पकडणाऱ्या बाजी घोरपड्यास त्यानें मुधोळ येथें अचानक गांठलें. शहाजीच्या ह्या शत्रूचा पूर्णपणें सूड घेण्याची संधो शिवाजीस ह्या वेळीं मिळाली. त्यानें बाजी घोरपड्यावर त्याच्या मनोमानसी नसतां, आणि म्हणूनच तो बेसावध असतां अचानक मोठ्या जोरानें छाप घातला; त्याच्यावर मोठ्या निकरानें तुटून पडला. या वेळीं बाजी घोरपडे बेसावध होता, तरी तो मोठा शूर व कर्तृत्ववान सरदार असल्यानें तो शिवाजीशीं मोठ्या शौर्यानें व हिंमतांनें लढत राहिला; आणि अखेरीस तो स्वतः, त्याचे मुलगे, इतर नातलग, व त्याचें सैन्य रणक्षेत्रांत ठार झालें. या वेळीं शिवाजीनें घोरपडे मंडळींना ठार मारिलें. बाजी घोरपड्यावर पूर्णपणें सूड उगवून घेतला; त्याच्या सर्व प्रदेशाची धूळ-घाण उडविली; त्याचा सर्व प्रदेश लुटून मुबलक संपत्ति मिळविली; मुधोळचा प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला; आणि शहाजीस ह्या सर्व हर्काकत पत्रानें कळविली.× ती ऐकून शहाजीस अतीशय आनंद झाला; त्याला अतीशय धन्यता वाटली; आणि अशा रीतीनें वडिलांची इच्छा पूर्ण करून शिवाजी पितृऋणांतून मुक्त झाला.

* विशाळगड हे संस्थान कोल्हापूरकर छत्रपतींचे मांडलीक असून तेथील संस्थानिकास “पंत-प्रतिनिधी” असा किताब आहे. विशाळगड ही या राज्याची पूर्वीची राजधानी असून, मलकापूर ही हल्लीची राजधानी आहे. विशाळगड हे ठिकाण मलकापूरपासून अजमासे ३६ मैलांवर असून मलकापूर हे कोल्हापुरापासून पश्चिमेस २४ मैलांवर शाळी नदीच्या कांठी आहे.

+ मुधोळ हे शहर दक्षिण महाराष्ट्रांत, विजापूर जिल्ह्यांतील बागलकोट या तालुक्याच्या ठिकाणापासून ३३ मैलांवर व सदरनमराठा रेलवेच्या मिरजे-पलीकडील कुडची स्टेशनपासून ३६ मैल जमाखिंडी व तेथून पुढें सडकेनें दक्षिणेस बारा मैलांवर मलप्रभा नदीच्या कांठी आहे.

× या मोहिमेच्या बाबतींत शहाजीच्या पत्राचें शिवाजीनें जें उत्तर पाठविलें, त्यांत बाजी घोरपड्याच्या बाबतींत त्यानें शहाजीस जो मजकूर

शहाजीनें अदिलशहास कबूल केल्याप्रमाणें कर्नाटकांत गेल्याबरोबर चित्र-कलकर भरमा याच्यावर स्वारी केली; व आपल्या सैन्यसरंजामासह तो अचानक चित्रकल येथें येऊन धडकला; त्या वेळीं भरमा माशाची शिकार करीत होता. त्यास शहाजी आपणावर चाल करून आला असें कळतांच मोठ्या तांतडीनें तो घोडेस्वार झाला; आपल्या सैन्याची जमवाजमव केली; आणि शहाजीवर चाल करून गेला. उभयतांमध्ये मोठेंच जोराचें युद्ध झालें; व त्यांत भरमा शहाजीच्या हांतून ठार झाला; (इ० सन १६४८). तेव्हां भरम्याची सर्व बिरुदें व बाढबिछायत शहाजीनें जप्त केली. तीं घेऊन तो अदिलशहाकडे विजापूर येथें आला, व भरम्याच्या त्वासांतून शहाजीनें आपणास मुक्त केलें याबद्दल शाहास समाधान वाटून त्यानें तीं शहाजीस परत बक्षीस दिलीं. तेव्हांपासून तंजावरकर भोंसल्यांचें राजघराणें हीं बिरुदें वापरूं लागले.

शहाजी विजापूर येथें आल्यावर अदिलशहानें त्यास मोठ्या इतमामानें आपणाजवळ अजमासें चार वर्षे ठेवून घेतले; (इ० सन १६४९ ते इ० १६५२ पर्यंत.). शहाजीस आपणाजवळ ठेवून घेण्यांत आपण त्याचा मोठाच सन्मान करीत आहों, असें आदिलशाहानें वरकरणी दाखविलें. परंतु असें करण्यांत त्याचे बरेच अंतस्थ हेतू होते. शहाजी कर्नाटक मध्ये स्वतंत्र राज्य-स्थापना करील, अशी त्यास भीती होती. शहाजीला आपण विजापूर येथें राहवून घेतल्यास त्याला आपण ओलीस ठेविलें, असें समजून शिवाजी

लिहून कळविला तो असाः—“ आपलें पत्र मिळाल्यावर आम्ही आपल्या सैन्यासह मुधोळ येथें गेलों. त्या प्रदेशाची धूळधाण उडविली; व तिकडील ठाणीं हस्तगत करून घेतलीं. बाजी घोरपडे यांस ही हकीकत कळल्यावर त्यानें आमच्याबरोबर युद्ध केलें; परंतु त्यांत तो व त्याचे सरदार मारले गेले. मोठा घनघोर युद्धसंग्राम झाला. नंतर आम्ही मुधोळच्या सर्व प्रदेशभर स्वारी करून तो सर्व प्रदेश मनसोक्त लुटला. त्या वेळीं आम्हांस अतीशयच लूट मिळाली. नंतर आम्ही त्या प्रदेशांतील लोकांनीं शांत राहावें, असें जाहीर करून तो प्रदेश आपल्या ताब्यांत घेतला.”

आपणाविरूद्ध बंडाळी माजविणार नाही, अशी त्याची खात्री होती; व खुद्द विजापूर येथेच शहाजीचे वास्तव्य राहिल्याने शिवाजी व शहाजी यांच्यामध्ये पत्रव्यवहार घडत असल्यास ते सहज उमगून येणे सुलभ होईल, अशी त्याने योग्य अटकळ बांधली होती, व म्हणूनच त्याने वरपांगी शहाजांचा गौरव करीत राहून त्यांस आपणाजवळच विजापूर येथे ठेवून घेतले होते; आणि त्यामुळेच, तात्पुरती का होईना, पण आदिलशाहाची धोक्याची राजकीय परिस्थिती थोडी फार सावरली गेली होती. शहाजीस जवळ ठेवून घेतल्यामुळे, तो कर्नाटकमध्ये स्वतंत्र राज्यस्थापना करील, ही शाहाची भीती नष्ट झाली. या चार वर्षांच्या अवधीत शिवाजीने आदिलशाही प्रदेशास उपद्रव दिला नाही, त्यामुळे शहाची एक मोठीच काळजी नाहीशी झाली, आणि या चार वर्षांच्या अवधीत “ शहाजी व शिवाजी यांचा पत्रोपत्रांहि तिळमात्रही संबंध नसून शिवाजी शहाजीच्या सल्ल्याने बिलकुल वागत नाही ” अशी शहाची पक्की खात्री होऊन शहाजीबद्दलचा त्याचा संशय दूर झाला. तथापि शहाजी पुष्कळ दिवस कर्नाटकच्या बाहेर राहिल्यामुळे तिकडील राजकीय वातावरणांत पुन्हां मोठ्या जोराची खळबळ सुरू झाली. शहाजीच्या लोखंडी हातांखाली दवून राहिलेल्या कर्नाटकमधील पाळेगारांनी पुन्हां सारखी बंडाळी माजवून सर्व कर्नाटकभर धुमाकूळ उडवून दिला; बेदनूरकर शिवाप्पा नाईक, पेनगोडेकर राजा रायल, अलमगडकर नायक वगैरे पाळेगार मंडळींनी कर्नाटक मधील मिळेल तितका प्रदेश आंगाखाली घालण्याचा उद्योग आरंभिला, आणि कुतबशाहाचा प्रसिद्ध वजीर मीरजुम्ला याने गंडी-कोटचा दुर्भेद्य किल्ला हस्तगत करून घेऊन अर्काट पर्यंत कुतबशाही हद्द वाढविली. मीरजुम्ला हा मोठा शूर असून पांच हजार घोडेस्वार व वीस हजार पायदळ त्याच्या संप्रही होते. तो अतीशय संपत्तिमान होता. आपल्या जोरदार सैन्याच्या साहाय्याने तीनशे मैल लांब व पन्नास मैल रुंद इतका पूर्व कर्नाटकचा विस्तीर्ण प्रदेश हस्तगत करून घेऊन, कुतबशाहास धाब्यावर बसवून तो बहुतेक स्वतंत्र राज्यकर्ता बनला होता; व त्याच्या राज्याची हद्द शहाजीच्या ताब्यांतील बंगळूरच्या प्रदेशाला मिळून ती सरकत सरकत आदिलशाही प्रदेशांतही घुसली होती; आणि शहाजीच्या ताब्यांतील बंगळूर

प्रांताचा कांहीं भागही त्यानें बळकाविला होता. अर्थांत या बलाढ्य शत्रूशीं झुंजण्यास तसाच बलिष्ठ व खंदा वीर कर्नाटकप्रांती पाठविणें आदिलशाहास भागच होतें; व तसा वीर पुरुष एकटा शहाजी हाच असल्यामुळें त्यासच तिकडे पाठविणें आवश्यक होतें. त्यामुळें त्यानें शहाजीस कर्नाटकप्रांती जाऊन मीरजुम्ला व इतर पाळेगार यांचा बंदोबस्त करण्याचा हुकूम दिला, व त्याप्रमाणें इ० सन १६५३ मध्ये शहाजी पुन्हां कर्नाटकमध्ये येऊन दाखल झाला.

या वेळीं आदिलशाहा व शहाजी या उभयतांच्या मनांत दोन निरनिराळे विशिष्ट उद्देश साधावयाचे होते; आणि म्हणूनच आदिलशाहानें शहाजीस कर्नाटकमध्ये परत पाठविले होते, व शहाजीनेंही आदिलशाहाचा हा हुकूम तात्काल मान्य करून कर्नाटकप्रांती प्रयाण केलें होतें. मीरजुम्ला व शहाजी हे उभयतांही अत्यंत बलिष्ठ होते; त्यामुळें ह्या उभयतां बलिष्ठांच्या चिकाटीच्या सामन्यांत मीरजुम्ला नामोहरम झाला, तर बाहेरचा एक प्रबळ शत्रू कमी झाला, आणि शाहाजी नामशेष झाला तर आपल्या अस्तर्नीतील निखारा कायमचा विझला, म्हणजे या दोन्हां पैकीं कोणताही परिणाम घडून आला तरी आपला फायदाच होईल, ह्या विशिष्ट उद्देशानें शहाजीवर ही कामगिरी लादली; आणि आपली जहागीर सुरक्षित राहावी, व आपण कर्नाटक मध्ये पुन्हा परत जाऊन, आपली सत्ता पूर्वीप्रमाणें स्थिर करून व वाढवून जमल्यास आपण स्वतंत्र व्हावें, अशी शहाजीची उत्कट इच्छा असल्यामुळें शहानें त्यास कर्नाटकप्रांती परत जाण्याचा हुकूम दिल्याबरोबर त्यानें तिकडे प्रयाण केलें होतें; आणि सर्वांत प्रबळ जो मीरजुम्ला त्याचा समाचार शहाजीनें प्रथम घेतला. या बाबतींत जयराम कवी लिहितो कीं, (रा. मा. वि. चंपू पहा;) “ शहाजीनें मीरजुम्ला याची इतकी दुर्दशा उडवून दिली कीं, थकून व रंजीस येऊन तो शहाजीशीं धड लढेहिना; धड आडकाठीहि करीना; किंवा धड खडा राहून भिडेहिना. एक पळण्याचा तेवढा धडा मीरजुम्ला जेरीस येऊन गिरवीत बसला. शेवटीं दे माय घरणी ठाय अशी त्याची स्थिती होऊन, तो शहाजीचे रडे खात खात गुत्तीच्या किल्ल्यांत शिरला; तेव्हां शहाजीनें वेढा देऊन चोहों-

बाजूंनी रस्ता बंद केला. शेवटीं दातीं तृण घरून जुम्ला एकदाचा शाहाजी सांगेल तो तह मान्य करण्यास राजी झाला. ह्या युद्धांत हत्ती, घोडे, तोफा, वगैरे जुमल्याचा सर्व जंगी सरंजाम शाहाजीच्या हातीं लागून शिवाय जड-जवाहार वगैरेंहि शहाजीस बरेंच मिळाले. जुम्ला शहाजीस पेषकस म्हणजे खंडणी व लढाईचा खर्च देण्यास राजी झाला. ह्या युद्धाचा असा परिणाम झाला कीं, कुत्बशाह! किंवा त्याचा कोणी सरदार यांनीं पुन्हां कर्नाटकांत पाऊल म्हणून घातलें नाहीं. पूर्वं समुद्रापर्यंत सारें कर्नाटक शहाजींच्या चरणीं मिलिंदायमान झालें. मीरजुम्ला हा हिंदुस्थानांतील व हिंदुस्थानाबाहेरील सर्व मोठमोठ्या दरबारांत प्रसिद्ध असून त्याचा धुव्वा शहाजीनें उडविला ही बातमी जेव्हां शहरोंशहरों व प्रांतांप्रांतीं पसरली तेव्हां शहाजींच्या सामर्थ्याची बडेजाव चोहोंकडे झाली. जयराम लिहितो, “ह्या पराक्रमानें शहाजींचें नांव सेतुबंध रामेश्वरापासून रूमशामपर्यंत ज्याच्या त्याच्या तोंडां निघूं लागलें. मीर जुम्ला याच्या सारख्या तोलदार सरदाराची ही दुर्दशा उडालेली! पाहून शहानशहा जो शहाजहान तोही दचकला. महंमद आदिलशाहा तर मनांतल्या मनांत खजील होऊन गेला. मीरजुमल्यावर जय मिळून आदिलशाहाचा दबदबा राहिला या विचारानें यद्यपि त्यास आनंद झाला, तत्रापि शहाजींचा बोलबाला अंदाजाबाहेर झालेला पाहून तो अर्तशय विषण्ण होऊन गेला. शहाजीनें विजापूरचें नांव राखिलें, शहाजींच्या पराक्रमानें आदिलशाहाचें रक्षण झालें, वगैरे गौरवाची भाषा आदिलशाहा वापरी; परंतु त्या भाषेंत केवढें थोरलें तथ्य भरलें आहे, हें मनांत येऊन त्यास शहाजींचें भय वाटे.” यावरून शहाजी राजे हे आदिलशाहांतील एक किती बडे प्रस्थ होतें, याची सहज कल्पना करता येते.

अशा रीतीनें मीरजुम्ला याची वाताहत केल्यानंतर (इ० सन १६५३) शहाजीनें विजयानगरकर रायलू याच्यावर स्वारी करून व त्याचा जंतकल येथें पराभव करून त्याचें बंड मोडून टाकिलें. पेनकोंडा, कर्नूल, वेळोर, कपली वगैरे पूर्वेकडील प्रांत काबीज केले; अल्लमगड हस्तगत करून पोर्तुगीजांच्या ताब्यांतील गोंवा प्रांतावर स्वारी केली, आणि तेन्नीचेरीपर्यंत आपली दौड करून बहुतेक सर्व कर्नाटक प्रांत त्यानें पुन्हां पूर्वाप्रमाणें आपल्या

ताब्यांत आणिलें, तथापि इतक्यांतच कनकागिरींकर सरदार अप्पाखान यानें बंड केलें; तेव्हां तें मोडून टाकून कनकागिरी हस्तगत करून घेण्याकरितां शहाजीनें आपला वडील मुलगा संभाजी यांस तिकडे पाठविलें, या वेळीं विजापूरचा प्रासिद्ध व शूर सरदार अफझलखान हा कर्नाटक प्रांतांमध्ये असून त्यानें तिकडे अनेक युद्धप्रसंग करून किर्ती मिळविली होती. संभाजीनें कनकागिरी हस्तगत करून घेण्याकरितां त्या किल्ल्यावर हला चढविला; त्या वेळीं अफझलखानानें दगा केल्यामुळें संभाजी मारला गेला ! शहाजीस ही हकीकत कळल्यावर त्याच्या मनाला भयंकर धक्का बसला ! पुत्रशोक झाला ! आपल्या लाडक्या मुलाचें निधनवृत्त ऐकून त्याचें हृदय दुःखाग्नीनें होरपळून गेलें ! तथापि त्यामुळें हताश होऊन रडत बसणारा तो अभिमानशून्य मनुष्य नव्हता; कच्चा दिलाचा नव्हता; फडफडत्या मनाचा नव्हता; इभ्रीचा पुरुष होता. राष्ट्रजन्म देणाऱ्या विभूतीला जन्म देणारा तो नरशार्दूल होता; पुत्रशोकाचें दुःख गिळून जाऊन त्यानें लागलीच धडाक्यानें कनकागिरीवर हला केला; आपल्या दुष्मनाला नेस्तनाबूद केलें; कनकागिरी हस्तगत करून घेतली, आणि संभाजीच्या मृत्यूचा सूड उगवून तो तंजावर येथें परत आला.

संभाजी हा शहाजीचा अतीशय लाडका मुलगा होता. लहानपणापासून आपल्या वडिलासन्निध राहून क्षात्रधर्माचे धडे घेत घेत तो पटाईत सेनानायक झालेला होता, व लहानपणांपासूनच त्याची कर्तबगारी दिसून आली होती. असा हा कर्ता मुलगा नाहीसा झाला, या बद्दल शहाजीस तर अतीशय दुःख झालेंच असेल; पण माता जिजाबाई हिच्या मनाची, ही दुःखद वार्ता ऐकून काय स्थिती झाली असेल ! बाळपणीं लग्न होईपर्यंत तिला काय थोडें फार सौख्य लाभलें असेल तेवढेंच ! पण त्या नंतर या माऊलीचा सर्व जन्म दुःखांत, कष्टांत व मानसिक विवंचनेंत पार झाला ! स्त्रियांचें नातें स्थित्यंतरापासून निरनिराळें बनत जातें; व मुलगी, बायको, व आई ही त्यांचीं तीन स्थित्यंतरे होतात. जिजाबाई गृहिणीपदाला प्राप्त झाल्यापासूनच बाप आणि नवरा यांच्यामधील चुरशांच्या कलहाला प्रारंभ झाला व ती मातृपदाला पोहोचल्यानंतरही हा कलह जाधवरावाच्या मृत्यूपर्यंत—जाधवरावास मूर्तुजा निजामशहा विश्वासघातानें ठार मारीपर्यंत—सुरूच होता. त्या-

नंतर शहाजीची कैद, व संभाजांचा मृत्यु, हे प्रसंग तिने पाहिले; पुढे शहाजीचा मृत्यु हाऊन वैधव्याचा खडतर प्रसंग तिच्या नशाबी आला ! शिवाजीच्या केविलवाण्या दुःखी मुद्रेकडे पाहून सहगमनाचा विचार रहित करून ती आयुष्याचे दिवस कटू लागली, तोंच तिचा सुशोल व सुस्वभावी स्नुषा, शिवाजीचे वडील कुटुंब, दुर्दैवी छत्रपति संभाजी महाराजांची माता सईबाई तो दोन वर्षांचा असता, मृत्यु पावली, हें दुःख तिने पाहिलें ! संभाजीचा पितृद्रोह तिने पाहिला; युवराज संभाजी छत्रपति शिवाजीचा शत्रू झाला, मोंगलांस फितूर झाला, दुर्वृत्त झाला, समर्थ रामदासस्वामीच्या सन्धिघ ठेवूनही त्याचा कांहींही उपयोग न होता तो विषयी व व्यसनी निघाला, हा नशिबाचा योगायोग तिने पाहिला ! महाराष्ट्र घर्भे वाढविणारा, गोब्राह्मण प्रतिगालक शिवाजीमहाराज, याचाच प्रत्यक्ष मुलगा, संभाजी, मोंगल सरदार दिलीरखानास मिळून भूपाळगडावर चाल करून आला. पिता शिवाजी मराठाशाहीची प्राणप्रतिष्ठा करीत असतांनाच पुत्र संभाजी, त्याच मराठाशाहीच्या नरडीस नख देण्याचा उद्योग करूं लागला, हें दुःख तिने अनुभविलें; गोब्राह्मण प्रतिपालन हें ज्यांचे ब्रौद त्या शिवरायाचा मुलगा संभाजी याने एका ब्राह्मणाच्या स्त्रीशी दुर्वृत्त करण्याचा प्रयत्न केला, तिजवर बलात्कार केला, यामुळें त्या थोर विभूतीस झालेलें दुःख दिला पाहावें लागलें; आणि आपला दुसरा प्राण असलेल्या शिवबाचा राज्याभिषेक पाहून अजमासे पंधरा दिवसांनी या अलौकिक स्त्रीच्या इहलोकीच्या जीवनयात्रेचा शेवट झाला.

संभाजीचा मृत्यु झाला, त्याच वर्षी शहाजीचा प्रामाणिक, स्वामिनिष्ठ, व मुत्सद्दी कारभारी नारो त्रिमल हणमंते हा मंगळूर येथे मृत्यु पावला; इ० सन १६३८ पासून इ० सन १६५३ पर्यंत नारोपंत हा शहाजीच्या कर्नाटक मधील जहागिरीचा कारभारी होता; व त्याने त्या जहागिरीची उत्तम व्यवस्था ठेविली होती, त्याच्या मृत्युमुळें शहाजीस दुःख झालें; त्यास रघुनाथ व जनार्दन असे दोन मुलगे होते; X त्यापैकी रघुनाथपंत हा आपल्या

X नारोपंत हणमंते, हा दादोजी कोंडदेवाप्रमाणेंच, मलिकंवरच्या हाताखाली राज्यव्यवस्थेच्या बाबतीत शिक्षण घेतलेल्या ब्राम्हण मुत्सद्यांपैकी

वाडिलाप्रमाणेंच कर्तृत्ववान् असून त्यानेंही तंजावरच्या राज्याची उत्तम व्यवस्था ठेविली होती. या रघुनाथपंताची हकीकत पुढें शिवाजीच्या चरित्रांत येणार असल्यानें त्यासंबंधी या ठिकाणी अधिक उल्लेख केला नाहीं,

एक असून त्याच्यावर शहाजीचा अतीशय विश्वास व लोभ होता; व शहाजीनें त्यास आपल्या पुण्याच्या जहागिरीतील बाणेरें हा गांव वंशपरंपरें इनाम करून दिला होता. त्या संबधीचें शहाजीचें पत्र उपलब्ध आहे; (इतिहास संग्रह) त्यांत असा मजकूर आहे कीं, “अजरखतखानें महाराज राजश्री शहाजी राजे दाइमदौलत हूं बजानेव हूं कारकुनानी हाल, व इस्तकबल, व देशमुखानीं प्रांत पुणें बिदानद सु॥खम सैन अलफ. दरवजे बाबत इनाम रा. नारायण (नारो) त्रिमल दिक्षित यांस इनाम मौजें बाणेरें, ता. हवेली, प्रांत पुणें, देहे एक देखील नखतयाती व भइसूल व बाजे उजबती देखील तालुका ठाणें, व तालुका देहाय, व ठाणे बाब, व सैल बैल, व मोईन व सादलवार, व खर्चपट्टी व पायपोसी व दसरापट्टी, व ठाणें भेट, व हुजूर भेट, व मोहीमपट्टी, व हेलकटी, व तमाखू, व बागाईत व अहीस्थान व विराहीस्थान व मोहतर्फी व थळजकाती, निकाळ व पैसाळू व अश्वजकाती व ठाणबंदी, व गाडा व घोडा व बंदी व बरदा व मेढीस्थळ व वेसांपेढी व पालभारा व बेगारी व राबता व आडपाली व कानू व गैरकानू व कमाविस हाल व पेस्तर, वेठे बेगार, फरमासी व सरद रसत व बार नगजग, अंबराई कुलबाब कुलकानू बाब महसुलेखी मौजे मजकूर देह १ एक अजराम-हामत करून इनाम दिधला असे. दुमाले करणें. अवलाद अफलाद चालविणें. यास मुसलमान होऊन जो कोणी इस्कॉल करील, त्यास मकेमध्ये सूर मारल्याची सोगंध असे. व हिंदु होऊच जो कोणी इस्कॉल करील त्यास कासीमध्ये गाय मारल्याचें पाप असे. हर दरसाल ताजे खुर्द खताचा उजूर न करणें. तालीक लिहोन घेऊन अस्सल दिक्षित मजकुरापासीं परतोन देणें. छ १० जिल्हेज. ” पुढील काळांत, (छत्रपति शाहूच्या कारकीर्दींत) त्रिमल रघुनाथाचे चिरंजीव गंगाधर त्रिमल व रघुनाथ त्रिमल यांनीं सातारा मुक्कामी येऊन, राजशक ६२ म्हणजे इ० सन

इ० सन १६५३ पासून ह्यणजे शहाजी हा विजापूर येथून कर्नाटक प्रांतांत परत गेला त्यावेळेपासून, इ० सन १६६२ पर्यंत अजमासे दहा वर्षे तो आपला धाकटा मुलगा व्यंकोजी, व कुटुंबातील इतर मंडळींसह आलदून पालदून तंजावर व बंगळूर येथे रहात असे; मध्यंतरी इ० सन १६५६ मध्ये (ता० ४ नोव्हेंबर) महंमद आदिलशाह हा दुखण्याने व काळजीने खंगून मृत्यू पावला, व त्याचा अठरा वर्षांचा मुलगा अली हा गादीवर आला. “ त्याला खाऊन टाकण्याला चार नक्र टपून बसले होते. पहिला नक्र शिवाजी, दुसरा नक्र शहाजी, तिसरा नक्र औरंगजेब, व चौथा नक्र अमीर उमराव. ह्या चार नक्रांतून पहिला कुरापत औरंगजेबाने काढली. “ ही औलाद महंमद-शहाची नव्हे” असा आरोप बिचाऱ्या अल्लीवर अवरंगजेबाने आणिला. अल्लीशाहा औलाद असो, अफलाद असो, की नकल असो त्याच्यामुळे अवरंग-जेबाचे कोणते भोत्र बिघडत होते ते देव जाणे! हा आरोप अलीच्या कारभार्यांनी साहजीकच नाकवूल केला एवढे कारण लढाई पुकारण्याला औरंगजेबा-सारख्या बीलझिबलला बस झाले. दुसरे सैतान शिवाजी. त्या कजेदलाला हे भांडण निघालेले पाहून केवळ हर्षवायू झाला. नवरा मरो, नवरी चुलीत जावो, दोही कडून अवदान मारण्यास सवकलेल्या ह्या बुभुक्षिताने दोन्ही कडून आपला डाव साधण्याचा बेत केला. अल्लीशाहालाही मदत करण्याचे

१७३५ मध्ये (ता० २९ ऑक्टोबर) श्रीमंत छत्रपति शाहू महाराजा-कडून बाणेरें गांवावद्दल नवीन घनद करून घेतला.

नारो त्रिमल यांस एकंदर किती मुलगे होते, ते नकी समजत नाही. तथापि इ० सन १६६२ मध्ये, शहाजी हा शिवाजीच्या भेटीस दक्षिणेत आला, त्यावेळीं त्रिंबक नारायण हणमंते हा त्याचा या स्वारीतील कारभारी होता; त्यावरून रघुनाथपंत व जनार्दनपंत, हे दोन मुलगे तर हेतेच पण तिसराही एक मुलगा असावा असे दिसते. या हणमंते घराण्यापैकी बाळकृष्ण-पंत हणमंते यांस शिवाजीने पुढे फडणिशी कामावर नेमिले होते; या घराण्याची हकीकत पुढे प्रसंगानुसार दिलेली असल्यामुळे, त्या बाबतीत या ठिकाणी अधिक खुलासा केला नाही.

अभिवचन दिलें, व औरंगजेबाचाही पक्ष उचलला. खबरदारी मात्र अशा ठेविली कीं, एकाची बातमी दुसऱ्यास न मिळे. तिसरे बुढूमिया शहाजी. ह्या वृद्ध कर्पोनी आपण कशांतच नाहीं, ह्मणून कानावर हात ठेविले. आपले बेंगळूर बरे कीं आपण बरे. शहाजी ह्मणजे आज साठ सत्तर हजार प्यायांचा व घोडयांचा मालक. तो जर अलीशहास मिळता तर औरंगजेबासारख्या टारग्याची बिचाऱ्या अलीशहाला बुडविण्याची काय माय व्याली होती ? पण ह्या वेळीं कर्नाटक सुरक्षित ठेविलें पाहिजे, व तेथून आपणांला हलतां येत नाहीं, असा बहाणा ह्या म्हाताऱ्यानें केला. आणि तेंही खरेंच. औरंगजेबानें कर्नाटकांतील संस्थानिकांना चिथवून त्यांच्याकडून बंडाळी खरीच माजविली होती. चौथी भुतें अलीशहाचे अमीर उमराव, ह्यांची तर सर्वांवर कडी. खाल्त्या घरचे वांसे जाळणारे हे शहाणे आपल्या धन्याशीं हरामपणा करून बाहेरच्या चोराला जाऊन मिळाले. अशा सारी वेताळसभा भावड्या अलीशहाच्या भोंवतीं कोलितें घेऊन नाचूं लागलीं असतां औरंगजेबानें बेदर शक १५७९च्या आषाढ शुद्ध तृतीयेस एका खटक्यासरसें हांटलें. नंतर कल्याणीही झपाटली. औरंगजेबानें ही बडी शिकार मारली, तर शिवाजीनें त्याच्याही वर ताण केली. औरंगजेबाला दिलेल्या वचनाला जागून, औरंगजेबानें बेदर घेण्याच्या अगोदर एक महिना, म्हणजे १५७९च्या वैशाखांत अदिलशहाचें जुन्नर लुटून शिवाजी पहिला पंत झाला; आणि एवढ्यानें औरंगजेब कदाचित् खूष होणार नाहीं म्हणून त्याच वर्षाच्या अश्विन वद्य द्वादशीस कल्याण भिवंडी हबकून अदिलशहाचा कोंकणांतील राज्यभार त्यानें हलका केला. औरंगजेबाला दिलेलें अभिवचन अक्षरशः पाळीत असतां अलीशहाशीं केलेला करार शिवाजी विसरला नाहीं. अली अदिलशहाच्या मर्जी-खातर शिवाजीनें औरंगजेबाच्या अहमदनगर प्रांतांतील गांवे व खेडी लुटून खुद्द अहमदनगरास नर्सारीखानाशीं दोन हात करून तें शहर लुटलें. येणें-प्रमाणें दोन्ही पक्षांना रिझविण्याच्या कामगिरींत शिवाजी गुंतला असतांना शहाजीनें ह्या नाटकाला रंग आणिला. जदुनाथ सरकारदेखील म्हणतात, Shahaji Bhonsla disobeyed his new master and set up for himself. अली अदिलशहा औरंगजेबानें व शिवाजीनें असा नागवि-

लेला पाहून शहाजीनेही त्याच्या नाकाडावर ठोसा चढवून दिला, आणि कर्नाटकांतील त्याच्या इष्टेटीचा ताबा घेतला. नाटक असेच कांही वर्षे रंगत रहावे व त्यांत आपल्याला मनाजोगती सोंगे घेतां यावी, अशी शहाजी व शिवाजी यांची इच्छा होती. परंतु दाराशुकोहची माशो शिकून लढाई एकदम बंद झाली, व तह झाला. त्यामुळे शहाजी व शिवाजी यांना आपल्या बेतांना निराळे स्वरूप घावे लागले. तहाने बेदर, कल्याणो, परांडा, निजामशाही कोंकण व वांगीमहाल इतक्या प्रांताला अदिलशाही मुक्ली. पैकी निजामशाही कोंकण शिवाजी दावून बसलाच होता; आणि विजापूर प्रांतापासून म्हैसूरच्या उत्तरेकडील तुंगभद्रेपर्यंतचा प्रांत तेवढा अदिलशाहाच्या ताब्यांत मोंगलांचा भांडलीक म्हणून राहिला; व तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडोळ प्रांत शहाजीने कायमचा बळकाविला होताच. महम्मदशाहा मेल्यानंतर फक्त एका वर्षांत त्याच्या दिखाऊ ऐश्वर्याचे भांडवल फुटून, अदिलशाही दौबल्य अगदी उघडकीस आले. (राजवाडे). शहाजी विजापूर दरबारचे हुकूम न मानतां स्वतंत्रपणे कर्नाटकमधील कारभार कळू लागला; “ महाराज शहाजीराजे ” या मायन्याने, “ अमूक जहागीर ताबडतोब घावी; नाहीतर आपण पादशाही खिदमत सोडून देऊ ” अशी धमकी दिली. अशी धमकी देतांना, “ दोनचार पातशाहीत आपण नौकरी केला, पण कोठेही आपली इज्जत कमी करून घेतली नाही; ” असे त्याला स्पष्ट लिहिले; आणि या “ इज्जतीच्या ” शब्दाला दुजोरा द्यावून “ आपण रजपूत लोक ” आहो, हे उच्चवंशदर्शक वाक्य शहाजीने अली आदिलशाहाच्या नजरेस आणिले; आणि आपल्या अंगीकृत कार्यात खंड न पडू देतां, आपल्या वर्चस्ववृद्धांचे कार्य सारखे चालू ठेविले.*

*शके १५७८ मध्ये महंमद आदिलशाह मृत्यू पावल्यावर शहाजीने त्याचा मुलगा अली आदिलशाहा यांस खालील (इतिहासमंजरी पहा.) धमकीचे पत्र पाठविले तें

खान अलीशान फैरोजी निशान

अजम अकरम ममलकत मदार दवामयक बाहलु व इजललाहु ॥ ५ ॥
अमारत व अलायत पुन्हान शुजा अत व शमामत दस्तगाह अजमत व

याच महत्वाच्या काळांत इकडे शिवाजीनें चंद्रराव मोरे व अफझलखान या उभयतांचा नाश करून व शिद्दीजोहार, वाडीकर सावंत व बाजी घोरपडे वगैरे सरदारांशीं दोन हात करून, आदिलशाही राज्यावर पाहिजे तसा हात मारण्याचा सपाटा चालविला होता. त्यामुळे अली आदिलशाह अतीशय भिऊन

शौकत इतिहाद एकबाल व इजलाल हमराह अलिशान रफी अलकदर खुल-
दमकान उमदेह वजरायेजमा कूद व उमराय नसरत निशान

अजी बदिल माहिद माहाराज शाहाजी राजे सलाम बाजद सलाम महबत
आंजम महवत मुराय आंकी; पा॥ कनकगीर पेशअजी दरगाह (बादशाही
सेवेस.)

बंदगीस पेश (अर्पण केला) केली त्याचा मुबादला आपल्यास मन्द्मत
जाला. यावरी पा॥ अनागोंदीहि पेश केली (पाचा) महिना जाला. हनोज
(तथापि) मुबादलियाचा सरंजाम जाला नाहीं. जमेयतीचाही दिलासा
जाला पाहिजे. कुंदगोलकार मनेवारे (बंडखोर) आपले जागी व तामगौड
तर्फेस तसवोस देउनु (देऊन) फिसाद केली आहे. त्यास गोशमाल (शिक्षा)
द्यावयाबद्दल हजरत जान्हपन्हा साहेबो आपल्यास रजा (आज्ञा) दिल्ली.
ते तर्फेस भैसूरकराचीही सरहद्द नजदीक आहे. वगैरे संगीनत मुराई दफे
होऊनु (बंडखोरांचा हकालपट्टी होऊन) पातशाही नामोश (किर्ती) राहत
नाहो. आज्ञा वास्ते हजार दीड हजार जाज ती कामाचे लोक ठेविले आहे-
ती. वगैरे जागीर लोकांची समजावीस होत नाहीं. तरी दर बंदगीस अर्ज
करुनु अने गोंदीच्या मुबादलियाचा सरंजाम केला पाहिजे. यास ऐवज ए
तर्फेस कर्यांत अकोलोज व तपे टेभुरणी व भतप्राम अगर पेडणे हे कदीम
मुलकांत देणे. सदरहु देणे नसेल तरी व मामले बादशाहबा देखाळे जागा
नसेल तरी पा॥ वडेरु या मामले मजकुराखाले चंजाऊरकरास दिधले आहे ते
तन्ही मुबादलियास दिधले पाहिजे. आपण हरामखोर मनेवार चंजाऊरकरास
गोशमाल देउनु सोडउनु घेऊनु. (आपण चंदावरकरास शिक्षा देऊन सोड-
वून घेऊं) हरामखोर मनेवारास दिधल्यांत काय फायदा ? कुल मनेवाराचे

गेला. शिवाजी आटपत नाही, असे पाहून त्याच्याशी सामोपचाराने सख्य करावे असा त्याने विचार केला; व शिवाजी वळला तर शहाजीमर्फतच वळेल असे जाणून अदिलशहाने शहाजीस विजापूर येथे बोलावून घेऊन त्यास शिवाजीची समजूत घालण्याची कामगिरी सोंपविली. इ० सन १६३७

हेजीब मीरजुमला बराबरी गेले आहे ती. व पाा. मुसलकल आपली जागीर पेशजी भिस्त रोजी रुस्तुमजमा बराबरी माहोलीहून हुजूर आलों ते वरती चौलाखाची जागीर दिधली. त्या मध्ये मुसलकलचा फर्मान आपले नावे दिधला. यावरी दुसरे वरती मरहुमी खाने अजम असदखानाचे

गुजारतीने लक्ष्मेश्वराचे वरती मोकरर आली तेही वरती, व तिसरियानेही मरहुमी खाा अहमदखान याचे वरती मोकरर फर्मान दिधले तेही वरती मुसलकलचा फर्मान आपलेच नावे आहे. ऐसे तीन वरत आपले नावे फर्मान पाा माा चे आपले नावे आहेत. या फर्मानाच्या नकला पातशाही दफतरी असतील त्या काहाडून पाहिल्या पाहिजेत. आपले भाई व फर्जद यांचे दिलासिया बाा क + + + + विले व फर्मान त्याचे नावे करुनु दिधले. तरी ते काय मसमुबाली हरकसीने गलथ. हुजूर मा + + करणारी करुनु मुसलकलचा मुवादला पंधरा खेर्डी कर्याती कारवे आपली जागीर त्रिबकजीस यावया काय निसबत धरिते. हजरत साहेबाचा तरी कौल करारदाद आपल्यास आहे को तुमचे जागीरपैकी एक चावर कसीदगी करणे नाही. जरूर एक वरत पातशाही कामा बाा कांहीं कसीदगी केले तरी अवल सवाईन मुवादला देउनु बाजद कासीद करावे. आमा (परंतु) अकार्तुकाचे बोले करुनु आपले जागिरीत नाहक गैर हिाबाी पादशहा खलेल करविताती. तरी आपण रजपूत लोक अजतिलग पेशजीही दोषा चौपादशाहीत खिदमत केली. आमा (परंतु) गैरहिाबाी जाजती सोसुनु कम इजतीन व गैर मेहेरबानीन पेशजीही खिदमत

त पुणें प्रांताला रामराम ठोकून कर्नाटकांत आल्याला शहाजीला ह्या वेळीं, (इ० सन १६६१मध्ये) चोवीस वर्षे होऊन गेलीं होती. त्यामुळें आपण दक्षिणेंत जावें, असा त्याचा फार दिवसापासून हेतू होता. शिवाजीनें ह्या वेळेपर्यंत अनेक पराक्रम गाजविले असल्यामुळें शहाजीस अतीशय आनंद

केला नाहीं व पुढेंही न करू. उमेदीनें आपण आजी दीड वर्ष जाजती सोसिली ते याच दमा (वर) कीं थोरले हजरतसाहेबाचे नवाजीस (मेहेर-बानीतले) व हजरत साहेबांही जहांबक्षी केली आहे व वखतही एक जवाचा सम-जोनु आपण सबूरी करुन तहमुल (सहन) करावयास तकसीर (कमी) केलें नाहीं. पेस्तर हजरत साहेबास आपली दरकार असेल तरी हिसाबी आपला सरंजाम सदरहू केला पाहिजे. आणि दरकार नसेल तरी खुसनुदीन (संतोषानें) रजा दिघली पाहिजे. आपल्यास असलाद पुन्याई मामल्याचांही हवस (हौस) कांहीं राहिली नाहीं. एखादे आपले हिंदुचे तीर्था बसोन हकतालाची बंदगी करुन (परमेश्वराची सेवा करून) हजरत साहेबास द्वा (दुवा) देउनु फजंद भाई आहेती यांपासुनु खिदमत घेतली पाहिजे. अगर त्याहीपासुनु खिदमत घेणें नसेल तरी त्यासही रजा द्यावी. बाजे भाईबंद जेथें आपली पोटे भरिताती तेथें हेही भरितील. अमा नाहक आपल्यास बदनाम केलें न पाहिजे. दरी बाब हजरत बंदगीस हाली अर्जदास्त पाठविली आहे. तरी बडेभाईनें हि हजरत बंदगीस अर्ज करुन सदरहुप्रमाणें अनागोंदीच्या मुबादलियाचा सरंजाम व पंधरा खेडियाचा फर्मान आपल्याच नांवें देविला पाहिजे अगर आपल्यास खुषनुदीन रजा दिघली पाहिजे. व पाा कनकगीर अनागोंदीही दरगाह बंदगीस पेश केला. एक कपली खेडे दिढादो हजाराचे आपण तेथें राहिलों होतों. तेव्हाडे आपल्यास असो दिघले पाहिजे. तेथे बाग आपण केले. हवासीर जागा आहे. तरी दरगाह बंदगीस अर्ज करुनु मोकरर कर नु देणे म्हणूनु मसुरल दौलत सांवतराऊ यांस लिहिले होते. सांवतराउ माा इलेने अर्ज केला. अमा हजरत साहेबा हुकूम फर्माविला कीं अनेगोंदीच्या मेहतानास कपली पाहिजे. सोडून देणें. म्हणूनु राऊ माा इलेने लिहिले. यावरी आपल्यास राहावयास जागाहि नव्हती. व

झाला होता. शिवाजीने बाजी घोरपड्याचा निकाल उडविल्यामुळे त्या आनंदांत भर पडून त्याला शिवाजीबद्दल मोठी धन्यता वाटू लागली होती; आणि आपल्या ह्या स्वराज्यसंस्थापक, वैभवशाली, पराक्रमी, व सद्गुणसंपन्न पुत्राची भेट घ्यावी, आपली पुणे प्रांतांतील जहागीर, जिजाबाई, युवराज बाल संभाजी, व इष्टमित्र वगैरेना स्वनेत्रांनी पहावे, कुलस्वामी जो शिखर शिंगणा-पूरचा शंभू महादेव त्याचे व कुलस्वामिणी जी तुळजापूरची श्रीभवानी तिचे दर्शन घ्यावे, अशी त्याला सारखी उत्कंठा लागली होती. इतक्यांत

तमगौड तर्फेहूनहि ताजा खबर आली की कुंदगोलकरास आपले लोकांनी शिकस्त दिधली होती. अमा तो मागती सवारीनु कोटास एउनु दिल-गोव्याची फिकीर करितो. मदत नव्हता जागा राहणार नाही. अजी वास्ता हजरत साहेबहि पेशजांच रजा दिधली होती. म्हणौनु छ ४ माहे सैवाली कपली साहेबाचे लोकाचे व कनकवेलाकराचे लोकाचे हवाले करुनु आपण स्वार जालों. एक मजली आलियावरी आनेगोदांकार व हलालखोर हे दूर गलथ मालूम करणाराचे बले करुनु आले आहेत. तेहि पादशाही लोकावरी हिस्सा करुनु कपली त्याजपासुनु घेतली हे खबर आपण कपलीस आलियावरी पाहरा रात्री आपल्यास आली होती. ते पेशजांच लिहिली आहे. पेशजां सिदी अजब सिदी संबूल आलियावरी आना गोदांस व कपलीस व बाजे विलायतीस दखल होऊ देतील की ने देतील हे दि पेस्तर रोशन होईल. सेंभरा वर्षांचे मुठमर्द त्यास गोशमाल देउनु मुठमर्द हरामखोरास जेही देविले असतील त्यास याचा जबाब पुसिला पाहिजे. साहेब अजो सबा जम-जम स्वार होउनु येतील म्हणौनु सवूरी करुनु दांड महिना राह साहेबाचे यावयाची पाहिली. आमासाहेबाचे यावयास मातल जाले. मग आपण पाद-शाहाचे रजेवरुनु स्वार होऊनु बलदारी नजदीक आलों. पुढेही दरमजली तामगौड तर्फेस जात आहों ”

या पत्रावरून शहाजीच्या मनोवृत्तीची व तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा फायदा घेऊन आपले महत्व प्रस्थापित करण्याच्या प्रवृत्तीची योग्य कल्पना करितां येते.

अदिलशहानें त्यास आपण होऊन शिवाजीची समजूत घालण्याची कामगिरी सोंपविली. तेव्हां “ माझा पुत्र (शिवाजी) माझ्या स्वाधीन नाही, हें सरकारास विदित आहेच; तथापि होईल तितका यत्न करून पाहतों ” असे अदिलशहास कळवून शहाजी कर्नाटक प्रांती परत गेला. महाराष्ट्रांत येण्याची तयारी केली व शिवाजीस हां दृकाकत कळविण्यांत आली. ती ऐकून जिजाबाई व शिवाजी या उभयतांना अत्यानंद झाला. शिवाजीनें शहाजीस तसें कळविलें, व वडिलांच्या स्वागताची तयारी करण्यास त्यानें मोठ्या उत्साहानें व जारीनें सुरवात केली.

शहाजीनें कर्नाटक मधून निघण्यापूर्वी ज्योतिषी बोलवून “ या वेळीं आपले प्रह कसे आहेत, ” या बद्दल विचारपूस केली; व ज्योतिषांनीं ते उच्चैचे व फायदेशीर आहेत, असें सांगितल्यावर चांगला दिवस पाहून, आपले दुसरें कुटुंब तुकाबाई, आणि कनिष्ठ पुत्र व्यंकोजी व कारभारी त्रिंबक नारायण हणमंते यांना बरोबर घेऊन, मोठ्या वैभवानें, पुष्कळ परिवार व लवाजमा यांसह तो दक्षिण प्रांती येण्यास निघाला. कूच दरकूच करीत प्रथम तुळजापूर* येथें येऊन तेथील कुळदेवता श्रीभवानी हिचें दर्शन घेतलें. शिवाजीनें स्वराज्य संस्थापनेचा उद्याग सुरू केल्यानंतर, त्याच्या स्वराज्य संस्थापनेस यश आल्यास “ आपण एक लक्ष रुपयांचें सोनें घेऊन, त्याच्या मूर्ती घडवून त्या श्रीस अर्पण करूं ” असा शहाजीनें तुळजापूर येथील श्रीभवानी देवीस नवस केला होता; त्याप्रमाणें त्यानें एक लक्ष रुपयांचें सोनें खरेदी करून व उत्तम कारागिरांकडून त्याच्या मूर्ती घडवून, त्या त्यानें कर्नाटकमधून आपल्या बरोबर आणल्या होत्या. त्या त्यानें ह्या प्रसंगी श्रीदेवीस अर्पण केल्या. नंतर

* तुळजापूर हें ठिकाण निजामच्या राज्यांतील नळदुर्ग जिल्ह्यांत एक तहशिल्लेचें गांव असून तें जी. आय. पी. रेलवेच्या पुणे - रायचूर मार्गावरील माढा (सोलापूर जिल्ह्यांतील एक तालुक्याचें ठिकाण) रेलवे स्टेशन पासून अजमासें तास मैलांवर आहे. येथील देवीस श्रीभवानी ऊर्फ तुकाई देवी असें ह्मणतात; व दरवर्षी आश्विन माहिण्यांत (आक्टोबर) येथें फार मोठी यात्रा भरत असते.

तेथून पंढरपूर येथें येऊन तेथील श्रीविठोबाचें दर्शन घेतलें. नंतर शिखर शिगणापूर येथें येऊन श्रीशंभू महादेवाचें, व आपले वडालं मालोजी राजे यांच्या छत्राचें दर्शन घेतलें व शिखर उतरून आपले संबंधी जे फलटणचे निबाळकर त्यांची भेट घेऊन, शिवाजीची भेट घेण्यासाठीं तो पुणे प्रांती येण्यास निघाला. शहाजीनें आपल्या ह्या एकंदर प्रवासांत प्रत्येक देवस्थानीं पुष्कळ दानधर्म केला, ब्राह्मणभोजनें घातलीं व गोरगरिबांस पुष्कळ खैरात वाटली. शिवाजीनें ब्राह्मणांच्या विचारानें आपल्या वडीलांची भेट जेजुरी येथें घेण्याचें ठरवून त्यांच्या स्वागताची उत्कृष्ट तयारी केली. शिवाजीस घटकोघटकी शहाजीच्या आगमनाची बातमी होतीच; त्यामुळें शहाजी राजे जवळ आले असें ऐकून शिवाजीनें आपलां फौज, हत्ती, घोडेस्वार, मुत्सद्दी व कारकून मंडळी वगैरे बरोबर देऊन सरनोबत यांस, त्यांस घेण्याकरितां सामोरें पाठविलें. पेशवे, मोरोपंत पिंगळे यांस पुढें पाठवून मुद्दत ठरवून जेजुरी येथें श्रीखंडोबाच्या देवाल्यांत भेटीची योजना निश्चित करण्यांत आली; व शहाजीस मोठ्या समारंभानें वाजतगाजत श्रीच्या देवाल्यांत आणून उतरविण्यांत आलें. शिवाजीराजे सौभाग्यादि संपन्न वज्रचुडेमंडित जिजाई आजसाहेब, पुतळाबाई* आदिकरून खाशीमंडळी बालयुवराज संभाजी

* या वेळीं (इ० सन १६६२) बाल युवराज संभाजीराजे याची माता, व शिवाजीमहाराजाची वडाल पत्नी सईबाई ही जिवंत असून, ती जेजुरी येथें ह्या भेटीच्या वेळीं हजर होती, असा बऱ्याच ठिकाणीं उल्लेख आढळतो; पण तो बरोबर नाहीं. संभाजीचा जन्म इ० सन १६५७च्या जून महिन्यांत (ज्येष्ठ शुद्ध द्वादशी, शके १५७९) झाला; व अफझलखानाबरोबरील युद्धप्रसंगाच्या काळांतच, शिवाजीचा मुक्काम प्रतापगडाखालीं असतां, इ० सन १६५९च्या सप्टेंबर महिन्यांत (भाद्रपद वद्य चतुर्थी, शके १५८१; सर्वपितरी अमावास्येच्या आदले दिवशीं) मृत्यू पावली; अर्थात् ह्या भेटीच्या प्रसंगां सईबाई जिवंत होती, हें म्हणणें चुकाचें आहे. सईबाई मृत्यू पावली, त्या वेळीं युवराज संभाजी दोन वर्षांचा असून ह्यावेळीं तो सहा वर्षांचा होता; व जिजाऊ आजसाहेबही त्याचा प्रतिपाल करीत होती.

राजे याच्यासह आधीच देवालयांत जाऊन शहाजीमहाराजांची मार्गप्रतीक्षा करीत बसली होती. भेटीस चोवीस+ वर्षे होऊन गेलेली, सबब शास्त्रविधीने भेट घेणे प्राप्त झाले. शहाजीराजे देवालयांत येतांच राजोपाध्ये यांणी श्रीची यथासांग पूजा करवून सघृत अशा काशाच्या ताटांत, स्त्री, पुत्र, स्नुषा व पौत्र यांचीं मुखें शहाजीमहाराजाकरवी एकसमयावच्छेदेंकरून अवलोकन करविली; व नंतर परस्पर भेटी झाल्या. शिवाजीनें शहाजीराजांच्या चरणां मस्तक ठेविलें; राजांनीं त्यास हातांनीं उचलून आर्लिगन दिलें; उभयतांच्याही नेत्रांत प्रेमाश्रू निघाले; नंतर शहाजी राजास पालखांत बसवून, पालखीची तबकडी धरून मोठ्या मर्यादेनें अनवाणी चालून, शिवाजीनें राजास त्यांच्या डेऱ्यांत पोहोचविलें; नंतर राजे विछायतीवर बसल्यावर शिवाजीनें त्यास नम्रपणानें अशी विनंती केली कीं, “ मी विजापूरकराशीं वैर केल्यामुळेच आपणांवर प्राणसंकट ओढविलें; हा मजकडून मोठाच अपराध घडला; त्याबद्दल मला वडिलांनीं योग्य वाटेल ती शिक्षा करावी; ” शिवाजीचें हें भाषण ऐकून शहाजीराजे सद्गदित झाले. त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें व आग्रहानें शिवाजीस आपणाजवळून बसवून घेऊन त्यास ते म्हणाले, “ तुम्ही शिसोदें क्षत्रीय कुलांत निर्माण होऊन त्या कुलास अनुरूप असा अलौकिक पराक्रम केला, व हिंदु प्रजेस यवनांच्या क्लेशप्रद सत्तेतून स्वराज्य स्थापन व स्वराज्य रक्षण करण्यासाठीं भगीरथ प्रयत्न करून त्यांत यशस्वी झाला, हें पाहून मला पराकाष्ठेचें समाधान व घन्यता वाटत आहे. आमच्या वडिलांस (मालोजी राजे

+माता, पिता, पती, पत्नी, भगिनी, बंधू, पुत्र, कन्या, स्नुषा व पौत्र, ह्यांपैकीं कोणाच्याही भेटीस पूर्ण बारा वर्षे, व त्याहून अधिक काळ लोटला असल्यास पुढें केव्हांही त्यांची भेट व्हावयाची असल्यास ती देवालयांतच उपाध्याकडून श्रीची पूजा यथासांग करवून पहिल्यानें व्हावी, व ज्याची भेट व्हावयाची, त्याचें भेट घेणारानें प्रत्यक्ष मुखावलोकन न करतां त्याचें मुख पहिल्यानें पाण्यानें, तेलानें किंवा तुपानें भरलेल्या काशपात्रांत प्रतिबिंबरूपानें पाहावें, व तसें पाहिल्यानंतरच प्रत्यक्ष भेट व्हावी, असा शास्त्रविधी आहे; त्यास अनुसरून ही अशी विधिपूर्वक भेट घेण्यांत आली होती.

यांस) असा दृष्टांत झाला होता की, तुमच्या कुलांत शककर्ता निर्माण होऊन तो हिंदु प्रजेचे व हिंदुधर्माचे यवनापासून रक्षण करील. हा दृष्टांत खरा होता, हे तुम्ही आपल्या अलौकिक कर्तृत्वाने (आमच्या) प्रत्ययास आणून दिले. तुमच्या ठायींच्या शौर्यवीर्यादि अनुपम गुणांच्या योनाने आमच्या कुलाचा पुनरपि भाग्योदय झाला आहे. असा प्रतापशाली पुत्र आमच्या उदरीं निर्माण झाला, म्हणून आम्ही त्रैलोक्यांत धन्य झालो आहो. ” शहाजीच्या ह्या अत्यंत प्रेमाच्या व हृदयस्पर्शी भाषणाने शिवाजी सद्गदित झाला; त्याने पुन्हा वडिलांच्या चरणां मस्तक ठेविले; आणि मोठ्या नम्रपणाने म्हटले की, “ मजकडून जे कांहीं यत्किंचित् झाले आहे, ते सर्व आपल्याच पुण्याईने घडून आले; आणि मला आपला आशीर्वाद होता, म्हणूनच मी माझ्या अंगीकृत कार्यांत अल्प प्रमाणांत यशस्वी झालो आहे. ” अशारीतीने पितापुत्राच्या भेटीचा समारंभ झाल्यानंतर, शिवाजीने आपल्या सर्व सरदार व कारभारी मंडळींच्या शहाजीशी भेटी करविल्या. शिवाजीने आपली सापत्न माता तुकाबाई हिलाही जिजाबाईप्रमाणेच योग्य सन्मान दिला; योग्य आदर दाखवून दर्शन घेतले; सापत्न बंधू व्यंकोजी यांसही, मनांत कोणताही दुजा भाव न ठेवता, प्रेमाने आलिंगन दिले. नंतर शहाजी राजाबरोबरील सरदार कारभार्यांच्या भेटी घेऊन त्यांचीही मोठ्या प्रेमाने विचारपूस केला. शिवाजीने ह्या प्रसंगी मोठा आनंदोत्सव केला; पुष्कळ दानधर्म केला. ब्राह्मणभोजने घातली; गोरगरिवांस पुष्कळ खैरात वाटली; व नंतर ह्या सर्व मंडळींसह शिवाजी पुणे येथे येऊन मुक्कामास राहिला.

त्यानंतर शिवाजी आणि विजापूरकर यांच्यामध्ये शहाजीमार्फत एक तह झाला. X (इ० सन १६६२) त्यांत खालील कलमें ठरली तीः—
(१) विजापूर दरबारने शिवाजीच्या सर्व मागण्या कबूल कराव्या. (२)

X हा तह शहाजी कर्नाटक प्रांती असतां त्याच्यामार्फत, अह्मद अदिल-शहा याने आपला वजीर अब्दुल महंमद याच्या सल्लयाने गुप्तपणे केला, व नंतर अदिलशहाची परवानगी घेऊन शहाजी दक्षिण प्रांती आला, असाही कांहीं ठिकाणी उल्लेख आढळतो.

उत्तरेस कल्याणपासून दक्षिणेस फोंड्यापर्यंत आणि पश्चिमेस दाभोळपासून पूर्वेस इंदापूरपर्यंतचा सर्व प्रदेश शिवाजीच्या ताब्यांत राहावा. (३) शिवाजी हा आपला मांडलीक आहे, असें विजापूर दरबारनें या पुढें न म्हणतां, “ शिवाजी हा स्वतंत्र राज्यकर्ता आहे ” असें मान्य करावें; त्या नात्यानें त्याच्याशीं यापुढें व्यवहार ठेवावा; व दरसाल सात लक्ष हॉन रोकड पेषकष (खंडणी) अदिलशाहानें शिवाजीस द्यावी. (४) परस्परांनिं एकमेकांना प्रसंग पडेल त्या त्या वेळीं मदत करावी. (५) विजापूरचा वकील शिवाजीच्या दरबारीं नसावा. (६) शिवाजीतर्फे अदिलशाही दरबारांत एक वकील राहावा. (७) शामजी नार्हक पुंडे याची, वकील म्हणून त्या दरबारीं नेमणूक करण्यांत आली आहे; त्याप्रमाणें विजापूर येथें दरबारांत राहून, त्या दरबारच्या व शिवाजीच्या म्हणजे दोघांकडीलही कामाचीं त्यानें विल्हेवाट करीत जावी. हा तद्द, शहाजीमार्फत झाला म्हणूनच विजापूर दरबारास तो बराच फायदेशीर असा झाला; व तो त्या दरबारानें लागलाच मान्य केला. याच वेळीं, “आम्हा जिवंत आहों तोंपर्यंत तुम्ही इतःपर विजापूरकरांशीं झगडूं नये, अशी शहाजीनें शिवाजीला शपथ घातली; व ती मान्य करून त्याप्रमाणें वागण्याचें शिवाजीनें मान्य केलें. ही हकीकतही शहाजीनें अदिलशाहास कळवून, व पुढें शाहाची भेट झाल्यावर, त्यास समक्ष सांगून, त्याबद्दल त्याची खातरजमा केली. शिवाजीचाही या तद्दानें, त्याचें स्वातंत्र्य जाहीर होऊन, धुष्कळच फायदा, व त्याचें सर्व श्रेय आपल्या वडिलानांच आहे, हें जाणून शिवाजीस शहाजीराजाबद्दल अतीशयच धन्यता वाटली.

शहाजीनें आपणाबरोबरील सर्व मंडळींसह पुणें येथें पावसाळाभर मुकाम केला; या अवधींत शिवाजीनें शहाजीची उत्कृष्ट प्रकारें बरदास्त ठेविली; आपली सावत्र आई तुकाबाई हिला अतीशय आदरानें व सन्मानानें वागविलें; सावत्र बंधू व्यंकोजी यांसही अतीशय प्रेमानें वागवून शहाजीबरोबरील सर्व मंडळींचा उत्तम परामर्ष घेतला; शहाजीस आपली सर्व संपत्ति दाखविली; शहाजी तेथें होता तोंपर्यंत त्याच्या विचारानें व नांवांनो राज्यकारभार चालविला; पावसाळा संपल्यानंतर शिवाजीनें शहाजीस आपणाबरो-

वर घेऊन, त्यास, आपल्या नूतन संपादित राज्यांतील राजगड, तोरणा, सिंहगड, पुरंदर, लोहगड, प्रतापगड, व रायरी (रायगड) वगैरे आपल्या ताब्यांतील किल्ले व तेथील व्यवस्था दाखविली; व त्या वेळेपर्यंत केलेल्या अनेक राजकारणांची सर्व हक्कोक्त त्यास निवेदन केली. शहाजी हा मोठा अनुभवो, पटाईत सेनानी, व युद्धशास्त्रविशारद असल्याने, त्याने हे सर्व किल्ले पाहिल्यावर, रायरी हाच किल्ला सर्वांत बळकट, कुबल कठीण, संरक्षणास व आश्रयास उत्तम, व राजधानीस योग्य, अशी त्याची खात्री झाली; तेव्हां त्याने "तुम्ही राजगड येथील आपली राजधानी बदलून रायरी हे राजधानीचे ठिकाण करावे;" अशी त्याने शिवाजीस आज्ञा केली; आणि शिवाजीची तशीच खात्री होऊन त्याने ती गोष्ट मान्य केली. त्या किल्ल्याचे रायरी हे नांव बदलून "रायगड" हे नांव ठेविले, व ह्या वर्षापासूनच (इ०सन १६६२) रायगड ही शिवाजीची राजधानी झाली.

नंतर ही सर्व मंडळी रामदासस्वामींचे दर्शन घेऊन पन्हाळगडावर आली. शिवाजीचे किल्ले, कोट, ठाणी, जागा, राजधानी, अठरा कारखाने, शिबंदी, फौज, इत्ती, घोडे, तोफा, वगैरे जंगी सरंजाम पाहून शहाजीराजे परम संतुष्ट झाले; शहाजीस अत्यंत आनंद झाला; आणि "तुझ्या अलौकिक पराक्रमाने व कर्तृत्वाने मो संतुष्ट झालो;" असे म्हणून शहाजीने आपली "तुळजा " नांवाची प्रासादिक तरवार शिवाजीस बहाल केली; व वडिलांची देणगी म्हणून मोठ्या पूज्यबुद्धीने शिवाजीने ती भवानी तरवारीजवळ नित्य पूजेस ठेविली. पन्हाळगडी आल्यावर, शहाजीने कर्नाटकप्रांती परत जाण्याचा आपला मानस शिवाजीस कळविला; तेव्हां शिवाजीस अतीशय वाईट वाटले. आपल्या वडिलांनी सन्निध राहून राज्याचा कारभार पाहावा अशी शिवाजीची इच्छा होती; आग्रह होता; परंतु "मी इकडे राहिल्यास अत्यंत कष्टाने कर्नाटकांत संपादन केलेली दौलत नाहीशी होईल, आणि मी कर्नाटक प्रांती राहिलों तरच मला तुमच्या अंगिकृत कार्यास अनेक प्रकारे पुष्कळच साहाय्य करता येईल " असे शहाजीने शिवाजीस सांगितले. तेव्हां आपला आग्रह सोडून शिवाजी शहाजीची रवानगी करण्याच्या तयारीस लागला. त्यावेळी शहाजीच्या सन्मानार्थ शिवाजीने पुन्हा एक मोठा समारंभ केला. शहाजी, तुकाबाई व

व्यंकोजी यांना नाना प्रकारच्या मौल्यवान वस्तु अर्पण केल्या; शहाजीचा कार-
भारी त्रिवक नारायण हणमंते यांस उंची पोषाख व जवाहीर देऊन ढाल
तरवार बक्षीस दिली; राजाच्या परिवारांतील इतर सर्व मंडळींना ज्याच्या
त्याच्या योग्यतेप्रमाणें, जवाहीर, पोषाख, व वस्त्रे वगैरे दिली. आणि शहाजी-
बरोबर जवाहीर, हत्ती, घोडे, वाटखर्चास भरपूर खजीना व सरंजाम देऊन
त्याची कर्नाटक प्रांती रवानगी करून दिली. यावेळीं शहाजीचें वय ६८
वर्षांचें होतें; म्हणून शिवाजीनें त्याच्याबरोबरील मंडळीस पुन्हां पुन्हां
“थोरले महाराज वयोवृद्ध झाले आहेत; त्यांची अतीशय काळजी घ्या; त्यांच्या
जिवास अतीशय जपा;” असें आग्रहांनें बजाविलें. हा वियोगाचा प्रसंग
मोठाच दुःखदायक होता. शहाजी वयोवृद्ध असल्यामुळें तर तो परमावधी-
चाच दुःखदायक होता; आणि आतां पुन्हां आपली सर्वांची भेट होते कीं
नाहीं, अशी शंका येऊन, शहाजी, जिजाबाई व शिवाजी यांना वियोगजन्य
दुःखाचा उमाळा येणें स्वाभाविक होतें. त्यामुळें सर्वांनाच परमावघाचें दुःख
झालें; सर्वांनीं अश्रुपूर्णनेत्रांनीं एकमेकांचे निरोप घेतले, आणि हाच वियोग
पुढें लवकरच (इ० सन १६६४मध्ये) कायमचा होऊन मातुश्री जिजा-
बाईस—फक्त शिवाजीच्या आग्रहाच्या पायधरणीमुळेंच अग्निप्रवेश करण्याचा
बेत तहकूब करून—वैधव्याचें खडतर दुःख भोगित आयुष्य कंठण्याचा,
आणि शिवाजीस पितृहीन होण्याचा दुःखद प्रसंग ओढवला.

शहाजी सहा महिने दक्षिण प्रांती राहून कर्नाटक प्रांतांत जाण्यास निघा-
ल्यानंतर, पहिल्यानें विजापूर येथें जाऊन अली अदिलशहास भेटला; व इतः-
पर शिवाजीकडून विजापूरच्या प्रदेशास कोणत्याही प्रकारें उपद्रव होणार
नाहीं अशी त्याची पुन्हां खातरजमा केली. उलटपक्षी शहाजीनें मध्यस्थी
करून शिवाजीशीं तह घडवून आपल्याबद्दल शाहानेंही त्याचा योग्य प्रकारें
गौरव केला. नंतर शाहाचा व सर्व दरबारीं मंडळींचा निरोप घेऊन शहाजी
कर्नाटक प्रांती परत गेला; व तिकडील प्रांताचा बंदोबस्त करण्याच्या उद्यो-
गास त्यानें पुन्हां लागलीच सुरवात केली.

शिवाजी व शहाजी या उभयतांची भेट झाली, त्या वेळीं शहाजीनें
शिवाजीस, “ आपल्या पाश्चात् तुम्ही व्यंकोजीचें योग्यप्रकारें पालन करावें;”

अशी आज्ञा केली होती, असें दिसते. कारण, शिवादिग्विजयांत लिहिल्या-प्रमाणें, शहाजी तंजावर येथें “ परत गेल्यावर व्यंकोजीस बोलावून त्यानें आज्ञा केली कीं, “ शिवाजीनें जवामर्दाने नवे राज्य मेळविलें आहे. तुम्हीं आमची दौलत संपादिलो आहे; यांत विठोजोराजे आमचे काका, यांचें कुटुंबाचें, व शरीफजी राजे आमचे भाऊ, यांचे वंशाचें वंशाचें तुम्हां वडलिपणें चालवावें, आणि प्रजापालन करून राज्य करावें. वडील शिवाजोराजे यांनां सर्वांचें संगोपन करून चालवावें, तरी त्यांनीं पृथ्वी आक्रमण करण्याचा इरादा धरिला. तेव्हां ईश्वरकृपे करून त्यांचे मनोरथ पूर्ण झाले असतां, सर्वांचें संगोपन करावयास अधिकारीच आहेत; करतील. कदाचित् त्यांजवरी समय गुदरला तरी आम्हीं पादशहापासून इतल्ला तोडून दौलतीचा बचाव करून घेतला आहे. ही दौलत तुम्हां उभयतांची. परंतु दौलत रक्षावयाकरितां तुम्हां वडीलपणें सांभाळ करावा. मुख्यार्थ आमचे कुळीं आम्हीं, आमचे कुटुंबांत शिवाजोराजे जेष्ठ; त्यांचें ठायीं तुम्हीं; त्यास राजघर्म प्रवाहें तुम्हीं वडीलपणें कुटुंबी यांचा सांभाळ करणें; पराक्रमी शिवाजीराजांचे तुम्हां भाऊ; आमचे चिरंजीव; त्यांहून आवडते विशेष आहां; तरी सर्वांपासून चांगलें म्हणून षण्णल, पदरीं वडिलोपार्जित दोनचार माणसें आहेत, त्यांचें विचारें तुम्हां चालल्यास तुमचें कल्याण आहे.” असा शहाजीनें व्यंकोजीस उपदेश केला. हा उपदेश अत्यंत महत्वाचा व मौल्यवान आहे; आपणांस वैभव प्राप्त झालें असतां,—अनुकूल स्थितीत—आप्त स्वकीय व सहवासांतील इतर मंडळी यांचा कसा प्रतिपाळ करावा, हें या उपदेशांत दिग्दर्शित केलें आहे; आणि प्रत्येक कर्त्या संसारी मनुष्यानेंही तो ध्यानांत ठेवणें आवश्यक आहे.

शिवाजीची व नंतर आदिलशाहाची भेट घेऊन इ. सन १६६२मध्ये शहाजी कर्नाटक प्रांतीं परत जातो न जातो तोंच बेदनूरकर भद्राप्पा नाईक यानें तिकडे मोठाच पुंडावा आरंभिल्याची बातमी त्यास समजली. या भद्राप्पा नाईकाचें मूळ नांव शिवाप्पा नाईक हें असून, त्याच्या घराण्याचा संस्थापक भद्राप्पा ऊर्फ भद्राप्पा नाईक याच्या नांवावरून फारशी तवारिखांत, त्याचा उल्लेख भद्राप्पा नाईक या नांवानें केलेला आहे. त्याला

“मालनदचा राजा ” (मालनद हा कानडी शब्द असून त्याचा अर्थ “डोंगराळ प्रदेश ” असा आहे.) असेही म्हणत असत; सतत पंचेचाळीस वर्षे (इ० सन १६१८ ते इ० सन १६६३) बेदनूरचा प्रदेश त्याच्या ताब्यांत होता. तो मोठा संपत्तिमान असून या वेळी (इ० सन १६६२) तर तो विशेषच प्रबळ झालेला होता. सर्व दक्षिण कानडा, म्हैसूरचा वायव्येकडील प्रदेश, व गंगावती नदीपर्यंतचा उत्तर कानडा, एवढा व्यापक प्रदेश त्याच्या ताब्यांत होता, आणि विजापूरकरांच्या ताब्यांतील शक्य तेवढा प्रदेश बळक-विण्याच्या उद्योगास तो लागला होता. त्यामुळे अशा ह्या प्रबळ शत्रूचा पहिल्याने बंदोबस्त करणे शहाजीस आवश्यक होते. म्हणून त्याने कर्नाटक प्रांती आल्याबरोबर भद्राप्पा नाईकावर स्वारी करण्याची सिद्धता केली. अदिलशाहाने त्याच्या मदतीस पाठविलेला सरदार सजैखान यांस बरोबर घेऊन तो बेदनूरकरावर चाल करून गेला. तेव्हा तिकडून भद्राप्पा नाईकही आपल्या कसलेल्या सैन्यासह शहाजीशी युद्ध करण्याकरिता पुढे सरसावला; व उभयतांमध्ये मोठ्या चिकाटीचे अनेक युद्धसंग्राम झाले. इतक्यांतच मध्यंतरी इ० सन १६६३मध्ये, (ता० १ मार्च) अदिलशाहा दुसरा हा स्वतः कर्नाटकाच्या मोहिमेवर जाण्याकरिता आपल्या सर्व दरबारी मंडळींसह विजापूर येथून-धारवाडपासून अजमासे शेहेचाळीस मैलांवर असलेल्या-बंकापूर या ठाण्याकडे गेला. हे ठिकाण त्या वेळी अब्दुरहीम बहलोलखान या नांवाच्या सरदाराच्या जहागिरीत असून तो सरदार त्या वेळी कर्नाटकमधील नाईक पाळेगार लोकांवरील युद्धांत गुंतलेला होता. त्याची आई त्या वेळी बंकापूर येथे ठाण्यांतच होती. तिने अदिलशाहास पहिल्याने ठाण्यांत येण्यास मनाई केली; परंतु मागाहून त्यास ठाण्यांत येऊ देण्याकरिता वेशाचे दरवाजे उघडले. त्यामुळे शहाने रागावून बहलोलखान, शहाजी, व इतर सरदार मंडळींना कर्नाटकमध्ये पत्रे पाठवून “ आपणास ताबडतोब येऊन भेटा ” असा हुकूम फर्माविला; त्याप्रमाणे ती सर्व सरदार मंडळी सारखा जलदीने प्रवास करात-तुंगभद्रा नदीस मिळणाऱ्या-वर्धनदीच्या काठी अदिलशाहाची छावणी असतांना त्यास येऊन भेटली. त्या वेळी शहा अतीशय रागांत असल्याने त्याने बहलोल व शहाजी या उभयतांनाही ताबडतोब पकडून त्यांना घेव्याः

घालून प्रतिबंधांत ठेविलें; (इ. सन १६६३. जून महिन्याच्या अखेरीस)• परंतु दोनच दिवसांनीं त्यानें शहाजांची प्रतिबंधांतून मुक्तता केली; तथापि कित्येक दिवसपर्यंत त्याचा सर्व अधिकार काढून घेतला, व नंतर त्यानें त्यास पुन्हां पूर्वीप्रमाणे अधिकारापन्न केलें; † म्हणजे शहाजांची कोणत्याही प्रकारें तिळमात्रही चूक नसतांनासुद्धां निव्वळ अदिलशहाच्या लहरीमुळेच त्यास दोन दिवस कारागृहवास भोगावा लागला, व अधिकारभ्रष्टही व्हावें लागलें. तथापि त्यानंतर लवकरच, अदिलशहाची शहाजीवर पुन्हां पूर्ण मेहेर-नजर झाली. शहाजीनें आपल्या पराक्रमानें व कर्तृत्वानें अदिलशहास पूर्ण-पणें संतुष्ट केलें. नंतर शहानेंही त्याबद्दल त्याचा जाहीररीत्या योग्यप्रकारें गौरव केला, व त्याची पुन्हां कर्नाटक प्रांती आपल्या जहागिरीवर परत रवानगी करून दिली.

शहाजी हा, अले आदिलशाहानें तांतडीनें बोलाविल्यावरून भद्राप्या नाईक बेदनूरकर याच्या बरोबरील युद्ध तात्पुरतें बंद ठेवून, बंकापूर येथें

† " On 1st March 1663, Ali Adilshah II, with all his court, left his capita lfor Bankapur. There they were at first denied entrance by the mother of Abdur Rahim Bahlol Khan, in whose fief it lay. But the gates were soon opened to the king. Adil Shah summoned Bahlol Khan, Shahji and other officers from the Karnatak, who come by forced marches and wai-
ed on the king on the bank of the Wardha, (on affluent of the Tungabhadra). Bahlol and Shahji were at once arrested and placed in chains (end of June, 1663); but Shahji was released in two days, though he continued to be deprived of his command for some time. "

Sarkar's Shivaji and His Times; Page 300.

त्यास भेटण्यास गेला होता. त्यामुळे बंगळूर येथे आल्याबरोबर त्याने पुन्हां युद्धाची तयारी केली; व सज्जेखानासह तो बेदनूरकरावर चाल करून गेला; व पुन्हां उभयतांमध्ये अनेक युद्ध प्रसंग झाले. तथापि अखेरीस शहाजांनं त्याचा पूर्ण पराभव करून त्यास अगदी जेरास आणिलें; तो दीन झाला; शहाजास शरण आला; त्याने विजापूरकरांचा बळकविलेला सर्व प्रदेश सोडून दिला; व त्या नंतर त्यास एक लहानशी जहागीर बहाल करून आदिलशाहाचा अंकित करून ठेवण्यांत आले. “ हें वृत्त विजापुरी कळल्यावर आदिलशाहा बहुत संतोषां होऊन मोठे मरातबांनीं पत्र, वखें, भूषणें अलंकार, हत्ती, घोडें सुद्धां पाठवून, सर्व अमोर उमराव यांनीं तारीफ करून आपापली इकोगत स्नेह वादाची लिहून, गौरव केला. फत्ते झाल्यामुळे येथून कूच करून दुसरी ठाणीं बखेडेदार होती, त्यांचा बंदोबस्त करावा म्हणून तुंगभद्रातारीं बेदिकरें ऊर्फ बसवपट्टण + येथें आले. तेथें अनेक श्रापदें उत्पन्न झालीं; राजांस शिकार करावयाची इच्छा होऊन, घोड्यावर स्वार होऊन हरणाचे पाठीस लागले. ईश्वरेच्छा, त्या योगें घोड्याचा पाय भंडोळींत अडकून, घोडा व राजे एकावच्छेदें, पडले; ” त्यांत डोक्याच्या कवटीस जखम होऊन ते गतःप्राण झाले. (शके १५८५ माघ शुद्ध षष्ठी, शनीवार रोजी; इ० सन १६६४ ज्यनिवारी). मागाहून लोक माणसें आलीं; व्यंकोजी जवळ नव्हता, सबब भडामि दिला. व्यंकोजी राजास डाकेने तेथें आणविलें; त्यांनी उत्तरक्रिया सांग केली. आदिलशाहाकडून दुखवटा येऊन मनसबदारीचीं वखें व्यंकोजीच्या नांवें झालीं. मृत्यूसमयीं शहाजांचें वश ७० वर्षांचें होतें; व शिवाजीनें सुरत हें शहर लुटल्याची बातमी त्यास नुकतीच मिळालेली होती. कर्तव्य करीत असतां, मृत्यू येणें ही खरोखर मोठीच ईश्वरी कृपा होय. अर्थात् दुखण्याबाहण्यानें व हालयातनेनें खितपत न पडतां वीर पुरुषाला

+ हें ठिकाण म्हैसूरच्या राज्यांत, शिमोगा जिल्ह्यांत, हरीहरच्या दक्षिणेस अजमासें चाळीस मैलावर आहे. सोळाव्या शतकांत पालेगारामधील तारिकेरे या नांवाचें घराणें या ठिकाणीं अंमल चालवांत होते. येथें त्या काळाचा एक किल्ला असून तो हल्लीं मोडकळीस आलेला आहे.

उचित असाच मृत्यू ह्या पुण्यश्लोक नरशार्दूल शहाजी राजास आला हॅही खरोखर त्याच्या पुण्याईचें, मालोजी राजे यांच्या परोपकारी बुद्धीचें, व ईश्वरी श्रद्धेचें आणि परमेश्वराच्या पूर्ण कृपेचें फल होय. शहाजी राजाच्या मृत्यूस परंपरेनें कारणाभूत झालेल्या ह्या बेदनूरकरांचा शिवाजीनें पुढें चांगलाच बंदोबस्त केला; व पुढील काळांत त्या भागांत त्यानें जलमार्गानें सफर केली, त्यावेळीं बेदनूरकरांना शरण येणें भाग पाडिलें; आणि “आम्हां दरसाल आपणांस तीन लक्ष होन खंडणी देत जाऊं ” असें त्यांनीं कबूल केल्यानंतरच त्यांची शिवाजीच्या तडाक्यांतून मुक्तता झाली.

शहाजीच्या अकस्मात् मृत्यूची दुःखद वार्ता ऐकून “ शिवजी राजे यांनीं बहुत शोक केला; सर्वहो विधान करून दानधर्म अपार केले; आणि बोलले कीं, ‘ मजसारख्या पुत्राचा पराक्रम (शहाजी) महाराज पाहते तरी उत्तम होते. आपण आपला पुरुषार्थ (आतां) कोणास दाखवावा ? मागें अफझलखान मारिला, व शास्तेखानास शास्ता (शिक्षा) केली; पराभवातें पावविला; तें पराक्रमाचें वृत्त ऐकून महाराज (शहाजी राजे) संतुष्ट झाले;+ समाधानपत्रें आपणांस वरचेवर येत होती; तैशींच अलंकार वस्त्रें पाठवीत होते; या उपरीं त्या मागें आपणांस कोणा आतां वडील नाही, ’ म्हणून बहुत खेद केला. ” मातोश्री जिजाऊ आईसाहेब हिच्यावर तर शहाजीच्या निधनानें आकाशच कोसळलें ! तिचा शोक अनावर झाला ! ती सती जाण्यास सिद्ध झाली; तिनें अग्निप्रवेश करण्याचा निश्चय केला. तेव्हां तर शिवाजीच्या हृदयानें ठाव सोडला ! “वडील गेले, मातुःश्रीही जाणार,” ह्या विचारानें शिवाजीस अत्यंत दुःख झालें; त्याच्या मनाची कालवाकालव झाली ! युद्धक्षेत्रांत चमकतांना,

+ शिवाजीच्या चरित्रांतील कांहीं आख्यानें जयराम कवीच्या मुखानें शहाजी व व्यंकोजी या उभयतांनीं बंगलोर (बेंगळ) येथें गौरीविलास सभेंत ऐकिलीं, आणि शहाजीच्या मृत्यूनंतर व्यंकोजीनें व इतर राजवंशीय मंडळींनीं याच कवीचीं आणखी कांहीं काव्यें ऐकिलीं, असा “ पर्णालपर्वत-ग्रहणाख्यान ” या ग्रंथामध्ये उल्लेख केलेला आहे.

रणभूमीवर शत्रू सैन्याशी झगडतांना, शेंकडों युद्धांत हजारों मानवी जीवांचा संहार उडविण्याच्या संवईने ज्याचे अंतःकरण वज्राहून कठीण झालेलें, तोच शिवाजी मोहवश होऊन ह्या प्रसंगी दिड्मूढ बनला ! शिवाजीने जिजाबाईचे घट्ट पाय धरून दुःखाश्रूने तिची नानाप्रकारें समजूत केली. दीनवाणीने मोठाच आकांत आरंभिला; परंतु ती साध्वी ऐकेना. यावेळीं मोरोपंत पिंगळे, निराजीपंत, दत्ताजीपंत वगैरे कारभारी मंडळां सन्निध होतां; त्यांनींही मातुःश्रींस विनंती केली कीं, “ आपण अग्निप्रवेश केल्यास महाराज प्राण ठेवणार नाहींत; त्यामुळें बहुत कष्टानें संपादन केलेलें राज्य आजच नष्ट होण्याचा प्रसंग येईल; व शिवाजी महाराज व योरले महाराज यांचें नांवही मागें राहणार नाहीं. तरी ह्या गोष्टोकडे नजर देऊन महाराजास (शिवाजीस) ओसंती ध्यावें. मन घट्ट करून राहावें. (आपण) हेका धरून सती गेला तर वंशक्षय केला, ही अपकीर्ती जगांत होईल. ” शिवाजीनेंही “ तिचे मांडीवर बसून गळां मिठी घालून, आण घालून राहविली. ” “ आपला पुरुषार्थ पाहावयास कोणी नाहीं; तूं जाऊं नको ” असें म्हणून मोठा यत्न करून राजियांनीं (शिवाजीनें) व सर्व थोर थोर लोकांनीं राहविली; ” व सर्वांच्या आग्रहावरून जिजाबाईनें आपला सती जाण्याचा वेत रहित केला.

शिवाजीस शहाजांची निधनवार्ता कळल्यावर त्यानेंही सांप्रदायाप्रमाणें सिंहगड येथें वडिलांची उत्तरक्रिया केली; प्रीति श्राद्धादि विधि यथासांग करून लक्षभोजनें घातलीं; पुष्कळ दानधर्म केला. शहाजी बेदनूर प्रांतीं बेदिकरें ऊर्फ बासवापट्टण जवळ तुंगभद्रेच्या कांठीं अरण्यांत घोड्यावरून पडून मृत्यु पावला; त्या ठिकाणीं शिवाजीनें, पुष्कळ संपत्ति खर्च करून आपल्या वडिलांची छत्रा बांधली; तेथें पुष्कळ दानधर्म केला; या छत्रीच्या पूजेसाठीं शिवाजीनें यरगटनहळ्ळी* हें गांव विजापूरकरांकडून मागून घेऊन तें

*यरगटन हळ्ळी हें खेडेगांव बेदिकरें या गांवाजवळच तुंगभद्रा नदीच्या कांठीं आहे. शहाजी राजा शिकारीस गेला त्या वेळीं त्याचा व त्याच्या सैन्याचा तळ यरगटनहळ्ळी येथें होता. हा गांव अदिलशहानें शिवाजीच्या मागणीप्रमाणें

छत्रीस इनाम करून दिलें; आणि पुढें पंधरा वर्षांनीं, म्हणजे इ० सन १६७९मध्ये शिवाजी व त्याचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी या उभयतांमध्ये तह झाला, त्या वेळीं शहाजीराजे यांच्या छत्रीची; नेमणूक व्यंकोजीनें उत्तमप्रकारें चालवावी, अशाबद्दल शिवाजीनें व्यंकोजीस मुद्दाम बजाविलें; व त्याच्या बरोबरील तद्दांत “ महाराजांचे (शहाजीराजे यांचे) छत्रीकडे नेमणूक दरमाही चौघडयासुद्धां तुम्हीं ठेवावी; घोडा, हत्ती, कारकून असावे; येविशीं ढील होऊं नये;” असें एक स्पष्ट कलम (कलम १८) घातलेलें आहे. शिवाजीनें केलेल्या ह्या व्यवस्थेप्रमाणें शहाजीराजे यांच्या ह्या छत्रीसन्निध- ह्या वीर पुरुषांच्या आत्म्याच्या शांतवनाकरितां, व सन्मानाकरितां—पुष्कळ वर्षे नंदादीप जळत असत; परंतु आतां तर ही छत्री अगदींच मोडकळीस आलेली असून तिचे अवशेषच मात्र दहर्ली काय ते अस्तित्वांत राहिले आहेत.

शिवाजीनें शिखर शिंगणापूर येथेंही शहाजी राजाची एक मोठी ढीलदार छत्री बांधविली. “ शिखर शिंगणापुरास छत्रीची पूजाअर्चा भोंसल्यांचे कर्मे तेथें अद्याप करितात. शिखर शिंगणापुरावर भोंसल्यांची फार भक्ती असे; आणि भक्ती बसण्यासारखेंच तें स्थान आहे. तेथून पूर्वेस नगरापासून सोला-पुरापर्यंतचा सर्व बालेघाट दिसतो; दक्षिणेस मिरजेपर्यंतचा टापू नेत्रकक्षेंत येतो; पश्चिमेस पन्हाळ्यापासून रायरी, सिहगडपर्यंतचा डोंगराळ प्रदेश कर्ना-निकेवर प्रतिबिंबित होतो; आणि उत्तरेस फलटण, बारामती, पाटस, खेड, व जुन्नर, या तालुक्यांची मखमल पृथ्वीवर हंतरलेली दृष्टिपथांत भरते. असें हें महाराष्ट्राच्या मध्यवर्ती ठिकाण राष्ट्राच्या पितरांचें शेवटचें विश्रांति-स्थान होण्यास सर्वथैव लायक आहे;” आणि महाराष्ट्रधर्मसंस्थापक, व योब्राह्मणप्रतिपालक क्षत्रियकुलावतंस, राष्ट्रपुरुष छत्रपति शिवाजीमहाराज

शहाजी राजांच्या छत्रीच्या खर्चाकरितां दिला होता, परंतु “ शिवाजीनें तेथील वसूल गोळा करून तो छत्रीची पूजाअर्चा व इतर व्यवस्था, यांत खर्च करावा, पण त्या गांवावर विजापूरकरांचा ताबा व हुकमत असावी ” अशा अटीवर आदिलशहानें तो छत्रीस इनाम दिला होता.

यांचे आज्ञे मालोजीराजे, व वडील शहाजीराजे, यांचे हे शेवटचे विश्रांति-स्थान असल्याने ते महाराष्ट्राला, व महाराष्ट्रीयाना केव्हाही सर्वथैव पूज्यच व वंदनीयच आहे.

शहाजी मृत्यु पावला, त्यावेळीं कर्नाटक ऊर्फ बंगलोर प्रांताची जहागीर व तंजावर, पोर्टो नोव्हो व अरणी हे प्रांत* त्याच्या ताब्यांत होते. त्यांपैकी अरणी प्रांताचा कारभार, वेदो ऊर्फ वेदोजी भास्कर या नांवाचा एक ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण सरदार पहात असे. हा सरदार मोठा शूर, व शहाजीच्या अतीशय विश्वासांतील होता; व तो पुढे रघुनाथपंत हणमंत्या-प्रमाणेच व्यंकोजीचा पक्ष सोडून, शिवाजीस मिळाला. त्यास आठ मुलगे असून, मराठेशाहीतील दक्षिण हिंदुस्थानांतील हे एक प्रसिद्ध व प्राचीन घराणे आहे; व या घराण्याने मराठेशाहीची पुष्कळ कामगिरी बजाविली आहे. वेदोजी भास्कर हा शिवाजीस जाऊन मिळाल्यामुळे, व्यंकोजी हा

* अरणी हे ठिकाण उत्तर अर्काट जिल्ह्यांत चेयार्ईर नदीच्या पूर्व-किनाऱ्यावर, अर्काटपासून सोळा मैलांवर आहे. अरणी हे एक जहागिरीचे ठिकाण असून ती जहागीर वेदो भास्कर या नांवाच्या एका देशस्थ ब्राह्मणाच्या घराण्याकडे आजतागायत चालू आहे; या जहागिरीत १८२ गांवे असून तिचे क्षेत्रफळ औरस चौरस १८३ मैलांचे व उत्पन्न अजमासे दोन लाखां-वर आहे. येथील किल्ला पूर्वकाळी मोठा प्रसिद्ध असून तो हल्ली मोडकळीस आला आहे, व येथील “ देवोपुरम् ” हे मंदीर प्रसिद्ध, प्राचीन व प्रेक्षणीय आहे.

तंजावर हे मद्रास इलाख्यांत रेल्वेने मद्रासपासून २१७ व त्रिचनापल्ली-पासून ३७ मैलांवर आहे; व पोर्टो नोव्हो हे दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांत एक शहर व बंदर असून ते एक रेलवेस्टेशनही आहे. या शहरास “ फिरंगी पेठ, ” आणि “ महंमद बंदर ” अशीं दोन नांवे आहेत. हे शहर व्हेलार नदीच्या मुखाशी पांडेचरीच्या दक्षिणेस ३२ मैलांवर असून तेथून सिलोन व अचीनकडे अतीशय व्यापारी दळणवळण चालू आहे; व बंदर या नात्याने या शहरास अतीशय महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

त्याच्यावर व त्याच्या मुलांवर त्याबद्दल सूड उगवील असें शिवाजीस वाटले, म्हणून त्यानें पुढें व्यंकोजीशीं तह केला, तेव्हां त्यांत “ अरणी प्रांत वेदो भास्कर व त्याचे आठ मुलगे यांजकडे चालवावा, त्यांस कोणत्याही प्रकारें तोसीस लावूं नये; ” असें एक कलम घातले. त्या काळापासून ही अरणी येथील जहागीर अस्तित्वांत असून वेदो भास्करचें घराणें आजतागायत तिचा सुखानें उपभोग घेत आहे.

भोंसल्यांचें घराणें अत्यंत धर्मनिष्ठ म्हणून पूर्वीपासूनच नांवाजलेलें असून शहाजी हाही मालोजीप्रमाणेंच धर्मनिष्ठ होता, व प्रसिद्ध आनंदतनय हा शहाजी भोंसले याचा गुरू होता असें कळतें. या आनंदतनयाचें मूळ नांव गोपाळराव हें असून त्याच्या बापाचें नांव आनंदराव हें होतें. तो जातीचा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण असून तो अरणी येथील राहणारा होता. तो महान् शिवापासक असून, कवी व योद्धा होता. प्रसिद्ध “ नलदमयंती स्वयंवराख्यान ” या काव्याचा कर्ता रघुनाथ पंडित (शिवाजीचा “ राजव्यवहार कोश ” करणारा रघुनाथ पंडित तो हा नव्हे.) हा आनंदतनयाचा व्याही होता. आनंदतनय हा आपला गुरू मुरार परब्रह्म याच्या प्रमाणेंच महान् ईश्वरभक्त होता. भागवत, रामायण, वगैरे ग्रंथांतून आनंदतनयानें मराठींत पुष्कळ कविता केलेल्या असून, जरी त्यांत अरबी व फारशी शब्दाचा पुष्कळ भरणा आहे तरी, त्या मोठ्या सुरस व सुबोध आहेत; शिवाय तो मोठा शूर असून अरणी येथील युद्धांत यानें मोठा पराक्रम गाजविला, अशी माहिती उपलब्ध आहे. शहाजीच्या काळापर्यंत महाराष्ट्र भाषा दैन्यावस्थेंत होती; शहाजीचा गुरू हा आनंदतनय यानें मराठी भाषेंत अक्षरगण वृत्तांची योजना अगदींच नव्यानें प्रथम सुरू केली. त्या प्रमाणेंच शहाजी कर्नाटकांत गेल्यावर जमीनीचें कौलपट्टे मराठी भाषेमध्ये लिहिण्याचा त्यानें नव्यानें प्रथम प्रघात घातला; व अशा रीतीनें शहाजीनें अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्षपणें मराठी भाषेच्या उन्नतांच्या बाबतीतही महाराष्ट्राला ऋणी केले. त्यानंतर पुढील काळांत, शिवाजीनें स्वराज्याची स्थापना केल्यानंतर दरएक बाबतींत स्वकीय देशी बाणा प्रचारांत आला; राजव्यवहार कोश निर्माण झाला; संस्कृत भाषेचें मोठ्या क्षपाट्यानें पुनरुज्जीवन झालें;

आणि मराठी भाषेत फारशी ऐवजी असंख्य संस्कृत शब्दांचा संग्रह होऊन, मराठी भाषा प्रौढ, प्रभावशील व प्रतिभासंपन्न बनली.

शहाजांच्या चरित्रांत मातुःश्री जिजाबाई हिच्या संबंधानेही त्रोटक उल्लेख करणे आवश्यक आहे. जिजाबाई ही अत्यंत मानी, कर्तबगार व मोठ्या धीराची व खोल अकलेची स्त्री होती; आपल्या माहेरी सुखांत राहण्यापेक्षा आपल्या सत्तेच्या जहागिरीत कष्टांत राहणे तिने पसंत केले होते. शिवार्जा तिचा प्राणविसावा होता. जिजाबाई हे शिवार्जाचे आय दैवत होते. आपल्या मातेचे कर्तृत्व शिवाजी जाणून होता. शिवाजी आपल्या कुळाचे नांव काढील, असे जिजाबाईस वाटत होते. “शत्रूंचे पारिपत्य करून कुळाचा उद्धार करणारा शककर्ता आपले कुळांत निपजणार आहे, म्हणून देवीचे दृष्टांत झाले आहेत; परंतु ते केव्हां खरे होतील कोण जाणे !” असे दुःखोद्धार ती वारंवार शिवार्जाजवळ काढात होती. महाभारत व रामायणांतिल अवतार कृत्ये, युद्धाची वर्णने, व पराक्रमाच्या गोष्टी वारंवार ऐकून व त्यांचे मनन करून “आपणास ईश्वराने कांहीं विशिष्ट महत्कृत्य तडीस नेण्याकरितांच निर्माण केले आहे,” अशी शिवार्जाची भावना होत चालली होती. जिजाबाई ही मोठी व्यवहारचतुर असून तिला लिहितांवाचतांही येत असे. तिने स्वतः दादोजी कोंडदेवाच्या मदतीने पुणे येथील जहागिरीचा कारभार चालविला होता; अनेक तंत्र्याचे निवाडे दिले होते, व अनेक लोकांना सनदा व उत्पनेही तिने करून दिली होती. त्याप्रमाणेच पुढील काळांत शिवाजीच्या गैरहजरीत ती राज्याचा कारभार पहात असे, व राजकारणी हुकूम सोडून न्यायमनसुब्याचे कामही ती करीत असे, व तिने दिलेले हुकूम, महजर व निवाडापत्रे हल्ली उपलब्ध आहेत. त्याप्रमाणेच समाजसुधारणेच्या बाबतीतही ती प्रमुख होती. बजाजी नाईक निबाळकर याने मुसलमानी घर्म स्वीकारून आदिलशहाच्या मुलीशी लग्न करून तो कांहीं काळ विजापूर येथे राहिल्यानंतर परत फलटण येथे आला. त्यानंतर त्यास मुसलमान झाल्याबद्दल खेद वाटू लागला; व स्वकीयाशी व्यवहार बंद झाल्यामुळे त्यास फारच अडचण भासू लागली. तेव्हां बजाजी शिंगणापूर येथे जाऊन श्रीशंभूमहादेवाचे दर्शन घेऊन जिजाबाईस येऊन

भेटला, व आपली सर्व हकीकत तिला निवेदन करून स्वधर्मात परत येण्याची आपली उत्कंठा दर्शविली. निंबाळकरांच्या घराण्याशी भोंसल्यांचा पिढीजाद संबंध होता. जगपाळराव निंबाळकरांची बहीण दिपाबाई ही मालोजीस दिलेली होती. मालोजी, शहाजी, व शिवाजी या तिघांच्या उत्कर्षास हेंच निंबाळकर घराणें कारणीभूत होतें; आणि बजाजांसारखा बलिष्ठ सरदार आपल्या पक्षांत असावा म्हणून तिनें पुढाकार घेऊन त्याला जातगंगेंत पावन केलें; ' तिनें समस्त मराठा मंडळ जमवून, आपत्प्रसंगासुळें नाईकाकडे कांहीं दोष नाही, असें जाणवून शास्त्राधारे त्यांस शुद्ध करून गोतांत घेतलें ' आणि शिवाजीची मुलगी नामें सखुबाई हिचा बजाबाचा वर्डाल मुलगा महादजी याच्याबरोबर विवाह करून दिला. त्या वेळीं शिवाजीनें आपल्या जांवयास मौजे वाल्हे, ता० पुरंदर, प्रांत पुणें या गांवची पाटिलकी इनाम करून दिली; (इ० सन १६५७) व तसें ताकीदपत्र दिलें; X त्याच वेळीं

X शिवाजीचें ताकीदपत्र खालीलप्रमाणें आहे, तें:—

“ ठाणेदार हजरतखान यांस रा. शिवाजीराजेसाहेब यांची ताकीद, सुमासमान—खमसैन—आलफ (अरबीसन १०५८;) ची हाना पैलत हुताषक जमा व बळुते; मौजे वाल्हे प्रांत पुणें,—बेदानतके (म्हणजे कळावें कीं,) मौजे मजकूरची मोकदमी वाल्हेकर करीत असतां, बाळजोशी कुळकर्णा मौजे मजकूर यांस बरवोजी पाटलानें कैनी जिघें मारिलें. हा समाचार मशार निल्हे त्रिबकराव हवलदार, प्रगणें शिरवळ, यांस कळल्यावरून, त्रिबकराव घावणी करून, बरवोजी पाटील यास धरून नेलें. यास नागवण त्याचा खंड (दंड) होन बाराशें केले. या पैक्याचे उगवणीबद्दल म्हाकूजी भापकर मोकदम, मौजे लोणी हा प्रांत, यास जामीन दिले. याउपरी बरवोजी पाटील मौजे मजकूर याच्यानें पैक्याचा वसूल न होय, म्हणून म्हाकूजी भापकरास पाटीलकी बरवोजीनें मौजे वाल्हेचाची दिली. म्हाकूजी पाटीलकी करीत होता तो मयत झाला. त्याचा लेक खंडूजी भापकर पाटिलकी करीत (असतां) बरवोजीनें कांहीं कसूर केला. म्हणून हरदूजपणें (उभयतांनांही) हुजूर बोलावून, अवधी हकीकत मनास आणून, हरदूजणांचें (उभयतांचें) समा-

शिगणापूरच्या बडव्यासही दोनशें रुपयांचें इनाम देण्यांत आलें; तें आज तागायत त्यांच्या वंशजाकडे चालू आहे.

माता जिजाबाई ही लोकांचा-स्वकीयांचा परामर्ष घेण्यांत अतीशय दक्ष असे. सिलीमकर विठोजी हैबतराव देशमुख यांची कन्या खंडेराव गोमार्जी नाईक पानसंबळ याच्या मुलास देण्याचें ठरलें; त्या वेळीं जिजाबाईनें विठोजी देश-मुखास खालीलप्रमाणें पत्र पाठविलें; (राजवाडे, खंड १७ लेखांक १६)

घान करून पाटीलकीची किंमत होन १२०० पैकीं हुजुरानें हरदूजणाशीं वाटून दिले. होन बाराशें, बितपशील:-

१०० खंडूजी बिन म्हाकूजी भापकर होन.

३०० बरवोजी वाल्हेकर घोडा १ एकूण होन.

येणेंप्रमाणें पैकीं (वांटणीनें) देऊन पाटिलकी विकत घेऊन, राजश्री महा-दजी निंबाळकर, आमचे जांवई यांस मौजे मजकूरची पाटिलकी करतील. तुम्हीं त्यास राजी होऊन असणें. तालीक (नक्कल) लेहून घेऊन, अस्सल नाईक (महादजी) मशार निल्ले यांस फिरून देणें. शके १५७९ (इ. सन १६५७) हेमलंबी नाम संवत्सरे, कार्तिक शुद्ध १ मोर्तब सूद.

विशेष खुलासा:-सखूबाई ही शिवार्जाचें पहिलें कुटुंब सईबाई हिची मुलगी, व संभाजीची बहीण होती. महादजी निंबाळकर (शिवार्जाचा जांवई) हा शिवार्जाच्या सैन्यांत एक प्रमुख सरदार असून संभाजासही त्यानें पुष्कळ मदत केली होती. संभाजीच्या वधानंतर अवरंगजेवानें महादजी व सखूबाई यांस पकडून ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत प्रतिबंधांत ठेविलें; व त्याच ठिकाणीं पुढें त्यांचा अंत झाला.

शिवार्जाचा प्रसिद्ध सरनोबत नेताजी पालकर हाहां असाच वाटून मुसल-मान झाला होता; व उत्तर हिंदुस्थानांत असतां त्यानें मुर्शिदकुलीखान हें नांव धारण केलें होतें. पुढें तो दक्षिणेंत परत येऊन मातोश्री जिजाबाईस भेटला; तेव्हां तिनें कऱ्हाड क्षेत्रांतील ब्राह्मणांकडून त्यास शुद्ध करवून पुन्हां जातींत घेतलें. या दोन उदाहरणावरूनच जिजाबाईची अलौकिक योग्यता व दूरदृष्टी निदर्शनास येते.

तें:—“ लग्नविधी करावया कारणं तुम्हांस व तुमचे मातेस हुजूर बोलाविलें. त्यावरून तुम्हीं येऊन अर्ज केला जे, सांप्रत आपणांसी रोजीचें खावयास नाही. आणि लग्नविधी कैसी होईल. त्यावरून तुम्हांवरी मेहेरबानी करून लुगड्याबद्दल होन पंचवांस व ऐन जिन्नस सामान पांचशें माणसांचा, ऐसे बक्षीस दिधलें असे; सुखें घेऊन अलबत्ता लग्न सिद्ध करणें ” यावरून लोकांचा परामर्ष घेण्याची जिजाबाईची दक्षता निदर्शनास येते.+

शिवाजांच्या राज्यव्यवस्थेप्रमाणेंच त्याच्या खाजगीकडील कारभाराचीही ठरीव व मोठी नमुनेदार व्यवस्था असे; आणि मातुःश्रीच्या व्यवस्थेत तर तिळमात्रही कमी पडूं न देण्याविषयी शिवाजी अतीशय काळजी घेत असे. शिवाजीने तिच्या सेवेत दक्ष व हुषार माणसें व बायका नेमून दिल्या होत्या. तिला स्वतंत्र नेमणूक असून पाहण्याचे शिपाई, पुजारी, पुराणीक वगैरे मंडळींची तिच्याकडे स्वतंत्र नेमणूक करून दिली होती; त्याप्रमाणेंच दानधर्माचीही स्वतंत्र व्यवस्था केलेली असून, एक दिवाण, एक चिटणीस, एक फडणीस, व एक पोतनांस इतके कामगार, व कारकून मंडळी तिच्या

+राजे शहाजी याची पत्नि, व संभाजी व शिवाजी यांची माता जिजाबाई ऊर्फ जिजाई हिच्या संबंधानें जयराम लिहितो की:—

जशी चंपकेशी खुले फुल्ल जाई । भली शोभली ज्यास माता जिजाई ॥

जिचे कीर्तिचा चंबु जंबुद्विपाला । करा साउली माउलीसी मुलाला ॥१३१॥

जिजाई ही शहाजीसारख्या धीर, उदार व पराक्रमी पुरुषाला चांगलाच साजण्यासारखी बायको होती. आणि ती केवळ नवऱ्याच्या कीर्तीवर विकत नसून, स्वतःच्या धीर, उदार व गंभीर वृत्तानें तिची कीर्ती त्या काली सर्व भरतखंडभर पसरली होती; इतकेंच नव्हे तर तिच्या कीर्तीच्या चंबूखाली म्हणजे घुमटाखाली, म्हणजे घुमटाच्या सावलीखाली सर्व जंबुद्वीप म्हणजे जंबुद्वीपांतिल सज्जन लोक यवनांच्या जुलमाला कंटाळून आश्रयार्थ येत असत; अथें जयराम लिहितो. (रा. मा० वि० चंपू) यावरून ही बाई किती तोलाची होती, कर्तव्यगार होती, गोरगरिबांचा समाचार घेणारी व गुणी सज्जनांना आश्रय देणारी होती, याची सहज कल्पना करितां येते.

तैनातीत ठेविलेली होती; शिवाय शिवाजी हा स्वतःही नेहर्मांच आपल्या आईची काळजी घेत असे; व प्रत्येक खाजगी, सामाजिक, व राजकीय बाबतीत तो आपल्या आईच्या सल्ल्याने वागत असे. कधी कधी जिजाबाई व शिवाजी ही उभयतां सोंगट्याही खेळत असत. त्यांच्या पदरी पंतार्जी गोपोनाथ बोकील या नांवाचा शहाजीच्या वेळेसूनचा एक मोठा इभ्रतदार एकनिष्ठ व नांव लौकिकास चढलेला मुत्सद्दी होता. त्याच्यावर जिजाबाईची विशेष मर्जी असून त्यास “ पंतार्जी काका ” असे म्हणत असत. व जिजाबाई व शिवाजीबरोबर त्याचा सोंगट्या खेळण्याचा अधिकार असे. याच पंतार्जीस शिवाजीने पुढे अफझलखानाकडे आपला वकील म्हणून पाठविले होते. जिजाबाई ही पतिनिघनानंतर (इ० सन १६६४, जानेवारीमध्ये शहाजीचा मृत्यू झाला.) अजमासे दहा वर्षे जिवंत होती. ती शिवाजीस राज्याभिषेक झाल्यानंतर (शके १५९६; जेष्ठ शुद्ध १३; ता० ६ जून इ० सन १६७४) बारा दिवसांनीच (जन्म इ० सन १५९५ मृत्यू जेष्ठ वद्य ९ शके १५९६; ता० १८ जून इ० सन १६७४) रायगडचे खाली पांचाड येथे मृत्यू पावली. त्यावेळी तिची खाजगी मिळकत पंचवीस लक्ष होन अथवा “ कांहींच्या म्हणण्याप्रमाणे अर्धाक, ” किंमतीची होती, ती मृत्यूसमयी तिने शिवाजीस दिली. जिजाबाईच्या मृत्युमुळे शिवाजीस अत्यंत दुःख झाले, व त्याला आपल्या मृत्यूपर्यंत जिजाबाईची नेहर्मां आठवण येत राहून तो उदासीन स्थितीत राहिला. मृत्यूसमयी जिजाबाईचे वय ७९ वर्षांचे होते.

शहाजी हा खरोखरीच एक मोठाच वैभवशाली पुरुष होऊन गेला; इतकेच नाही तर त्याच्या काळांत, इतका वैभवंसंपन्न, व सत्ता आणि अधिकारपूर्ण असा अपवादादाखल तो एकटाच पुरुष उत्पन्न झाला. शहाजीच्या काळांतील मुसलमानी राज्यांतील मराठा सरदार मंडळींत त्याच्या तोडीचा दुसरा एकही अधिकारी पुरुष निर्माण झाला नाही, किंवा शहाजीसारखे वैभव एकासही प्राप्त झाले नाही. राधामाधव विलासचंपू+मध्ये जयराम

+ “ राधामाधव विलास चंपू ” या काव्याच्या कर्त्याचे नांव जयराम, त्याच्या आईचे नांव गंगाबा, बापाचे नांव गंभीरराव, उपनाम पिंड्ये, गोत्र

कवीने शहाजीच्या वैभवाचे वर्णन केलेले आहे. ते जयराम कवी शहाजीच्या आश्रयाला असल्यामुळे, अतिशयोक्तिचे असेल असे मानले तरी सुद्धा त्यावरूनही, त्यासंबंधी, व इतर अनेक बाबतीसंबंधी पुष्कळच कल्पना करता येते. या चंपूमध्ये शहाजीच्या दिनचर्येचे जे वर्णन केले आहे ते येणेप्रमाणे:-

जामदग्निवत्स; नाशिक जिल्ह्यांतील डिंडोरी तालुक्यांत वणी या गांवाजवळ सप्तशृंगी या नांवाचा एक डोंगर असून त्यावर “सप्तशृंगी देवी” हें प्रसिद्ध स्थान आहे. या सप्तशृंगीच्या समोरील मार्कंडेयाच्या डोंगराखाली या कवीचे गांव होतें; (गांवाचे नांव कवीने दिलेले नाही.). आणि मार्कंडेय पर्वतापासून अद्विंत पर्वतापर्यंत जे सात किल्ले होते, त्यांची किल्लेदारी जयराम कवीचे वडील गंभोरराव यांजकडे होती; आणि अहंमद नगरच्या बहिरी निजाम-शहाच्या राज्याचे पुनरज्जीवन शहाजी हा आपल्या पूर्ववयांत करात असतां या गंभोररावाशी त्याचा सहजच परिचय झालेला होता. पुढें शहाजीने कर्नाटक प्रांतांत राज्यस्थापना केल्यावर, “ बंगळूरच्या शहाजी महाराजाच्या ” औदार्याची कीर्ती ऐकून, जयराम कवी कर्नाटकांत बंगळूर येथे गेला. ब्रम्ह-विद्या निष्णात शिवराय गोस्वामी या नांवाच्या शहाजीच्या दरबारांतील एका विद्वान् मनुष्यास भेटला; व शहाजीची भेट घेण्याचा आपला मनोदय त्यास निवेदन केला. शिवराय वेदांती यानें ती गोष्ट शहाजी राजाच्या कानावर घातली, व राजानें मान्यता दर्शवून शिवराय वेदांती, व कथा कल्पक वीरेश्वर वैद्य या उभयतांना कवीस सामोरे पाठवून जयराम कवीस दरबारांत आणविले. हा जयराम कवी मोठा विद्वान् असून त्याला संस्कृत, प्राकृत गोपाचलीय ऊर्फ ग्वालेरी ऊर्फ व्रज, (ग्वालेरच्या किल्ल्याला गोपाचल, गोपालगिरी पूर्वी म्हणत असत.) गुर्जर, वक्तर, हुंडार, पंजाब, हिंदुस्थान, बागुल, यावनी, दक्षिणात्य यावनी, व कर्नाटक या बारा भाषांचे उत्तम ज्ञान होतें, व तो वरील बाराही भाषेत काव्यरचना करीत असे. त्याची विद्वत्ता पाहून त्याच्या पूर्वे हकीकतीचा तपास करून व हा आपलाच आहे असे म्हणून शहाजीने त्यास आपल्या आश्रयाला ठेवून घेतले; व रघुनाथपंत हणमंते यांस त्याची यथायोग्य बरदास्त ठेवण्याविषयी आज्ञा केली.

“ पहाटेस (शहाजी राजाच्या) शेज घराजवळ बाळसंतोष, कुडबुळ्ये जोशी व शाहीर लोक भूपाळ्या वगैरेचे मधुरालाप काढून राजास सुख-शय्ये वरून उठवीत. इतक्यांत विश्वनाथ भट्ट उच्च स्वरांने प्रातः-स्मरण संस्कृत भाषेत करीत. कित्येक ब्राह्मण पुण्याह वाचनाचे, म्हणजे राजाला सुखाचा दिवस जावो, अशा अर्थाचे मंत्र म्हणत. कित्येक विप्र ॐकारपूर्वक वेदपठण करीत. कित्येक स्वस्ति साम्राज्यादि मंत्रांनी आशीर्वाद देत; व कित्येक अग्निहोत्रा वषट्कारार्पणांत गुंतत. मंत्रपठणाच्या, भूपाळ्यांच्या व प्रातःस्मरणांच्या ह्या धांदलांत राजा शेजवरून उठून अंगणांत येऊन, आकाशाकडे पाहून अरुंधति, शर्चा, देवसेना व आकाश-गंगा, इत्यादि तारागणांवर नजर फेंकून, आणि शिव, विष्णु, स्कंद ऊर्फ खंडोबा, ब्रह्मदेव, लोकपाल, इंद्रादि देव, होमशालेंतील अग्नि इत्यादींचे दर्शन घेऊन दिशावलोकन करी. ह्याच सुमारास जंगम शंख फुंकात; गुरव शिंग वाजवीत, व घडशी चौघडा सुरू करीत; ह्या मंगलध्वनींच्या निनादांत तुफान ऐरावत, सवत्स गाय, पुत्रिणी ब्राह्मणी, वर्धमान मानुष, म्हणजे विदूषक, ठेंगू ब्राह्मण, व पाण्यांतून नुकताच बाहेर निघालेला डुकर, हे शुभ चिन्हक प्राणी राजापुढून जात. नंतर वाळ्याच्या समोरील पटांगणांत हजार पांचशे घोडेस्वार किंवा नाईक कवाईत करीत. त्यांची परेड देहली दरवाजाच्या बाहेर येऊन पाहून, रथ, पालख्या, शिबिका वगैरे वाहनांचे अवलोकन राजा

जयराम कवी हा शके १५७५ (इ० सन १६५३) पासून शके १५८० (इ० सन १६५८) पर्यंत पांच वर्षे शहाजीच्या आश्रयाला होता. त्यावेळीं शहाजीचे वय साठीच्या घरांत आलेले होते; म्हणजे शहाजीच्या साठपासून पासष्ट पर्यंतच्या पांच वर्षांतीलच तेवढी प्रत्यक्ष पाहिलेली हकीकत जयराम कवीने चंपूत दिलेली आहे. शेवटी, त्याने आपल्या मातापितरांस काशीवास घडावा, म्हणून राजापार्शी द्रव्य मागितले, व ते शहाजीने त्यास दिले, असा उल्लेख केला आहे, व अखेरीस शहाजी राजासमोर अर्शी सुंदर पदे गाऊन माझ्यासारखे पालखी पदस्थ व्हावे, म्हणून इतर कवींना उपदेश करून जयराम कवीने परिशिष्ट खंडाची व चंपूची परिसमाप्ति केली आहे.

करी. इतक्यांत दरवेशी एखाद दुसरा सिंहाचा बच्चा, व थडी कामदार एखादा माजलेला पोळ राजापुढें नाचत बागडत आणीत. नंतर हंस, चाष, मत्स्य, यांचे शुभशकुन घेत घेत व दरवाजावरील तोरणाकडे पहात पहात वाड्यापाठीमागाल अश्वत्थ, औदुंबर वगैरे शुभवृक्ष व पारिजातकादि पुष्पवृक्ष यांच्या लायेखालून राजा जाई. शेवटीं दक्षिणावर्त शंखांतल्या तीर्थांचा नेत्राना स्पर्श करून व वेळूच्या लंबायमान दांड्याच्या अग्रावर लटकत व फडफडत असलेल्या जरिपटक्याकडे सकौतुक दृष्टिक्षेप चढवून, राजा नाडो परीक्षणार्थ आपला हात राजवैद्यापुढें करी. सर्वेच एक ब्राह्मण एका हातांत तेलानें भरलेली रुप्याची परात, व एका हातांत तुपानें भरलेली सोन्याची परात राजापुढें आणी. त्यांत मुखाचें प्रतिबिंब पाहून व अष्टोदशें मंगलांचा शुभशकुन घेऊन राजा स्नानोपहारादि सेवन केल्यावर सभामंडपांत प्रवेश करी. सभामंडपाला ऊर्फ दरबाराला नवगजी असें नांव असे. या नवगजींत राजे, उपराजे, संस्थानिक, परराष्ट्रीय वकील व सरदार आधींच येऊन हजर असत. पंडित, कवि, शास्त्री, वैदिक इत्यादि सरस्वती पुत्रांचाहि समुदाय राजदर्शनाची उत्कंठेनें वाट पहात असे. नंतर भालदारांच्या ललकाऱ्यांत व जनसंमर्दांतून वाट काढीत येणाऱ्या चोपदारांच्या ठणकाऱ्यांत महाराज हातांतील तरवारीचे अग्र जमिनीला टेंकीत टेंकीत (कारण शहाजी महाराजांचें वय ह्या काली साठीच्यापुढें गेलें होतें.) सभास्थानांत गंभीर रुबावानें प्रवेश करून सिंहासनारूढ होत. हा प्रातःकालीन कार्यक्रम झाला. भोजनोत्तर दोन प्रहरानंतरहि कधी कधी स्वारी शिकार नसल्यास पंडित व कारभारी यांच्या सभेत वसून सायंकाल पावेतो राजकारण, ब्रह्मचर्चा, काव्यविनोद, दानधर्म, पंगुपरामर्ष, न्यायमनसुबां, जेठीमल्ल युद्धे इत्यादि लघु किंवा जड व्यवहारांत महाराज गुंतलेले असत. सायंकर्म आटोपल्यावर उपहारोत्तर खलबतखान्यांत शेलक्या मुत्सद्यांच्या समवेत गुप्त ऋारवाई चाले. ”अशी ही शहाजी महाराजांची दिनचर्या जयरामानें वर्णन केलेली आहे, व त्यावरून शहाजींच्य ऐश्वर्याची पुष्कळच कल्पना होण्याजोगी आहे.

शहाजी राजा हा स्वतः विद्वान् असून त्याला संस्कृत प्राकृत व इतरही अनेक भाषांचे ज्ञान होतें; व शहाजांनै जयराम कवीला “ शतचंद्रं नभस्तलं ”

ही समस्या स्वतः घातली, राधामाधव विलास हा संस्कृत चंपू सहृदयेने श्रवण केला, व बारा भाषांत लिहिलेलीं पद्ये सरसतेने श्रवण केली, यावरून तो विद्वान व बहुविध भाषाभिज्ञ होता, बहुविध विद्यांचा व काव्यांचा भोक्ता होता, असे स्पष्ट होतें. शहाजीच्या आश्रयाला नाना देशचे संस्कृत, व प्राकृत कवी, पंडित, शास्त्री, मराठी शाहीर इत्यादि गुणो मंडळी असून तो अशा विद्वान् मंडळींचा नेहमीच उत्तर प्रकारें परामर्ष घेत असे, कोणी कौठचाहि कवि आश्रयार्थ आला म्हणजे शहाजी राजा त्याच्या इच्छेप्रमाणें आदरानें ठेवून घेत असे, आणि तो जें ईश्वरविषयक, किंवा राजविषयक, किंवा मनोरंजनविषयक कवित्व त्याच्या जन्मभाषेंत करी, तें ऐकण्यांत फावला वेळ घालवून तो आपलें मन रिझवीत असे. शहाजी राजास गोवर्धनाचार्यकृत सुप्रसिद्ध आर्या फार आवडत, त्यामुळे राजाच्या सांगण्यावरून हुबेहुब गोवर्धनाच्या आर्येसारख्या आर्या जयरामानें रचून दाखविल्या व शाबासकी मिळविली, असा चंपूत उल्लेख असून, काव्यशास्त्र विनोदानें धीमान् शहाजी महाराजाचा काळ कसा जात असे, त्याचेंही कवीनें चंपूच्या आठव्या उल्लासांत सुंदर वर्णन केलेलें आहे. जयराम कवीच्या वडिलाचा व शहाजीचा परिचय एवढ्याच कारणावरून जयराम कवी शहाजीच्या भेटोस गेला नाहीं, तर “ बंगळूरच्या शहाजी महाराज भोंसत्यांच्या कर्णोपम दातृत्वावर देशोदेशींच्या अनेक विद्वानांचा योगक्षेम चालतो अशी वदंता चारणांच्या तोंडून ऐकून ” जयराम कवी राजाच्या भेटोस व आश्रयाच्या इच्छेनें कर्नाटक प्रांती गेला, व तो विद्वान् असल्याबद्दल शहाजी राजानें स्वतः व आपल्या दरबारांतील विद्वान् मंडळीमार्फत खात्री करून घेतली, व नंतर त्याचें नांव गांव वगैरेची खात्री करून घेऊन, व “ हा कोणी दूरचा नाहीं, आपलाच आहे, ” असें म्हणून त्यास आपल्या आश्रयाला ठेवून घेतले, असें चंपूत वर्णन आहे, त्यावरून शहाजी राजा विद्याविलासी, गुणजनसंप्रही व विद्वज्जन आश्रयी होता, आणि त्याच्या कर्णासारख्या दातृत्वावर देशोदेशींच्या अनेक विद्वानांचा योगक्षेम चालत होता, हें उघड होतें.

शहाजीच्या खास दरबारांतील दरबारी व कारभारी मंडळी, पंडित व कवी मंडळी, (आणि युवराज संभाजी वगैरे खाशी मंडळी) मिळून एका-

दत्तर इसमांची नांवे जयराम कवीने आपल्या चंपूत दिलेली आहेत. व या शिवाय इतर किरकोळ बालकवी वगैरे दोनचार इसमांचाही त्यांत उल्लेख केलेला आहे; व या सर्व मंडळींमध्ये बहुतेक संस्कृत व प्राकृत भाषा जाणणारे असून कित्येक तर पट्टीचे शास्त्रज्ञ व कलाभिश होते, असे त्यानें दिद्दर्शित केले आहे; त्यावरून इतकी गुणी मंडळी ज्याच्या दरबारी शके १५७५ पासून शके १५८० पर्यंतच्या पांच वर्षांत जयरामानें प्रत्यक्ष पाहिली, त्या शहाजीमहाराजांचें ऐश्वर्य कोणत्या प्रतीचें असावें, याचा सहज अंदाज होण्यासारखा आहे. शहाजीनें देवशेषादि अनेक विद्वानाना वर्षासनें करून दिली होती, व त्याच्या दरबारीं अनेक हिंदु कवी तर होतेच, परंतु अह्मीखान या नांवाचा एक मुसलमान कवीही त्याच्या आश्रयाला होता; त्याप्रमाणेंच शहाजी राजा हा स्वतः तर विद्वान होताच, परंतु संभाजी, व्यंकोजी, रक्षापुत्र कोयाजी वगैरे राजघराण्यांतील इतर मंडळीही विद्वान व संकृतज्ञ होती, असे त्यांच्यासंबंधी जयरामानें वर्णन केलें आहे. चंपूमध्ये जीं एकादत्तर नांवे जयराम कवीनें उल्लेखिलीं आहेत तीं खाली लिहिल्याप्रमाणेः—

(१) शिवराम गोस्वामी (गोसावी) देशस्थ ब्राह्मण;—हा शहाजीच्या दरबारी, आल्यागेल्याची घन्याला वर्दी, व गांठ घालून देणारा होता. शिवराम (शिवराय) गोसाव्यासंबंधी पूर्व माहिती नाही.

(२) वीरेश्वर वैद्य;—देशस्थ ब्राह्मण; नांव पूर्वपरिचित नाही; शहाजीचा भिषग्वर असावा.

(३) मल्लारिभट्ट पुरोहित—हा राजोपाध्याय होता; तो परम बुद्धिवान व विद्वान होता; त्यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती.

(४) नारोपंडित दिक्षीत,—संबंध नांव नारो त्रिमल हणमंते; शहाजीचा विद्वान कारभारी व प्रसिद्ध मुत्सद्दि; लग्नोत्तर जिजाबाईच्या पाठराखणीस हणमंते जाधवरावाकडून शहाजीकडे आले; शहाजी राजाच्या चरित्रांत त्याची हकीकत दिलेली असल्यामुळे येथें द्विरुक्ती केली नाही. यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती.

(५) नरहरि कवीश्वर—देशस्थ; हें नांव पूर्वपरिचित नाही; जयराम कवीस समस्या घातली होती. हा शहाजीच्या दरबारी कवी असावा.

(६) विष्णु ज्योतिर्विद;—हा शहाजीचा ज्योतिषी होता; नांव पूर्व परिचित नाही; यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती.

(७) रघुनाथभट्ट चाऊरकर उर्फ चवरे,—देशस्थ; शहाजीचा पंडित; नांव पूर्वपरिचित नाही. यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती.

(८) विश्वनाथभट्ट ढोकेकर;—देशस्थ; राजाच्या मर्जाप्रमाणे वागण्यांत चतुर; नांव पूर्वपरिचित नाही; यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती.

(९) निळकंठभट्ट श्रोत्रिय; (श्रोत्री)—हा राजापुढें भारतादि पुराण वाची; यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती. नांव पूर्वपरिचित नाही.

(१०) प्रल्हाद सरस्वता—देशस्थ; दरबारांतील कवी; यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती. नांव पूर्वपरिचित नाही.

(११) विश्वेश्वरभट्ट चतुर;—देशस्थ; हा राजाच्या पदरचा गायक; चतुर हें उपनांव; (देशस्थ; निजामशाहींत याच उपनांवाचा साब;जोपंतच तूर या नांवाचा एक अतिशय प्रसिद्ध मुत्सद्दी होता.) यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती. नांव पूर्वपरिचित नाही.

(१२) अक्यय शास्त्री पल्लकचेरीकर;—कनाटक ब्राह्मण; तत्कालीन प्रसिद्ध विद्वान शास्त्री; यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती; नांव पूर्व परिचित नाही.

(१३) तुकदेव;—हे देशस्थांत अडनांव आहे; पुराण सागण्यांत मोठा पटाईत असे; यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती. नांव पूर्व परिचित नाही.

(१४) शेष पंडित;—हा सर्व शास्त्रज्ञ होता; यानें जयरामकवीस समस्या घातली होती; नांव पूर्व परिचित नाही.

(१५) अनंत शेष पंडित;—हा काशीतील शेष उपनावाचा विद्वान पंडित; शालीवाहनाच्या तेराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत जेव्हां सर्वत्र यावनी माजली तेव्हां पुणतांबें येथून शेष वगैरे पांच पट्टीच्या विद्वानांची घराणीं आपलीं हजारां पोथ्या पुस्तकें घेऊन श्री क्षेत्रवारणाशी येथें देशत्याग करून गेली, त्यांतील हें शेषाचें घराणें; ह्या शेष घरण्यांतील वीरेश्वर शेषापाशी

प्रसिद्ध कवीश्वर जगन्नाथ पंडितानें पातंजल भाष्याचा अभ्यास केला असे जगन्नाथानें आपल्या रसगंगाधरांत लिहिले आहे; अनंत शेष हा अलंकार शास्त्रज्ञ होता; त्यानें जयराम कवीस समस्या घातली होती; हें नांव परिचितांपैकी आहे.

(१६) संभाजी राजे भोंसले;—शहाजी व जिजाबाई यांचा वडील मुलगा व शिवाजीचा वडील भाऊ; यानें जयराम कवीस (संस्कृत) समस्या घातली होती; यास विधियुक्त यौवराज्याभिषेक झाला होता; याची हकीकत शहाजीच्या चरित्रांत दिली असल्यामुळे, या ठिकाणीं द्विरुक्ती केली नाहीं.

(१७) यलोजी महाले घंटाघोष;—देशस्थ ब्राह्मण; महाले, घंटाघोष हीं दोन उपनांवें; योग, न्याय मिमांसा, काव्य, नाटक, अलंकार, इत्यादि शास्त्रांत व कलांत निष्णात होता; हा मोठाच विद्वान पंडित असून त्यानें जयरामास समस्या घातली होती; युवराज संभाजीराजे यांचा परम स्नेही; हें नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(१८) रघुनाथ पंडित, संबंध नांव रघुनाथ नारायण हणमंते;—नारोपंत हणमंते यांचा मुलगा, हा वयानें तरुण, परंतु बुद्धीनें पोक्त होता; याची हकीकत शहाजीच्या चरित्रांत दिलेली आहे.

(१९) सखोपंडित;—अडनांव दिलें नाहीं; हा भांडागार, बागा, थडी, कलावंत यांच्यावरील अधिकारी असून पगार वाटण्याचें काम त्याच्याकडे असे; सर्व लोकांशी मित्रत्वानें वागण्यांत व मिठे बोलण्यांत तो प्रवीण असून शहाजी राजाचा तर केवळ बहिश्चर प्राण असे. नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(२०, २१) रघुनाथपंत व लक्ष्मणपंत;—शहाजीराजाच्या दरबारांतील मुत्सद्दी, हे उभयतां लोलिंब कर्मे म्हणजे नर्म कर्म संपादण्यांत राजाचे साह्यकारी होते; राणीवंशाची व्यवस्था पाहण्याचें काम यांच्याकडे असावे; नांवें पूर्वपरिचित नाहींत.

(२२) दत्तो नागनाथ;—शहाजीच्या दरबारांतील मुत्सद्दी असावा; जयराम कवीचा नातेवाईक; नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(२३) विश्वनाथभट्ट मंगल पाठक;—याजकडेस प्रातःस्मरण उच्च व मधूर स्वरानें पढून राजाला उठविण्याचें काम असे; नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(२४) प्रभाकरभट्ट राजगुरुः—राजाचा वर्ष पुरोहित व राजगुरु; ह्यांचें चरणतार्थ राजा प्रहण करीत असे; नांव पूर्वपरिचित नाही.

(२५) मल्लीनाथ वंशजः—रघुवंशादि महाकाव्यांवर टीका करणारा मल्लीनाथ हा त्रिचनापल्लोचा राहाणारा, त्याचे तीन चार वंशज आश्रयार्थ राजाकडे आले असतां, त्यांची व राजाची गांठ प्रभाकर भट्ट राजगुरु यांच्या द्वारां जयराम कवीनें घालून दिली. नांवे कवीनें दिलीं नाहीत.

(२६) भीमरायः—हा जासुदांचा मुख्य होता; नांव पूर्वपरिचित नाही.

(२७) अभेद गंगाधरः—एकोजी (व्यंकोजी) राजा संभाजीच्या मृत्यूनंतर युवराज झाला, त्याचा हा आमात्य; उपनांव अभेद; हा वेद व्युत्तज असून अग्निहोत्री असे; मनाचा दयाळू, व पापभीरू असे; त्याची जयराम कवींवर कृपादृष्टि होती.

(२८) एकोजी, येकोजी ऊर्फ व्यंकोजीराजे भोंसले;—शहाजी व तुकाबाई यांचा मुलगा; संभाजी राजाच्या मृत्यूनंतर हा युवराज झाला; याची हकीकत शहाजांच्या चरित्रांत दिली आहे.

(२९) कृष्णभट्ट विदूषकः—व्यंकोजी राजाच्या पदरचा खुषमस्कऱ्या; नांव पूर्वपरिचित नाही.

(३०) बघेल कवीः—नांव दिलेलें नाही.

(३१) जनार्दन पंडितः—जनार्दन नारायण हणमंते; ह्याची चालचलणूक रुबाबदार असून हा शिव व विष्णू या दोन्ही देवतांचा उपासक होता; कर्नाटकांत शैव व वैष्णव यांचें बंड व द्वैत फार; सबब दोघांचाही मिलाफ एकमेव अद्वितीय ब्रह्मांत म्हणजे भागवत घर्मांत करणारा हा मुत्सद्दी शहाजी व व्यंकोजां राजाच्या दरबारी होता; हें पूर्वपरिचित नांव आहे.

(३२) यशवंतरावः—हा व्यंकोजी राजाचा श्रीकरणधीश; हा राज्यांतील करवसुलीचा अधिकारी व विद्वान ब्राह्मणांचा कैवारी होता. नांव अपरिचित.

(३३) कमलाकरः—हा यशवंतराव श्रीकरणाधीश याचा आश्रयदाता; याचे उपकार यशवंतरावानें योग्यतेस चढल्यावर फेडले; हें नांव किंवा उपनांव आहे तें समजत नाही; पूर्वपरिचित नाही.

(३४) कोयाजीराजे भोंसलेः—हा शहाजीचा रक्षापुत्र; ह्याच्यावर व्यंकोजी राजाची फार कृपादृष्टि असे; हा कोयाजी राजा नृत्य, गायन, संस्कृत प्राकृत जाणणारा असून घोड्यावर बसणें, भालाबर्ची खेळणें, कुस्तीकवायत करणें, इत्यादि कलांत निपुण होता. त्यानें संस्कृत प्राकृताचा अभ्यास विश्वनाथ ज्योतिषाजवळ केला असून, तो मल्लविद्या नरषट्कसा या नांवाच्या प्रख्यात जेठीपाशीं शिकत होता; काव्य, नाटक, आख्यायिका, इतिहास, संगीत, नाना देश भाषा, इत्यादींच्या परिज्ञानांत त्यानें अत्यंत कौशल्य संपादिलें होतें. या कोयाजी राजाला नायकीण या नांवाची एक मुलगी होती, तिला गायन नर्तनाची तालीम कांहीं कवीश्वर देत असत. नांव पूर्वपरिचित नाही.

(३५, ३६) त्रिमल्ल नाईक, व वेंकट नाईकः—हे उभयतां शहाजीच्या दरबारचे प्रख्यात कानडे गवई; नांवें पूर्वपरिचित नाहींत.

ही छत्तीस नांवें शहाजी महाराजांच्या खास दरबारांतील कारभारी मुत्सद्दी, पंडित, व कवी, यांची आहेत. ह्या छत्तीस मंडळीपैकी बहुतेक सर्वे संस्कृत व प्राकृत जाणणारे असून कित्येक तर पट्टांचे शास्त्रज्ञ व कलाभिश होते; याशिवाय मराठी, ब्रज, गुजराथी, बख्तर, तुंडार, पंजाबी, हिंदुस्थानी, बागलाणी, फारशी, उर्दू, व कानडी, अशा अकरा भाषांतील पसृतीस कवी शहाजीच्या आश्रयाला होते; त्यांचीं नांवें (जयराम कवीशिवाय) खाली लिहिल्याप्रमाणें:—

(३७) रघुनाथ व्यासः—माहिती नाही. बैरनके वधू फिरे बैरनके बनमे, अशी समस्या रघुनाथ व्यासानें जयराम कवीला घातली; तिचें पूरण करताना शहाजीचा रणदुंदुभी वाजला असतां शहाजहानच्या हृदयांत घडकी भरली, असें विधान केलें आहे.

(३८) रघुनंदनः—हा ब्रजभाखा कवी; याच्या समस्येच्या उत्तरांत जयरामानें बालकृष्ण वर्णन केलें आहे; शहाजीचा उल्लेख नाही.

(३९) ठाकूर चतुरदः—यांनै शहाजीच्या वर्णनपर यमकबद्ध सवायी करण्यास जयरामास सांगितलें. शहाजीनें हातीं फिरंग धरली कीं, फिरंग्याच्या (पोर्तुगीज लोकांचा) चेहऱ्याचा रंग उतरतो, असें जयरामानें वर्णन केलें आहे.

(४०) लछीरामः—लछीराम म्हणजे लक्ष्मीराम; याच्या समस्येच्या पूर्तीत शहाजीच्या कर्तांचें काव्यमय वर्णन कवीनें केलें आहे. तीत ऐतिहासिक भाग नाही.

(४१) श्याम गुसाईः—याच्या समस्येच्या समाधानांत शहाजीच्या शत्रूवर व त्यांच्या बायकांवर जयरामानें कांहीं काव्यकोट्या केल्या आहेत; ऐतिहासिक भाग नाही.

(४२) ठाकूर शिवदासः—याच्या समस्येच्या पूर्तीत जयराम कवीनें शहाजीच्या शत्रूच्या बायकांवर कांहीं काव्यकोट्या केल्या आहेत; ऐतिहासिक भाग नाही.

(४३) केहरीः—म्हणजे केसरी; याच्या समस्येच्या उत्तरांत शहाजीच्या कर्तांचें काव्यमय वर्णन जयरामानें केलें आहे. ऐतिहासिक भाग नाही.

(४४) नारायणभट्ट गुरूः—शहाजी जर आपल्या बाजूला मिळेल तर आपल्याला फार जोर येईल, असें शहाजहान म्हणाला, या बाबीवर कवित्व करण्यास नारायणभट्टानें जयरामास सांगितलें; त्याच्या उत्तरांत जयरामानें कोटी करून, उत्तरेस शहाजहान व दक्षिणेस शहाजी हे उभयतां देशाचें संरक्षण करीत आहेत, असें दिग्दर्शित केलें; “इत शहाजू है उत शहाजहां है” ही तत्कालीन सर्वत्र प्रचलित असलेली म्हण जयराम कवीनें या चेळीं आपल्या काव्यांत गोंधून दिली आहे; यावरून इ० सन १६५०च्या सुमारास शहाजीचें केवढें प्रस्थ वाढलें असावें, याची कल्पना करितां येते. त्याप्रमाणेंच दुसऱ्या एका काव्यांत, “शहाजीनें एका युद्धांत आपल्या तरवारीनें समोर चालून आलेल्या हत्तीची सोंड उतरल्याचें वर्णन केलें आहे, त्यावरून शहाजीची हिंमत, ताकद व मर्दानीबाणा, यांचें योग्य अनुमान बांधितां येतें.

(४५) गयंद कवीः—नांव पूर्णपरिचित नाही.

(४६) द्वारकादासः—याला शहाजीनें एक खास घोडा बक्षीस दिला होता; हा जातीचा वैश्य होता.

(४७) देवकाशीकरः—याला शहाजीकडून वर्षासन होतें.

(४८) शेषव्यास काशीकर—यालाहि शहाजीकडून वर्षासन होतें. देव व शेषव्यास वगैरे काशीकर विद्वानांचा, व भोंसल्यांचा संबंध केवळ शिवाजीच्या वेळीं नव्यानें घडून आला असें नव्हे; तर शहाजीमहाराजापासूनच काशीकर विद्वानांचा बडेजाव भोंसल्यांच्या दरबारीं होत आला आहे. व स्वदेशी, व परदेशी हजारां विद्वानाना शहाजाकडून वर्षासनें पोहोंचत असत, असें जयराम कवानें वर्णन केले आहे.

(४९) बलिभद्र कविः—याला शहाजीनें हत्ती दान दिला होता. याच्या समस्येस उत्तर देतांना मीरजुम्ला याच्यावरील स्वारीचें विस्तृत वर्णन जयरामानें केलेले आहे. आणि शहाजीनें त्यास गुप्तांच्या किड्यांत कोंडून सडकून चोपला. मीरजुम्ला हा अत्यंत श्रीमंत असून पराकाष्ठेचा कवडीचुंबक होता; तो अखेरास लाचार होऊन शहाजीस शरण आला. दिल्ली-श्वराचा पुत्र जो अवरंगजेब, त्याचें पाठबळ होतें, तरीसुद्धा शहाजीपुढें त्याला मान वाकवावी लागली; व या विजयामुळें, शहाजीची चोहोंकडे भिर्ती झाली, अशा आशयाचें त्यानें ऋवित्व केले आहे. या स्वारीची हकीकत शहाजीच्या चरित्रांत दिली असल्यानें ह्या ठिकाणीं तिची द्विरुक्ती केली नाहीं.

(५०) सुखलालः—मीरजुम्ला याच्यावरील स्वारीनंतर शहाजीनें विजयानगरकर रायलू याच्यावर स्वारी केली; व जंतकल येथील युद्धांत रायलूची सर्व फौज धुळीस मिळविली; व विजयानगरच्या राजानें क्षत्रियत्वाची लाज सोडून समरभूर्मातून पलायन केलें, ही वार्ता ऐकून, “शहाजीची कीर्ति सर्व राजांहून श्रेष्ठ झाली, सर्वतोमुखी झाली; गुणीजनांना तो कर्ण किंवा भोज यांचा अवतार भासला, व त्यांनीं त्याला ‘ शिसोदे कुलावतंस ’ ही पदवी दिली;” असें कवीनें वर्णन केले आहे. (शिवाजीला पुढें “ क्षत्रिय कुलावतंस ” ही पदवी विद्वानांनीं दिली, तिच्या फार पूर्वी शहाजीला शिसोदे कुलावतंस ही पदवी कवींनी दिलेली होती, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें

आहे.) तो पुढें म्हणतो:—शहाजीची छात्र गोवळकोंडा व श्रीरंगपट्टण या प्रांतावर बेमालुम बसली, व कर्नूळ वगैरे कर्नाटकांतील बहुतेक प्रांत शहाजीच्या हातीं आले. ह्या कालीं महंमद अदिलशहाची सर्व भिस्त शहाजी-महाराजावर होती. शहाजीजवळ ह्या कालीं साठ सत्तर हजार फौज असून अफझलखान महंमदशाही हा अदिलशाही सरदार व शहाजहान हे त्याला वचकून असत. मोंगलाला सरहद्दीपलीकडे हांकून देऊन, सर्व दुष्मनांना जमिनदोस्त करून, व कर्नाटकांतील सर्व जमिनदार वठणीस आणून शहाजीनें महंमदशाहाचें हतकें प्रेम संपादिलें कीं, तो सांवतराय या मुत्सद्यापाशीं वारंवार म्हणे कीं, “ मेरी बादशाही शहाजीनें राखी है.” ! (या सांवतरायाच्या द्वारा शहाजी महंमदशाहाशी पत्रव्यवहार करीत असे.) शिवाय कोणाच्याही हांतून झालें नाहीं तें कर्नाटक जिंकण्याचें काम शहाजीनें केलें, असेंही महंमदशाहानें उद्गार काढिले; व सेतुबंध रामेश्वरापासून रुमशामपर्यंत शहाजीच्या पराक्रमाची राय पसरून गेली. त्यानंतर कवीनें पिन्गोडा उर्फ पेनकोंडा प्रांतावर शहाजीनें केलेल्या स्वारीचा उल्लेख केला आहे. तालीकोटच्या (राक्षस तागडीच्या) युद्धानंतर विजयानगरचे राजे पिन्गोड्याच्या किल्ल्यांत रहात असत, व त्या कालीं तो किल्ला कर्नाटकांतील दुर्भेद्यांतील दुर्भेद म्हणून मानला गेला होता; तो शहाजीनें मोठ्या मर्दुमर्कानें हस्तगत करून घेतला, (व त्यानंतर तेलीचरो प्रांतावरही स्वारी केली;) पण त्याचें श्रेय आदिलशाहाच्या दरबारीं त्याला न मिळतां त्याच्या बरोबरील दुसरा सरदार यखलासखान यांस मिळालें, असें कवी म्हणतो ! म्हणजे याचा अर्थ काय ? अर्थ एवढाच कीं, मनुष्य कितीही शूर असो, पराक्रम करो, कर्तबगार असो, धाडसाचें कृत्य करो, परंतु जोपर्यंत तो दुसऱ्याचा नौकर म्हणून मिरवितो, तोपर्यंत त्याचें तेज परप्रकाशितच राहेंतें; व त्याच्या पराक्रमाचें सर्व श्रेयही त्या दुसऱ्याच्याच नांवाला जाते. बापाची ही मानहानीकारक गुलामगिरी पाहून शिवाजीनें प्रथमपासूनच कोणाची ताबेदारी न स्वीकारतां तो स्वतंत्र बाण्यानें वागूं लागला, हेंच शहाजी व शिवाजी यांच्या मघोल वैशिष्य आहे.

(५१) अल्लीखान:—मुसलमान कवी; या कवीच्या समस्येस उत्तर

देतांना जयरामानें शहाजीच्या अल्लंगडवरील स्वारीचें वर्णन मोठ्या बहारीचें केलें आहे. हा कवि पूर्वपरिचित नाही.

(५२) बालकवि:— नांव दिलें नाही.

(५३) रघुनंद रामानुज:—नांवाचा पूर्वपरिचय नाही.

(५४) जदुराय:—या कवीनें शहाजी, व त्याचा रक्षा पुत्र संताजी यांची स्तुती गायली आहे; व नंतर जयरामानें दरबारांतील फाल्गुन मासाच्या वसंत लीलेचें वर्णन केलें आहे; नांव पूर्वपरिचित नाही.

(५५) दुर्गठाकूर:—हा शहाजीच्या सलग्नीतील कवी दिसतो; राजा ह्याला दर महिना एक हौन पगार देत असे; व एकदां राजानें त्याला एक घोडा व पालखी बक्षीस दिली होती. ह्या कवीच्या सांगण्यावरून राजानें जयरामाला सत्तावीस मराठी पद्यरत्ने गुंफण्याची आज्ञा केली व ती जयरामानें आनंदानें करून ती, व नंतर एकंदर बारा भाषांत पद्ये करून ती, सर्व स्तुतीपर पद्ये शहाजी राजास अर्पण केली. पूर्वपरिचित नाही.

(५६) सुबुद्धिराव:—हा उत्तर देशांतील (कानपूरपासून २६ मैलांवर असलेल्या) घाटमपूरचा राहणारा; याला शहाजीनें कांहीं दिवस आपणाजवळ ठेवून घेतलें होतें. या कवीनें उत्तर देशां भाषेत शहाजीराजे शिसोदें यांचें स्तुतीपर वर्णन केलें आहे. नांव पूर्वपरिचित नाही.

(५७) हुंढरीकवि:—यानें हुंढार भाषेत शहाजी हा चितोडच्या राण्याचा भाऊबंद आहे, अशा आशयाचें कवित्व केलें; शहाजीच्या चरित्रांत त्या संबंधी उल्लेख केला असल्यानें येथें द्विरुक्ती केली नाही; नांव पूर्वपरिचित नाही.

(५८) अकबरपूरचा कवि:—यानें पूर्वी भाषेत शहाजीचें स्तवन केलें आहे; नांव पूर्वपरिचित नाही.

(५९) अनामक पंजाबी कवी:—यानें पंजाबी भाषेत शहाजीची स्तुती केली आहे; नांव पूर्वपरिचित नाही.

(६०) हिंदुस्तानी अनाम कवी:—यानें हिंदुस्थानी भाषेत शहाजीची स्तुती गायली आहे. नांव पूर्वपरिचित नाही.

(६१) फारसी कवी:—यानें शहाजीच्या स्तुतीपर फारसीत कवन केलें आहे.

(६२) गुजराथी कवीः—यानें गुजराथी भाषेंत शहाजीची स्तुती केली आहे.

(६३) मोरिर्ना भाटः—यानें बागलाणी भाषेंत शहाजीची स्तुती केली आहे; नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(६४) बर्गी कवीः—यानें शहाजीच्या स्तुतीपर कवन केले आहे; नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(६५ ते ६८) मोदलराय, कोट्टा पोबराय, लालमनी, घनःशामः—यांनीं शहाजीची स्तुती गायली आहे; हीं चारो नांवे पूर्वपरिचित नाहींत.

(६९) विश्वंभर भाटः—कर्नाटक, कर्लिग, व तेलंगण येथील राजांचा शहाजीनें पराभव केला, त्याचा स्तुतीपर उल्लेख या कवीनें आपल्या कवि-त्वांत केला आहे.

(७०, ७१) बलदेव नरायन व अनंत नरायनः—हे उभयतां बंधू असावे असें दिसते; यांनीं शहाजीची स्तुती गायली आहे; या उभयतांचाही नांवे अपरिचित आहेत.

वरील गुणी मंडळी ज्याच्या दरबारीं शक १५७५ पासून शक १५८० पर्यंतच्या पांच वर्षांत जयराम कवीनें प्रत्यक्ष पाहिली त्या शहाजी महाराजांचें ऐश्वर्य कोणत्या प्रतांचे होतें, त्याचा अंदाज कोणालाही करतां येण्यासारखा आहे; आणि प्रातरुत्थान, राजसभा, व सैन्य यात्रा, यांची जी वर्णनें केली आहेत त्यावरून, त्याकालीं शहाजीचा सर्व थाट एखाद्या स्वतंत्र राज्यकर्त्या-प्रमाणे असे, ही गोष्ट अंदाजानें नव्हे, तर प्रत्यक्ष पुराव्यानें सिद्ध करता येत आहे.

थोडक्यांत म्हणजे शहाजीच्या कालांत, शहाजी हा एक अलौकिक पुरुष होऊन गेला, असेच त्याच्या चरित्रावरून उघड होत आहे. निजामशाही, आदिलशाही, कुत्बशाही व दक्षिणेतील मोंगली बादशाही, ह्या एकाहून एक प्रबळ शह्याशी कधी झगडून तर कधी सख्य करून, त्यानें कर्नाटकांत सना-तन धर्माचें व स्वराज्याचें पुनरुज्जीवन केलें. शहाजीचें हें स्वराज्य मांडालिकी स्वरूपांतील होतें; आदिलशाही पासून तुटून विभक्त झालेले नव्हते. शहाजीला ज्या परिस्थितीशीं झगडून आपल्या वर्चस्वाचें ध्येय गांठावयाचें होतें, ती

परिस्थितीच मुळी अशा प्रकारची होती, की त्याहून श्रेष्ठ फल जें स्वतंत्र स्वराज्य तें त्याला त्यावेळी प्राप्त होणें किंवा प्राप्त करून घेतां येणें शक्य नव्हतें; इतकेंच नाहीं तर शहाजीनें गांठलेलें ध्येयही त्याकालीं अपवाद म्हणूनच गणण्यासारखें होतें. “सनातनधर्मा प्रबळ मनसबदार जो शहाजी त्याला मलिकंबर व मूर्तिजाशहा ह्यांनीं ज्या दिवशीं दुखविलें त्याच दिवशीं हिंदुस्थानांत सहाशे वर्षे बांधीत आणिलेल्या इस्लामच्या तटांत पहिलें भगदाड पडलें, आणि सनातन संस्कृतीवरील इस्लामच्या मगरमिठींतील पहिली गांठ मोकळी झाली.” म्हणजे शहाजीला निजामशाहीनें दुखविलें, ही पहिली चूक झाली, आणि निजामशाही, आदिलशाही, कुतबशाही, बेरीदशाही व मोंगली बादशाही यांनीं त्यास प्रबळ होऊं दिलें, ही दुसरी चूक होऊन तिचा भला भक्कम खिळा बनला; व त्यानें ह्या सर्व शाह्यांना आपला प्रताप दाखविला. ह्या चुकीनें “नुसती निजामशाहांच खाल्ली नाहीं, तर कुतबशाही खांकेंत मारिली, आदिलशाहांचे लचके तोडिले, बेरीदशाहीचा चकनाचूर होऊं दिला, आणि शेवटीं दिल्लीची मोंगलशाहां रसातळास पोहोंचविली. औरंगझेबानें शिवाजीस निसटून जाऊं देण्याची एक चुकी केली, तर त्याला सर्वांस वर्षे दक्षिणेंत वनवास भोगावा लागून शेवटीं हताश होऊन मरावें लागलें. (परंतु) शहाजीला मनसबदारी देण्याच्या (व त्याला “एक हिंदुधर्मी प्रबळ मनसबदार बनू देण्याच्या”) चुकीनें त्याहूनहिं घोर धक्का इस्लामास बसला. इस्लामी राजसत्ता हिंदुस्थानांतून कायमची बाद होण्याचा मार्ग खुला झाला.” मराठ्यांच्या इतिहासांत शहाजीनें बजाविलेली श्रेष्ठ कामगिरी ही अशा प्रकारची आहे. यवनांची सत्ता खिळखिळी करून मोडण्याच्या पंथास लावण्याचें जें असामान्य कार्य शहाजीनें केलें, त्याचें स्वरूप वरीलप्रमाणें आहे; आणि शहाजीनें घडवून आणिलेल्या ह्या अलौकिक कार्यामुळें महाराष्ट्र-इतिहासांत शहाजीस शिवाजीच्या खालोखाल श्रेष्ठ स्थान प्राप्त झालें आहे.

परिच्छेद चवथा.

शहाजीची योग्यता.

शिवाजी आणि शहाजी या उभयतांची तुलना करितां आली तरी अनेक कारणांमुळे तीत साम्य आढळून येणार नाही; कारण उभयतांचाही आयुष्यक्रम प्रारंभापासूनच भिन्न आहे. मालोजीहून शहाजीचें कर्तृत्व पुष्कळच अर्धाक प्रमाणांत निदर्शनास येते; आणि मराठ्यांतील विशिष्ट प्रकारचा करारी व मानी स्वभाव मालोजी व शहाजी या उभयतांच्याही ठायीं पूर्णपणें वसत असल्याचें दृग्गोचर होतें. मालोजी, शहाजी व शिवाजी यांच्या चरित्रावरून भोंसले घराण्याची कर्तबगारी, चिकाटां, दृढनिश्चय, करामत व राजकारण-कौशल्य हीं स्पष्टपणें निदर्शनास येतात. मराठ्यांच्या उत्कर्षाची पूर्वतयारी शहाजीनें केली; मराठा तितका मिळवून एका विशिष्ट कर्तव्ययोजनेत आणण्याच्या कार्याचा प्रारंभ पहिल्यानें शहाजीनें केला. मलिकंबरच्या मृत्यूनंतर सतत दहा वर्षे तीन राष्ट्रांशीं कारस्थाने व सामने करून, शहाजीनें जीं अनेक साहसाची व शौर्याचीं कृत्ये केलीं, तीं शिवाजांस त्यांच्या भावी आयुष्यक्रमांत मार्गदर्शक झालीं. शहाजीचे दीर्घ उद्योग, प्रचंड कारस्थाने व मोठमोठ्या उलाढाली, यांनीं स्वराज्याचें मूर्तिमंत चित्र नेहमीं शिवाजीच्या डोळ्यापुढें कायम ठेविलें. शत्रूशीं झगडतांना नाना प्रकारचे कष्ट सोसूनही स्वतःतील कर्तबगारीचा शहाजांस आलेला आत्मप्रत्यय शिवाजीच्या कर्तृत्वशक्तीस जोराचें चलन देण्यास कारणाभूत झाला. परंतु शहाजीचा जन्म मुसलमानी राज्यांत झाला होता; मुसलमानी राज्याच्या आश्रयाने त्याचा उत्कर्ष झाला होता; व मलिकंबरच्या मृत्यूनंतर त्याने स्वतः पुढाकार घेऊन ज्या अनेक उलाढाली केल्या- जीं अनेक धाडसाचीं व पराक्रमाचीं कृत्ये केलीं-तीं स्वराज्य संस्थापने-करितां नसून निजामशाहीचें मुसलमानी राज्य जगविण्याकरितां केलीं होती. तो राजे निर्माण करणारा होता; पण ते स्वराज्यांत नसून मुसलमानी राज्यांत निर्माण करणारा होता. शहाजीचें कर्तृत्व व पराक्रम हीं मुसलमानी राज्यांच्या कल्याणाकरितां होती. शहाजीनें आपल्या जन्मभर कष्ट करून, मुसलमानी

राज्यांची भर केली होती; जन्मापासून मुसलमानी अमलाच्या वातावरणांत सारखा वाढत गेल्यानें मुसलमानी धर्म व समाज यांच्याबद्दल त्याच्या मनांत वैषम्य अथवा वैरभाव नव्हता. निजामशाही व अदिलशाही राजघराण्यांवर त्याची विशेष भक्ता होती; तो व त्याचा भाऊ शरी-फजी या उभयतांची हीं नांवे पिराच्या नांवावरून ठेविलेलीं होती. इ० सन १६५६ मध्ये महंमद अदिलशहा मृत्यू पावला त्यावेळीं शहाजीनें मुसलमानांचे अशौचविधी मनापासून पाळिले होते. सारांश, शहाजी स्वराज्याचा संकल्पक होता, तरी तो स्वतंत्र स्वराज्याचा संस्थापक नव्हता. मुसलमानी राज्य-वृक्षाच्या छायेंतील स्वराज्याचा तो संकल्पक व संस्थापक होता; आणि जरी इ० सन १६२६ पासून इ० सन १६३६ पर्यंतच्या दहा वर्षांत त्यानें निजामशाहाच्या नांवाने कारभार चालविला तरी वस्तुतः त्यावेळीं मुसलमानी राज्यवृक्षाच्या छायेंतील तें एक स्वराज्यच असून शहाजी हाच निजामशाहाचा पूर्ण स्वतंत्रपणे कारभार चालवीत होता. शहाजीने राज्य संस्थापनेचा प्रयोग केला; पण तो वरील स्वरूपाचा होता; त्यांत व्यापक दर्जा, अथवा राष्ट्रीय विस्तृत कल्पना, यांचा अभाव होता. व हीच उर्णाव पुढें शिवाजीनें भरून काढिली.

तथापि शहाजीने आपल्या प्रचंड उद्योगाने दोन अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी महाराष्ट्राच्या प्रत्ययास आणून दिल्या; त्यापैकी पहिली ही की, हातीं मुबलक द्रव्य असल्यावर देशातील लढवय्ये लोक नौकरीस ठेवून त्यांच्या मदतीने हिंदुस्थानांत राज्यस्थापन करणे शक्य आहे, हा जो मोठा शोध पुढे शंभर वर्षांनीं फ्रेंच सरदार दुप्ले याने जगाच्या निदर्शनास आणिला, तो शहाजीने स्वतः अगोदरच प्रत्यक्ष अमलांत आणिला; आणि दुसरी गोष्ट ही की, जरी जवळ तोफा व पायदळ नसलें तरी गनिमी काव्याच्या युद्धाचें पूर्ण शान असल्यास—गनिमी काव्याने शत्रूची रसद मारून, कहीं काबाड लुटून व शत्रूचा मुख्य लुटून जाळून व गनिमी युद्धाने अचानक छापें घालून शत्रूसैन्याची मनुष्य-हानी करून; व त्याला सारखें भंडवून सोडून—शत्रूच्या दुप्पट फौजेसही हारण करून तिचें अतीशय नुकसान करितां येतें, व प्रसंगी तिची धूळघा-घाणही उडवितां येते, आणि स्वतंत्र व निव्वळ मराठी (बिन शिकलेली)

[पुढील मजकूर २०७ पृष्ठावर पहा.]

शहाजी राजे

मालोजी राज भोंसल, वेरूळकर;

पत्नि, निंबाळकर घराण्यातील, नामें दिपाबाई

शहाजी राजे.

जन्म, इ० सन १५९४ मध्ये; इ० सन १६०६ पासून मालोजी राजे याच्या हातांखाली राजकीय शिक्षण मिळण्यास सुरवात; मालोजीच्या मृत्यूनंतर त्याची सर्व जहागीर व सैन्य यांचें आधिपत्य शके १५४३ दुर्मति संवत्सरी, (इ० सन १६२१ मध्ये) शहाजीस प्राप्त झालें; (बृहदाश्वर शिलालेख). दोन लग्नें झालीं; पहिलीं स्त्री नामें जिजाबाई; लुकजी जाधवराव शिंदखेडकर याची कन्या; (जन्म, इ० सन १५९५;) लग्न इ० सन १६०४ च्या एप्रील महिन्यांत; तिचे पोटी पुत्र दोन; नामें संभाजी व शिवाजी; संभाजी, जन्म इ० सन १६२३ मध्ये, दौलताबाद येथें; मृत्यू इ० सन १६५३ मध्ये कनकगिरी येथील वेढ्यांत; दुसरा पुत्र शिवाजी. मराठा साम्राज्य संस्थापक; छत्रपति; जन्म शालिवाहन शक १५४९ प्रभव नाम संवत्सर, वैशाख शुद्ध पंचमी रोहिणी नक्षत्र, सोमवार, त्या दिवशीं उत्तर रात्री, (ता० १० एप्रील इ० सन १६२७) जुन्नर जवळील शिवनेरी किल्ल्यांत; मृत्यू; शके १६०२, चैत्र शुद्ध १५ रविवार, (ता० ५ एप्रील इ० सन १६८०) रायगडावर; जिजाबाई ही, शिवाजीचा राज्याभिषेक स्वनेत्रांनी अवलोकन केल्यानंतर बारा दिवसांनीं जेष्ठवद्य नवमी, शके १५९६, (ता० १८ जून इ० सन १६७४ रोजी) रायगडाच्या पायथ्याखाली असलेल्या पांचाड या खेडेगांवीं मृत्यू [वंशावळ पुढें चालूं]

पावली. शहाजी राजे यांची दुसरी स्त्री नामें तुकाबाई; (संभाजी मोहिते याची कन्या;) प्रसिद्ध आदिलशाही सरदार बाजी मोहिते, “अमीरराव ” पोगरवाडीकर यांची बहीण; लग्न इ० सन १६३० मध्ये विजापूर येथें; तिचे पोटी एक पुत्र; नामें एकोजी ऊर्फ व्यंकोजी राजे; तंजावरच्या राज्याचा संस्थापक; शहाजीने इ० सन १६३६ पर्यंत निरानिराळीं प्रचंड कारस्थाने करून निजामशाही जगविण्याचा प्रयत्न केला; व त्यानंतर इ० सन १६३८ मध्ये आदिलशाही नौकरांत दाखल झाला. इ० सन १६३८-१६४७ पर्यंत कर्नाटक प्रांतांत त्याने आपले राजकीय महत्त्व, व आदिलशाही स्थापन केली; इ० सन १६४८ मध्ये त्यास बाजी घोरपडे याने दग्याने पकडले, व विजापूर येथे त्यास कारागृहवास घडला; इ० सन १६४९ मध्ये बंधमुक्ता झाली; व कर्नाटकमध्ये परत गेला; व त्याच वर्षी आदिलशाहाच्या हुकुमानें विजापूर येथे येऊन, अजमासे चार वर्षे तेथे राहिला; व इ० सन १६५३ मध्ये, पुन्हां कर्नाटक प्रांती परत गेला; त्या वेळेपासून इ० सन १६६१ पर्यंत कर्नाटक प्रांती मुक्काम; व विशेष महत्त्व स्थापना; इ० सन १६६१ मध्ये, आदिलशाहाच्या आप्रहावरून, शिवाजीची भेट घेण्यास कर्नाटक प्रांतांतून निघून महाराष्ट्रांत आला; व शिवाजीची भेट घेऊन, तो व आदिलशाहा यांच्यामध्ये तह घडवून आणला; (इ० सन १६६२). तो इ० सन १६६३ मध्ये, परत जाण्यास निघून, पहिल्याने विजापूर येथे जाऊन, अली आदिलशाहास भेटून कर्नाटक प्रांती परत गेला; याच वर्षी मार्च महिन्यामध्ये अहली आदिलशाहा स्वतः कर्नाटकच्या मोहिमेवर जाण्याकरितां विजापूर येथून निघाला; व तुंगभद्रा नदीस मिळणाऱ्या वर्धा नदांच्या कांठी त्याचा तळ असतांना, त्याच्या “ आपणांस ताबडतोब येऊन भेटा; ” या हुकुमाप्रमाणें, शहाजी त्यास जलदानें प्रवास करीत येऊन भेटला; तेव्हां बहलोल व शहाजी या उभयतांही सरदारांना, त्याने ताबडतोब पकडून त्यांना बेड्या घालून प्रतिबंधांत ठेविलें; (इ० सन १६६३;

[वंशावळ पुढें चालूं]

जून महिन्याच्या अखेरीस;). परंतु दोनच दिवसांनी त्याने शहाजीची प्रतिबंधातून मुक्तता केली. व कित्येक दिवसांनंतर त्यास पुन्हां अधिका-कारापन्न करून, पुढे लवकरच शहाने त्याचा जाहीररीत्या योग्य गौरव केला; व त्याची पुन्हां कर्नाटक प्रांतां आपल्या जहागिरीवर परत रवानगी करून दिली. नंतर वेदनूरकर भद्राप्पा नाईक याच्याबरोबर युद्ध करून त्यांत फत्ते मिळविली; “ हें वृत्त विजापुरी कळल्यावर आदिलशाहा बहुत संतोषी होऊन मोठे मरातबांनी पन्न, वस्त्रे, भूषणें, अलंकार, हत्ती घोडे सुद्धां पाठवून सर्व अमीर उमराव यांनी तारांफ करून आपापली हकीकत स्नेह वादाची लिहून गौरव केला; शहाजी राजे याची फत्ते झाल्यामुळे तेथून कूच करून दुसरी ठाणी बखेडेदार होती, त्यांचा बंदोबस्त करावा, म्हणून तुंगभद्रातीरीं वेदिकरें उर्फ बसवपट्टण येथें आले; तेथें अनेक श्रापदें उत्पन्न झालीं. शहाजी राजास शिकार करावयाची इच्छा होऊन, घोड्यावर स्वार होऊन हरणाचे पाठीस लागले; ईश्वरेच्छा, त्या योगें घोड्याचा पाय भंडोळीत अडकून घोडा व शहाजी राजे, एकावच्छेदें पडले; त्यांत डोक्याच्या कवटीस जखम होऊन राजे गतप्राण झाले; (शके १५८५ माघ शुद्धषष्ठी, शनीवार रोजी; इ० सन १६६४, जानेवारी;). मागाहून लोक माणसें आलीं; व्यंकोजी राजे जवळ नव्हता; सबब भडामि दिला; व्यंकोजी राजास डोकेंने तेथें आणविलें; त्यांनीं उत्तर क्रिया सांग केली; आदिलशाहाकडून दुखवटा येऊन मनसबदारीचीं वस्त्रे व्यंकोजीच्या नांवें झालीं. शिवाजीस वृत्त कळून जिजाबाई सुद्धां शोकसमुद्रां पडून बहुत विलाप केला; ” जिजाबाई सती जाण्यास सिद्ध झाली; तेव्हां “ शिवाजीनें तिचे मांडीवर बसून, गळां मिठी घालून आण घालून, राहविली; आपला पुष्पार्थ पहावयास कोणी नाहीं, तूं जाऊं नको, असें म्हणून मोठा यत्न करून (शिवाजी) राजियांनीं, व सर्व थोर-थोर लोकांनीं राहविली; ” शिवाजीस शहाजाची निधन वार्ता कळल्या-वर त्यानें सांप्रदायाप्रमाणें सिंहगड येथें शहाजी राजे यांची उत्तर

[वंशावळ पुढें चालूं]

क्रिया केली; प्रीतिश्राद्धादि विधी यथासांग करून लक्ष भोजने घातली; पुष्कळ दानधर्म केला; शहाजी बेदनूर प्रांती बेदिकरें ऊर्फ बासवा-पट्टणजवळ तुंगभद्रेच्या कांठी, अरण्यांत घोड्यावरून पडून मृत्यू पावला; त्या ठिकाणी शिवाजीने पुष्कळ संपत्ति खर्च करून आपल्या वडिलांची छत्री बांधिली; येथें पुष्कळ दानधर्म केला; या छत्रीच्या पुजेसाठी शिवाजीने यरगटनहळ्ळी, हें गांव विजापूरकराकडून मागून घेऊन तें छत्रीस इनाम करून दिलें; शिवाजीने केलेल्या ह्या व्यवस्थेप्रमाणें शहाजी राजे याच्या ह्या छत्रीसन्निध-ह्या वीर पुरुषाच्या आत्म्याच्या शांतवनाकरिता, व सन्मानाकरिता-पुष्कळ वर्षे नंदादीप जळत असत; परंतु आतां तर ही छत्री अगदीच मोडकळीस आलेली असून तिचे अवशेषच मात्र हल्लीं कायते अस्तित्वांत राहिले आहेत.

[मागील मजकूर २०२ पृष्ठावरून चालु.]

फौज लहान असली तरी तिला मोंगलासारख्या जबरदस्त शत्रूच्या मोठ्या सैन्यापुढें टिकाव धरितां येतो, व प्रसंगी त्या सैन्याबरोबर टक्करही देतां येते, हें त्यानें कृतीनें प्रत्यक्ष सिद्ध करून दाखविलें. म्हणजे मोंगलांच्या अमोघ सामर्थ्याचा बागूलबोवा त्यानें जमीनांत कायमचा गाडून टाकिला; आणि त्यामुळेच, त्याच्या ह्या असामान्य कृत्यापासूनच पुढें स्वतंत्र मराठी राष्ट्रसंस्थापनेची कल्पना आविर्भूत झाली.

वरील विवेचनावरून शहाजीची योग्यता सहज निदर्शनास येते; (मराठी रियासत पान २७७-२८३ पहा.) “ त्याचा पुत्र शिवाजी हा तर स्वतःच राज्यकर्ता झाला; परंतु शहाजी हा त्याचे खालोखालचा राज्याची घडामोड करणारा, हातांत धरीन त्यास राज्यपद देईन, अशा हिंमतीचा बाणेदार सरदार होता. शौर्य, उत्साह, धाडस हे गूण त्याच्या अंगी वसत होतेच, तथापि त्याचा विशेष गूण म्हणजे घन्याची नोकरी एकनिष्ठपणानें बजावणें, हा होय. निजामशाहीची नौकरी करितांना त्याजवर अनेक संकटें

आली; पण त्यास न जुमानितां त्यानें तेथची तड पोंचविली. पुढें विजापूरची नौकरी धरल्यावरसुद्धां त्याच्या चित्तास स्वस्थपणा प्राप्त झाला नाहीं. त्याजवर अनेक संकटें आलीं; व अनेक भानगडी उत्पन्न झाल्या. पुत्रास सामोल आहे, अशा सबबीवर त्यास कैदेत पडावें लागलें. तथापि सर्व संकटांपासून मुक्तता होऊन त्याच्या एकनिष्ठपणाविषयीं दरबारची खाली झाली. आदिल-शाहीची सत्ता कर्नाटक प्रांतावर बसविण्यास या पूर्वी पुष्कळांनीं खटपट केली होती; परंतु तें बिकट कार्य अखेरीस शहाजीनेंच तडीस नेलें. कनकगार, तंजावर, व बेदनूर येथील त्याचे पराक्रम स्मरणीय आहेत. ह्या त्याच्या पराक्रमाची तपशीलवार हकीकत आतां उपलब्ध आहे. आणि मुलाच्या वाढत्या कीर्तीपुढें त्याची कर्तबगारी अखेरीस थोडीशी लोपून गेली; नाहींतर निजामशाही सोडल्यापासून पुढील पंचवीस वर्षे त्यानें पहिल्या इतकाच पराक्रम गाजविला, असें दिसून येतें. शहाजीस मुसलमान सरदारांचें पाठबळ असून, त्याच्या स्वामिभक्तीबद्दल सर्वांची खार्चा होती; म्हणूनच त्याच्या हांतून मोठमोठीं कृत्यें शेंवटास गेलीं. मुसलमान इतिहासकारांनीं शहाजीविषयीं असे उद्गार काढिले आहेत कीं, “ शिवाजीचा बाप शहाजी हा बंडखोर, फंदफितुरी, व संकटें उभीं करणारा होता; परंतु तोही अलीकडे धन्याचें खाल्लेले मांठ स्मरून इमानानें व नम्रतेनें वागूं लागला. यामुळें शहाजीनें राहिलेले आयुष्याचे दिवस धन्यास ओळखून सुरक्षितपणें घालविले” एकंदरीत शहाजीचें विजापूरकरांवर अत्यंत प्रेम होतें. त्यानें शिवाजीचा विजापूरकरांशीं तह जुळविला. तेव्हां, “ मी जिवंत असेपर्यंत तरी विजापूरकरांवर उठूं नकोस ” असें शहाजीनें पुत्राजवळ मागणें मागितलें होतें. शिवाजीच्या अडदांड कृत्यांबद्दल आरंभो शहाजीस वाईट वाटत असे; तरी शिवाजीची खरी कर्तबगारी ओळखिल्यावर त्याजविषयीं शहाजीचे भनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न झालीच होती. शहाजीची व शिवाजीची भेट झाली, त्या वेळीं आपले पाश्चात् व्यंकोजीचें पालन करण्याविषयीं शहाजीनें शिवाजीस सांगितलें असावें; कारण तंजावरीं “ परत गेल्यावर व्यंकोजीस बोलावून त्यानें आज्ञा केली कीं, शिवाजीनें जवांमर्दानें नवें राज्य जेठविलें आहे. तुम्ही आमची दौलत संपादिली आहे, यांत विठोजीराजे

आमचे काका, यांचे कुटुंबाचे व शराफजी राजे आमचे भाऊ, यांचे वंशाचे तुम्ही वडोलपणे चालवावे, आणि प्रजापालन करून राज्य करावे. वडील शिवाजीराजे यांनी सर्वांचे संगोपन करून चालवावे, तरी त्यांनी पृथ्वी आक्रमण करण्याचा इरादा धरिला. तेव्हां ईश्वर कृपेकरून त्यांचे मनोरथ परिपूर्ण झाले असता, सर्वांचे संगोपन करावयास अधिकारीच आहेत; करताल; कदाचित् त्यांजवरी समय गुदरला, तरी आम्ही पातशहापासून इतला तोडून, दौलतीचा बचाव करून घेतला आहे ही दौलत तुम्हां उभयतांची म्हणजे (व्यंक्रोजी व शिवाजी यांची) परंतु दौलत रक्षावयाकरिता तुम्ही वडोलपणे सांभाळ करावा. मुख्यार्थ आमचे कुळी आम्ही, आमचे कुटुंबांत शिवाजीराजे जेष्ठ, त्यांचे ठायी तुम्ही; त्यास राजघर्म प्रवाहें तुम्ही वडोलपणे कुटुंबियांचा सांभाळ करणे; पराक्रमी शिवाजी राजांचे तुम्ही भाऊ; आमचे चिरंजीव; त्यां-हून आवडते विशेष अहां; तरी सर्वांपासून चांगले म्हणून घ्याल, पदरी वडिलो-पार्जित दोनचार माणसे आहेत, त्यांचे विचारें तुम्ही चालल्यास तुमचे कल्याण आहे.” (शिवदिग्विजय; पान २०४-२०५ पहा.) असा शहाजीने व्यंक्रोजीस उपदेश केला; हा उपदेश ध्यानांत ठेवण्याजोगा असून पुढे-शिवाजीने व्यंक्रोजीजवळ आपला हिस्सा मागितला त्या प्रसंगां-त्याचे कामी पडणार आहे.

“ शहाजी हा मुत्सद्दीपणांतही फार नामांकित होता;—अतीशय पटाइत होता; व मलिकंधरच्या सहवासांत राहून गनीमी युद्ध, व मुत्सद्दीपणा यांत तो पूर्ण निष्णात बनलेला होता.—एवढेच नव्हे तर सतराव्या शतकाच्या प्रथमार्धांत राज्याचा कारभार हांकणारे शहाजीच्या तोडांचे पुरुष फारसे नव्हते. यांस प्रमाण, साबाजी अनंत, अथवा चतुर साबाजी म्हणून जो त्यांचे वेळी नांवाजलेला पुरुष होता, त्याची व शहाजीची स्पर्धा पुष्कळ दिवस चालू असून शहाजीने चतुर साबाजीस मागे टाकिले होते, असे दिसते. कित्येक बखरीमध्ये असे लिहिले आहे की, निजामशाहीच्या अखेरीस राज्यांत दोन पक्ष झाले; एका पक्षास जाधवराव, फत्तेखान, मलिकंधर, व चतुर साबाजी ही मंडळी असून दुसऱ्या पक्षास शहाजी होता. निजामशहाने वरील चारही मंडळीस बाजूस सारून शहाजीच्या हातीं सर्व कारभार दिला. त्याजबद्दल

साबाजीस विषाद वाटून त्याने मोंगलांकडे संधान बांधून, त्याचे पदरी जाधवरावास ठेविले, आणि मोंगलांच्या मदतीने शहाजीचा पाडाव केला. ह्या भानगडी चालू असतांच साबाजी मरण पावला, असा उल्लेख आहे. कित्येक बखरीमध्ये असा उल्लेख आहे की, चतुर साबाजी हा अदिलशाहीतील प्रसिद्ध मुत्सद्दी मुरार जगदेव ह्याच्या तालमते तयार झालेला होता. ज्यावेळेस निजामशहामध्ये कोणी कर्तबगार मुत्सद्दी उरला न होई; तेव्हा साबाजीस निजामशहाने विज पूरकारांकडून विशेष आर्जव करून मागून घेतले. त्याच्या कर्तबगारीबद्दल बखरीतून खाली लिहित्य प्रमाणे उल्लेख आढळतो तो:—

“ साबाजी अनंत कारभारी बहुत चतुर, गुणज्ञ, सर्व कला निपुण, विद्वान्, सव्यापसव्यांत (म्हणजे दोन्ही हातांनी) लिहिणार, घुरंधर, कोणत्याही गोष्टीत उणे नाही, असे दक्ष होते. त्यांनी संपूर्ण दक्षिण प्रांत, हजरताची अंमल, तितक्याची नजर पाहणी केला; ते समयी विघोटीची काठी सात हात, पांच हात, त्याजवरील दस्त काय, हक्दाराचा अंमल कितो, सरकारी कानू कायदे काय, रयतेस सूट कशी असावी, अर्जवाब कशी द्यावी, व्यापारो, उदमा, यांनी सरकारी भरणा कोणता करावा, त्याची बरदास्त कोणती ठेवावी, इत्यादि धारे बांधून, वसाहत पडित रानाची लागणी करून दिली; याजमुळे त्यासच चतुर साबाजी म्हणत होते; त्यांचा मगतब पादशहाजवळ फारच फार; केवळ विश्वासांतील वागणार; ” “ साबाजी पंतानी कारभाराचा अटोप दौलतीचा केला; साबाजीपंत मर्द, शहाणे, नेकदार, रयतेचा वगैरे बंदोबस्त उत्तम प्रकारे ठेविला; ” “ साबाजीपंतानी लावणाचे धारे व जमीन मोजणी वगैरे शिरस्ते केले; अद्यापि प्रसिद्ध वागतात; रयतेवरी जुलूम न करितां राजी राखून दोन रुपये घ्यावे. नापीक जाले तरी सोडावे; कोणास बैल अगर पोटास नसेल, तर त्याचा बंदोबस्त करून द्यावा. अशा रीतीने आबादी अमरपुरीप्रमाणे उघड मार्गे सावकारी व्यापार करावा. वस्त्रे, भूषणे, अलंकार, ग्रहण करावे; बेपडदा शहरांत व मार्गांत फिरावे. सुतळीचा तोडा गमाविला तरी ज्यास सांपडेल त्यांनी ज्या हद्दीत असेल, तेथाल जमीनदाराचे हवाल्ये करावा. ज्याचा जो विषय गेला, तो शोधित असतां, त्याजला द्यावा;

अभिलाष करूं नये; वर्ष सहा महिने जाले, न आला तरी सरकारांत दाखल करावा. यांत तक्रावत कोणी केल्यास त्याचें पारिपत्य करावें.” याप्रमाणें नियम साबाजापंतानीं अमलांत आणिलें. (शिवप्रताप; पृष्ठ २८ पहा.) हा चतुर साबाजी शहाजीचे वेळचा असून तो मुरार जगदेव, व मलिकंबर, यांच्या तालमेंत तयार झालेला होता. त्याचें अनुकरण शहाजीनें केलें, आणि शहाजीच्या अनुषंगानें दादोजी कोंडदेव, नारोपंत हणमते व शिवाजी यांना ह्या मुत्सद्देगिरीचा पुढें चांगला उपयोग झाला. सारांश, शहाजी हा राज्यकारभारांत निपुण व युद्धकलेंत निष्णात शूर असा पुरुष होता. मराठा मंडळीस राज्यकारभार समजत नाही, असें विधान करणारांनी शहाजीचें उदाहरण पहावें.”

“ लोकाभिमान व शौर्ये वगैरे जे गुण पुढें शिवाजीच्या अंगी पल्लवित झाले, ते शहाजीमध्ये अंकुरावस्थेत होते; आणि निजामशाहीच्या तर्फे झगडतांना त्यांचा प्रादुर्भाव झाला होता. मुसलमानी राजघराण्यांवर शहाजीची भक्ति मूळपासूनच विशेष होती. त्याचें स्वतःचें नांव शहाजी व भावाचें शरीफजी, हीं पंरावरून ठेविलेलीं होती. सन १६५६त अदिलशहा मरण पावला. त्या वेळेस मुसलमानांचे अशीचविधि शहाजीनें मनापासून पाळिलें. तो मोवळ्या मनाचा, निष्कपटी, व शूर पुरुषप्रमाणें कित्येक वेळां प्रसंग पाहून वागण्यांत कुशल नव्हता; परंतु या गेष्टात शिवाजी बापाच्या उलट स्वभावाचा होता. शिवाजी धूर्त, होतां होई तो समोरासमोर लढण्याचा प्रसंग न आणित्तां कार्यभाग उरकून घेणारा होता. शिवाजी मधुर, परंतु मित भाषण करणारा असून शत्रूंचेही मन तेव्हांच गार करून सोडी. ती विद्या शहाजीस माहीत नव्हती. सारांश, शिवाजीसारख्या पराक्रमा पुत्रास शोभणारा बाप शहाजी होता, यांत संशय नाही. ”

“शहाजीचें खरें कर्तृत्व, निजामशाहींत इ. स. १६३३ च्या पुढें दिसून आलें. निजामशाही मोगलांच्या हातांत सन १६३३ त पडली असतां, चार वर्षेपर्यंत शहाजीनें मोगलांस जुमानिलें नाही. इ. स. १६०० मध्ये अकबर बादशहानें निजामशाही जिंकून विजयोत्सव केला; पण तो व्यर्थ होता, हें जसें मलिकंबरानें दाखविलें, तसेंच इ. स. १६३३ त शहाजीनें शहाजहान दशहासही दाखविलें. पण इ. स. १६०० तील निजामशाहींतील शाकी व

सन १६३३ तील शाक्ती यांत महदंतर असल्यामुळें शहाजीस यश आलें नाहीं. तथापि शहाजीची योग्यता शहाजहान जाणून होता, म्हणूनच शहाजीच्या वाटेस तो पुढें गेला नाहीं. सारांश, मलिकंबर प्रमाणेच शहाजीचा लौकिक त्यावेळीं चहुंकडे झाला होता. आदिलशहास त्याचा गौरव व दरारा दोनही वाटत होते. गौरव वाटत असल्यामुळें, शहाजीच्या शक्तीचा—कर्तबगारीचा—आदिलशहाने आपल्या कामाकडे उपयोग करून घेतला, व कर्नाटकांतांल बंडाळी मोडली. दरारा वाटत असल्यामुळें, त्यास त्यानें स्वतंत्र राहूं दिलें नाहीं. कारण शहाजी स्वतंत्र राहता, तर जें काम पुढें शिवाजीनें केलें त्याचा उपक्रम शहाजीच्याच हातून उघडपणें झाला असता. स्वतः आदिलशहापेक्षा त्याचे सल्लागार रणदुल्लाखान* व मुरारपंत यांच्या मनांत शहाजी

* रणदुल्लाखान हा शहाजीचा जिवलग स्नेही असून, शहाजीवर जेव्हां विजापूर येथे प्राणसंकट ओढवलें, त्यावेळीं त्यानेंच शहाजीविषयी बादशहाजवळ रदबदली केली व त्यामुळें शहाजीवरील प्राणसंकट टळलें. या बाबतींत असा उल्लेख आढळतो की (रायरी बखर पहा) शहाजीस बाजी घोरपडे मुघोळकर यानें पकडल्यानंतर आदिलशहानें त्यास असा हुकूम पाठविला की, “ शहाजीस विजापूर येथे न आणतां, त्यास तिकडेच ठार मारावें. ” ही हकीकत रणदुल्लाखान यांस कळल्यावर त्याला अतीशय वाईट वाटलें; व त्यानें शहाजीस प्राणसंकटांतून मुक्त करण्याकरितां खालील युक्ति योजिली, ती अशा की, रणदुल्लाखानानें संसार सोडिल्याचें मीष करून व फकीराचा वेष धारण करून तो बादशहास जाऊन भेटला; व त्यानें मक़ेस जाण्याची परवानगी मागितली. रणदुल्लाखान हा विजापूरच्या राज्याचा एक आधारस्तंभ असून तो मोठा पराक्रमी सेनानायक होता. त्यामुळें अशा शूर सरदारास मक़ेस जाण्याची परवानगी देऊन आपल्या राज्याचें नुकसान करून घेण्यास आदिलशहा तयार नव्हता. म्हणून त्यानें खानाचा हात धरून त्यास आपणाजवळ बसविलें; व मक़ेस जाण्याचा बेत रहित करण्याबद्दल त्यास अतीशय आग्रह केला; तथापि खान कांहीं केल्या ऐकेना. तेव्हां आदिलशहानें त्यास “ तुमची काय इच्छा आहे ती सांगा, म्हणजे ती मी लागलीच तृप्त

विषयी विशेष पूज्यबुद्धि वागत होती. इ० सन १६३७पामून मृत्युकालापर्यंतचा शहाजांच्या कृत्यांचा खरा इतिहास अजून उपलब्ध नाही. शहाजांचे सामर्थ्य शहाजहानच्या मानाने फारच अल्प होते; अदिलशहाच्या माननेही फारसे बरोबरीचे नव्हते; तरी ह्या बद्दशहाना दक्षिणेंताल व्यवस्था लावितांना शहाजांचा विचार करावा लागे, हे तत्कालीन इतिहासावरून स्पष्ट दिसते. शहाजोजवळ बासपंचवीस हजार सैन्य अमल्यामुळे, दोघानाही त्याची भांती व टत होती; सन १६३७च्या पुढे शहाजीने मनांत आणिले अमते व अदिलशहाने त्याला आश्रय दिला नसता. तर अदिलशाहींतील कांहीं प्रांत बळकावून बसण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अंगी होते; परंतु शहाजांचा स्वभाव एकदेशीय व उतावळा नसून, अव्यवस्थित पुंडरणा करण्यापेक्षा, कोणत्याही पादशहाची व्यवस्थित मनसबदारी करणे, व अन्नूने राहणे त्याला पसंत पडले होते जेथे जेथे तो जाई, तेथे तेथे त्याचे वजन अतोनात वढत असे, व त्याच्यावेषयी इतर सरदारांच्या मनांत मत्सर उत्पन्न होत असे. शिवाजांच्या

करितो ” असे सांगितले; त्यावेळीं रणदुल्लाखान म्हणाला, “ आपल्या राज्यास जो कांहीं अपाय आहे, तो शिवाजीमुळे आहे; शहाजीमुळे नाही. शहाजीराजे कांहीं आपल्या राज्याशी वाईट रीतीने वागले नाहीत. कुराणांत असे वचन आहे की, ‘ चांगल्यास इनाम द्यावे व वाईटास शासन करावे ’ ह्या धर्माज्ञेप्रमाणे पाहतां शहाजी राजास जी शिक्षा देण्याचे आपण फर्माविते आहे ती शिक्षा अन्यायाची, व रद्द होण्यास पात्र आहे.” रणदुल्लाखानाचे हे भाषण ऐकून अदिलशहाने शहाजीस फर्माविलेली शिक्षा रद्द केली; व “ शहाजां पुढे चागले वर्तन ठेविले, ” याबद्दल खानास जामीन घेऊन, शहाजीस विजापूर येथे बोलावून घेतले, व नंतर त्याचा बहुमान करून त्याची माठ्या इतमानाने कर्नाटक प्रांती पुन्हां परत रवानगी करून दिली; अशी हकाकत रायरीच्या बखरीत आहे; परंतु रणदुल्लाखान हा इ. स. १६४३ मध्ये मृत्यु पावला; व खवासखान व मुगारपंत यांचा आदिलशाहाने इ. सन १६३६ मध्ये वध केला; अर्थात् ह्यावेळीं त्यांचे साह्य शहाजीस होणेच मुळी शक्य नव्हते, हे उघड आहे.

उदयासंबंधी विचार करितांना शहाजीच्या ह्या उच्च स्थितीचाही अंदाज करून घेणे अगत्याचें आहे. (राजवाडे, खंड ४). सरांश, महाराष्ट्र देशात स्वतंत्र राज्यस्थापना करण्याचें काम जरी शिवाजीच्या हांतून तडीस गेलें, तरी त्या कामाची शक्यता व तयारी ही शहाजीच्या हांतूनच घडली होती. प्रत्यक्ष शहाजीला स्वातंत्र्य नको होतें असें नाही. स्वतंत्र होणें देशकार्यासाठीं जरूर आहे, प्रयत्न केल्यास तें साध्य आहे, व तें तडीस नेण्याची शक्ति आणि धमक आपणांस आहे, हे सिद्धांत शहाजीच्याच मनात ठरविलेले असून त्याजपासून ते शिवाजीनें उचलिले. मात्र ते सिद्धांत स्वतः अमलांत आणण्याची प्रत्यक्ष खटपट शहाजीनें आपण होऊन केली नाही. मुसलमानी अमलाखाली तो वाढला असल्यामुळे, उघडपणें बंड करणे त्यास योग्य वाटलें नाहीं. कदाचित् तसें त्यानें केलें असतें तर इच्छित कार्य तडीस गेलें नसतें. एकदम बंडखोर म्हणून अदिलशाहशी उघड युद्ध करण्यांत स्व-शक्तीचा व्यय त्यास करावा लागला असता. परंतु शिवाजीच्या कृत्यांस त्याची आंतून संमति असली पाहिजे असे वाटतें. स्वतःची धोरणे जाणणारी क्रियेक योग्य मंडळी त्यानें शिवाजीच्या मदतीस दिली. दहा वर्षेपर्यंत शिवाजी जे उद्योग करीत होता, ते शहाजीस समजत होतें; आणि त्याची तशी संमती नसती तर मुत्तयाचा बंदोबस्त करण्याचे कांहींतरी प्रयत्न त्यानें केले असते. कैदेत पडल्यावरही आपल्या सुटकेकरितां त्यानें शिवाजीस आपले उद्योग बंद करण्यास सांगितलें नाहीं; (उलट कान्हेजी जेध्यापासून शिवाजीस मदत करण्याबद्दल शपथ घेवविली;) आणि कर्नाटकांत तर त्यानें उघड उघड स्वातंत्र्य धारण केले होतें. अर्थात् शिवाजीनें महाराष्ट्रांत, व व्यंकोजीनें कर्नाटकांत स्वतंत्रपणें राज्य करून लौकिक मिळवावा, अशी त्याची इच्छा असली पाहिजे. मात्र मुसलमानशाही बुडून नर्मदेपासून कन्याकुमारीपर्यंत मराठ्यांचें एकछत्रां स्वतंत्र राज्यस्थापन व्हावें, इतकी शिवाजीची धांव शहाजीच्या मनांत नव्हती. ह्यास पूर्वपरंपरा व वयोमान हेही कारण आहे. ज्या गोष्टी करण्यास शहाजी कचरत असे, त्या पुष्कळदां शिवाजीनें बेलाशक तडीस नेल्या; परंतु मराठ्यांचें मर्यादित राज्य उत्पन्न होऊन, आपल्या लोकांचें, व आपल्या कुलाचें आजपर्यंतचें नष्टचर्य संपून भाग्योदय व्हावा अशी मर्या-

दित महस्वाकांक्षा शहाजीची असावी, यांत संदेह दिसत नाही. ह्याच महस्वाकांक्षेस शिवाजीने साकार व साक्षात् राष्ट्राय स्वरूप आणून दिले. म्हणून शिवाजीला जर आपण मराठशाहीचा “ संस्थापक ” म्हटलें तर शहाजीला मराठशाहांचा “ संकल्पक ” असें म्हणण्यास हरकत नाही. शहाजीची खरी योग्यता व कर्तबगारी अद्यापि बाहेर आलेली नाही; तथापि शहाजीच्या एकंदर आयुष्यक्रमावरूनसुद्धां जरी शहाजीचे उत्तर चरित्र फारसें उपलब्ध नाही तरी, शिवाजीप्रमाणेच, पण त्याच्या खालोखाल शहाजीही स्वराज्यनिर्माणकर्ता, व महाराष्ट्र स्वातंत्र्याचा उत्पादक होता, हें कोणासही अवश्यमेव कबूल करावें लागेल. ”

शहाजीच्या ह्या प्रचंड उद्योगापासून शिवाजीस त्याच्या स्वराज्य संस्थापनेत व वृद्धोत्तरी अनेक फायदे झाले. शहाजीने निजामशाही “ आपला ” या भावनेनें ती जगविण्याचा अखेरपर्यंत प्रयत्न केला; म्हणून शिवाजी स्वतः “ आपण निजामशाही राज्याचे वारस आहोत; ” मोगल अथवा अदिलशाहा हे नाहीत, असें समजत असे. (मालोजी व शहाजी हा निबध पहा). “ प्रथम प्रथम शिवाजीला बोभाटा न करितां, व फारसें वर्दळीवर न येतां पुण्याच्या आसपासच्या प्रदेशांत आपला अंमल कसा बसवितां आला, याची उपपत्ति लाविताना त्या प्रदेशांत नुकतीच घडून आलेली राज्यक्रांति अवश्य लक्षांत घेतली पाहिजे. निजामशाहा व अदिलशाही यांमध्ये निरानदीची सरहद्द होती. निरे पासून चाकण पर्यंतचा मुलूख निजामशाहीपैकी असून तेथें शहाजीचा अंमल होता; व तो लोकप्रिय होता. अर्लाकडे झालेल्या वांटणीत हा मुलूख विजापूरकराकडे गेला होता. तथापि त्यांचा तेथील बंदोबस्त ढिलाच होता. शहाजीचा अंमल उठून पांच चार वर्षे होतात न होतात तोंच तेथील लोकांच्या कानावर शिवाजीचे नांव वारंवार येऊं लागलें. तो काय करितो, व कारणार काय इकडे सर्वांची कौतुकपूर्ण दृष्टि वळली. या मुलाचे बरे व्हावें, याचा मनोदय सिद्धीस आला, याला शक्य ती मदत करावां, इकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति होऊं लागली. निरेच्या अलीकडाल प्रदेश शिवाजीला सहजा-सहजी मिळवितां आला याचें खरें कारण हेंच होय. सिद्दगड, पुर्नंदर, तोरणा, लोद्दगड, राजमाची, वगैरे मोठमोठे किल्ले या टापूंत आहेत; परंतु यांतील एकहि

किल्हा घेण्यास शिवाजीला लढाई करावी लागली नाही. फारसा गाळावाजा नकरितां किल्लेदारांकडे संधानें लवून तर कोठें लांच देऊन, कोठें धाक दाखवून तर कोठें फितूर करून शिवाजीला हे किल्ले आपल्या हातांखाली घालतां आले. या किल्ल्यांत शहाजीच्या नेमणुकीचे पूर्वीचे गडकरी लोक होते, तेच विजपुरकरांनीं कायम केले होते. त्यांनीं शहाजीच किल्ले वेळ आली तेव्हां शहाजीच्या मुलाला देऊन टाकिले ! कोंकणचा मुलूख निजामशाहीपैकीं होता; तो सर करितांना शिवाजीला पुष्कळदां वडिलांची पूण्याई अर्शाच उपयोगी पडला. आबाजी सोनदेव यानें कल्याणवर स्वारी केली तो एकदोन महिन्यांतच त्यानें तो सुभा काबीज करून परत आला सुद्धा ! सुभा म्हटला म्हणजे त्याची मुख्य जागा बरीच बंदोबस्ताची, व बळकट असते. त्या सुभ्यांत किल्ले आणि ठाणीं असतात. त्यांतून सरकारी मालमत्ता सांठविलेली असते, आणि तिच्या रक्षणाकरितां हजार दोन हजार तरी शिपाई ठेविलेले असतात. इतकें असूनसुद्धां आबाजीनें कल्याणचा सुभा हें हें म्हणतां सर केला याचा अर्थ काय ? अर्थ इतकाच कीं, तिकडील किल्ल्यांतून व ठाण्यांतून जे लोक होते, त्यातील पुष्कळ शहाजीच्या नेमणुकीचे पूर्वीचेच होते ! ” सारांश. शहाजीचा लोकप्रियता, युद्धकौशल्य, पराक्रम, कार्ति, व्यवहारचतुर्य, व मुत्सदापणा वगैरे गांष्टी शिवाजीम त्याच्या भावी आयुष्यांत मार्गदर्शक झाल्या, यात काहीही संदेह नाही.

शहाजीच्या चरित्रावर रचिल्लें एक काव्य (राजवाडे कृत “ राधा-माधव विलास चंपू ” हें काव्य, पहा) नुकतेच अलीकडे प्रसिद्ध झालें आहे, व त्याच्या प्रस्तावनेत शहाजीच्या स्वराज्य विषयक प्रचंड खटपटी, उद्योग व कारस्थानें या संबंधीं—म्हणजे शहाजीचे धोरण, ध्येय, व साधनें या संबंधीं उद्‌घोष केला आहे. त्यांत असें लिहिलें आहे कीं, “ शहाजी हा प्राधान्यें करून व्यवहारचतुर मुत्सद्दी होता; केवळ कल्पनातरंगार वाहवत जाणारा शेख महंमद नव्हता. त्याच्या आधीं व त्याच्या कालीं राष्ट्र सुधारण्याचे प्रयत्न करणारे शेख X महंमद थोडे थोडे झाले नव्हते; कली मातला

X शेख महंमद हा मुसलमान साधू नगर जिल्यांतील श्रीगोदे या गावों होऊन गेला. हा कबीराचा अवतार होता, असें मानितात. त्यास आपल्या

सबब समाजाला दैन्य आलें, व तें भोगिन्याखेरीज गत्यनर नाहों, असें रडगाणें गाऊन स्वस्थ बसणारे ऐदी कितो तरी होते. “ विठोबा सर्व कांहीं योग्य वेळीं नीट कराल, त्याला जनतेची काळजी आहे; ” असें समाधान करून घेणारे भक्तिमार्गी तर असंख्य होते. मुसलमानी पेहराव, मुसलमानी चाली-रिती, मुसलमानी भषा, व मुसलमानी धर्म स्वीकारून समाजाच्या यातना बंद करूं पाहणारे कितो तरी हिंदू प्रांतेप्रांती पार होऊन बसले होते. यवनावर रुसून, त्यांच्याशी व्यवहार बंद करून, त्यांचे मुखा-वलोकन न करणारी दासोपंतादि* मंडळीही आपल्याकडून यवनांच्या पारिप-त्याचे प्रयत्न करितच होती. यवनसेवा करून जनतेचा परामर्ष घेऊं पाहणारे दामाजीपंतही+ अनेक होऊन गेले. यवनाविरुक्त बंड करून स्वराज्य मिळ-

वयाच्या सोळाव्या वर्षी उपरति होऊन तो रामभक्त बनला. त्यानें “योग संग्राम ” या नांवाचा एक वेदांतविषयक ग्रंथ इ० सन १६६४ मध्ये लिहिला; व या शिवाय, वेदांत विषयावरील त्याचे आणखीही कित्येक ग्रंथ आहेत. शंख महंमदाचे अनुयायी हिंदू प्रमाणें वागतात; परंतु ते मुसल-मानाशी शरीरसंबंध ठेवितात.

* दासोपंत (जन्म इ० सन १५७८; मृत्यू इ० सन १६१५) हा बहामनी राज्याच्या काळांत एक प्रसिद्ध साधु पुरुष व कवी होऊन गेला. त्याचा बाप बहामनी राज्यांत नौकरास होता; व सेवेत अंतर पडल्यामुळे दासो-पंतास ओलास ठेवून तो बेदर येथून परत आला होता. दासोपंत हा महान् दत्तभक्त होता. तो बेदर येथें प्रतिबंधांत असतां त्यास तेथील लोकांनीं मुमल-मान करण्याचें ठरविलें; तेव्हां त्यानें श्रांगुरू दत्तत्रयाचा धांवा केल्यावर दत्तानें त्याचा सुटका केली. दासोपंताचा ग्रंथसंग्रह अर्ताशयन मोठा आहे. व सवालाख पदार्णव, व सवा लाख गीतार्णव, एवढा त्याचा ग्रंथसमूह मरा-ठींत असून तितकाच संस्कृतांतही आहे. दासोपंत हा जोगार्डचे आंबें तेथें इ० सन १६१५ मध्ये मृत्यू पावला; त्या ठिकाणी त्याची समाधी व मठ आहे.

+ दामाजीपंत (इ० सन १४७५) हा बहामनी राज्याच्या काळांत एक मोठा भगवद्भक्त होऊन गेला. तो मंगळवंदें येथें कारभागावर असतां

विणारेही कांहीं वेडे निपजले. मंत्रतंत्रांनीं यवनांना स्तंभित करण्याचा कित्येकांचा खटाटोप होता; यज्ञयागांचा व देवदेवाल्यांचा जाणोद्धार करून धर्म-रक्षण करण्यांत कित्येकांनीं सर्वस्व खर्चिले. गोरक्षण करून प्रजेत जोम उत्पन्न करू पाहणारे गोरखनाथाही देशांत वावरत होते; कथा कीर्तनें व रामायणभारतें देश भाषेत बनवून देशांतील लोकांच्या आंगां स्फुरण चढवूं पाहणारे कीर्तनकार व प्रथकार तर त्या कालीं शेकडोनें मोजावें लागत. असे नानाप्रकारचे बरेचुरे उपाय जो तो आपापल्यापरी करीतच होता. परंतु असले हे उपाय तीनशें वर्षे करूनही यवनांचें काडीमात्र कोणी नुकसान करूं शकलें नाहीं. तेव्हां जो तो समाधान असें करून घेई कीं, बीं रुजत घातले आहे, तें योग्य वेळां रुजून त्याला फळें आल्याशिवाय राहणार नाहीं. ही भविष्यवादी विचारसरणी निरुत्तर करणारी असल्यामुळें भविष्यकाळीं तिची साफल्यता अनुभवास यावयाची असल्यामुळें, व भविष्यकाळाला अंत नसल्यामुळें, ह्या आशंचा निराशा तीनशें वर्षे निघून गेलीं तरीही कधींच झाली नाहीं. अशांतला आशावादी शहाजी नव्हता. तो पक्कें जाणत होता की, यवनांचें राज्य आहे; तें हिंदूंच्या हत्यारांहून श्रेष्ठतर हत्यारांच्या जोरावर व जरबेवर चाललें आहे; आणि या परदेशी अल्प संख्यांकरज्यकर्त्यांत आपसांतील यादवांमुळे ऐषा-

इ० सन १४६८ पासून इ० सन १४७५ पर्यंत दुर्गादेवीचा भयंकर पुष्कळ पडला होता. त्या वेळीं लोकांचीं भयंकर अन्नान्न दशा पाहून त्यांचें मन द्रवलें; व त्यानें कोणत्याही प्रकारें मागचा पुढचा विचार न करितां तेथील सरकारां धान्याचीं कोठारें लोकांकडून लुटविलीं. ही हकीकत बादशहास कळल्यावर त्यानें दामाजीस पकडून आणविलें; व त्यास विचारपूस केली. त्या वेळीं दामाजीपंतानें आपला अपराध कबूल केला. तेव्हां बादशहा त्यास शिक्षा देत असतां पंढरपूरच्या विठोबानें विठू महाराचे रूप धारण करून त्या ठिकाणो येऊन धान्याची सर्व किंमत सरकारांत भरून दिली. दामाजीचीं कांहीं पदें व कविता त्याप्रमाणेच दामाजीची हृदयद्रावक कथा, प्रसिद्ध आहेत.

रामोत्पन्न आलस्यामुळे दौर्बल्य निर्माण झाल्यासही त्यांच्याहून श्रेष्ठतरनिदान त्यांच्याबरोबरीची हत्यारें, जित लोकांनी पैदा केल्याशिवाय, त्यांचा पाडाव होणे अशक्य आहे. ”

“ हत्यार चोख पाहिजे, आणि तें प्रतिपक्षाच्या हत्यारांहून श्रेष्ठतर पाहिजे; या बाबीचा जाणव शहाजीच्या ठायी स्वकारान अनुभवाने अत्युत्कट बाणलेली होती;...एवढी मोंगलांची अफाट व प्रबळ सत्ता; परंतु पोर्तुगीज चाच्यांनी कितिदा तरी समुद्रावर त्यांची इज्जत घेतली; ह्याचकाली कस्तुंतुन्याच्या तुकांनी व्हेनाशियन लोकांपासून श्रेष्ठ बंदुका व तोफा आणि दारुगोळा तयार करण्याची सर्वश्रेष्ठ कला अर्धमुर्घी व उष्टीमाष्टी किंचित आपलीशी केली होती; त्या अधवट तुर्क कारागिरांना पदरी ठेवून दिक्षांचा मोंगल व दक्षिणेतांल शहा, हत्यारें व दारुगोळा बनवून त्याच्या जोरावर देशांतील अर्धवट सुधारलेल्या टाळकुट्या हिंदूंना व परस्परांभिवडवीत असत. हा सर्व चमत्कार शहाजी पहात होता. उत्तम कारागिर हत्यार कोटून पैदा होते, व कोण आणून देतो, ह्याचा अनुभव जुन्नरच्या घाटाखालील कोंकणांत झाला आला होता. दमण, दांव, वसई, गोवा, सुरत, तेलीचरी, इत्यादि स्थलीच्या टोपीवाल्यांकडून कारागीर हत्यारें पैदा करून निजामशाही, अदिलशाही, व मोंगलाई सैन्याहून शहाजी आपली फौज जास्त कर्तबगार ठेवूं लागला. अशा तऱ्हेने पक्ष, सैन्य, व हत्यार, शहाजीन निर्माण केलें; आणि त्यांच्या जोरावर प्रकट स्वराज्य, प्रच्छन्न स्वराज्य, मांडलीक स्वराज्य व निर्भेळ स्वतंत्र स्वराज्य, उत्तरोत्तर स्थापित असतां वेळोवेळी येणाऱ्या विपत्तीत दमन सोडितां पूर्वीच्याहून जास्त हुरुपाने पुढील कर्तव्य तो बजावांत राहिला. सैन्य व हत्यार यांच्यावरांल त्याचा विश्वास मोठ्या विस्तारही कधी ओसरला नाही. शेवटी या साधनांच्या जोरावर आपण विजयी होऊंच होऊंच, अशी त्याची बालंबाल खात्री होती; व परिणामावरून पाहतां ही खात्री साधार होती. शहाजीच्या अलौकिक निर्धराची व दमाची ही अशी मिमांसा आहे. ”

शहाजी हा अशा प्रकारच्या निर्धराचा,—निधज्या छातीचा;—दमदार, अतीशय पराक्रमी, फार शूर, पटाहत सेनानां, वसलला मुसही, असूनसुद्धां त्याच्या हांतून स्वराज्य संस्थापनेचें कार्य का घडून आलें नाहीं, यासंबंधी

“ शहाजी व शिवाजी ” या निबंधरूपी लेखांत, एके ठिकाणी (ता. २४ एप्रील इ० सन १९२३च्या केसरा मधील अग्रलेख पहा.) मोठे मननाय विवेचन केले आहे ते असे आहे की, “ श्रीशिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रांत स्वराज्य संस्थापना कशी केली, त्यांच्या ह्या अलौकिक कर्तवगारास भूतकालीन वा समकालीन अशा कोणत्या व्यक्तींचे प्रयत्न साहाय्यभूत झाले, आणि श्री शिवाजी महाराजांचे लहानपणापासून धोरण काय होतें, याविषयी इतिहासकारांत अद्यापि एकमत नाही. तथापि प्रसिद्ध इतिहास संशोधक वामुदेवशास्त्री खरे यांचा “ मालोजी व शहाजी ” हा निबंध आणि “ राधा-माधव विलास चंपू ” या काव्याचा प्रसिद्धी करितांना राजवाडे यांनी त्या ग्रंथ स जोडिलेली प्रस्तावना, यांच्या योगाने या विषयावर बराच प्रकाश पडला आहे. “ राधा-माधव विलास चंपू ” हे काव्य शहाजींच्या चरित्रावर रचिले असल्याने त्यांच्या प्रस्तावनेत मुख्यतः शहाजींचेच धोरण, ध्येय, व साधने यांचा विस्तारशः उदापोह करण्यांत आला आहे; आणि “ शहाजीचा प्रयत्न कां फसला ? ” याची भिमांसा करितांना, शहाजी व शिवाजी यांच्या धोरणाची व साधनांची तुलना करणे भाग पडल्यामुळे, राजवाडे यांच्या प्रस्तावनेचा एकांगपणा नाहीसा होऊन ती सर्वांग पूर्ण बनली आहे. ”

“ पारतंत्र्याची शृंखला महाराष्ट्राच्या पायांत ठोकली गेल्यानंतर ती तोडून टाकण्याविषयी किंवा निदान तज्जन्य वेदना सह्य होतील, असे करण्याविषयी शहाजींच्या पूर्वी कसकसे प्रयत्न करण्यांत आले, व ते का विफल झाले, याचे मार्मिक वर्णन राजवाडे यांनी एके ठिकाणी केले आहे; ते लिहितातः—“ शहाजींच्या आधी, व त्या काली राष्ट्र सुधारणेचे प्रयत्न करणारे शेख महंमद काही थोडे थोडे झाले नव्हते. विठोबा सर्व काही योग्य वेळी नाट करील, असे समाधान मानून घेणारे भक्तिमार्गी तर असंख्य होते. मुघलमानी पेहराव, चालीरांति, धर्म, भाषा स्वकारून समाजच्या यातना बंद करू पाहणारे कितीतरी दिडू प्रांतोप्रांती पीर होऊन बसले होते. यवनावर रुसून त्यांच्यांशी व्यवहार बंद करून त्यांचे मुखावळोकनहि न करणारी दासोपंतादि मंडळी आपल्याकडून यवनांच्या पारिपत्याचे प्रयत्न करितच होती. यवनांविरुद्ध बंड करून स्वराज्य मिळविणारेहि काही वेडे निपजले. यवन सेवा करून जन-

तेचा परामर्ष घेऊं पाहणारें दामार्जापंतहि अनेक होऊन गेले. यश्यागांचा, व देव देवाल्यांचा जीर्णोद्धार करून धर्मसंरक्षण करण्यांत कित्येकांनीं सर्वस्व खर्चिलें. गोरक्षण करून प्रजेत जोम उत्पन्न करू पहाणारे गोरखनाथहि देशांत वावरत होते. कथाकांतनें, व रामायण भारते, देश भाषेत बनवून लोकांच्या अंगी स्फुरण चढवूं पहाणारे कांतनकार व ग्रंथकार त्याकाळीं शैकड्यांनीं मोज वे लागत. असे नानाप्रकारचे बरेबुरे उपाय जो तो आपापल्या परानें करीतच होता; परंतु असले हे सर्व उपाय तांनशे वर्षे करूनहि यवनांचें काडीमात्र कोणां नुकसान करूं शकले नाहीं. ”

“ शहाजांच्या पूर्वीच्या काळाचें यथार्थ चित्र वरील अवतरणांत प्रतिबिंबित झाले आहे. पारतंत्र्याच्या पंकांत रुतलेलें कोणतेंही राष्ट्र प्रथम कित्येक वर्षे केवळ स्तिमित होऊन नाशिक्य बनतें; व त्यानंतर कल्पना तरंगाच्या ओघाबरोबर वहात जाऊन जो कोणता मार्ग यदृच्छेकरून चोखाळतां येईल तो चोखाळण्यात सार्थक्य मानूं लागतें. पण हें सर्व प्रयत्न विस्कळित, अंहतु-जन्य, आणि अदूरदृष्टांचे असल्यानें त्यापासून “ बुडत्याचा पाय खोलांत ” या म्हणीप्रमाणें राष्ट्राचा उद्धार होण्याएवजो तें परदास्यांत अधिकाधिकच गुरफटलें जातें. या नंतर सहकारितेचा मनु सुरू होतो; एका बाजूने राज्यकर्त्यांचा पहिला जोम ओसरत जाऊन ते सुखास चाटावूं लागतात, आणि आपलीं किरकोळ कामें जित लोकांच्या अंगावर टाकून चैनीत गर्क होऊन जातत. दुसऱ्या बाजूनें जित लोकांनाहि वादूं लागते कीं, परकी राज्याचें जोखड कांहीं आपल्याला सर्वस्वी झुगारून देतां येत नाहीं; आणि ते जर आपल्या मानेवर राहणारच तर त्यांतल्या त्यांत आपल्या हातीं जेवढा अधिकार लाभेल तेवढा ती नीट बजावून आपल्या देशबांधवांचे हाल कमी करावे; आणि स्वराज्याची तहान सुराज्यानें भागवून घ्यावां. शहाजीच्या पूर्वीच्या पिढी पासूनच असली सहकारितेची विचरसरणी महाराष्ट्रांत सुरू झाली होती; आणि जाधवराव, मालोजी, सुरार जगदेव वगैरे योद्धे, व मुत्सद्दा यवनाशी सहकारितां करून, साधल तेवढा अधिकार बळकावून, म्लेच्छांच्या गांजणुर्कांतून रयतेस सोडवूं पहात होते; जित व जेते यांच्या व्यवहारांत अशी वेळ

ओघानेच प्राप्त होते; आणि त्यांतूनच महत्वाकांक्षी सहकरितावाद्यांना भावी स्वराज्याची स्वप्ने पडू लागतात. ”

“ शहाजांच्या पूर्वीच्या पिढीतील मराठे मनसबदारांना असलेले सुखस्वप्न क्वचित पडले असेल. परंतु आपल्या अंगचे वाढते वर्तुंव, आणि यदनी सत्तेचे दौर्बल्य, यांची तुलना करून शहाजांने असा ऋयास बांधिला होता की, स्वराज्याचे पक्क फळ यवनी सत्तेच्या वृक्षापासून तुटून अलगत आपल्या पदरांत पडल्या वाचून राहणार नाही. “ जुळ्मी परकीय राजांचा नाश करावयाचा म्हटला म्हणजे त्यांची नौकरी करून, व विश्वास संपादन करून योग्य समयी त्यास गचांडी देण्याचा मार्ग जित लोकांना सदा श्रेयस्कर, सुरक्षित व न्याय्य आहे;” अशी शहाजांची समजूत झाली होती; आणि निजामशाहीची वजीरी करतां करतां लहानगा मूर्तिजा दरबाराला भितो, या भिषने त्यास तरून वर घडून बसण्याचा परिपाठ पाहून दरबाऱ्यांच्या नजरेला हिंदू राजा तरुनावर बसलेला पाहण्याची संवय लावून त्याने आपले ध्येय बहुतांशी साध्य करून घेतले. शहाजांचा मनसबदारी एकाद्या शहाला शोभेल अशी तोलदार फौज बाळगणारी झाली. असल्या मनसबदारीला कव्हांत ठेवणे मोठे जिवावरचे, व संकटाचे काम होऊन बसते; “ सुखविली तर ती आयतीच अलगत प्रेमाने उरावर बसते, आणि दुखविली तर रागावून प्राण घेते.” शहाजांची समजूत अशी झाली होती की, मूर्तिज शहा व त्याचा दिवाण मलिकंबर हे आपणांस दुखवू शकणार नाहीत; आणि यदाकदाचित् त्यांनी तसला मूर्तिपणा केलाच, तर आपण त्यांचा समूळ उच्छेद करू शकू; पण त्याचे हे दोनहि अंदाज चुकीचे ठरले; निजामशाहीतून त्याची हकालपट्टी झाली; आणि त्या बदलचा सूड उगविण्याचे आपले सामर्थ्य अत्यंत कोतें आहे, असेहि त्यास कळून आले. ज्या दिवशी शहाजीला निजामशाहीने दुखविले, त्या दिवशी हिंदुस्थानांत सहाशे वर्षे बांधीत असलेल्या इस्लामाच्या तटांत पाहिले भगदाड पडले, आणि इस्लामी सत्ता हिंदुस्थानांतून कायमची बाद होण्याच्या मार्गास लागली. ”

“ तथ पि इस्लामी तट जमिनदोस्त करण्याची कामगिरी शहाजीसारख्या यावज्जन्म सहकारी मनसदारी करणाऱ्यांच्या हांतून होणे शक्य नव्हते; ते

कां याची मिमांसा राजवाडे यांनी केलेली नसल्यामुळे तिचे विवेचन करणे जरूर आहे. परकी सत्तेशी सहकारिता करून एखादा मनसबदार कितीही प्रबल झाला तरी त्याची धांव विशिष्ट मर्यादेच्या पलीकडे जाऊ शकत नाही. पूर्वीच्या काळांत तो दस हजारो मनसबदार बनला असता, किंवा कदाचित् काबूल, बंगालसारख्या प्रांतावर सुभेदारही नेमला गेला असता; इंग्लंडच्या काळीं त्याची उडी गव्हर्नरच्या पायरांपर्यंत किंवा अंडर सेक्रेटरीपर्यंत जाऊ शकेल; पण ज्या सरकारशी सहकारिता करून त्याची सत्ता प्रबळ करण्याला मदत केल्यामुळेच आपले वैभव वाढले असते. त्या सरकारचा उच्छेद करण्या-इतकी शक्ति आपल्या मनसबदारीत येऊ शकत नाही. झाडावर चढून आपण बसलेली खांदी मुळाकडून तोडल्यास त्या फांदी बरोबरच आपलाहि अधःपात होईल, ही गोष्ट प्रथम शहाजीच्या लक्षांत आली नाही. निजामशाहींतून निघून स्वतंत्र स्वराज्य स्थापना करण्याचा त्याने जो पहिला प्रयत्न इ० स १६२९ त केला, त्यांत त्याला असाच कट्ट अनुभव येऊन तो प्रयत्न चार सहा महिन्यांतच आटोपला. पुढे चार वर्षांनी त्याने फिरून यत्न करून पाहिला, व त्याचीहि गति तीच झाली. त्यानंतर विजापूरच्या अदिलशहाशी उघड वार करण्याचे ठाकून, कर्नाटकात अदिलशाहीच्या नांवावर मांडलिकी राज्य स्थापनेचा त्याचा तिसरा प्रयत्न बराच सफळ झाला. ”

“ यावरून हेच सिद्ध झाले की, ज्याचे बहुतेक सर्व आयुष्य सहकारितेंत गेले, व ज्याच्या वैभवाचा उगम सहकारितेंतच झाला, त्याची उडी मांडलिकी संस्थानाच्या पलीकडे जाऊ शकत नाही. याला कारणही तशीच नैसर्गिक असतात. एक तर असल्या मनसबदारांचे तेज सूर्यासारखे स्वयंप्रकाशित नसून चंद्रासारखे प्रतिबिंबित असते; त्यामुळे सूर्याचे तेज अडविण्याचा चंद्राने यत्न केल्यामुळे, सूर्याला खग्रास प्रदण लागले तरी त्याबरोबर चंद्राच्याही तेजाचा लोपच होतो. तशीच स्थिति राजकीय वैभवाच्या झगड्यांतही घडून येते; दुसरे कारण असे की, दुर्बल राजाची पेशवाई, किंवा सरलंकरा करतां करतां त्याला हळूच ढळून देऊं इच्छिणाऱ्या स्वराज्यसंस्थापकांवर कृतघ्नतेचा व स्वामिद्रोहाचा आरोप येतो; याचा परिणाम पारलौकिक किंवा नैतिक सुखदुःखांतच दिसून येणारा असता, तर त्याची

कोणी फारशी पर्वा केली नसती. इहलोकांतल्या आपल्या कोट्यावधि देश-बांधवांना पारतंत्र्याच्या नरकांतून काढून स्वराज्याच्या स्वर्गांत नेऊन ठेवना-आले तर स्वामिंद्रोहाच्या पातकामुळे परलोकांत स्वतःपुरती नरकाचा शिक्षा भोगण्याला कोणांही राष्ट्रवीर तयार होईल. पण या स्वामिंद्रोहाच्या आक्षेपाचें पाप या लोकांच भोवतें; व तें मनसबदारास स्वराज्य पचूं देत नाही. अशा मनसबदारानें आपलें पूर्वायुष्य स्वतःची बढती करून घेण्यांत घालविलेले असतें; व त्या वळेपासूनच त्याच्या भाईवंदांकडून त्याच्या उदात्त हेतूचा विपर्यास केला जातो, व ते त्याचे शत्रू बनतात. जेते वर्गातील अधिकाऱ्यांनंतर जितवर्गांतला हा उपटसुंभ आपणांस वरचढ होत असलेला पाहून मत्सरानें त्यांना पूर्ण पळाडलेले असतें; व त्याचा नायनाट करण्याकरितां ते टपलेले असतात. अशा परिस्थितीत शहाजांसारख्या सहकारी मनसबदारानें परकी सत्ता ढकलून देण्याचा यत्निकतही प्रयत्न सुरू करतांच त्याला दुहेरी शत्रूचा मारा सहन करावा लागतो; आणि त्या वावटळींत त्यानें सामर्थ्याचें परकीय अधिष्ठान तर आपण होऊन सोडलेलेच असतें, व स्वकीय अधिष्ठान मिळणें पूर्वकालीन विश्वासाच्या अभावीं त्यास दुर्घट होतें. ”

“ अशा त्रिशंकूच्या स्थितीत दुसरा कोणी लेचापेचा सरदार असता तर तो चिरडूनच गेला असता; स्वकीय आणि परकीय सकारण व निष्कारण शत्रूस दाद न देतां शहाजी बचावला, यांतच त्याचें धैर्य-शौर्यादि गुण व्यक्त होतात. या अनुभवानें शहाणपण शिकून त्यानें स्वतः पुनः अदिलशाहीशीं सहकारिताच स्वाकारिली; आणि कर्नाटकांतील मांडलिकी राज्याधिकारावरच तो बाह्यतः संतुष्ट राहिला. पण त्याच्या अंतःकरणांतल स्वराज्य स्थापनेची तळमळ थंडगार पडली नव्हती; आपलें ध्येय स्वतःस कां साधतां आले नाही, याचा सर्व बाजूंनीं विचार करून आपल्या प्रतापशाली पुत्राच्या हांतून ध्येय सिद्धीस नेण्याची त्यानें ईर्ष्या बाळगिली; आणि स्वतःस आड आलेलीं विघ्नें आपल्या पुत्रास घातक होऊं नयेत, या विषयीं त्यानें प्रथमपासूनच सावधगिरी बाळगिली. परकी राजसत्तेशीं असहकारिता करून टिकाव धरण्याइतकी शक्ति आपल्या जेष्ठ पुत्राच्या म्हणजे संभाजीच्या अंगीं नाही, असें पाहून त्यास त्यानें आपल्या बरोबर घेतलें; आणि शिवाजीच्या अंगचें तेज लहानपणापासून

नच ओळखून त्यास दादाजी (कोंडदेव) व जिजाबाई यांच्या स्वाधीन करून, आपल्या पुणें प्रांतांताल स्वतंत्र जहागिरीत, विजापूरापासून दूर ठेवून दिलें. ”

“ शिवाजी लहानपणापासूनच स्वकीयांच्या संगतोत आणि स्वतंत्रतेच्या वातावरणांत वाढला; वडिलांनीं दोन तपे परकीय सत्तेशीं एकानष्ट राहून जी कर्तबगारी केली, तिचे फळ त्यांनां अखेरीस कसे मिळालें, तें जाणून आपल्या पराक्रमाला स्वतंत्र आधिष्ठानाचा आश्रय घेण्याचा त्यानें संकल्प केला. कोणत्याही मुसलमानी शाशां सद्कारितां करावयाची नाही, असें जरी त्याचें मत ठलें होतें तरी तो चतुर राजकारस्थानी पुरुष असल्यानें त्यानें उतावळेंपणानें आपल्या मनांताल हेतु योग्य वेळ येईपर्यंत जाहीर केला नाही. त्याचप्रमाणे शहाजाच्या सद्कारितेचें फळ जी जहागीर, सेना, मुत्सद्दीमंडळ, आणि संपत्ति यांचाही त्यानें अठ्ठेर केला नाही, उलट या सर्व साधन सामुग्र्याचा आणि बापाच्या नांवलौकिकाचा जितका फायदा करून घेतां येईल तितका त्यानें करून घेण्यांत कसूर केली नाही. राजवाडे आपल्या प्रस्तावनेंत लिहितात कीं, “ दरबारी, मुत्सद्दी, लष्करी सरदार, लढाऊ सामान, जेथे आदिकरून शहाण्णव कुळींच्या मराठ्यांचें साहाय्य व शहाजीच्या नांवाचा दरारा, इतक्या देणग्या शहाजीकडून शिवाजीस मिळाल्या; यास्तव शहाजीलाहि स्वराज्य स्थापनेच्या श्रेयाचा वाटेकरी करणें इतिहासास प्राप्त आहे. ” परंतु यांत राजवाड्यांचा दुहेरी चूक आहे. (कारण) जे मुत्सद्दी व सरदार शिवाजीला आरंभापासून अनुकूल झाले, त्यांचे त्यावेळेपावेतो महत्व तितपतच होतें; आणि जेथे, बांदल, वगैरे थोडेसे सरदार व देशमुख अपवादा दाखल सोडून दिल्यास निजामशाहींत किंवा आदिलशाहींत नांव गाजविलेले असे सरदार शिवाजीस सहाभून तर झाले नाहींतच, पण उलट शिवाजीच्या कार्याची खंबोर पायावर उभारणी होईपर्यंत त्यास त्यांनीं विरोधच केला. मोरे, निंबाळकर, घोरपडे, सावंत, मोहिते, वगैरे सरदार आरंभापासूनच हिंदवी स्वराज्याच्या स्थापनेला अनुकूल असते तर शिवाजीचें कार्य कितीतरी सुकर झालें असतें. पण परकी शत्रू बरोबरच स्वकीय शत्रूंशीं दोन हात करून शिवाजीनें आपल्या वर्चस्वाचा जो पाया लातला, त्यांत शहाजीला वांटेकरी

करितां येत नाही. शिवाय “ क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे ” हा न्यायही विसरून चालावयाचें नाही. शहाजीनें स्वतःची जेवढी कमाई शिवाजांच्या स्वाधीन केली, तिच्याहून किती तरी पटींनीं अधिक कमाई केलेले, व हिंदुस्थानभर नांव गाजविलेले, मानसिंग, जसवंतसिंग, जयसिंग, इत्यादि रथी महारथी दिल्ली दरबारीं होऊन गेले; पण दिल्लीच्या मोंगली सत्तेचें मूळ त्यांना हलवितां आले नाही. शिवाजीनें जे असले अचाट व अद्वितीय पराक्रम करून दाखविले, त्यांचें श्रेय अर्थात् त्यांच्याच अलौकिक बुद्धिमत्तेस, घाडसास व राजकीय थोरणास दिलें पाहिजे. ”

“ शहाजीच्या वेळेपर्यंत देशांतील मराठ्यांची बहुमत संख्या यवनादींची सेवा करण्यांत दूषण मानावयाच्या ऐवजीं प्रायः भूषणच मानात असे. हा राष्ट्रघातक ओघ बदलून देशांतील सर्व मराठा एका ठायीं मेळवावा, ही उच्चतम राष्ट्रीकरणाची सल्ला रामदासांनीं शिवाजीस दिली. समर्थानीं महाराष्ट्रांत राष्ट्रभावना जागृत केल्यानें जे मराठे सरदार व बारगीर पूर्वीं शहाजीच्या प्रयत्नाकडे वर भावानें किंवा मत्सरबुद्धीनें पाहत असत, त्यांना शिवाजीच्या ध्येयाविषयीं आपलेपणा वाटूं लागला; या राष्ट्रीयत्वाच्या जागृतीच्या जोरावर शिवाजीचा स्वराज्यवृक्ष चोहों बाजूस फोफावूं लागला; आणि त्याचें मूळ वर इतकें चिवट बनलें कीं, अवरंगजेबानें त्याच्यावर तीस वर्षे आघात केले असतां, तें मूळ तुटण्याऐवजीं अवरंगजेबाच्या हातातील सत्तारूपीं शस्त्रच बोथट होऊन गेलें. एतावता शहाजीच्या साधनसामुग्रीप्रमाणेंच रामदासांच्या महाराष्ट्र धर्माच्या शिकवणीचा शिवाजीस कल्पनातीत दुजोरा मिळाला. तथापि शिवाजीच्या अंगीं नीतिमत्ता, निःस्वार्थता, न्यायप्रियता, समबुद्धि, आणि अष्टपैलू मुखद्देगिरी, हे अलौकिक गुण नसत, व त्यांच्या योगानें महाराष्ट्रायांची अंतःकरणे विकसित झालीं नसतीं तर समर्थांचा उपदेश अरण्यरुदनवत् झाला असता. शहाजीच्या कर्तबगारींत सहकारितेच्या दोषामुळे स्वार्थाची जी छटा दिसत होती तिचा लवलेशही शिवाजीच्या चारित्र्यांत दृष्टिगोचर न झाल्यामुळे प्रत्यक्ष त्याच्या शत्रूपक्षायांसही तो आद-

रणीय वादं लागला, व याच गुणांच्या जोरावर तो जयसिंगाच्या स्वारीने ओढविलेल्या संकटांतून सुरक्षितपणे निभावला.”

“ स्वराज्य स्थापनेच्या पहिल्या एक दोन अंकांत शिवाजीने वडिलोळू मिळविलेल्या साधनसामुग्रीचा यावच्छक्य उपयोग करून घेतला; पण पुढील सगळी करामत त्याच्या स्वतःच्याच जोरावर उभारली गेली. परकीय सत्तेशी असहकारिता करून स्वराज्यमंदिर निर्माण करावयाचे असल्यास शत्रूचा जेथे सहसा घाला पडू शकणार नाही, असले स्वतंत्र अधिष्ठान पाहावे लागते. शहाजीला ही मोठी उणीव भासत होती. शिवाजीने प्रारंभीच घाटाखालची बारा मावळे काबीज करून शत्रूच्या मार्गांत सद्याद्रीची दुर्घट धोंड उभी करून ही उणीव दूर केली. अरब व पोर्तुगीज व्यापाऱ्यांच्या वतारीशी प्रत्यक्ष संबंध जोडून आपल्या सैन्याला उत्कृष्ट कारागिरीची हत्यारे आणि उमदे घोडे मिळण्याचा मार्ग निर्वेध करून ठेवला. इतक्याही अडचणीतून शत्रू अंगावर आला तर अखेरचे संरक्षणाचे साधन म्हणून सिंधू दुर्गासारखे किल्ले बांधविले; स्वतःचे आरमार सज्ज केले; व संपत्तीची उणीव शत्रूच्या मुलखांत लुटालूट करून भरून काढली. या योगाने शत्रूपक्षीयांवर दरारा बसत चालला. त्यांची प्रतिकारशक्ति संकुचित होऊ लागली. आणि स्वपक्षीयांस लक्ष्मीच्या देखाव्याने आणि आत्मरक्षणाच्या खात्रीमुळे धीर चढत चालला; व त्याच्या अनुयायांची संख्या झटझट वाढत चालली. ज्या ज्या वेळी ज्या शत्रूशी प्रत्यक्ष झगडा चालू नसेल त्याच्याशी संबंध ठेवल्यापासून अनहित न होता प्रसंगविशेषी आपल्या कार्यास तो संबंध हितकारकच होतो, हे जाणून राने केव्हांही सर्वांशी सर्व प्रकारचा संबंध ताडकन तोडून टाकला नाही. स्वराज्यसंस्थापनेचे दुर्घर कार्य एकदम सिद्धीस जात नाही, हे तत्व लक्षांत बाळगून अर्धेमुर्धे यश पदरांत पडत असल्यास त्याचा अग्नेर न करता, व विषाद न बाळगता आणि पुढील प्रयत्नविषयी हताश न होता हस्तगत झालेला राज्यभाग पचनी पाडून घेण्याचा दूरदर्शापणा त्याच्या अंगी जन्मासिद्ध होता. महत्संकटाच्या वेळी बेफाम होऊन सर्वस्व गमावण्याचा वेडेपणा न करता वेळप्रसंग ओळखून स्वराज्यमंदिराचा पाया तेवढा भक्कम शाबूत ठेवून तह करण्यांत त्यास नामुष्की वाटली नाही. आप्रा येथे बोलावून

शिवाजीच्या पायांत सुवर्णशृंखला, किंवा लोहशृंखला घालण्याचा कावेबाज डाव पाताळयंत्री अवरंगजेबानें टाकला असतां तें आव्हान स्वीकारण्यास शिवाजी डरला नाहीं, किंवा त्यांत हरलाही नाहीं.”

“ एवंच शहाजी व शिवाजी या पितापुत्रांनीं आपल्या परीनें स्वराज्य संपादण्याचा यावज्जन्म प्रयत्न केला. त्यांत शहाजीची मदत सहकारितेवर होती; त्यामुळे तिच्यांतील नैसर्गिक अतएव अनुलंघनीय दोषामुळे त्याची कामगिरी विशिष्ट मर्यादेपलीकडे जाऊं शकली नाहीं. शिवाजीनें आपल्या मार्गांत तसली अडचण आढ येऊं दिली नाहीं. यावरून असहकारितेचा मार्ग निष्कंटक असें मानून चालावयाचें नाहीं. सहकारितेचा मार्ग स्वल्पिष्ठ घर्षणाचा असल्यानें चोखाळण्यास निर्भय असतो, यामुळे सामान्य कर्तृत्ववान माणसें साहजीकपणेंच त्या मार्गाकडे वळतात. शिवाजीनें आंखलेल्या मार्गांत ठिकठिकाणीं यमदूत खडे होते, तरी पण, भिकेची हंडी शिंक्याला चढत नाहीं, आणि “ साहसे श्रीः प्रतिवसति ” या तत्वाचें त्यानें सुगम पण अल्प-फलप्रद पंथ सोडून देऊन दुर्गम पण अतर्क्य फल देणारा, आणि केवळ स्वतःचें वैभवंच कळसास चढविणारा नव्हे तर आसेतु हिमाचल हिंद राष्ट्राचा उद्धार करणारा पंथ स्वीकारिला. शिवाजीचें विभूतिमत्त्व यांतच संकलित झाले आहे. सद्गुणानें व आशावादित्वानें रेंसभर कमी असा जर दुसरा कोणी राष्ट्र पुरुष हें राष्ट्रकार्य हातीं घेता तर त्याच्या जिवाचे न भूतो न भविष्यति धिडवडे निघाले असते. असले दुर्घट कार्य शिवाजीनें निःशंकपणें हातीं घेतलें, आणि अल्प काळांत व स्वकीयांना, आणि परकीयांनाहि स्वल्पतम दुःख सोसावयास लावून ते यशस्वी करून दाखविलें. या करितांच मुख्यतः महाराष्ट्र व पर्यायानें सर्व हिंदीराष्ट्र शिवाजीचें सदैव ऋणीच राहिल, यांत शंका नाहीं.”

शहाजीच्या कर्तबगारीविषयी विचार करितांना, तत्कालीन इतर मनसबदार व शहाजी यांचीही तुलना केली पाहिजे. शहाजी लहान असतांनाच,—मालोजीच्या काळांत—जाधवराव हा निजामशाहींतील एक मोठा वजनदार व पराक्रमी मनसबदार होता. पुढें शहाजीच्या काळांतही दक्षिणेंतील निर-निराळ्या मुसलमानी राज्यांमध्ये अनेक मराठे मनसबदार असून त्यापैकीं मुरार जगदेव सारखे कांहीं तर राज्याचे आधारस्तंभ होते. या सर्व सरदारांच्या

मनाची ठेवण, व शहाजींच्या मनाची ठेवण, अगदीच भिन्न प्रकारची होती; हेंच शहाजी व इतर मराठे सरदार यांच्या स्वभावामधील महत्वाचें वैशिष्ट्य आहे. जित राष्ट्रांतील कर्त्या व्यक्तींचा जन्म, उदय, व उत्कर्ष जेते असलेल्या राज्यकर्त्यांच्या वृक्षछांयत झालेला असतो; व प्रचंड वृक्षाखाली लहान झाडाची वाढ जशी खुरटून, कांहीं विविक्षित मर्यादेपर्यंतच ती होत जाते, त्याप्रमाणेच त्या कर्त्या व्यक्तीनें राज्यकर्त्यांशीं सहकारिता केल्यानंतर, - व राज्यसत्ता, स्थिर व स्थाईक करून तिची वृद्धी करण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर त्यांच्या वैभवाची वाढ कांहीं ठरीव मर्यादेपर्यंतच जाऊं शकते. तथापि परकीय राजसत्तेच्या अमलाखाली, जेते लोकांच्या बरोबरीनें, किंवा कांहीं प्रसंगी, जेते लोकांहूनही अधिक अधिकार, सत्ता, व वैभव, जित लोकांपैकीं मुरारराव, जाधवराव, या सारख्या कांहीं कर्तबगार व्यक्तींस सहकारितेमुळे लाभल्यानंतर “ मिळविलें तें टिकलें, व जमल्यास त्यांत भर घातली म्हणजे कमावलें ” अशी त्यांची वृत्ती बनते. सहकारितेमुळे झालेलें वैभव, हेंच मुळीं राज्यकर्त्यांच्या मेहेरबानीमुळे लाभलेलें असल्यामुळे स्वतःच्या आयुष्यांत “ स्वतः ” ही व्यक्ति त्यास विसरावी लागते; व आपणाला राज्याच्या कल्याणाकरितां जें जें करावें लागतें, तें तें सर्व आपल्या व आपल्या जित बांधवांच्या कल्याणाकरितांच आपण करीत आहोंत, अशी त्याची भ्रामक समजूत होते; किंवा राजकार्य ही प्रधान गोष्ट, व लोककल्याण ही दुय्यम गोष्ट असें तो मानू लागतो. राज्यरक्षण व सुरक्षितता या दोन प्रधान बाबती संभाळून मग शक्य तें लोककल्याण करावयाचें अशी त्याची मनोवृत्ति बनते; अथवा याच विचारसरणीनें उलट घेतल्यास “ आपण कितीही वैभव संपन्न असलों, तरी अखेरीस आपण जितांपैकींच आहोंत, आणि आपलें हें वैभव निव्वळ सहकारितेमुळेच कायम राहिलें आहे, - सहकारितेच्या संजीवनीनें तें जिवंत ठेविलें आहे, ” ही गोष्ट पूर्णपणें विसरून जाऊन “ आपण जित लोकांच्या वर्गांतील नसून, जेत्यांच्या श्रेष्ठ वर्गांतील आहोंत ” असें त्यास वाटूं लागतें. सहकारितेमुळे प्राप्त झालेल्या वैभवाच्या व सुखाच्या संवईनें - व ती संवय अंगांत मुरून त्याचा स्वभाव बनल्यानें - जित लोकांचा उत्कर्ष सुराज्यानें करितां येतो, अशी त्याची समजूत होते; आणि तो तें राज्ययंत्र

सुरक्षित रद्दावें, व सुरळीत चालावें, म्हणून खटपट करितो. इतकेंच नाहीतर त्या राज्ययंत्राची गति बंद करून पाहणाऱ्या, अथवा त्या ऐवजी दुसरें राज्य-यंत्र स्थापित करून पाहणाऱ्या चळवळ्या स्वराज्यवाद्यास, तो स्वकीय असूनही त्यास शत्रू मानून त्याचा प्रतिकार व नाश करण्यास मनोभावे सिद्ध होतो. हाच प्रकार शहाजी व इतर मराठे सरदार यांच्या बाबतीत घडून आला. याच कारणांमुळे मेरे, निंबाळकर, घोरपडे, सांवत, मोहिते वगैरे मराठा सरदार मंडळी शहाजी व शिवाजी या उभयतांच्या उद्योगास अनकूल न होतां विरुद्ध गेली; व त्यांनीं त्या उभयतांचे प्रचंड उद्योग हाणून पाडण्यास मनापासून मोठे अविश्रांत परिश्रम घेतले.

शहाजीची मनसबदारी एखाद्या राज्यकर्त्याला तोलेल अशा तोलाची होती; व त्यानें स्वराज्य स्थापनेचा प्रचंड उद्योगही कांहीं प्रमाणांत सिद्धीस नेला होता. बाल राजा मूर्खता निजामशहा याला, तरुतावर घेऊन बसण्याचा परिपाठ पाडून जित व जेते या उभयतां दरबारी मंडळींच्या नजरेस हिंदू राजा तरुतावर बसलेला पाहण्याचा नवा संप्रदाय त्यानें सुरू केला होता; आणि जेत्या व राज्यकर्त्यां मंडळीत त्यांच्याहूनही अधीक सहकारी वैभवाची शेवटची पायरी त्यानें स्वपराक्रमानें प्राप्त करून घेतली होती; म्हणजे जित समाजांतील कर्त्या व्यक्तीस स्वप्रांतसुद्धां लाभणें कठिण, असें अपवादात्मक असामान्य, अलौकिक, व कल्पनातित वैभव शहाजीस प्राप्त झालें होतें. अर्थात् या काळांत, शहाजीच्या मानानें पुष्कळच कमी वैभवांत असलेल्या, व शहाजीसारख्या राज्यवैभव उपभोगीत असलेल्या मराठा सरदार मंडळींची मनःस्थिती कशा प्रकारची होती, यांचें तुलनात्मक विवेचन केलें, म्हणजे “ शहाजी हा अलौकिक पुरुष होऊन गेला ” असेंच निदर्शनास येतें. मुसलमानी राज्यकर्त्यांबरोबरील सहकारितेंत जन्म घालवून, मिळालेलें वैभव प्राप्त करून घेतलेलें असल्यामुळे, ही सरदार मंडळी सुखाला चटावलेली होती; सहकारितेचें वैभव त्यांच्या सुखास कारणीभूत झालेलें असल्यामुळे, सहकारिता हीच आपल्या सुखाची, कर्तृत्वाची, यशाची व उत्कर्षाची गुरुकिल्ली आहे, असा त्यांचा दृढ समज होता; व ज्या राज्यकर्त्यांशीं केलेल्या सहकारितेमुळेच, आपणांस हें वैभव प्राप्त झालें, त्या राज्यकर्त्यांचीं भिकेची हंडी शिक्क्यावर न

चढली तरी पत्करेल असें म्हणत, व आज नाही उथां चढेल, या आशेत,— सहकारिता करून, आपली व आपल्या जित समाजाची उन्नती करून घेतली पाहिजे, असा या सरदार मंडळींच्या मनाचा सिद्धांत होता. शिवाय सहकारितेचा मार्ग मऊ, सुरक्षित, व फायद्याचा अथवा फायदेशीर होणारा असतो; अर्थात् असा सहकारितेचा मऊ, सुरक्षित, फायदेशीर, सुखकारक व वैभवादायक मार्ग सोडून, असहकारितेच्या खडकाळ, कांटेरी, धोक्याच्या व नुकसानकारक आडमार्गानें जाऊन, त्या पापाचें पुढें प्रायश्चित्त भोगा कशाला, व आपल्या जन्माचे धिडवडेही करून घ्या कशाला ? असल्या विचारसरणीची त्यावेळची मराठा सरदार मंडळी होती. उलटपक्षी शहाजीचें, एखाद्या राज्यकर्त्या प्रमाणें वैभव असूनही त्यानें सहकारितेच्या वैभवाचा त्याग करून स्वतंत्र होण्याचा उद्योग आरंभिला होता, हेंच शहाजीच्या चरित्रांतील महत्वाचें, मुख्य, व मननीय वैशिष्ट्य आहे, आणि त्यामुळेच शहाजी हा एक अलौकिक पुरुष होऊन गेला, आणि त्यानें शिवाजीच्या खालोखाल राष्ट्रीय कामगिरी बजाविली, असेंच निःशंकापणें म्हणणें प्राप्त आहे.

बादशहा शहाजहान याचा बलिष्ठ प्रतिस्पर्धा खानजहान लोदी याला मदत देऊन त्याला दख्खनचा मालक करावा, व लोदीला यश मिळवून दिल्यानंतर त्या यशाच्या वांटणी करून घेऊन त्या ठिकाणी प्रकटपणें आपलें स्वराज्य स्थापन करावें, हा शहाजीचा पहिला डाव होता; पण तो शहाजहान यानें साफ उधळून दिला, व त्याबरोबरच शहाजीच्या स्वराज्यस्थापनेचा हा पहिला प्रयत्न निष्फळ झाला.

शहाजीनें इ० सन १६२६ पासून इ० सन १६३६ पर्यंतच्या दहा वर्षांच्या काळांत निजामशाहीच्या नावानें राज्यकारभार सुरू केला. हा त्याचा प्रयत्न पूर्णपणें यशस्वी होऊन जर त्याच्या कारभारीपदाला स्थैर्य आलें असतें तर, भावी काळांत, कृतघ्नतेचा व स्वामिद्रोहाचा प्रतिपक्षाचा आरोप निमूटपणें ऐकून घेऊनही, निजामशाही राज्यलक्ष्मीचा तो स्वतःच मालक बनला असता; पण शहाजहान यानें शहाजीचा हा दुसराही डाव साफ उधळून दिल्यावर, त्याच्या स्वराज्य संस्थापनेच्या दुसऱ्या प्रयत्नाचाही बोजवारा उडाला, आणि त्याला नाइलाजानें आदिलशाहाची मनसबदारी पत्करावी लागली.

अशा रीतीने स्वराज्य संस्थापनेच्या प्रयत्नांत दोनवेळां चांगलाच खडतर अनुभव आल्यानंतर शहाजीची पूर्वीची तडफ शिथिल झाली. सेवावृत्तीत अराजनिष्ठपणें वागल्यास त्याचे परिणाम कसे भोगावे लागतात याचा अनुभव घेतल्यानंतर त्याच्या ठायीं विचार उत्पन्न झाला. स्वतःच्या समशेरीच्या संजीवनीत निजामशाही जिवंत करण्याचें सामर्थ्य असलें, तरी ती कायमची जिवंत ठेवण्याचें सामर्थ्य तीत नाही, हा कटु अनुभव त्याला आला, आणि नाइलाजानें त्याला आदिलशाहाची नौकरी पत्करावी लागली. ज्यांच्याशीं आपण दोन हात केले, प्रसंगी बरोबरीच्या नात्यानें व्यवहार केला, त्यांनीं शहाजीला दुखविलें असूनही, त्याला त्यांचा उच्छेद करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें अपमानाच्या यातना नाइलाजानें गिळून टाकाव्या लागल्या; इतकेंच नाही तर स्वतःची इभ्रत, अहंकार, इज्जत, महत्वाकांक्षा, कर्तृत्वशक्ति व अभिमान, यांना उघड्या डोळ्यांनीं फारकत देऊन निमूटपणें सेवाधर्म पतकरून त्याला उलट त्यांच्याच आश्रयाला राहावें लागलें. स्वराज्य संपादण्याच्या दोन्हीही प्रयत्नांत पूर्णपणें अपयश आल्यानंतर, हें ध्येय आपल्या आटोक्याबाहेरचें आहे, अशी त्याची खात्री झाली. निजामशाही किंवा आदिलशाही राज्याची नौकरी करतांना त्यांच्या पासूनच प्राप्त झालेल्या परप्रकाशित वैभवाच्या जोरावर आपणांस स्वराज्य संस्थापना करतां येणें शक्य नाही, असें त्याला पूर्णपणें कळून चुकलें; आणि त्याच वेळेपासून त्याच्या महत्वाकांक्षेचे क्षेत्रही पुष्कळच मर्यादित होऊन बसलें. स्वराज्य संस्थापनेचे प्रयत्न निष्कळ झाल्यानंतर त्या प्रयत्ना-मुळें उत्पन्न झालेली आपत्ती टाळण्याकरितां सेवाधर्माची दुसरी आपत्ती शहाजीला भोगावी लागली. आपण मुसलमानी सत्तेचा प्रतिकार करूं व करूं शकूं, अशी महत्वाकांक्षी इच्छा शहाजीच्या मनांत उत्पन्न झाली; परंतु या महत्वाकांक्षेला यशस्वी करणारें दांडगें सैन्यबळ त्याच्या संप्रहीं नव्हतें. आपण म्हणू तेथे लष्करी लोक पाहिजे तेव्हां, व पाहिजे तितके सज्ज उभे करण्या-इतकी त्याची लष्करी सत्ता बलिष्ठ नव्हती. त्यामुळें, अपुऱ्या सैन्यबळाच्या आधारावरील त्याची महत्वाकांक्षा अयशस्वी ठरली, आणि कसाबसा तो या संकटांतून निभावला. त्याचवेळेपासून मुसलमान राज्यकर्त्यांशीं राजनिष्ठेनें राहून आपणांस प्राप्त झालेलें वैभव कायम ठेवणें, व शक्य तेव्हां तें वृद्धिंगत

करणे, हेंच आपल्या आयुष्यांतील इतिकर्तव्य आहे, असे त्यास वाटूं लागलें. सहकारितेमुळे प्राप्त झालेल्या वैभवांत शिरजोर झालेल्या शहाजीस दमांत उखडून टाकल्यावर त्याच्या पूर्वीच्या तेजस्वी मनोवृत्ति पुष्कळच प्रमाणांत थंड झाल्या; आणि शहाजीचे डोईजड झालेलें लष्करी बळ खच्ची केल्यानंतर, मुसलमानी सत्ताधीन्यांना जो निर्धास्तपणा वाटला, त्याच निर्धास्तपणाच्या सुखांत, आणि सेवावृत्ती पत्करल्या नंतरच्या मेहेरबानीमुळे शहाजीला कर्नाटकांत एक मांडलीक राज्य स्थापन करतां आलें. पण या परावलंबी स्थितीमुळे, त्याला आपल्या मनोवृत्तीही परावलंबी ठेवाव्या लागल्या; म्हणजे स्वतःच्या मनोवृत्ती व महत्वाकांक्षा यांना मर्यादित क्षेत्रांतच डांबून ठेवण्याच्या इच्छेबरोबरच पूर्वीचा सर्वच आयुष्यक्रम त्यास मर्यादित करावा लागला, आणि आदिलशाहाशीं सख्यत्वानें राहून त्याच्या नांवावर, राजनिष्ठेच्या आश्रयानें कर्नाटकांत एक लहानसें मांडलीक राज्य निर्माण करून त्यावरच शहाजीस आपली स्वराज्याची महत्वाकांक्षा अखेरीस भागवून घ्यावी लागली.

शहाजीच्या स्वराज्यसंस्थापनेच्या प्रयत्नांस दोनदांही अपयश आल्यामुळे आणि त्यामुळेच शहाजीची महत्वाकांक्षा झपाट्यानें कच खाऊन मार्गे फिरल्यानंतर लागलीच त्याच्या ठिकाणीं आशेचा लोभ उत्पन्न झाला; शहाजीच्या हातून अग्रपूजेचा मान हिसकावून घेण्याकरितां, त्याला दमांत उखडून टाकण्याच्या कारस्थानांत, अदिलशाहाचे प्रत्यक्षपणें कान पिरगळून, आणि लांचाची लालच दाखवून त्याला आपल्या पक्षांत मिळवून घेऊन, निजामशाही राज्यक्षमीची वांटणी करून घेण्याचा शहाजहान याचा डांव ज्या घटकेस सफळ झाला, त्याच वेळीं शहाजीच्या विचारसरणींत व वर्तनक्रमांत एकदम फरक पडला; पूर्वीचे ध्येय बदलून “ राजाश्रयाच्या प्राप्तीतील भागीदारी ” हें त्याचें विशिष्ट ध्येय बनलें. मानभंगाचें दुःख तो विसरला नाही; आपल्या तेजस्वी मनोवृत्ति ठेंचून टाकणाऱ्या दुष्मनांची आठवण तो विसरला नाही; पण दमांत उखडला गेल्यामुळे, आशेचा लोभही त्याला सोडतां आला नाही. आणि “ कमविलें तें टिकलें, व टिकविलें म्हणजे मिळविली ” अशी, अपयशामुळे उत्पन्न झालेल्या निराशेनंतर, त्याची मनोवृत्ती बनली; तिचा परिपोष होत गेला; आणि सेवाधर्मांमुळे प्राप्त झालेलें वैभव कायम

ठेवावयाचें, राज्यकर्त्यांच्या मर्जीचा कल, व राजकीय परिस्थितीचा ओघ पाहून कालप्रसंगानुसार त्या वैभवाची वृद्धी करावयाची, आणि राज्यकर्त्यांची कृपादृष्टी नेहमी कायम राहून तें वैभव आपणांस व आपल्या भावी पिढीस लाभत रहावें, म्हणून नेहमी प्रयत्न करीत रहावयाचें, हेंच शहाजीच्या उत्तरचरित्रांत त्याचें मुख्य ध्येय होऊन बसलें. “ स्वतंत्र स्वराज्याचें पक्क फळ आपण केलेल्या धक्काबुक्कीनें यवनी सत्तेच्या वृक्षापासून तुटून अलगत आपल्या पदरांत पडेल ” ह्या शहाजीच्या अटकळीचा बोजवारा उडाल्याबरोबर, मांडलीकी राज्याचें कर्चें फळ तरी राजनिष्ठेनें राहून, आपल्या पदरांत पाडून घ्या, अशी त्याची मनोवृत्ती बनली, व राजनिष्ठेच्या भारानें, व राजकीय परिस्थितीच्या योगायोगानें तें फळ यवनी सत्तेच्या वृक्षापासून अलगत तुटून शहाजीच्या पदरांत पडल्याबरोबर राजनिष्ठेचें आचरण, व राज्यकर्त्यांच्या कृपेचें आच्छादन या दोन भरभक्कम व निर्भय आघारावर आपल्या मांडलीकी संस्थानाची जेवढी भव्य इमारत उभारतां येईल तेवढी उभारावयाची, एवढेंच एक विशिष्ट ध्येय शहाजीच्या उत्तरचरित्रांत अखेरीस कायम राहिलें.

शहाजीनें “ स्वराज्याचें समग्र नाटक लिहून ठेविलें होतें; इतकेंच नव्हे तर त्याची रंगित तालीमही त्यानें करून पाहिली होती; फक्त त्या नाटकाचा महाराष्ट्राच्या रंगभूमीवर जाहीर प्रयोग व्हावयाचा होता; तो (पुढें) शिवाजीनें उत्कृष्टपणें वठवून दाखविला. अहंमदनगर, विजापूर व दिल्ली, येथील राजवटांतून रुळलेल्या शहाजीस मुसलमानांनीं दरबाराची खडान्खडा माहिती होती; करोल सैन्य होतें; अकलेस मूर्त स्वरूप देणारें शौर्य होतें, आणि हरएक व्यक्तीस ताब्यांत ठेवण्याचें कसब होतें. महाराष्ट्र भजनपूजनांत दंग असतां शेंकडों भजनी मंडळ्या व संतमंडळ्या, यांच्या टकळीनें जें महत्कार्य घडून येणारें नव्हतें, त्याची गुप्त तयारी मुसलमानांच्या पदरी राहून शहाजीनें चालविली होती; स्वराज्याचा डोलारा शहाजीनें तयार करून ठेविला होता; फक्त त्याचा अनावरण समारंभ शिवाजीच्या हांतून घडावयाचा होता. ” परंतु शहाजीनें तयार केलेला स्वराज्याचा डोलारा, हा मांडलीकी स्वरूपाचा असल्यानें, त्या स्वराज्यांत व्यंगें होती; त्यांत “मांड-

लिकी स्वराज्य” हें प्रधान व्यंग होते; शिवाय म्हटलें तर स्वतंत्र, म्हटलें तर परतंत्र अशा लिवलिवित स्थितीतील तें राज्य होतें; म्हणजे आदिल-शाहार्शी दोन हात करून, त्यांत विजयी होऊन स्थापन केलेले तें स्वराज्य नव्हतें; हें शहाजीच्या स्वराज्यांतील प्रधान व्यंग होते. शिवाय दुर्बल कर्तृत्वहीन, व भालायक राजाची पेशवाई किंवा सरलष्करी करतां करतां, त्याला हळूच ढकलून देऊन स्वराज्य स्थापन करणाऱ्या व्यक्तीवर कृतघ्नतेचा व स्वामिद्रोहाचा आरोप प्रतिपक्षी आणूं शकतात, व ते आरोप निमूटपणें ऐकून घ्यावें लागतात; हा न्याय पेशवा किंवा सरलष्कर यांच्या प्रमाणेंच मांडलीक राज्यकर्त्यालाही लागू असतो; मूळ घन्याचें मांडलीकत्व पतकरितां पतकरितां तें सुसंधी प्राप्त झाल्याबरोबर, झुगारूग देऊन स्वराज्यस्थापना करणें, हा प्रकारही असाच स्वामिद्रोहाच्या आरोपास पात्र ठरतो; तसाच प्रकार शहाजीच्या मांडलीकी राज्याचा होता; हें त्याच्या स्वराज्यसंस्थापनेंतील दुसरें व्यंग होतें, आणि शहाजीनें स्थापन केलेलें स्वराज्य कर्नाटकांत असून तें मांडलीकी स्वरूपाचें होतें, स्वराष्ट्रांत स्वतंत्र स्वराज्य नव्हतें, हें त्या स्वराज्यसंस्थापनेंतील तिसरें व्यंग होतें; म्हणजे शहाजीनें कर्नाटक प्रांतांत केवढीही सत्ता स्थापन केली तरी ती परमुखांत व मांडलीकी स्वरूपाची असल्यामुळे ती मांडलीकी स्वराज्य, आणि प्रच्छन्न स्वराज्य या मर्यादेपर्यंतची होती प्रच्छन्न स्वराज्य किंवा स्वतंत्र स्वराज्य शहाजीनें कधीही स्थापन केलें नव्हतें; म्हणजे मांडलीकी व प्रच्छन्न स्वराज्य हें प्रकट किंवा स्वतंत्र स्वराज्याच्या मानानें पुष्कळच कमी दर्जाचें असल्यामुळे, शहाजीनें स्थापन केलेलें राज्य स्वराज्य नव्हतें, असेंच म्हणणें प्राप्त होतें. शिवाजीच्या राज्यसंस्थापनेंत ही व्यंगे नाहीत; तो प्रारंभापासूनच स्वतंत्र राहिला; निजामशाही, अदिलशाही व मोंगलाई यांच्या वशिल्यावर शिवाजीनें आपली स्वराज्याची इमारत उभारली नाही; सुसलमानी सत्तेचा मिंघा राहून, मिळेल तेवढी सत्ता मिळवून घेऊन शहाजीनें कर्नाटकांत राज्य स्थापना केली होती; पण शिवाजीनें मनगटाचा जोर, लोकसंग्रहाचा दुजोरा, स्वार्थत्यागाची परमावधी, प्रकट, मर्दुमकी, अढळ चिकाटी, असाधारण उद्योग, अपवादकारक धाडस, वगैरे अनेक गोष्टींच्या जोरावर स्वराष्ट्रांत, म्हणजे महाराष्ट्रांत स्वतंत्र राज्यस्थापना केली; अर्थात् स्वराज्य

या शब्दाच्या खऱ्या व्याख्येप्रमाणे, शहाजीने कर्नाटकांत कानडी लोकांवर स्थापन केलेले स्वराज्य हे खरे स्वराज्य नसून शिवाजीने महाराष्ट्रांत स्थापन केलेले स्वराज्य तेच खरे स्वराज्य होतें, असें म्हणणे प्राप्त होतें.

शहाजीने स्वराज्यस्थापनेकरितां—निजामशाही जगविण्याकरितां जे प्रचंड उद्योग केले, त्यांत त्याची पूर्णपणे फसगत झाल्यानंतर, अगदीं नाइलाजाने, व मोठ्या दुःखाने तो विजापूरकरांच्या नौकरांत राहिला. “ विजापूरकरांच्या चाकरांत शिरल्यानंतर पहिल्या तीनचार वर्षांत शहाजीच्या मनोवृत्तींत जो क्षोभ उत्पन्न झाला, त्यांतच शिवाजीच्या राज्यस्थापनेचे बीज आहे. राज्य-संस्थापकाच्या पदवीस पोहोचलेल्या शहाजीस हे परमुखांत सेवावृत्तीचे लाजिरवाणे जिणे पतकरणे कशामुळे प्राप्त झाले ? मोंगलांच्या नांवाने तो (शहाजी) जळत होताच; पण विजापूरकरांनीं आयत्या वेळीं आपणांस दगा देऊन स्वतःचा स्वार्थ साधून घेतला याबद्दल त्याचे मन फार दुखावले होतें. ‘ महंमद आदिलशाहाने विश्वासघात करून माझे राज्य बुडविले, आणि जहागीर दिल्याचा उपकार दाखवून मला इद्दपारीची शिक्षा भोगावयास लाविले; ज्यांच्या मांडीस मांडी लावून बसण्याची योग्यता आपण संपादन केली होती, त्यांचीच आतां ताबेदारी सोसावी, चाकरी करावी, मर्जी धरावी, असे दिवस आपणाला प्राप्त झाले ! आणि इतके असून त्याबद्दल तोंडांतून अक्षरहि काढण्याची सोय नाही, हा गुपित मारा निमूटपणे यावज्जीव सोसलाच पाहिजे. ’ असे विचार उद्भवून त्याच्या मनास अतीशय खेद वाटत असे; ‘ ज्यांनीं हे सर्व केले, त्या शत्रूवर अगर हित-शत्रूवर सूड उगविण्याच्या संधि आतां माझ्या आयुष्यांतून निघून गेल्या ’ असे दुःखद विचार त्याच्या मनांत नेहमीं येत असत. ” (खरे—मालोजी व शहाजी हा निबंध पहा;) ही सर्व गोष्ट खरी, पण आदिलशाही सत्तेशीं, नाइलाजाने का असेना, पण सहकरिता पत्करून मांडलीकी स्वराज्य स्थापन करण्याच्या आशेचा लोभ, तज्जन्य आसक्ति त्याला जडल्याबरोबर, त्याच्या मनांत आपल्या हितशत्रूबद्दल सूडाच्या भावना जागृत असूनहि त्या दाबून ठेवाव्या लागल्या. निदान वरकरणी तरी त्याला आपली राजनिष्ठा दाखवीत रहावे लागले; इतकेच नव्हे तर बलिष्ठाशीं केलेल्या अतिप्रसंगाचे प्रायश्चित्त

आपणाप्रमाणेंच शिवाजीसही भावी काळांत भोगावें लागूं नये, म्हणून त्याच्या स्वातंत्र्यप्रिय मनोवृत्तीस आळा घालून त्याची वाढ खुंटविण्याचाच त्यानें कांहींसा प्रयत्न केला, अथवा त्याला तो करावा लागला. कदाचित् औपचारिकहि असेल; पण असा प्रयत्न त्यानें केला, हें मात्र खरें आहे. इ. सन १६४२-४३ मध्ये, शिवाजी कांहीं दिवस विजापूर येथें शहाजीजवळ होता; त्यावेळीं शिवाजीची स्वातंत्र्यप्रिय मनोवृत्ती, व तिला साजेल असें तेजस्वी वजन, हीं पाहून शहाजीस अतीशय काळजी उत्पन्न झाली. त्यानें पहिल्यानें आपल्या कारभारी मंडळीकडून त्यास उपदेश करविता; आणि “ आपले वडील शहाजी राजे हे सेवाधर्म पत्करून व यवनांची सेवा करून एवढ्या वैभवास चढले आहेत; म्हणून यवनांचा द्वेष अथवा तिरस्कार करणें आपणांस योग्य नाहीं; आपण आतां जाणते आहांत; वडिलांची अवशा आपणांकडून होऊं नये, ” असें सांगविलें. नंतर शहाजीनें स्वतः शिवाजीस निरनिराळ्या प्रकारें उपदेश केला. “ तुम्ही मुलें अद्याप लहान आहांत; ज्या गोष्टी आपल्या हातच्या नाहींत त्याबद्दल विषाद मानणें, बादशहास दरबारी पद्धतीनें लवून कुरनिसात न करणें, इत्यादि गोष्टी बऱ्या नव्हेत; आम्हांस ह्या गोष्टी समजत नाहींत असें नाहीं; आम्ही जर असे वागलों असतो तर आम्हास हे दिवस दिसले नसते. यासाठीं देशकालानुरूप वागाल तर तुमचें कल्याण होईल; लीनतेनें आर्जवपूर्वक वागाल तर राज्य तुमचें आहे; पण मागचा पुढचा विचार न करतां चालाल तर राज्यांतून हांकलून देतील, आणि मग पश्चात्ताप करण्याची पाळी येईल ” असें त्यास बजाविलें; आणि “ आमच्याप्रमाणेंच तुम्हांही ह्या दरबारी आर्जवानें व नम्रपणानें वागून आम्ही मिळविलेली दौलत पुढें चालवावी ” अशी इच्छा त्याच्याजवळ प्रदर्शित केली; शिवाय जिजाबाईसमक्ष आपण स्वतः शिवाजीस निरनिराळ्या प्रकारें उपदेश केला, व जिजाबाईस सांगून तिच्याकडूनही त्यास उपदेश करविला; परंतु त्याचा कांहींही उपयोग झाला नाहीं, तेव्हां त्यानें जिजाबाई व शिवाजी या उभयताना पुणें येथें परत पाठवून दिलें. शहाजीच्या मनांत कांहींही असो; परंतु निदान बाह्यात्कारी तरी शिवाजीशीं त्याचें वरीलप्रमाणें वर्तन घडलें आहे. त्यामुळें या त्याच्या वर्तनावरून तो विजापूरकरांच्या

नौकरांत राहिल्यानंतर याच्या मनोवृत्तीत कसा व कोणता फरक झाला, हे पाहणे आवश्यक आहे.

शहाजी विजापूरकरांच्या नौकरांत राहिल्यानंतर “मुसलमानांची सत्ता हिंदुस्थानांत प्रबळ असून ती उलथून पाडणे आपल्या अटोक्याबाहेरचें आहे;” अशी त्याची पूर्ण खात्री झाली; आणि सेवाधर्म पत्करून व यवनांची सेवा करूनच, कोणत्याही हिंदु पराक्रमी सरदारास प्राप्त करून घेणे शक्य असलेलें वैभव आपण प्राप्त करून घेणे हेंच आपल्या आयुष्यांतील इतिकर्तव्य आहे, अशी त्याची ठाम समजूत बनली. “यवनांचा द्वेष अथवा तिरस्कार करूं नये;” या शहाजीतर्फे, शहाजीच्याच सांगण्यावरून, करण्यांत आलेल्या उपदेशावरून ही गोष्ट अगदीच उघड होतें की, शहाजी आपल्या हितशत्रूबद्दल मनांतून कदाचित सारखा जळत असला तरी सुद्धा लौकिकदृष्ट्या त्यानें आदिलशाही सत्तेविरुद्ध द्वेष किंवा तिरस्कार कधीही दाखविला नाही; उलट तो कर्नाटक प्रांतांत बहुतेक स्वतंत्र होता तरी विजापूरकरांचा श्रेष्ठ अधिकार त्यानें कधीही झुगारून दिला नाही. शेवटपर्यंत तो आदिलशाहास “खाविंद” असेंच म्हणत राहिला, व त्याच्याच नांवावर शहाजीनें कर्नाटकमध्ये आपले महत्त्व वृद्धिंगत केलें.

शहाजीनें शिवाजीस जो उपदेश केला, त्यावरूनही शहाजीच्या मनःस्थितीचा पुष्कळच बोध होतो. हिंदुस्थानांतील मुसलमानांची प्रबळ सत्ता उलथून पाडणे, ही गोष्ट ईश्वराधीन आहे, आपल्या हातची नाही, व ईश्वरी सत्तेनेच ती हिंदुस्थानांत अस्तित्वांत व प्रबळ असल्यामुळे, त्याबद्दल विषाद मानणे योग्य नाही, अशी शहाजीची समजूत होती; व तिला अनुसरूनच, “बादशाहास दरबारी पद्धतीनें लवून कुरानिसात करीत जावा;” असा त्यानें शिवाजीस उपदेश केला होता. शिवाय, शहाजीच्या म्हणण्याप्रमाणें त्याला (शहाजीला) ह्या सर्व गोष्टी समजत होत्या; परंतु “मुसलमानी सत्तेशीं आम्ही फटकून वागलों असतो, तर आम्हाला हे वैमवाचे दिवस दिसले नसते,” असें त्याचें शिवाजीस सांगणें होतें; म्हणजे शिवाजीचें वर्तन योग्य, व तेजस्वीपणाचें आहे, अशी शहाजीची खात्री असूनही, तें काळवेळप्रसंगानुरूप नाही, असें त्याचें म्हणणें होतें. प्रसंग पाहून आपल्या

वर्तनाची दिशा बदलण्यांत जरी कित्येक वेळां स्वतःला कमीपणा आला तरी, त्यामुळे पुष्कळ वेळां आपणावरील भावी आपत्ती टळतात, हा स्वतःचा अनुभव शिवाजीच्या मनांत ठसवावा, असा त्याचा प्रयत्न होता. शिवाजीनें प्रसंग पाहून वागावें, म्हणजे त्याचे भावी आयुष्य सुखाचें जाईल, असें शहाजीचें मत होतें; म्हणजे आपले खरे विचार मनांत दाबून ठेवून, कालाला बगल देऊन, प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें वागून, राजनिष्ठ राहून—शिरजोर होऊन त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या खडतर आपत्तीच्या भोंवऱ्यात न सांपडतां—आपणास सुखाचे दिवस आणून घ्यावे, व तें कायम राहतील अशाच प्रकारें राजनिष्ठेनें व सहकरितेनें मागत असावें, अशी शहाजीची मनोवृत्ती बनली होती, व त्याला अनुसरून तो स्वतः वांगत असून आपणाप्रमाणेंच शिवाजीनेंही वागावें, अशी त्याची इच्छा होती; “लीनतेनें व आर्जवपूर्वक ” वागूनच त्यानें अदिलशाहींत आपलें महत्त्व प्रस्थापित केलें होतें, आणि विजापूरचे राज्य “आपलेंच” आहे, अशी त्याची भावना होती; यावरून असेही म्हणतां येईल कीं, या भावनेंत “स्वतंत्र स्वराज्य-संस्थापना ” ही कल्पनाच मुळीं उत्पन्न होत नाहीं, व या कल्पनेचा उगमही शहाजीपासून निघालेला नाहीं; त्यामुळे शहाजीनें कर्नाटकमध्ये स्थापन केलेलें राज्य, हें “स्वराज्य ” ह्या शब्दाच्या खऱ्या व्याख्येखालींच मुळीं येऊं शकत नाहीं. शहाजी शिवाजीस म्हणतो—“मागचा पुढचा विचार न करतां वागाल तर राज्यांतून हांकलून देतील, आणि पश्चाताप करण्याची पाळी येईल.” यावरून हें उघडच होतें कीं, शहाजी अहली घडून शहाणा झाल्या नंतर विचारी बनला; आपण अदिलशाहाशीं लीनतेनें व आर्जवपूर्वक वागलों नाहींतर आपली राज्यांतून हकालपटी होईल ही भीति नेहमीं त्याच्या मनांत जागृत राहिली; तो प्रसंग येऊं नये, म्हणून त्यानें अदिलशाहाशीं नेहमीं लीनतेचें व आर्जवाचेंच वर्तन ठेविलें, आणि ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून शिवाजीनेंही आपणाप्रमाणेंच वागावें, म्हणून त्यास शहाजीनें उद्देश केला; आणि शेवटीं “आम्ही मिळविलेली दौलत ” तुमच्याकडे पुढें चालू रहावी, म्हणून तुम्हीही माझ्याप्रमाणेंच नम्रतेनें व आर्जवानें अदिलशाहाशीं वागा, असें त्यानें शिवाजीस बजाविलें. याचा अर्थ हा उघडच होतो कीं, मिळवि-

लेली दौलत जतन करण्याची उत्कट इच्छा, व ती आपल्या हातून जाण्याची अनिवार भीति, यामुळेच अदिलशाहापासून फूटून निघून स्वतंत्र होण्याची शहाजीस हिंमत झाली नाही. स्वतंत्र स्वराज्यस्थापना करण्याकरिता कर्नाटक-मघोल मांडलीकी जहागिरीवर पाणो सोडण्यास लागणारा प्रचंड स्वार्थत्याग त्याच्याच्याने करवला नाही. शहाजीच्या ठायी राष्ट्रीय भावना नव्हती असे नाही; त्याच्या ठायी प्रबळ राष्ट्रीय भावना होती; तो तेजस्वी, पराक्रमी, व कर्तबगार वीर पुरुष होता; परंतु आशेचा लोभ, व प्रचंड स्वार्थत्यागाचा अभाव, ह्या मुळे, त्याच्या ठायी राष्ट्रीय भावना वसत असूनही त्याला त्या भावनेला मूर्त स्वरूप देतां आले नाही इतकेच नाही तर, आपणाप्रमाणेच राजनिष्ठ राहण्याविषयी शिवाजीस उपदेश केल्यावांचूनही त्याच्याच्याने राहवले नाही. परंतु शहाजीची ही मनोवृत्ती व विचारसरणी शिवाजीसारख्या स्वतंत्र विचाराच्या राष्ट्रपुरुषाला केव्हांही मान्य होण्यासारखी नव्हती; शहाजीच्या ह्या विचारसरणीमुळे त्याच्या मांडलीकी राज्यांत अनेक व्यंगे राहिली; परंतु शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेत असे एकही व्यंग नव्हते; शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेचा पाया राज्यकर्त्यांच्या मेहेरबानीवर अथवा डळमळित मांडलीकी राज्याच्या पायावर उभारलेला नव्हता; स्वतंत्रतेच्या भक्कम पायावर उभारलेला होता. शहाजीच्या मांडलीकी स्वराज्यांत स्वार्थ मिसळलेला होता; शिवाजीचे स्वराज्य प्रचंड स्वार्थत्यागाच्या कोनशिलेवर उभारलेले होते. अदिलशाहाशी मिथेपणाने वागून स्वतःकरितां दौलत मिळविणे, मिळविलेली जतन करणे, व ती पुढील पिढीकरितां तशीच जतन करून ठेवणे, हे शहाजीच्या उत्तर आयुष्यातील ध्येय होते; उलटपक्षी, प्रारंभापासूनच कोणाचाही मिधा न होतां, अथवा राहतां, महाराष्ट्राचा उद्धार करण्याकरितां व महाराष्ट्रांत स्वराज्य स्थापन करण्याकरितां प्रचंड स्वार्थत्याग करून अहर्निश उद्योग करीत रहावा, हेच शिवाजीच्या सर्व आयुष्यभर ध्येय होते. आपणास स्वतंत्र स्वराज्यस्थापना करतां येईल, ही गोष्ट शहाजीस शक्य वाटत नव्हती; शिवाजीची, ही गोष्ट अशक्य नाही, अशी खात्री होती; शहाजीस, आदिलशाहाबरोबरील आपल्या नेहर्माच्या व्यवहारांत, त्याला “खावंद” या धनीपणाच्या नात्याने, नेहर्माच भ्रष्ट मान द्यावा लागत असे; शिवाजीला

कोणालाही खाविंद म्हणण्याची इच्छा नव्हती; व त्यानें कधीं कोणास तो श्रेष्ठत्वाचा मान दिलाही नाही. शहाजी अखेरपर्यंत परतंत्र राहिला; शिवाजी प्रारंभापासूनच स्वतंत्र राहिला; ह्या सर्व गोष्टी, हेंच शहाजी व शिवाजी यांच्या चरित्रांमधील वैशिष्य आहे, आणि त्यामुळेच स्वराज्यसंस्थापनेचें श्रेय, शिवाजीच्या बरोबरीनें शहाजीस देतां येणार नाही, हें उघड आहे.

तथापि शहाजीनें महाराष्ट्राच्या इतिहासांत बजावलेली कामगिरी शिवाजीच्या खालोखाल अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाची आहे, यांत कांहींही संशय नाही. तत्कालीन सर्व मराठा सरदार मंडळींत राष्ट्रभावना नव्हती, अथवा सर्वच मराठे सरदार अधम संस्कृतीचे होते, असें म्हणतां येणार नाही. कांहींत नसली तरी कांहींत राष्ट्रभावना होती; व उच्च संस्कृतीहि होती; पण स्वराज्याकरतां आपल्या जहागीरीवर, इतकेंच नाही तर सर्वस्वावर पाणी सोडणारा प्रचंड स्वार्थत्याग त्यांच्या ठायीं नव्हता; आणि दक्षिणेंतील, व हिंदुस्थानांतील प्रबळ मुसलमानी सत्ता आपणांस उलथून पाडतां येईल, ही गोष्ट त्यांना अशक्य वाटत होती; म्हणूनच त्यांनीं तसा उद्योग अंगावर घेण्याचे धाडस केलें नाही. परंतु तोच उद्योग शहाजीनें आपल्या अंगावर घेतला, व तो पुष्कळच प्रमाणांत सिद्धीस नेला, हेंच इतर मराठे सरदार व शहाजी यांच्या मधील महत्त्वाचें वैशिष्य आहे. आदिलशाहाची चाकरी करून, स्वतःला मनसबदारी मिळवून घेऊन, फक्त स्वतःचा फायदा करून घेणें, इतकीच निव्वळ आकुंचित वृत्ती शहाजीची नव्हती. शिवाजीच्यावेळीं राजकीय परिस्थिती बदलली; काळ बदलला, ही गोष्ट निराळी; पण शहाजीनेंही मर्यादित वर्चस्वक्षेत्रांतील आपल्या मांडलीकी स्वदेशांत स्वधर्म, स्वभाषा, व स्वजन, यांचें पालन लालन व रक्षण केलें, ह्या आदरणीय गोष्टी, शहाजी आकुंचित वृत्तीचा असता तर त्याच्या हांतून कधींच झाल्या नसत्या. शहाजीच्या काळांतच इतर अनेक मराठे सरदार शहाजी सारखेच शूर व पराक्रमी असूनहि ते मुसलमानी राज्यांत वरिष्ठ दर्जाची मनसबदारी मिळविण्यांत व ती कायम ठेवण्याकरितां राज्यकर्त्यांशीं एकनिष्ठ राहण्यांत भूषण व आपल्या आयुष्याचें इतिकर्तव्य मानीत; पण शहाजीप्रमाणें मुसलमान राज्यकर्त्यांविरुद्ध राजरोस हातांत शस्त्र घेऊन उभें राहण्याचें त्यापैकीं एकांहींही मनांत आणिलें नाही, अथवा तसें

वागण्याची एकाचीहि छाती झाली नाहीं, ही एकच गोष्टसुद्धां शहाजीचा अलौकिक पराक्रम व अचाट घाडस याची निदर्शक असून त्यावरसुद्धां शहाजी हा एक अलौकिक पुरुष होऊन गेला, आणि स्वराज्य स्थापनेच्या मर्यादित कल्पना, शहाजीच्या वेळीच अत्यंत अंधुकपणें, व अत्यल्पांशानें कां होईना, पण उदय पावण्यास सुरवात झाली, असें म्हणणें वस्तुस्थितीस धरून होईल, हें उघड आहे.

शहाजीची निजामशाहींतून हकालपट्टी झाल्यावरहि आणि शहाजी हा विजापूरकर आदिलशहा, व प्रत्यक्ष मोगल बादशाहा यांच्याशीं झगडला असतांनाहि, त्याला विजापूरकरांचा आश्रय कां मिळाला, व त्याला कर्नाटकांत एक मांडलिकी राज्य कां स्थापन करतां आलें, यांच्या कारणांचाही या ठिकाणीं विचार केला पाहिजे; व तो, तत्कालीन इतर मराठे मनसबदार व शहाजी यांच्या राजकीय स्थितीमध्ये कोणता महत्वाचा फरक होता, हें लक्षांत घेऊन त्या संबंधी विवेचन केलें पाहिजे. तत्कालीन इतर मराठे मनसबदार, हे त्यावेळीं सैन्य बाळगून होते; पण फार तर पांच ते दहा पंधरा हजार सैन्याचेच ते मालक होते; व त्यांची हत्यारें व सरंजामहि जय्यत स्थितींत नव्हता; अर्थात् अशा तुटपुंज्या सैन्याच्या, व सैन्य सामुग्रीच्या बळावर मनसबदारांना कोणत्याहि एकट्याच सुद्धां मुसलमानी शाही विरुद्ध राजरोस हातांत शस्त्र घेऊन उभे राहणें केव्हांहि शक्य नव्हतें; उलटपक्षीं शहाजी हा साठ सत्तर हजार प्याद्यांचा, व घोड्यांचा मालक होता; अत्यंत बलिष्ठ मनसबदार होता; शहाजीचीही मनसबदारी एकाद्यां शहाला शोभेल अशीच मोठी तोलदार, ताकदार व तयार फौज बाळगणारी अशी अतीशयच वरचढ होती; हें सैन्य हाच शहाजीच्या उत्कर्षाचा मुख्य आधार होता हीच फौज शहाजीस त्याच्या आपत्कालीं पाठोराखी होती; आणि याच सैन्याच्या जोरावर, स्वतःचा शक्य तितका उत्कर्ष करून घेण्याचा शहाजीचा इरादा व निश्चय होता. शहाजीनें ह्या आपल्या सैन्याला अत्यंत प्रेमानें वागवून त्याच्या ठायीं आपलेपणा उत्पन्न केला होता; व शहाजीच्या ममताळू वागणुकीमुळे हें त्याचें सैन्य त्याच्याकरितां प्राण देण्यासहि तयार होतें.

उत्तम कारीगर हत्यार कोटून पैदा होतें, व कोण आणून देतो, ह्याचा अनुभव जुन्नरच्या घाटाखालील कोंकणांत शहाजीस आलेला होता; म्हणून दीव, दमण, गोंवा, वसई, सुरत, तालेचरी वगैरे ठिकाणच्या युरोपियन लोंकांकडून कारीगर हत्यार पैदा करून निजामशाही, आदिलशाही, व मोंगलाई सैन्याहून शहाजीने आपले सैन्य अर्धोक कर्तवगार ठेविलें होतें; सैन्य व हत्यार यांच्यावरील त्याचा अढळ विश्वास अत्यंत आपत्तीच्या प्रसंगीही कायम होता या ज्ञय्यत सैन्याच्या जोरावर कधी आपल्या बलिष्ठ प्रतिस्पर्ध्यांशी झगडून तर कधी बगल देऊन, तो उत्तरोत्तर आपलें वर्चस्व वृद्धिंगत करित चालला होता; आणि याच शक्ती व साधनाच्या जोरावर आपण शेंवटी आपल्या अंगिकृत कार्यांत यशस्वी होऊंच होऊं, अशी त्याची पूर्ण खात्री होती.

शहाजी मोंगल बादशाहीशी झगडल्यानंतरहि त्याला नामशेष करण्याचा नुसता प्रयत्न करण्याचीसुद्धां शहाजहान याची छाती झाली नाही; याचें कारण शहाजीचें दांडगें सैन्यबळ हें होतें; इ० सन १६३६ मधील निजामशाहीविरुद्धची मोहीम पावसाळ्याच्या आंत खलास करण्याचे शहाजहानचें सर्व अंदाज शहाजीनें हुकविले, आणि शहाजी म्हणेल त्या अटीवर मोहीम कशी तरी शहाजहान याला संपवावी लागली, हा शहाजीच्या करामतीचा अनुभव शहाजहान यांस मिळालेला होता; शहाजीस दमांत उखडून त्याचें लष्करी बळ आदिलशाहा व शहाजहान यांनीं खच्ची केलें, तें शहाजीस पुन्हां निजामशाही उभी करतां येणार नाही, या व्याप्तोपर्यंतच फार तर खच्ची झाले होतें; त्यामुळे शहाजीची लष्करी सत्ता आदिलशाहास व थोड्या फार प्रमाणांत शहाजहान यांस भोतिदायक वाटणारां अशीच कायम होती; म्हणजे शहाजीची ही दांडग्या सैन्यबलानें विभूषित असलेली मनसबदारी ही मोठीच तोलदार होती; तिला कक्षांत ठेवणें मोठेंच जिवावरचें, नाजुक व संकटाचें काम होतें; सुखविली तर ती आयतीच अलगज प्रेमानें उरावर बसते, आणि दुखविली तर रागावून प्राण घेते, ” अशी दोन्हीकडून ही भोतिप्रद असणारी ही मनसबदारी होती; म्हणून इ० सन १६३६ नंतर शहाजहान शहाजीच्या वाटेस कधीहि गेला नाही, व निजामशाही नष्ट झाल्यानंतर त्यानें शहाजीचें हें प्राणसंकट आपल्या गळ्यांतहि बांधून घेतलें नाही;

पण शहाजीस मोकळे ठेवणेंहि तितकेंच घोक्याचें असल्यामुळें त्यानें त्याला मोकळेंहि सोडलें नाहीं. आपल्या पंजाखालून निसटून जाऊं शकणाऱ्या शहाजीला, आपल्या पंजाखालीं पूर्णपणें दावून ठेवण्याचा अंतस्थ डाव शहाजहान याच्या मनांत असल्यामुळें, आदिलशाहींत नौकरांत राहण्याची त्यास परवानगी देऊन, म्हणजे अप्रत्यक्षपणें आदिलशाहास—आपल्या मांडलीक असलेल्या विजापूर दरबारास—शहाजीस नौकरांत ठेवून घेण्याविषयीं सुचवून, शहाजीच्या प्रचंड लष्करी सत्तेस त्यानें परभारें दावांत ठेवण्याचें राजकारण साधलें. त्यांतहि पुन्हां, शहाजहान याचा दुसराहि एक राजकारणाचा डाव असण्याचा संभव आहे. तो असा कीं, आदिलशाहानें शहाजीची प्रचंड लष्करी शक्ती दावांत ठेविली तर भावी काळांत आदिलशाही खातांना एका प्रबळ हिंदु लष्करी सत्तेचा होणारा अडथळा परभारें व त्रासाशिवाय नाहींसा झाला असें होईल; आणि शहाजीच्या लष्करी बळानें आदिलशाहास निःसत्व केलें तर थोड्याशा सायासानें शहाजीचें लष्करी बळ चिरडून टाकून, आदिलशाही खाऊन टाकण्याच्या प्रयत्नांत होणारा पुष्कळच त्रास, शहाजीच्या करणीनें वांचून सहजासहजीं आदिलशाही राज्यलक्ष्मी आपल्या घशाखालीं उतरवितां येईल; आदिलशाहा व शहाजी या उभयतांचे लष्करी बळ एकवटलेलें असतांना आदिलशाहीचा बडा घांस शहाजहानला आपल्या घशाखालीं उतरवितां येणे फारच कठीण होतें; आणि हा घांस फोडून खावयाचा तर आदिलशाहा किंवा शहाजी या उभयतांना परस्पराविरुद्ध लढवून, अथवा त्यांना किंवा त्यांपैकीं एकाला निःसत्व करवून, नंतरच तो खातां व पचवितां येणे शक्य होतें; व याच दूरदृष्टीच्या घोरणानें शहाजहान यानें शहाजीस आदिलशाहाच्या पदरीं नौकरीस राहण्याची परवानगी दिली होती. उलटपक्षीं, यावेळीं आदिलशाही राज्य प्रबळ स्थितींत नव्हतें; व स्वतः आदिलशाहा निधडया छातोचा नसून दुर्बल प्रवृत्तीचा राज्यकर्ता होता; त्यामुळें शहाजीचें लष्करी बळ आदिलशाही राज्याची सत्ता वृद्धिंगत करण्यास, व मोंगल बादशाहांच्या अतिक्रमणास आळा घालून आदिलशाही जगविण्यास, अतीशय उभयोगाचें होईल, या हेतूनें त्यानें शहाजीस आपल्या पदरीं आश्रय दिला; त्यामुळें आदिलशाही राज्याचा बराच फायदा होऊन,

इ० सन १६५७-५८ मध्ये, अवरंगजेबाच्या तडाक्यांतून आदिलशाही जगली; तथापि एकंदरीने पाहतां, आदिलशाहाच्या उद्दिष्ट हेतूच्या मानानें अगदींच निराळा परिणाम घडून आला. शहाजीचे विजयोत्पादक सैन्य आपल्या ताब्यांत ठेवण्याची आदिलशाहाची कुंवत नव्हती; शहाजीसारख्या रणविद्या-विशारद सेनानायकाला आपल्या दाबांत ठेवण्याइतका तो कर्तृत्ववान नव्हता; शहाजीच्या सशस्त्र व सज्ज सैन्याचे ज्वलत् घटकावय आपल्या नियंत्रणा-खालीं दावून ठेवण्याला आवश्यक असणारे, त्याहून अधिक जबरदस्त व यथातथ्य लष्करी बळ, त्याच्या संग्रहीं नव्हतें; “ शहाजीचे लष्करी बळ ” हें आदिलशाहाच्या हातांतील एक खात्रीचे सर्वदाहक अस्त्र होतें; पण आदिलशाहीतील राजकीय तराजूच्या एका तागडीतील शहाजीच्या प्रचंड लष्करी बळाचा भार समतोल ठेवण्याकरितां प्रतितोलाचें असें कोणतेंही वजन दुसऱ्या तागडीत टाकण्यास आदिलशाहाच्या संग्रहीं नव्हतें; त्यामुळे शहाजीच्या लष्करी बळास डवचळण्याचा आपणाकडून थोडासाहि प्रमाद घडला, तर तेंच अस्त्र अनावर होऊन, राजकीय वातावरणांत एकदम उलथापालथ केल्याशिवाय राहणार नाही, अशी आदिलशाहास भीति होती; तें बळ अनियंत्रित होऊं नये, म्हणून तो अतीशय खबरदारी घेत होता; शहाजीस राजधानींत आपणाजवळ ठेवून घेण्यास उत्सुक नव्हता; शहाजीस कोठें तरी लांबवर अडकावून टाकून आपला जीव, व राज्य सुरक्षित करावें, असा आदिलशाहाचा हेतु होता; आणि त्यामुळेच त्यानें शहाजीस, कर्नाटक-प्रांत आदिलशाही हुकमतीखालीं आणून तिकडे शांतता प्रस्थापित करण्याची कामगिरी सोंपविली होती. यांत दोन्हीं दृष्टीनेंही आदिलशाहाचा फायदाच होता. आदिलशाहानें कित्येक वर्षे, अनेक मुसलमान सरदार पाठवून कर्नाटक प्रांत हस्तगत करून घेण्याचे प्रयत्न केले होते; परंतु ते सर्व निष्फळच झालेले होते. त्यामुळे शहाजीस कर्नाटक प्रांतीं पाठवावें, म्हणजे एक तर तो कर्नाटकप्रांत जिंकून तेथें आदिलशाही सत्ता स्थापन करील, व त्यामुळे आपल्या राज्याची, व वसुलीची वृद्धी होईल; अथवा कर्नाटकमधील शिरजोर, श्रीमंत व सशस्त्र राज्यकर्ते, व पाळेगार, यांच्या जात्याच्या दोन तळींत, शहाजीची लष्करी शक्ति भरडली जाऊन, शहाजीच्या भीतीपासून आपल्या

परभारेंच मुक्ता होईल. अशा दोन्हीपैकी कोणत्याही दृष्टीने फायदेशीर असलेल्या हेतूने अदिलशाहाने शहाजीस कर्नाटक प्रांती पाठविले होते; परंतु त्यामुळे अदिलशाहाचा पहिला उद्देश सिद्धीस गेला नाही; उलट शहाजीने कर्नाटक प्रांती जाऊन आपल्या सैन्यबलाने, अदिलशाहाच्या सर्व प्रतिस्पर्ध्यांचा पाडाव करून, आपल्या लष्करी बळाची तीव्रता, व सामर्थ्य, ही अदिलशाहाच्या नजरेस आणून दिली. त्यामुळे जरी बाह्यात्कारी अदिलशाहाने शहाजीस दावांत ठेवण्याचा आव आणिला, तरी त्याच्या अंतर्गामी शहाजी संबंधाची भीति कायम राहिली; शहाजी जितका लांब राहिल तितका बरा असे त्यास वाटू लागले; पण तो स्वतंत्र होऊं नये, म्हणूनही तो त्याच्या हालचालींचे बारकाईने निरीक्षण करित राहिला; आपल्या श्रेष्ठ अधिकारींचे बेगडो प्रदर्शन करण्याकरितां त्याने (अली अदिलशाहा याने) शहाजीस बंकापूर येथे कैद केले; पण शहाजीचे लष्करी बळ त्याच्या डोळ्यापुढे दिसत असल्यामुळे, त्याने फक्त दोनच दिवसांनंतर शहाजीची प्रतिबंधांतून मुक्ता केली, व कित्येक दिवसपर्यंत त्याचा अधिकार काढून घेतल्याची बतावणी करून नंतर त्याने त्यास पुन्हां पूर्वीप्रमाणे अधिकारापन्न केले. अदिलशाहाची व त्याच्या राज्याची ही दुर्बलता शहाजी ओळखून होता; तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे त्याने पूर्ण आकलन केले होते; आपल्या लष्करी बळाच्या जोरावर तो अदिलशाहास प्रसंगी भिक्वीत होता; त्यामुळे; त्याने ह्या गोष्टींचा शक्य तितका पूर्णपणे फायदा घेण्याचा निश्चय केला; प्रयत्न आरंभिला; व स्वतःच्या कर्तबगारीवर कर्नाटकमध्ये, एक मांडलीकी कां होईना, मराठ्यांचे राज्य निर्माण केले, ही गोष्ट शहाजीचे असामान्य कर्तृत्व, असाधारण योग्यता, व अलौकिक कार्यक्षमता, यांची निदर्शक असल्याचे उघड उबडच सिद्ध होत आहे.

शिवाजीने भावो काळांत अंगावर घेतलेल्या स्वराज्य संस्थापनेच्या कार्यांत त्याला शहाजीची पुणे प्रांतांतील जहागीर, सैन्य, संपत्ति, मुत्सद्दी मंडळ इतक्या देणग्या शहाजीकडून मिळाल्या; व या सर्व साधनांचा, आणि शहाजीच्या नांव लौकिकाचा, आपणांस जितका फायद्याचा करून घेतां येणे शक्य आहे, तितका सर्व शिवाजीने करून घेतला; तथापि शहाजीच्या वेळेपर्यंत

नांवाजलेले व पराक्रमी मराठे सरदार मुसलमानी राज्यांची सेवा करण्यांत भूषण मानीत होते; त्यामुळे ही सरदार मंडळी शिवाजीस त्याच्या स्वराज्य संस्थापनेच्या कार्यांत साह्यभूत तर झाली नाहीच, पण उलट शिवाजीच्या स्वराज्य स्थापनेस प्रारंभापासून त्यांनी सारखा विरोधच केला; जेधे, बांदल, वगैरे नांवाजलेली थोडीशी अपवादादाखलची मंडळी सोडून दिली तर शिवाजीला प्रारंभी अनुकूल झालेली मंडळी पूर्व प्रसिद्ध व विशेष नांवाजलेली नसून, त्यांना राजकीय क्षेत्रांत म्हणण्यासारखें महत्त्वहि नव्हतें; अर्थात् या मंडळींच्या मदतीने, व लोकसंप्रह करीत राहून त्यांच्या साहाय्ये, शिवाजीने अचाट अद्वितीय पराक्रम करून जें स्वराज्य संस्थापनेचे कार्य सिद्धीस नेलें, त्या यशाचा शहाजीस वांटेकरां करतां येईल, असें म्हणतां येत नाही. परंतु त्यामुळे शहाजीनें बजाविलेली श्रेष्ठ व असामान्य कामगिरी कमी दर्जाची होती, असें म्हणणेहि योग्य होणार नाही; शिवाय शहाजीनें केलेली अनेक पराक्रमाची, साहसाची व शौर्याची कृत्ये शिवाजीस त्याच्या भावी राज्य संस्थापनेच्या कार्यांत मार्गदर्शक झालेली असल्यामुळे, परंपरेनें कां होईना; पण शहाजीची शिवाजीस त्याच्या उद्दिष्ट कार्यांत मदत झाली नाही, असें म्हणणेहि वस्तुस्थितीस धरून होणार नाही. म्हणजे शिवाजीच्या स्वराज्य संस्थापनेंत त्याला शहाजीची अप्रत्यक्षपणे मदत झाली, ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

शहाजी व शिवाजी यांची तुलना करितांना एके ठिकाणी (A History of the Maratha People Part I Page 207-208 पहा.) असे लिहिले आहे की, “ काथेज येथील प्रसिद्ध योद्धा ह्यामिलकार याचा मुलगा हॉनिबाल हा त्याच्याहून अधिक कर्तृत्ववान निपजल्यामुळे त्याच्या किती वृक्षाखाली ह्यामिलकाराची कीर्ति पार झांकली गेली, त्याप्रमाणेच शिवाजीच्या कीर्तिवृक्षाखाली शहाजीची कीर्तिही पार झांकली गेली. तथापि ह्यामिलकार व शहाजी यांनी आपल्या कर्तृत्वाने जें कार्य घडवून आणिलें, त्यामुळेच हॉनिबाल व शिवाजी या उभयतांना, त्यांनी भावी काळांत जी महत्कृत्ये केली, तीं करणे साध्य झालें. ह्यामिलकार याने आपल्या सिसिलीमधील किल्ल्यांतून आपल्या देशबांधवांची अशी खात्री करून दिली की, उत्तम सेनापति, आणि सैन्याच्या हालचाली करण्याचे

कौशल्य ह्या गोष्टी साध्य असल्या तर कार्थेजियन सैन्याला रोमन लोकांच्या श्रेष्ठ प्रतीच्या कवायती पायदळ सैन्याशी झगडून आपल्या ताब्यांत असलेले तसेच ताब्यांत ठेवितां येते; त्याप्रमाणेच शहाजीनेही आपल्या दक्षिणेतील बांधवांच्या असे निदर्शनास आणून दिले की, हिंदु सेनापतीच्या हाता-खालील हिंदु सैन्य, स्थानिक माहिती, व सैन्याच्या जलद हालचाली, यांच्या योगाने दिल्ली अथवा विजापूर येथील निवडक सैन्याबरोबर तोडीस तोड असा सामना देऊं शकते. शिवाय शहाजीस जर खरोखरीच दिल्ली व विजापूर या उभयतांपैकी कोणत्याही एकाच सत्तेशी झगडावे लागले असते, तर त्याने बहुधा अहमदनगरचे राज्य पुन्हां स्थापन केले असते; व एखादे कळसूत्री बाहुले तेथील गादीवर स्थापन करून, आपण त्याच्या नांवाने राज्यकारभार चालविला असता; परंतु त्यामुळे मराठ्यांना कितपत सौख्य-लाभ झाला असता, याची शंकाच आहे; कारण ह्या शहाजीच्या राज्यांतहि निजामशाही राज्याच्या परंपरेप्रमाणेच कौर्य, विश्वासघात, आणि खून यांची परंपरा चालूच राहिली असता; परंतु शहाजीस स्वराज्य संस्थापनेत जे अप-यश आले, त्यामुळेच शिवाजीस, एक अगदीच पूर्णपणे नवे, आणि एकंदरीने विचार केला तर, ज्या राजकीय गुन्ह्यांमुळे, हिंदुस्थानातील बहुतेक राज्यांच्या इतिहासास कलंक लागलेला आहे, व जे इंग्लंड व स्कॉटलंडच्या पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांच्या काळांतहि अनेक वेळां घडलेले आहेत, अशा राजकीय गुन्ह्यां-पासून मुक्त असलेले X असे अपूर्व राज्य स्थापन करितां आले. ” यावरून, शहाजीची योग्यता, शहाजी व शिवाजी यांच्या कार्याची व्याप्ति, व शिवा-जीने स्थापन केलेल्या स्वराज्याचे श्रेष्ठत्व, ही स्पष्टपणे निदर्शनास येतात.

शहाजीची कर्नाटक प्रांतांतील मांडलिकी राज्याची स्थापना, ही प्रांतिक स्वरूपाचा व मर्यादित व्याप्तीची होती. परंतु मांडलिकी राज्याच्या ध्येयास शिवाजीने गौणस्थान दिले; त्यामुळे त्याची स्वराज्य स्थापना राष्ट्रीय स्वरूपाची

X मराठ्यांच्या इतिहासांत, फक्त एकच राजघरुषाचा खून झालेला असून तो म्हणजे नारायणराव पेशवे याचा, त्याचा काका रघुनाथराव याने केलेला खून, हा होय.

झाली; व नानाप्रकारचा लोकसंप्रदह करून, त्याची राष्ट्रीय कार्यासाठी एक अमोघ शक्ति बनविण्याची ताकद शिवाजीच्या ठायी उत्पन्न झाली. मुसलमानी राज्यांत तोलदार मनसबदारी मिळविणे, ह्या गोष्टीस शहाजीच्या काळापर्यंत जें एक प्रकारें विशिष्ट महत्त्व प्राप्त झालें होतें, तें शिवाजीच्या राष्ट्रीय घोरणामुळे कमी कमी होण्यास प्रारंभ झाला; मुसलमानी राज्यकर्त्यांनीं दाखविलेल्या मनसबदारीच्या लालूचीकडे दुर्लक्ष करून, शिवाजीच्या राष्ट्रीय कार्यालाच आपण मदत करीत राहावें, अशा प्रवृत्तीचे नरस प्रभु, दादाजी नरस प्रभु, कान्होजी व बाजी सजेंराव देशमुख, बाजी पासलकर, येसाजी कंक, तानाजी मालुसरे, फिरंगोजी नरसाळा, बाजी प्रभु, मुरार बाजी, बाबाजी व यशवंतराव बोवाजी सारखे अनेक एकनिष्ठ जवानमर्द निर्माण झाले; शिवाजीविरुद्ध मुसलमान राज्यकर्त्यांना मदत करणे, ही गोष्ट शिवाजीनें स्थापन केलेल्या राष्ट्राच्या हितास, अत्यंत विघातक आहे, असा विचार तत्कालीन महाराष्ट्रांतील नव्या पिढीतील कित्येक लोकांच्या मनांत येण्यास, व कृतीत उतरण्यास सुरवात झाली; शहाजीच्या काळांत अशा मतांचा प्रवाह जनतेत सुरू झाला नव्हता; त्यामुळे मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या महत्त्वाला आव्हान करणे ही गोष्ट अशक्य कोटींतील होऊन बसली होती; म्हणजे शहाजीच्या राज्य संस्थापनेच्या काळांत, त्याच्या अपयशास सुद्धां, ह्याच राष्ट्रीय विचारांचा आभाव, हेही एक बलवत्तर कारण झालें होतें; इतकेंच नाहीं तर प्रत्यक्ष शिवाजीलाहि मुसलमानी सत्ताप्रमाणेंच, मराठे सरदार मंडळींशींहि झगडून आपल्या स्वराज्याचा पाया स्थिर व भक्कम करावा लागला होता. महाराष्ट्रांत त्या काळीं निजामशाही टिकली काय, आदिलशाही राहिली काय, अथवा मोंगळी बादशाही झाली काय, तींहीहि एकतंत्री शाह्या मराठ्यांच्या दृष्टीनें महाराष्ट्राला सारख्याच पारतंत्र्यांत डांबून ठेवणाऱ्या होत्या; फार तर यापैकी कोणाची राज्यव्यवस्था अधिक सद्य व सुखकर झाली असती, एवढाच काय तो एक फरकाचा प्रश्न राहिला असता, पण त्यामुळे महाराष्ट्राची राजकीय उन्नती होणे शक्य नव्हतें; अशा स्थितींत मुसलमानी अमलाची महाराष्ट्रावरील पकड ढिली पडण्याकरितां, राष्ट्रीय स्वरूपाची चळवळ सुरू करणे, एवढाच एक रामबाण उपाय असल्यामुळे,

तोच शिवाजीनें हातीं घेतला, व त्यामुळेच, ज्या कारणामुळे बहुतांशी शहा-
जीस अपयश आलें, तें प्रमुख कारण नाहीसें होऊन, शिवाजी आपल्या आंगी-
कृत कार्यांत यशस्वी झाला.

शहाजीनें निजामशाही व आदिलशाही राज्यांत असतांना, स्वतःच्या
हिंमतीवर केलेल्या प्रचंड उद्योगांतांल कित्येक गोष्टी—जरी शहाजीला आपल्या
उद्योगांत अपयश आलें तरी,—शिवाजीस त्याच्या भावी राष्ट्र संस्थापनेंत व
संवर्धनांत मार्गदर्शक झाल्या; शहाजीचें उदाहरण लक्षांत ठेवून एकाच वेळीं
अनेक शत्रू उत्पन्न होणार नाहींत अशी त्यानें खबरदारी घेतली; ज्या शत्रूशीं
प्रत्यक्ष युद्ध चालू नसेल, त्याच्याशीं आगळिकीनें त्यानें शत्रुत्व उत्पन्न केलें
नाहीं; आपल्या स्वराज्य संस्थापनेच्या कार्यांत मिळेल तितकें यश, व होईल
तेवढा फायदा, यांचा त्यानें अव्हेर केला नाहीं; शहाजीच्या उद्योगाची
चिकाटी तो विसरला नाहीं; आणि निराशेचे किंवा अपयशाचें दुःखही त्याला
जाणवलें नाहीं; शहाजीजवळ सैन्य थोडें होतें; शिवाजीनें ती उणीव भरून
काढिली; शहाजीजवळ तोफा व पायदळ सैन्य नव्हतें; त्यामुळे त्यास अह-
मदनगरसारखी शहरे सुद्धां घेतां आलीं नाहींत; शिवाजीनें तोफा, व पाय-
दळ सैन्य, यांचा मुबलक सरंजाम सज्ज ठेवून कित्येक किल्ले लहून घेण्यांत
त्यांचा उपयोग केला; शहाजीनें नाशिकपासून चांदवड पर्यंतचे, मनमाड
जवळील अणकाई, टणकाई, औध, पट्टा, साल्हेर, मुल्हेर, मालेगांव जवळील
घोडप वगैरे सत्तावीस किल्ले एक महिन्यांत हस्तगत करून घेतले; पण त्यांत
पूर्ण बंदोबस्त करून प्रसंगीं प्रत्येक किल्ला लढविण्याची व्यवस्था करण्यास
त्यास अवसर सांपडला नाहीं; त्यामुळे मोंगलांनीं हे सर्व किल्ले तितक्याच
वेळांत पुन्हां परत आपल्या ताब्यांत घेतले; शिवाजीनें प्रत्येक किल्ला हस्तगत
करून घेऊन तेथें तो कित्येक महिनें लढविण्याचा उत्तम बंदोबस्त केल्यावर
दुसरा याप्रमाणें अनेक किल्ले हस्तगत केले. व नेहमीं पुष्कळ पैसा खर्च करून
त्या किल्ल्यांची उत्तम व्यवस्था ठेविली; त्यावेळीं जवळच्या मंडळींनीं, “ किल्ले
बहुत झाले; विनाकारण पैका खर्च होतो,” असा अर्ज केला; तेव्हां
शिवाजी त्यांना म्हणालाः—“ जैसा कुळंबी शेतास माळा घालून शेत राखितो
तसे किल्ले राज्यास रक्षण आहेत; तारवांस खिळे मारून बळकट करितात

तशी राज्यास बळकटी किल्ल्यांची आहे; किल्ल्यांच्या योगाने औरंगशहा (अवरंगझेब) सारख्याची उमर गुजरून जाईल. ” (म. सा. छो. बखर पान ३९ पहा.) त्याप्रमाणेच (शिव दिग्विजयांत लिहिल्याप्रमाणे म्हणावयाचे (म्हणजे,) “ आपणास धर्म संस्थापना व राज्य संपादन करणे; सर्वास अन्न लावून, शत्रू प्रवेश न होय, ते किल्ल्यांमुळे होतें; सर्वांचा निर्वाह आणि दिल्लीद्रासारखा (मोंगल बादशहासारखा) शत्रू उरावर आहे. तो आला तरी नवे जुने तीनशे साठ किल्ले हजरतीस (आपल्या ताब्यांत) आहेत; एक एक किल्ला वर्ष वर्ष लढला तरी तीनशे साठ वर्षे पाहिजेत. ” यावरून शिवाजीस किल्ल्यांचे किती महत्त्व वाटत होतें, व शहाजीचे उदाहरण डोळ्यापुढे ठेवून तो किती दक्षतेने वागत होता, हे कळून येतें.

शिवाजीने महाराष्ट्रांत स्वराज्य स्थापना केल्यानंतर इ. सन १६६२ मध्ये त्या स्वराज्याची शहाजीने जी कामगिरी बजाविली, तिचाहि उल्लेख “ शहाजीची योग्यता ” या दृष्टीने या ठिकाणी करणे आवश्यक आहे. शिवाजीने सावत, दळवी, घोरपडे, जंजिरेकर वगैरे प्रमुख सत्ताधाऱ्यांना आपल्या योग्य दावाखाली आणिले; अफजलखान व सिद्दीजोहार यांचे शिवाजीपुढे कांहीं न चालतां, उलट आदिलशाही सैन्याची नासार्डी झाली, शिवाजीने आदिलशाही राज्यावर आपला शह बसविला, तिकडे कर्नाटकमधील बंड सारखे बळावत चालले, व इकडे महाराष्ट्रांत शिवाजी व तिकडे कर्नाटकांत शहाजी, हे उभयतां अत्यंत प्रबळ झाले; शिवाजीने आत्मयज्ञाच्या जोरावर आदिलशाहीशी झुंजत राहून तिचे मनुष्यबळ, व द्रव्यबळ सारखे आटवीत राहण्याचा धडाका चालविला, वगैरे गोष्टींमुळे आदिलशहास दहशत बसली; या एकंदर राजकीय अस्वस्थतेमुळे तो अतीशय भिऊन गेला; शिवाजीशी सामोपचाराने सख्य करावें, असा त्यानें विचार केला; व शिवाजी वळला तर शहाजीमार्फतच वळेल, असें जाणून, त्यास विजापूर येथे बोलावून घेऊन, शिष्टाईच्या मार्गाने शिवाजीशी सख्यत्व करून देण्याची कामगिरी त्यास आदिलशहाने सोंपविली. ज्यावेळी आदिलशहाच्या बाजूस अर्धीक शक्ति असून शिवाजी तुल्यबल नव्हता, त्यावेळी अशा शिष्टाईचा मार्ग स्वीकारणे आदिलशहाच्या स्वप्रांतिहि येण्याचे कारण नव्हतें; आणि ही शिष्टाई त्यावेळी जर शिवाजीनें सुरू केली

असती तर ती याचक वृत्ती आहे, असे म्हणून आदिलशाहाने ती लागलीच फेटाळून लाविली असती; पण शिवाजी आपणांहुन बलाढ्य, निदान तुल्यबल, झाल्याची आदिलशहाची खात्री झाल्याबरोबर याचकवृत्तीचे शिष्टाईत रूपांतर झाले; व शहाजीच्या मध्यस्थीने शिवाजी व आदिलशाहा यांच्यामध्ये तह घडून आला, व तो आदिलशहास व त्याच्याहुनहि पुष्कळच अधोक्त प्रमाणांत शिवाजीस फायदेशीर झाला. विजापूरकराबरोबरील युद्ध, व शहाजीमार्फत आदिलशहाशी झालेले तह, यामुळे कल्याणपासून तहत बेदनूर पर्यंत कोंकण किल्ले सुद्धा राज्य शिवाजीचे झाले; विजापूरची पादशाहत फार करून त्यांनी घेतली.” आणि वस्तुतः यावेळेस शिवाजीने स्वराज्याची स्थापना संपूर्ण केली. “शिवाजीची अगदी प्रथमची अडचण निराळीच होती. विजापूरच्या ताबेदारीत मोठमोठी सरदार घराणां गुंतलेली होती. त्यांचे मनांत शिवाजीबद्दल अभिमान अगर पूज्य बुद्धि नव्हती व ती असण्याचे कारणही नव्हते. हे सर्व सरदार आदिलशाहाचे पिढीजाद नौकर असून, स्वतंत्र राज्यस्थापना त्यांस कितीही संमत असली तरी ते त्या कामी पुढाकार घेण्यास समर्थ नव्हते. मावळे लोक शिवाजीला एकदम मिळाले, यांत त्यांनी मोठासा स्वार्थत्याग केला नाही. शिवाजीचा प्रयत्न फसून ते राजश्रीही बनले असते, तरी त्यांचे नुकसान म्हणण्यासारखे झाले नसते. परंतु सरदारलोकांची स्थिति पुष्कळ निराळी होती. त्यावेळी ते आपल्या धन्यावर उठून शिवाजीसारख्या बंडखोरास सामील झाले असते तर, शिवाजीचा पाडाव झाल्यास त्या सर्व घराण्यांची अत्यंत दुर्दशा झाली असती; त्यांची उत्पन्ने खालसा होऊन घरे दारे लुटली जाता; आणि त्यांची पिढीजाद चालत आलेली वतने जाऊन ते भिकेस लागले असते. शिवाजीच्या बंडास फायदेशीर राज्याचे स्वरूप येईपर्यंत लोकांना त्याचा पक्ष स्वीकारिताना फार दूरवर विचार करावा लागे; म्हणून स्वजातीय सरदारांस आपल्या पक्षाची सत्यता व सामर्थ्य दाखविणे हे शिवाजीचे पहिले काम होते. मोहिते घोरपडे, भोरे, सांवत, दळवी, सुर्वे, वगैरे सरदार आरंभापासून कर्माजास्त प्रमाणाने शिवाजीच्या विरुद्ध होते; तेव्हां “मी तुमचे संरक्षण करण्यास समर्थ व योग्य आहे.” अशा प्रकारचा वचक आपणांविषयी स्वजातियांमध्ये

शिवाजीने उत्पन्न केला; हा या वरील (विजापूरकराबरोवरील) युद्धाचा परिणाम होय. ह्यावरून शिवाजीची कर्तबगारी व्यक्त होते. इतर सरदारांप्रमाणे शिवाजीही आदिलशाहाचा अंकित होता; पण एकदा मनाची खात्री झाल्यावर अत्यंत साहस करून तो उघडपणे बंडखोर बनला, आणि लवकरच स्वतंत्र राज्य स्थापून त्याने आपला बंडखोरपणा नाहीसा केला. ” (मराठीरिसायत भाग पहिला; पान २७३पहा.) तथापि विजापूरकराबरोवरील हा तद्दशाजी-मार्फतच घडून आला असल्यामुळे, शिवाजीच्या स्वराज्याची स्थापना संपूर्ण करण्याचे, व “ स्वतंत्र राज्यकर्ता ” या पदवीला त्याला नेऊन बघविण्याचे श्रेय, जरी मुख्यत्वेकरून ते शिवाजीस आहे तरी शहाजीसहि ते कांहीं प्रमाणांत दिले पाहिजे, हे उघड आहे.

शहाजीने निजामशाहीत व आदिलशाहीत जे प्रचंड उद्योग केले त्यामुळे जित लोकांमधील एक हिंदु अथवा मराठा सरदार, या नात्याने त्याची कर्तबगारी मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या नजरेपुढे येऊन, कोणताहि हिंदु सरदार बलिष्ठ मुसलमानी सत्तेविद्दु केव्हांहि वर डोकें काढूं शकणार नाही, हा त्या राज्यकर्त्यांचा नाहीसा झाला; पण त्यापासून महाराष्ट्रास व्यापक दृष्टीचा राष्ट्रीय फायदा झाला नाही; समाजास जिवंतपणा आला नाही; राष्ट्रास शिस्त लागली नाही. शहाजीच्या काळापर्यंत महाराष्ट्रांतील मराठे व इतर लढाऊजाती, जो धनी आपल्या पोटाला देईल, त्याची नौकरी करीत असत; आणि कोणता धनी स्वकीय आहे, व कोणता परकीय आहे, ह्या प्रधान भेदास महत्व न देतां, कोणत्या धन्याकडून आपणांस भाकरी मिळेल, ह्या गौण प्रश्नास महत्व देत असत; महाराष्ट्रांतील एकाच गांवांतील व गोतांतील भाऊवंदांपैकी, कांहीं लोक मराठा सरदारांच्या, कांहीं मुसलमान सरदारांच्या, कांहीं दक्षिणेंतील शाह्यांच्या व कांहीं मोंगली बादशाहीच्या लष्करी नौकरांत असत; आणि खुद्द शहाजीची ही स्थिति तशाच प्रकारची होती. तो व त्याचा बाप मालोजी हे उभयतां निजामशाही नौकरांत होते; तो स्वतः नंतर आदिलशाही नौकरांत राहिला होता. त्याचे चुलत भाऊ, व सासरा जाधवराव यांचे घराणे मोंगली बादशाहीच्या नौकरांत होते; व त्याचे कुळभाऊ आदिलश ही व बेरीदशाही सैन्यांत होते; अशा परावलंबी व स्वार्थी स्थितीत

स्वावलंबनाच्या व आत्मयज्ञाच्या मार्गानें महाराष्ट्रास स्वराज्य प्राप्त करून घेण्याची नुसती कल्पना सुद्धा देशांत उद्भवणें शक्य नव्हतें. मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या नौकरीत राहून त्यांच्या मेहेरबानीनें प्राप्त होणाऱ्या अल्पस्वल्प फायद्यावर, अथवा फार तर राजाश्रयाच्या भरभक्कम वांटणीवर तत्कालीन मराठा सरदार मंडळी संतुष्ट होती; मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या मेहेरबानीशिवाय, इतर स्वयंभू विशिष्ट प्रकारची लायकी व कर्तृत्व आपणांत आहे, ही कल्पनाहि तत्कालीन मराठा सरदार मंडळींना झाली नाही; अथवा अपवादादाखल कित्येकांना झाली असली तरी राज्यकर्त्यांच्या दराऱ्याच्या दिव्य तेजाखाली ती लोपल्याशिवाय राहिली नाही; शिवाय अपसांतील वैमनस्ये व विरोध, यामुळे उत्पन्न झालेल्या द्वेषा-म्रीला उद्दोषन देऊन आपली राजसत्ता बळकट स्थितीत कायम ठेवण्याचा मुसलमान राज्यकर्त्यांचा प्रयत्न चालूच होता; आणि आपसांत भाकरीच्या तुकड्यासाठी, भांडणें लावून, तो मिळविण्यांत राज्यांतील बलिष्ठ होणें शक्य असलेला वतनदार वर्ग परस्परांत झगडत राहिला म्हणजे आपलो राजसत्ता निर्भय राहिल, अशा प्रकारचे राज्यकर्त्यांचे उद्योग सुरूच होते; तरी सुद्धा, ही स्थिति बदलून व्यवस्थितपणें आत्मयज्ञ करण्यास राष्ट्र तयार होऊन मुसलमानी राज्यकर्त्यांचें मनुष्यबळ, व द्रव्यशक्ति आटविण्याचा अट्टाहास केल्याशिवाय स्वराज्य प्राप्ती होणार नाही, ही कल्पना शहाजीच्या काळांत महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाली नव्हती. “जुलमी परकीय राजांचा नाश करावयाचा म्हटला म्हणजे त्यांची नौकरी करून व विश्वास संपादून योग्य समयी त्यांस गचांडी देण्याचा मार्ग जित लोकांना सदा श्रेयस्कर, सुरक्षित व न्याय्य गणलेला आहे. तो मार्ग शहाजीच्या बापानें चोखाळून आपल्या मुलाला साफ करून ठेविला होता.” पण या मार्गानें शहाजीस स्वराज्य स्थापन करतां येणें शक्य नव्हतें. झाडावर बसून, आपण बसलेली फांदी मूळाकडून तोडून, त्या फांदीबरोबरच आपलाहि अधःपात करून घेण्यातारखा हा घातकारक प्रयत्न होता; पण यदाकदाचित तो यशस्वी झाला असता तरी शिवाजीनें स्थापन केलेल्या स्वराज्याची योग्यता, त्या राज्यास आली नसती; व तितकें महत्त्व व उपयुक्तताहि प्राप्त झाली नसती. शहाजीच्या काळापर्यंत सतत तीनशें वर्षे महाराष्ट्र देश मुसलमानी

अमलाखालील पारतंत्र्यदुःखांत खितपत पडलेला होता; हें सतत तीनशें वर्षे महाराष्ट्राच्या कपाळी एकसारखें जडलेलें दुःख सोशांत असतांना उत्कर्षाचा काळ उत्पन्न करण्यास, व तो परिपक्व झाला असता त्या काळाचा पूर्ण फायदा घेण्यास, राष्ट्राच्या उपयोगी पडेल असें, शरिराला, मनाला व बुद्धीला लावण्याचें महत्वाचें कार्य शहाजांच्या, त्यानें स्थापन केलेल्या अथवा निजाम-शाही पायावर उभारलेल्या, राज्याकडून झालें नसतें; व महाराष्ट्रास आत्म-यज्ञाचा व राष्ट्रीय कार्याचा धडाहि मिळाला नसता. शहाजांच्या राज्यांत, गरीब मराठे व हिंदु समाजाचे पोट कसें भरेल, हा प्रश्न थोड्याफार प्रमाणांत सुटला असता; व कित्येक ब्राह्मण, मराठे, व हिंदु कुटुंबाच्या पोटापाण्याची तजवीज झाली असती; कांहीं दीनदुबळ्यांच्या हालअपेष्टा नाहींशा झाल्या असत्या; कांहींच्या दुःखावर फुंकर घालून त्यांचा दुःखभार हलका करण्यांत आला असता; म्हणजे व्यक्तिविषयक सुखाच्या सवलती, मुसलमानी राज्यांच्या मानानें शहाजांच्या राज्यांत अधिक प्रमाणांत लाभल्या असत्या; पण राष्ट्रीय दृष्ट्या त्या गौण स्वरूपाच्या असल्यामुळें त्यांचे महत्त्वहि तितपतच होतें. कोणत्याहि राष्ट्रांतील लोकांचा संसारांतील आनंद, धर्म व राजसत्ता ह्या दोन प्रधान गोष्टींवर अवलंबून असतो; लोकांच्या मनाचें समाधान धर्मावर व पोटाचें समाधान राजसत्तेवर अवलंबून असतें; त्यामुळें ह्या दोन गोष्टींवर घाला आला म्हणजे राष्ट्र परतंत्र होऊन त्याचा संसार दुःखपरंपरेचा बनतो; पण ही दुःखपरंपरा विलयाला जाऊन महाराष्ट्राचा संसार सुखाचा होण्याला शहाजांच्या राज्याचा कांहींहि उपयोग झाला नसता; अथवा त्यामुळें स्वराज्य संस्थापनेला आधारभूत असलेली वीरवृत्ति, किंवा प्रतिकाराची तीव्र बुद्धि अथवा जाणीव, महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाली नसता. ही वीरवृत्ति, ही बुद्धि अथवा जाणीव महाराष्ट्रांत शिवाजीनें उत्पन्न केली. स्वराज्य मिळविण्याच्या राष्ट्रीय चळवळीचा मुख्य पाया निःस्वार्थाच्या श्रद्धेवर, व सर्वस्व नाशाच्या तयारीवर उभारावा लागतो; व या तयारीबरोबरच राष्ट्रांत प्रतिकाराची प्रवृत्ति उत्पन्न करून, व तिला संघटित व व्यवस्थित स्वरूप देऊन, स्वराज्याला उद्देशून आत्मयज्ञ करण्याची संवय लावावी लागते. प्रसंगानें मनुष्याच्या अंतःकरणांतील प्रतिकाराची प्रवृत्ति, उंचवळून वर येत

असते; व ती दृढमूल झाली, व पायरी पायरीने पराकाष्ठेपर्यंत वाढत गेली, ह्यणजे तिलाच वीरवृत्तीचे स्वरूप प्राप्त होतें; ही वीरवृत्ति कायम टिकविण्या-करितां, राष्ट्रीय चळवळींत यशाचा आधार असलेली श्रद्धा दळमळित होऊं नये, यासंबंधी पूर्ण खबरदारी घेण्यासाठी, निःस्वार्थी, व सर्वस्व नाशाचाहि क्षिती न बाळगणाऱ्या श्रेष्ठ विभूतीच्या हातीं राष्ट्राचे सूत्रचालकत्व असावे लागतें; ती विभूती आपल्या कर्तबगारीने राष्ट्रांत विश्वास व श्रद्धा उत्पन्न करिते; ह्याच विश्वासामुळे, व श्रद्धेमुळे, रणांगणावर प्रत्यक्ष मरणास तयार होणारे सैन्य निर्माण होतें; व त्याबरोबरच ती राष्ट्रीय विभूती, एक दिवा जसा दुसऱ्या दिव्यास पेटवितो त्याप्रमाणें, एकाच्या अंतःकरणांत पेटलेली वीरवृत्तीची ज्योत दुसऱ्याच्या अंतःकरणांतील वीरवृत्तीला पेटविण्याचे कार्य राष्ट्रभर करीत राहते. अशी स्थिति प्राप्त झाली ह्यणजे एका बाजूनें राज्यकर्ते जित लोकांवरील आपली सत्ता कायम रहावी ह्यणून, व दुसऱ्याबाजूनें वीरवृत्तीच्या पायरीला पोचलेले जितलोक, जे त्यांचा आपणावरील अंमल झुगारून घ्यावा ह्यणून उभयतांमध्ये तीव्रप्रमाणावरील झगड्यास प्रारंभ होतो; आणि राज्यकर्त्यांच्या मानानें, असह्य संकटें, अनिवार्य अडचणी, अननुभवित हाल आपती, व अगम्य कारस्थाने यांना तोंड देण्याचा मोठाच दुःखाचा व सर्व नाशाचा प्रसंग जित लोकांवर, येऊन कोसळतो. अशावेळीं, विवेकानें, एकोप्यानें, एकतानतेनें, देशभक्तांच्या श्रद्धेनें, भावीकाळांत जिवंतपणाची सुखें राष्ट्रास लाभावी या इच्छेनें, पुढील कार्यावर दृष्टी देऊन जर त्या प्रसंगाला मोठ्या हिंमतीनें तोंड दिलें तर ह्या दुःखाच्या व सर्व नाशाच्या प्रसंगांतूनच जित लोकांत स्वराज्य प्राप्त करून घेण्याची लायकी उत्पन्न होते, व ते स्वराज्य प्राप्तिला पात्र ठरतात. ही पात्रता शहाजीच्या राज्यसंस्थापनेनें महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाली नसती, व नव्हती; ती पात्रता शिवाजीनें आपल्या कर्तबगारीनें महाराष्ट्राच्या आंगां आहे असें भावीकाळांत सिद्ध केलें. म्हणून शिवाजीच्या कर्तृत्वाला शहाजीच्या कर्तबगारीच्या मानानें श्रेष्ठस्थान दिलें पाहिजे, हें निर्विवाद आहे.

शिवाजीनें केलेल्या स्वराज्य संस्थापनेची श्रेष्ठता, व त्यासाठीं त्यानें केलेला कल्पनातीत स्वार्थत्याग, यांची थोरवी वर्णन करावी, तेवढी थोडाच आहे; जित राष्ट्रांतील रंजले गांजलेले लोक सुद्धां, सर्व नाशाचा प्रसंग उत्पन्न झाल्या-

शिवाय प्रतिकाराला तयार होत नाहीत; दुःखे सहन करीत राहतात, पण त्यांची प्रतिकाराची बुद्धि जागी होत नाही; परंतु स्वराज्य संस्थापनेच्या कार्याला प्रारंभ करितांना ते कार्य शेंकडा शंभर हिश्यांनी सिद्धीस जाईल की नाही, याचा विचार करीत तो बसला नाही; यशाच्या मोजमापावर आपल्या कर्तव्यनिष्ठेचे प्रमाण त्याने ठरविले नाही. शहाजीचा चुलत भाऊ खेळोजी याला अवरंगझेबाने ठार मारिले, ही गोष्ट शिवाजीस माहीत होती; त्यावेळी (इ० सन १७३९; आक्टोबर) तो अजमासे बारा वर्षांचा होता; हुसेन निजामशाहा याने आपला आज्ञा लुकजी जाधवराव व मामा अचलोजी यांना ठार मारिले, ही गोष्ट शिवाजीस माहीत होती; त्यावेळी (इ० सन १६२९ मध्ये) शिवाजी दोन वर्षांचा होता; शहाजीवरील प्राणसंकटांची शिवाजीची आठवण ताजी होती; अशा रीतीने आपल्याच नात्यांतील कर्त्या पुरुषांचे झालेले वध व वडिलांना भोगाव्या लागलेल्या आपत्ति यामुळे, एखादा साधारण मनुष्य तर असले अचाट राष्ट्रकार्य अंगावर घेण्याच्या भानगडीत, सर्व नाशाचा प्रसंग स्वतःवर आल्याशिवाय कधीच पडला नसता; परंतु शिवाजी ही विभूती अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाची होती; स्वराज्य संस्थापना करण्याचे अलौकिक कार्य हाती घेणाऱ्या या विभूतीला राष्ट्राच्या सर्व नाशाचाही प्रसंग उत्पन्न होण्याची जरूरी लागली नाही. राष्ट्राचा सर्व नाश होईपर्यंत ही विभूती स्वस्त बसली नाही; तिला स्वस्थ बसवले नाही. शिवाजीने स्वतः कष्ट सोसून व मार्गदर्शकत्व पत्करून जनतेची प्रतिकाराची बुद्धि जागृत केली. त्या बुद्धीला कायमपणा आणून, ती योग्य नेतृत्वाखाली व नियंत्रणाखाली संघटितपणे उद्दिष्ट कार्यास लावून, उदरभरण हेच आपले ध्येय, व हीच आपल्या जन्माची इतिकर्तव्यता, अशा बुद्धीच्या गुलामांच्या राष्ट्रांतील लोकांच्या भाकरीशी काळजी वाढण्याची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेऊन महाराष्ट्राचा संसार सुखाचा बनविला. स्वतःच्या राजकीय उन्नतीसाठी राज्यकर्त्यांच्या मेहेरबानीवर अवलंबून न राहता स्वतःचे कर्तृत्व व लोकसंग्रहाचे पाठबळ, यांवर भिस्त ठेवून प्रयत्न केल्यास, व करीत राहिल्यास राष्ट्राला आज नाही उद्या, केव्हा तरी सुखाचे व स्वातंत्र्याचे दिवस खास दिसतील, ही गोष्ट शिवाजीने स्वतः पुढाकार घेऊन महाराष्ट्राच्या

अनुभवास आणून दिली. मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या अमलाखालील मनसबदारी, हें परतंत्र राष्ट्रच्या उन्नतीचें साधन नसून, त्या राजसत्तेला स्थिर व स्थाईक ठेवण्याकरतां, ती राजाश्रयाची लांच आहे, ही प्रधान गोष्ट शिवाजीनें ओळखली. राजाश्रय व स्वातंत्र्यप्राप्ती, ह्या दोन गोष्टी परस्पर अगदींच विरुद्ध आहेत; त्यापैकी पहिलीच्या आश्रयानें दुसरी केव्हांहि साध्य होत नाहीं, व दुसरी साध्य करण्याकरितां पहिलीचा त्याग केल्याशिवाय ती मिळणें शक्य नाहीं, ही गोष्ट शिवाजीनें महाराष्ट्राच्या प्रत्ययास आणून दिली. परतंत्र राष्ट्रांतील बहुजनसमाजाचा संसार नेहमींच परकीय जेते राज्यकर्त्यांच्या राजाश्रयावरच अवलंबून असतो; व तो तसा अवलंबून रहावा, अशीच राज्यपद्धति ते राज्यकर्ते नेहमीं चालू ठेवितात. हा राजाश्रय पोटाला भाकरी देत असल्यामुळे, संसारासाठीं बहुजन समाजाला राजाश्रयाचा उपयोग करून घेतल्याखेरीज गत्यंतरच नसतें; परंतु ज्या सत्तेमुळे जे त्यांच्या हातीं राजाश्रय गेला आहे, ती सत्ता मिळविण्यासाठीं राजाश्रयावर अवलंबून राहण्याची जरूरी नाहीं, इतकेंच नाहीं तर राजश्रयावर अवलंबून राहिल्यास ती सत्ताहि मिळणें शक्य नाहीं, ही गोष्ट शिवाजीनें महाराष्ट्रास पूर्णपणें पटवून दिली. पण ह्यापैकी एकहि गोष्ट शहाजांच्या निजामशाहीच्या पायावर उभारलेल्या राज्यांत अथवा कर्नाटक मधील मांडलीकी राज्यांत घडणें शक्य नसल्यामुळे, राष्ट्रीयदृष्ट्या शहाजांच्या प्रचंड उद्योगाला, शिवाजीच्या श्रेष्ठ कर्तृत्वाइतकें महत्त्व केव्हांहि देतांच येणार नाहीं, हें उघड आहे.

शहाजी व शिवाजी या उभयतांच्या वर्तनांतहि अतिशयच विरोध आहे. शहाजी प्रसंगाला अनुरूप असें घरसोडांचें धोरण व वागणूक ठेवीत असे. त्यामुळे त्यांच्या वर्तनांत नेहमींच विसंगतता होत असे, व या दुटप्पी वर्तनामुळेच त्याची मानखंडनाहि होत असे; “ स्वतःच्या दरबारांत यवनांची किंचित् कुचेष्टा झालेली शहाजांला खपत असे. बाहेर कागदोपत्री शहाजी आदिलशाहाला आपला अधिराज म्हणून अदबीनें संबोधी आणि घरी दरबारांत त्याचे कवी शहाजीनें आदिलशाहाचें राज्य राखिलें आहे, म्हणून शहाजीची प्रीढी गात. बाहेर बोलावयाचे झाले म्हणजे शहाजहानला

शहानशाहा म्हणून किताब लावावा, आणि घरांत बोलतांना त्याच्याशी (राज्याची) वांटणी करून बसलो आहो, अशी बरोबरीची भाषा वापरावी, असा दुटप्पी प्रकार शहाजीचा असे; आणि हा सर्व प्रकार आदिलशाहा, शहाजहान वगैरे लोकांच्या कानावर त्यांचे अखबरनवीस घालीत असत. परिणाम असा होई की, शहाजीसंबंधाने आदिलशाहा किंवा शहाजहान यांच्या मनांत सदा संशय वास करी. त्याच्यावर विश्वास कोणाचाच नसे. कामापुरता शहाजीला जवळ करावयाचा, आणि काम संपले म्हणजे त्याला हाकून द्यावयाचा, असा प्रकार शहाजीच्या चरित्रांत कितीदा तरी घडला आहे. या दुटप्पी वर्तनाने जी मानखंडना होई ती शहाजीच्या आंगवळणी पडलेली होती. स्वतःचा कार्यभाग कसा साधेल इतकेंच शहाजीचें पाहणें असे. त्यांत मानखंडना होते, की मानमंडणा होते, ह्याचा कीस करीत बसण्यास त्याला अवकाश नव्हता; परंतु शिवाजी सारख्यांना ही धरसोड व तज्जग्य मानहानि बिलकूल खपत नसे.” (रा. मा. वि. चंपू पहा.) शहाजीने मानहानीकारक अटी पत्करून, आदिलशाहाच्या प्रतिबंधांतून आपली मुक्ता करून घेतली, याबद्दल शिवाजीस अतिशय वाईट वाटले; शहाजीच्या ह्या वागणुकीचा शिवाजीस अतिशय राग आला; व वडिलांचे धरसोडांचे धोरण व वर्तन त्यांनाच आजपर्यंत कसे नडत आले, व त्याचा परिणाम वडिलांनाच कसा भोगावा लागला, यासंबंधी शिवाजीने, आपला वृद्ध मुत्सद्दी सोनोपंत डबीर याच्याजवळ आपले मोठे मननीय विचार बोलून दाखविले; यासंबंधी बृहदीश्वर शिलालेख पृष्ठ २४ मध्ये खालील मजकूर आहे तो:—“ अपुले वडील शाहाजीराजे यांनी अहली यदलशाहा (आदिलशाहा) पासून मोकळीक होणेंस्तव लाभले राज्य देखील सोडून सातारांस (सातारा येथे) येऊन राहिल्यावरी शिवाजीराजे पुरंदरगडांत होते, त्यांनी आपला मंत्री सुवर्णनामक ब्राह्मण (सोनोपंत डबीर) यांस बलाऊन येकांती सांगितले ‘जे अमुचे वडील शाहाजीराजे परम शूर आणि योगवंतहि. त्यांनी केली कामेहि निर्मल मनेंकरून केली. परंतु त्यांत थोडा भाव सुचतो. तो असा की, ते प्रथम निजामशाहाच्या संगतीस होते; ते अहली यदलशाहाचे बोलावण्यावरून त्या

कडे आले. परतून निजामशहांनीं बलावितांच याकडे गेले. पुन्हां अह्ली यदलशहाकडेहि आले. ऐशा दोन तीन येरझारा जाहल्या. यवनांच्या संगतीस ते जितके दिवस होते तितके दिवस त्यांचीं कामें इमानानें करूनहि त्यांनां यांचे ठाई कपटच भासावयाजोगें जाहलें. परंतु आपलें ह्मणून विश्वास धरावयास स्थळ राहिलें नाहीं. यवनानीं यांच्या (शहाजीच्या) हातून आपलीं कामें करवून घेऊन तदनुसार मान बहुमान केले, येवढेंच. परंतु 'हें आपलें' ह्मणून मानावयाजोगीं करणी वडिलांकडून घडली नाहीं. याचें कारण हेंच कीं थोर मनुष्यांनीं येकाची संगति घरिल्यावरी त्याशी बिगडताच नये. कदाचित् बिनडावयाजोगें (जाल्यास) परतून त्याशी मिळूं नये. हेतो प्रसिद्ध नीति आहे. त्यांतहि वडाल अंगेरून शूर आणि इमानानें वर्तले तरीहि कृत्रिमी यवनापासून वडिलांस ईश्वरें राखिलें इतकेंच. आह्मी प्रयासांन घेतल (घेतलेला) सिव्हगडहि व आपण बहुत प्रयत्न करून संपादिलें (संपादिलेलें) ब्यंगळूर हीं यवनास सोडून देऊन साताऱ्यांत येऊन राहिले. आतां त्यास (शहाजांस) वृद्धाप्यदशाहि आली. याउपरी आह्मांस मुचल्या बुःधीनें वागलें पाहिजे. अह्ली यदलशहाकडे वडिलांनीं अनेक प्रयास केले तरीहि त्यांचे चित्तांत आह्मी जड जाहलों. आह्मास तोडावें ह्मणूनच (त्यांचें चित्तांत) आहे. तसेंच निजामशहाचें राज्य जिंकून देवगिरीदुर्गांत (दौलताबादच्या किल्ल्यांत) आहे, त्या अवरंगजबासहि आह्मी येक शल्य होऊन आहों. आम्हांस तोडावें ह्मणावयाचेंच त्याच्या मनांत आहे. या दोन प्रबल शत्रूमध्ये आह्मी पुरंदरगडांत असून राज्य करावें ह्मणजे आम्हांस कदापि साधणार नाहीं. येखादे वेळेस दगा करून आम्हांस बुडवितील. याकरितां आह्मां बाहेर निघून या दोघांसहि आवरावें तेव्हांच आमचा टिकाव होईल. हे तजवीज तुम्हांस मानते काय ?' म्हणून विचारल्यास त्यांनीं (म्हणून शिवाजांन विचारिलें; तेव्हां सोनोपंतांनीं) उत्तर दिले जे. महाराजांनीं केली तजवीज इतुकी ही खरीच. प्रस्तुत महाराजांनीं योजिलें कार्यहि करावेंच. ईश्वरहि साह्य होईल म्हणून त्यांनीं (सोनोजीपंतांनीं) जबाब दिलहा. त्यावरून महाराज शिवाजी राजे फौजेची संजोगणित्व करून (जमवाजमव व तयारी करून) यवनावरी राजकारणास प्रवर्तले." या

लेखावरून अनेक गोष्टींचा बोध होतो. शहाजीने बंगकून व सिंहगड आदिल-शाहास देण्याचे कबूल करून आपली प्रतिबंधांतून मुक्तता करून घेतली; परंतु आपण केले तें अयोग्य केले, असे त्याचे त्यासच वाटून उदास होऊन, “लामले राज्य देखील सोडून” तो कांहीं दिवस सातारा येथे घेऊन राहिला होता; व त्या वेळीं शिवाजी पुरंदरच्या किल्ल्यावर होता, असें निदर्शनास येते. शिवाजीचा सोनोपंताशी जो संवाद झाला, त्यावरून, शहाजीच्या निजम-शाही राज्यांत “दोन तीन येरझारा” झाल्या असें कळून येते. शहाजीने आपल्या जन्मभर यवनांची सेवा केली, पण “हे आपले म्हणून मानावया-जोगी करणी” शहाजीच्या हांतून घडली नाही; “याचे कारण हेंच की, धोर मनुष्यांनी येकाची संगति धरिल्या वरी त्यासी बिगाडतांच नये” त्याचा पक्ष सोडतांच कामा नये; “कदाचित बिगडावयाजोगें जाल्यास परतून त्याशीं भिळूं नये” त्याच्या पक्षास पुन्हां मिळतांच कामा नये; “हे तो प्रसिद्ध नोती आहे” पण ह्या नतीचा शहाजीने त्याग केला; आपले वर्तन दुटप्पी ठेविले; व त्यामुळेच “आपले म्हणून” मानण्यासारखी एकहि करणी शहा-जीच्या हांतून झाली नाही. तो जसा काळ, वेळ, व प्रसंग पाहून दुसऱ्याशी वागत असे, तसेच दुसरेहि त्याला कामापुरते जवळ करीत असत; व काम झाल्यावर दूर लोटीत असत; शहाजीचा कोणावर विश्वास नव्हता; शहाजीवर कोणी विश्वात ठेवात नव्हते; त्यामुळे शहाजीने मुसलमानी राज्यांच्या कल्याणाकरितां जन्मभर, व मर मर खटपट केली, तरीहि त्याचे योग्य चीज न होतां त्यांना “शहाजीच्या ठार्या कपटच भासावयाजोगें जाहलें.” यावरून, मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या नौकरांत आपली राजकीय उन्नती करून घेण्याचा शहाजीचा प्रयत्न किती व्यर्थ होता, याची शिवाजीस अगोदर-पासूनच पूर्ण जाणीव होती, व म्हणूनच त्यानें पहिल्यापासून स्वतंत्र राहून महाराष्ट्राची राजकीय उन्नती करण्याचे कार्य आंगावर घेतले होते, हें उघड होतें. आदिलशाहा व शहाजहान या दोन प्रबळ शत्रूशीं टक्कर देऊन बचा-वून आपणांस स्वराज्य संस्थापना करावयाची आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेवून शिवाजीने त्या धोरणानें आपला पुढील कार्यक्रम आंखला होता, ही गोष्ट शिवाजीच्या उद्गारावरून स्पष्ट होते; “शिवाजीचा सिद्धांत खरा होता

यांत संशय नाही; परंतु शहाजीचा व्यवहार त्या सिद्धांताहूनहि खरा होता, हें व्यवहारज्ञ स्वतःच्या अनुभवानें सांगूं शकतील. अपवाद खरे असतात, म्हणूनच सिद्धांतांना चिटकाविलेले असतात. स्थितीच अशी होती की, दुटप्पीपणाशिवाय शहाजहान, औरंगजेब मीरजुम्ला, महंमदशहा, फतेखान, मुस्तफाखान, इत्यादि कपटनाटक्यांच्या मध्ये शहाजीचा सरळपणानें टिकाव लागला नसता. ” ही गोष्ट खरी असली तरी, थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे, शहाजीची घरसोडीची वागणूक व तिचे अनिष्ट परिणाम, व शिवाजीची निश्चित वागणूक, त्यामुळे शिवाजीची झालेली महत्त्ववृद्धि व तिचे फायदेशीर परिणाम, शिवाजीचें असामान्य दूरदर्शित्व, परिस्थितीचें योग्य आकलन करण्याची अलौकिक बुद्धिमत्ता, निःस्वार्थी मनानें व आत्मयज्ञानें अननुभवित अशी दुःसह संकटे, व दुर्धर प्रसंग भोगीत राहून महाराष्ट्रांत स्वराज्य स्थापन करण्याची कार्यक्षमता, वगैरे गोष्टी, वरील लेखावरून व शिवाजीच्या उद्गारावरून स्पष्ट होतात; व त्यावरूनच शहाजीची मर्यादित आकांक्षा दृष्टोपत्तीस येऊन शिवाजीची व्यापक दृष्टी, व अलौकिकत्व ही सिद्ध होतात.

तथापि, महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें, शहाजीचा काळही, शिवाजीच्या काळाच्या खालोखाल का होईना, पण अत्यंत महत्त्वाचा, असाच आहे; शहाजीच्या काळापासून महाराष्ट्रांतील जनतेंत कित्येक नव्या कल्पना, व विचार उत्पन्न होण्यास सुरवात झाली; महाराष्ट्रांतील जनतेंत लायकी उत्पन्न करण्याचा प्रयोग सुरू करण्यांत आला; कित्येक शतके मुसलमानी अमलाखाली, व सूत्रचालकत्वाखाली दुय्यम दरजांचीं कामे करीत राहण्याचेंच तत्कालीन मराठे मंडळीच्या आंगवळणी पडलेलें असल्यामुळे, जबाबदारी अंगावर टाकल्यामुळेच उत्पन्न होणारी लायकी शहाजीच्या काळापर्यंत त्यांच्यांत नव्हती; व अशी लायकी आपणांत असेल, आहे, अथवा येईल, अशीही कोणालासुद्धां फारशी कल्पना नव्हती; परंतु कर्त्याव्यक्तीच्या अंगावर जबाबदारी टाकून त्यांच्यांत ती लायकी शहाजीनें प्रथम उत्पन्न केली; सेवावृत्तीच्या सांप्रदायांत जबाबदारी अंगावर घेण्याची संवय नसल्यानें दुय्यम अधिकार चालवून वरिष्ठांचे हुकूम बजावणें एवढेंच कार्य करीत राहण्याची अंगांत मुरलेली

पुष्कळ वर्षांची संवय घालवून अंगावर जबाबदारी टाकून लायकी उत्पन्न करण्याच्या महत्वाच्या कार्यास शहाजीच्या काळापासून प्रारंभ झाला. कित्येक शतके पारतंत्र्यांत राहण्याची संवय झाल्यामुळे, प्रारतंत्र्यांतील वैभवसुखांत कालक्रमणा करीत राहण्याची मराठे सरदार मंडळींत भिनलेली आकुंचित व स्वार्थी प्रवृत्ति, शहाजीच्या काळापर्यंत कायम होती. ही प्रवृत्ति, उदात्त कल्पना, उच्च राष्ट्रीय कर्तव्य, व उज्वल देशकार्य, यांच्या नेहमीच आड येणारी असल्याने ती नाहींशी करणे, हीच प्रमुख, व महत्वाची बाबत असून ती सिद्धीस नेण्याच्या प्रयत्नास शहाजीनेच प्रथम सुरुवात केली. स्वराज्य स्थापून विविक्षित मर्यादेंत स्वधर्म, स्वभाषा, स्वदेश, व स्वजन यांचें पालन, लालन, व संरक्षण करण्याच्या श्रेष्ठ कर्तव्याचा खडतर मार्ग आक्रमण्यास, अनेक आपत्तींशीं झगडत राहून, शहाजीनेच पहिल्याने प्रारंभ केला. मुसलमानी राजकर्त्यांची चाकरी करून पोटाला भाकरी मिळविणे, यांतच आपल्या जन्माची इतिकर्तव्यता नसून त्यापलीकडील लोककल्याणाचें श्रेष्ठ कर्तव्य करून जगात अखंड कीर्ती मिळविण्यांतच आपल्या आयुष्याची इतिकर्तव्यता आहे, ही भावना तत्कालीन मराठा मंडळांत शहाजीच्याच ठायीं प्रथम उत्पन्न झाली. मराठ्यांच्या अंगीं माणुसकी आहे, ते जित मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या आश्रयानें गुलामगिरींत सुख मानून नांदत आहेत तरीसुद्धां त्यांचा स्वाभिमान जिवंत आहे, ही जाणीव मुसलमानी राज्यकर्त्यांना शहाजीने आपल्या कर्तबगारीने प्रथम करून दिली. स्वराज्य संस्थापनेच्या कल्पना, कांहीं अंशानें कां होईना, उदय पावण्यास शहाजीच्या काळापासून पहिल्याने प्रारंभ झाला. प्राप्त झालेल्या परिस्थितींत जें श्रेष्ठ फळ मिळविणे शक्य होतें तें मिळविण्याचा उद्योग शहाजीनेच पहिल्याने आपल्या शिरावर घेतला. कधी काळाला बगल देऊन तर कधी काळाबरोबर झगडून स्कराज्य संस्थापनेचा प्रयोग, मर्यादित व्याप्तीत का असेना, शहाजीनेच पहिल्याने यशस्वीपणें सिद्धीस नेला. स्वराज्य संस्थापनेच्या पहिल्या प्रयत्नांत अपयश आल्यावर, आणि दुसऱ्या प्रयत्नांत माघार घेणे भाग पडल्यावरही, हताश न होतां हिंमत बांधून पुन्हांही प्रयत्न करीत राहून यशस्वीपणें आपलें ध्येय गांठण्याचें महत्कार्य शहाजीनेच प्रथम घडवून आणिलें. दख्खनच्या राजकीय पटावरील, आदिलशाही, कुल्बशाही, निजामशाही व

मोगलाई मोहरीं कशी हालचाल करीत आहेत, याचे निरिक्षण करून त्या घोरणाने आपली मोहरीं चालवून, कधी त्यांना शह देऊन तर कधी त्यांनी दिलेल्या शहामुळे माघार घेऊन, त्या सर्वांवर अखेरीस मात करण्याचा पहिला मान प्रारंभी शहाजीनेच मिळविला. शहाजीसारख्या स्वराज्यवाद्यांच्या चळवळी जागच्याजागीच, पार नामशेष करून ते पुन्हां केव्हाही वर ढोकें काढणार नाहीत इतक्या परमावधीपर्यंत त्यांना झोडपून काढून जिकलेल्या प्रजेवर दहशत बसविण्याचा मुसलमानी राज्यकर्त्यांनीं पुष्कळ वेळां प्रयत्न केला. परंतु अशा आपत्तींना तोंड देऊन व आपली चळवळ कायम ठेवून शांत वृत्तीने स्वराज्य-संस्थापनेचा खडतर मार्ग आक्रमीत राहण्यास शहाजीनेच प्रथम पुढें पाऊल टाकिलें. स्वतः पुढाकार घेऊन कांहींही न करतां, आद्य प्रवर्तकत्वाची प्रसंगी सर्वनाश करणारी जबाबदारी दुसऱ्यावर टाकून, युक्तीच्या चार गोष्टी सांगण्याचा आंव आणून दुसऱ्यांना तोंडानें उपदेश करीत बसण्यापेक्षां, स्वतः पुढाकार व जबाबदारी पतकरून, आपल्या प्रत्यक्ष वर्तनाचा धडा लोकांपुढें ठेवून, त्या वर्तनाच्या जोरावर जनतेमध्ये चोहोंकडे सारखी जागृती फैलावणें, व फैलावीत राहणें, हें जें स्वराज्यवाद्यांचें आद्य कर्तव्य, तें शहाजीनें आपल्या वर्तनांनें व आत्मयज्ञानें प्रथम सिद्ध करून दाखविलें. या कर्तव्यसिद्धीमुळे मराठ्यांत आत्मविश्वास उत्पन्न झाला; मुसलमानी राज्यकर्त्यांची, निदान वरपांगी तरी बुद्धि पालटली; मराठ्याबद्दल त्यांच्या मनांत द्वेष असला तरी वरपांगी ते त्यांना योग्य मानसन्मान देऊन वागवूं लागले. शहाजीनें आरंभिलेल्या स्वराज्य संस्थापनेच्या सत्कार्याला सहानुभूती असलेल्या लोकांचीं मनें खंबीर होऊन, व त्यांची बुद्धि स्थिर होऊन, त्या सत्कार्याचा प्रवृत्ती बळावत गेली; व त्या बरोबरच मुसलमानी राज्यकर्त्यांना नरम पाडण्याची जित मराठ्यांची शक्तीही वृद्धिगत होत गेली. शहाजी हा प्रारंभापासूनच मुसलमानी राज्यकर्त्यांचा आश्रित, मदतगार व कैवारां असून सुद्धां, त्याला ज्या अर्थी स्वराज्य-संस्थापनेचा उद्योग हातीं घ्यावा लागला, त्याअर्थी मुसलमानी राज्यपद्धती मुळांतच सदोष असली पाहिजे, हें उघड होतें. शहाजीनें निजामशाही व आदिलशाही राज्यें जगविण्याकरितां, व त्यांचें वैभव वाढविण्याकरितां आपली

इतकी पराकाष्ठा केली की, तो “ मुसलमानी राज्यकर्त्यांचा प्रमुख कैवारी ” म्हणून त्या काळांत गणला गेलेला होता. असें असून सुद्धां हाच “ मुसलमानी राज्यकर्त्यांचा कैवारी ” त्यांच्यावरच कां उलटला ? आपल्या मालकीचें स्वतंत्र राज्यस्थापन करण्याचा प्रयत्न करण्याइतकी त्याची बुद्धी कां पालटली ? स्वतःच्या ह्या कैवारालाच नामशेष करण्याचा प्रयत्न करण्याचा प्रसंग मुसलमान राज्यकर्त्यांवर कां ओढवला ? अशी स्थिती कां उत्पन्न झाली ? अशी स्थिती उत्पन्न होण्यास परकीय सत्ता हें प्रमुख कारण, व त्यांची राज्य पद्धती व राज्यव्यवस्था, ह्यांमधील अनेक दोष, व अव्यवस्थित राज्यकारभार, हीं दुय्यम कारणें घडलेलीं आहेत. हे दोष व ही अव्यवस्था स्वतंत्र राज्य-संस्थापनेशिवाय नाहींसि करतां येणें शक्य नाहीं, अशी शहाजीची खात्री झाली; आणि इतर मराठा सरदार मंडळींच्या मानानें तो प्रखर तेजाचा वीरपुरुष असल्यामुळें त्यानें, स्वतंत्र राज्य-संस्थापनेच्या कार्यास प्रारंभ केला. संस्कृती, आचारविचार, राहणी, वगैरेशीं प्रत्येक बाबतीत जमीन अस्मानाचें अंतर असलेल्या परकीय मुसलमानी अमलाखाली महाराष्ट्र देशाची सारखी अधोगती होत चालली होती; स्वाभिमान नाहींसा झालेला होता; आत्मविश्वास नष्ट दशेप्रत जाऊन पोचला होता; व जनता सर्व बाबतींत परावलंबी, व राजाश्रयांतील वांटणीबद्दल आशाळभूत बनून आपलें स्वतंत्र अस्तित्वच साफ विसरून गेलेली होती. महाराष्ट्र देश पारतंत्र्यांत खितपत पडल्यानें साहजीकच निर्माण झालेल्या दुःखद व दारुण परिस्थितीचे असह्य तडाके बसत असूनही-राष्ट्राचा संसार नासला, हें उघड उघड दिसत असून सुद्धां-राष्ट्रोद्धाराचें पवित्र कार्य अंगावर घेण्यास एकही सरदार पुढें आला नाहीं. अशावेळीं तें कार्य शहाजीनें हिंमत बांधून, मोठ्या मर्दपणानें आपल्या शिरावर घेतलें. स्वतःच्या कर्तबगारीनें जनतेत आत्मविश्वास व अभिमान उत्पन्न करून महाराष्ट्रांतील लष्करी वृत्तीच्या मराठ्यांना आपणांतही राज्य मिळविण्याची, टिकविण्याची, व चालविण्याची पूर्ण लायकी आहे, असें वाटावयास लावून मुसलमानी राज्यांविरुद्ध एक नवा सांप्रदाय उत्पन्न करण्याचें महत्कार्य शहाजीनेच प्रथम घडवून आणिलें; व दक्षिणेंतील शाह्यांची कमकुवत स्थिती शहाजीस पूर्णपणें माहीत असल्यामुळें त्याचा हा

सांप्रदाय पुढें सारखा बळावत गेला. शहाजीस आपल्या पक्षांत सामील करून घेण्याचा, आदिलशाहा व शहाजहान या उभयतार्तींनीही दुबळेपणा दाखविल्यामुळे, शहाजा हा आस्तेआस्ते सारखा अधिक अधिक सत्ताधीश व बलिष्ठ बनत गेला, व त्यानें आदिलशाही तख्ताच्या पायाखालील जमीन पोखरण्यास सुरवात केली. कर्नाटकमध्ये एक मांडलीको स्वराज्य स्थापना केलें. कोणत्याही श्रेष्ठ अशा अंगीकृत कार्यांतील यशाच्या प्रमाणाच्या सोनेरी काट्यानें त्या कार्याच्या व्याप्तीचें व यशापयशाचें मोजमाप करावयाचें नसतें. स्वराज्यसंस्थापनेचा शहाजीचा प्रयत्न व्हावा तितका पूर्णपणें यशस्वी झाला नाही, ह्मणून त्यानें हातीं घेतलेल्या महत्कार्याचें श्रेष्ठत्व व महत्त्व तिलमात्रही कमी झालें नसतें, व कमी होतही नाही. अंगीकृत कार्यांत पूर्णपणें अथवा कांहीं प्रमाणांत यश येणें, अथवा पूर्ण किंवा कमीअधिक प्रमाणांत अपयश येणें, ह्या गोष्टींवर त्या कार्याचें श्रेष्ठत्व अथवा महत्त्व केव्हांही अवलंबून नसतें. अपयश येणें हा कार्यकर्त्याचा गुन्हा नाही; अंगीकृत कार्य श्रेष्ठ दरजाचें आहे कीं नाही, हाच प्रधान प्रश्न सोडवावयाचा आहे; ध्येय उच्चतर आहे कीं नाही हीच महत्त्वाची बाब विचारांत घ्यावयाची आहे; ह्मणजे अंगीकृत कार्य श्रेष्ठ दरजाचें आहे, ध्येय उच्चतर आहे, हें नको ठरल्यावर, पूर्ण यश आलें, कांहीं प्रमाणांत आलें, पूर्ण अपयश आलें, कांहीं प्रमाणांत आलें, तरी तें कार्य, व तें कार्य करण्यांत पुढाकार घेणारी ती व्यक्ती, केव्हांही अभिनंदनीयच ठरतील हें उघड आहे.

शहाजीनें आदिलशाही राजसत्तेचा पाया पोखरला ही गोष्ट अगदीं खरी आहे; आणि त्याच्या कार्याचें श्रेष्ठत्व व महत्त्वही मान्य करणें आवश्यक आहे, हेंही तितकेंच सत्य आहे. परंतु मुसलमानी राजसत्तेचा डोलारा कोसळून पाडण्याचें अलौकिक कार्य शहाजीच्या हातून पूर्णतेस गेलें नाही. तें महत्कार्य शिवाजीनें तडीस नेलें. शिवाजीच्या सांप्रदायांतील मराठा मंडळींनी तडीस नेलें, ही गोष्ट तितकीच सत्य आहे. स्वराज्याची स्थापना करण्याचें कार्य शहाजीच्या हातून पूर्णतेस गेलें नाही, तरीसुद्धां त्या कार्याची सुरवात त्याच्याच वेळेपासून झालेली होती. शहाजीच्या काळापासूनच महाराष्ट्रांत स्वराज्य-संस्थापनेचें कार्य सुरू झालें होतें. दक्षिणेमधील आपसांतील मुसल-

मानी राज्यांचे कलह, मोगलांची त्या राज्यांबरोबरील स्पर्धा, व बाह्य राजकीय उलाढाली, स्थित्यंतरे व परिस्थिती यांचा सहजगत्या जेवढा फायदा शहाजांच्या पदरांत पडावयास पाहिजे होता, तेवढा पडला होता; पण शिवाजीने जें महत्कार्य केलें, तें करण्यास शहाजाचें मन कधीहि धजलें नाहीं. शहाजीच्या काळांतील राजकीय परिस्थितीपेक्षा, शिवाजीच्या काळांतील राजकीय परिस्थितींत काहीं प्रमाणांत फेरबदल झाला होता, असें जरी मानिलें, तरी सुद्धां बुद्धिमत्ता व साधनांची अनुकूलता शहाजीच्या काळांत कमी होती, शिवाजीच्या वेळेइतकी नव्हती, असें मात्र कधीहि ह्मणतां येणार नाहीं. तथापि शहाजीच्या काळांत पुष्कळ प्रमाणांत न्यून होतें तें श्रद्धेसंबंधानें होतें. स्वराज्य-संस्थापनेचें कार्य आपल्याहातून सिद्धीस जाईल अशी परमावधीस पोचलेली श्रद्धा शहाजीतही नव्हती, व तत्कालीन महाराष्ट्रांतही नव्हती. शहाजांच्या-काळांत महाराष्ट्र देशांतल मराठ्यांची बहुतम संख्या मुसलमानांची सेवा करण्यांत दूषण मानण्याऐवजी प्रायः भूषणच मानित होती; मराठा वर्ग सेवाधर्मी बनलेला होता; सेवाधर्माच्या राष्ट्रातक प्रवृत्तीत मुरलेला होता; शहाजी लहानपणापासूनच मुसलमानांच्या सहवासांत व परतंत्रतेच्या वातवरणांत वाढलेला होता. मुसलमानी राजघराण्यांवर शहाजीची भक्ति प्रारंभापासूनच विशेष होती. त्याचें स्वतःचें नांव शहाजी व भावाचें नांव शरीफजी हीं नांवें पारिवरूनच ठेविलेलीं होती; ह्मणजे मुसलमानी राजघराणीं, व साधू फकीर यांच्या संबंधी, शहाजीच्या जन्मकाळापूर्वीपासूनच, मालोजीच्या ठायीं श्रद्धा वसत होती; व तीच श्रद्धा शहाजीच्या मनांत वसत जाऊन पुढें ती दृढ होत होत इतक्या परमावधीस जाऊन पोचली होती की, इ० सन १६५६ मध्ये, (ता० ४ नोव्हेंबर) विजापूरकर प्रसिद्ध व सदाचारी राज्यकर्ता महंमद आदिलशाहा मृत्यू पावला, त्यावेळेस मुसलमानांचें धार्मिक अशीचविधी त्यानें मनापासून पाळले होते; ह्मणजे मुसलमान राज्यकर्त्यांशीं फटकून वागून नव्हें, तर त्या राज्यकर्त्यांना चिकटून राहण्यांतच आपलें कल्याण अधीक होईल, शहाजीची श्रद्धा होती. उलटपक्षीं मुसलमान राज्यकर्त्यांशीं फटकून राहिल्यानेंच आपलें, आपल्या समाजाचें, देशाचें, व धर्माचें कल्याण अधिक होईल, अशी शिवाजीची श्रद्धा होती. धर्मसेवेनें

श्रद्धा दृढमूल होऊन तिचा विकास होत जातो; आणि श्रद्धेची जोपासना धर्मसेवेनेच करावी लागते. ही जोपासना पतित महाराष्ट्रामध्ये त्याकाळी साधुसंत ईश्वरी प्रेरणेनें करूं लागले होते; आणि प्रत्यक्ष शहाजीच्या ठायींही ही धार्मिक श्रद्धा वास करित होती; परंतु ती परमावधीस अथवा पूर्णत्वास पोचलेली नव्हती; ह्मणजे ह्या धार्मिक श्रद्धेच्या जोरावर कल्पनातीत हाल, आपत्ती व कष्टसायास सोसण्यास, व येणारी संकटे शांतपणें सोशीत राहण्यास, राष्ट्रातील कर्तेपुरुष व लढवय्या बहुजनसमाज पुढें सरसावेल अशी मनाची खात्री पटण्याइतकी शहाजीची स्वतःची श्रद्धा जाज्वल्य नव्हती; इतकेंच नाहींतर, जरी महाराष्ट्रांत ही श्रद्धा आस्ते-आस्ते सारखी पसरत चालली होती तरीमुद्धा, शिवाजीनें स्वराज्यसंस्थापनेचा उद्योग प्रत्यक्ष शेवटास नेईपर्यंत, महाराष्ट्राचा स्वतःचाच विश्वास खुद्द स्वतःच्याच श्रद्धेवर बसलेला नव्हता. तथापि भावां काळांत ही स्थिति साफल्यपालटली. शिवाजीनें स्वराज्य-संस्थापनेचें कार्य सिद्धीस नेल्यानंतर महाराष्ट्राचा श्रद्धेवरील विश्वास अढळ झाला; आणि शिवाजीचा मृत्यु व संभाजीचा वध, यानंतरच्या काळांत मोगल बादशाहा औरंगजेब याच्याशी, जें स्वातंत्र्याचें युद्ध महाराष्ट्रास इ० सन १६०७ पासून सतत अठरा वर्षे एकसारखें करावें लागलें, त्या सर्व अवधीत, साधुसंतानों उत्पन्न केलेल्या श्रद्धेवर, आणि राष्ट्रातील कर्तेपुरुष व लढवय्या बहुजनसमाज, यांनीं जोपासना करून वाढीस लाविलेल्या श्रद्धेवरील अढळ विश्वासाच्या जोरावर एकतानतेनें झगडत राहण्याचा प्रसंग प्राप्त झाल्यामुळे, श्रद्धा व श्रद्धेवरील अढळ विश्वास यांचें पुण्य-म्हणजे साधुसंत, कर्तेपुरुष, व लढवय्या बहुजनसमाज यांचें पुण्य-मूर्तिमंत राष्ट्रापुढें उभें राहून ह्या भयंकर आपत्तीतून राष्ट्र बचावून यशस्वीपणें बाहेर आलें. आत्मयज्ञ हा केव्हांही श्रद्धेशिवाय शक्यच नाहीं; आणि बहुजनसमाजाच्या आत्मयज्ञाशिवाय केवळ हातांबोटांवर मोजतां येणाऱ्या थोड्याशा कर्त्या व्यक्तींच्या आत्मयज्ञानें-राष्ट्रास वळण दिलें गेलें, घडा मिळाला गेला, तरी मुद्धा-राष्ट्राचें संवर्धन व संगोपन होणें शक्य नाहीं. श्रद्धेमध्ये शक्ती उत्पन्न करण्याची संजीवनी असल्यामुळे श्रद्धेच्या वाढीबरोबरच राष्ट्राच्या शक्तीचीही वाढ झाली; आणि शिवाजीच्या काळांतच श्रद्धेतील शक्ती जनतेच्या प्रत्ययास

येऊन भावी काळांतील स्वातंत्र्ययुद्धांत तिला विराट स्वरूप प्राप्त झालें. श्रद्धे-
मध्ये राष्ट्रप्रेम, धर्मबुद्धी व एकतानवृत्ती उत्पन्न करून स्थीर करण्याचें सामर्थ्य
असल्यामुळें, इ० सन १६४६ मध्ये शिवाजीनें तोरणा किल्ला घेऊन, इ०
सन १६८० पर्यंतच्या चौतीस वर्षांत जी सतत तपश्चर्या करून श्रद्धेची सिद्धी
मिळविली, तिच्या पुण्याईनें महाराष्ट्र देश एकतानतेनें अलौकिक आत्मयज्ञ कर-
ण्यास समर्थ झाला. राष्ट्राचा उद्धार होऊन तें स्वतंत्र व स्वावलंबी बनलें.
श्रद्धेमध्ये संयतेंद्रिय होऊन स्वसुखाचा त्याग करण्याची व करीत राहण्याची
प्रवृत्ती उत्पन्न करून ती दृढ व स्थिर करण्याची शक्ति असल्यामुळें, आत्मयज्ञ
कसा करावा, हें शिवाजीच्या श्रद्धेनें व श्रद्धेच्या सिद्धीनें आपोआप राष्ट्राच्या
ध्यानीं आलें, आणि राष्ट्र श्रद्धावान, एकतानप्रिय, आत्मयज्ञपूर्ण, कार्यतत्पर
व संयतेंद्रिय होऊन, शिवाजीच्या सिद्धीचें फळ जें स्वराज्य नें राष्ट्राच्या पद-
रांत पडून अखेरीस महाराष्ट्र स्वराज्याच्या शिखरास पोहोचला. शहाजी व
शिवाजी यांच्या कर्तृत्वामध्ये हा महत्त्वाचा फरक आहे. उभयतांच्या तपश्चर्ये-
मध्ये हा मननीय भेद आहे. दोघांची वागणूक, विचारसरणी, व श्रद्धा या-
मध्ये हें महत्त्वाचें व मननीय वैशिष्ट्य आहे, आणि म्हणूनच शिवाजीचें कर्तृत्व
शहाजाहून श्रेष्ठ प्रकारचें आहे, हें उघड आहे.

तथापि—म्हणजे शिवाजीचें कर्तृत्व शहाजीच्या मानानें अधिक श्रेष्ठ दर-
जाचें असलें तरी सुद्धा शहाजीच्या अंगांही असाधारण कर्तृत्वशक्ति वसत
होती, यांत तिढमात्रहि संदेह नाही; व त्याबद्दल त्यास योग्य तें स्थान दिल्या-
शिवाय गत्यंतर नाही. शहाजी अथवा इतर मराठा सरदारमंडळी मुसलमान
राज्यकर्त्यांना मोठीशी प्रिय होती, असें नाही; पण मराठ्यासारखा लढवय्या
समाज, आपल्या लगामीं ठेविल्यास तो आपल्या राज्याला व अंतर्बाह्य राज-
कीय शांतलेला बळकटी आणण्याला, व परशत्रूशीं झगडून आपणाला सुरक्षित
करण्याला, अत्यंत उपयुक्त असल्यामुळें ते मराठ्यांना वरपांगीं मान देत असत;
म्हणजे मराठा सरदारमंडळीला व विशेषतः शहाजांला असा मान देण्यांत
मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या अंतःकरणांत मतलबवृत्ति वास करीत होती.
मराठा समाज आपणांशीं राजनिष्ठेनें वागतो, म्हणून त्या समाजाविषयीं कृत-
ज्ञातबुद्धि व्यक्त करणारा अंतःकरणाचा ओलावा त्यांत असला तरी फारसा

नव्हता; मराठा मंडळाकडून आपल्या राज्याचें संरक्षण व संवर्धन होतें, म्हणून तो समाज त्यांनीं कामापुरता जवळ केलेला होता; फोड-झोड पद्धति अंगिकारिल्ली होती; आणि इनामें, व तनें, जहागिरी, शिलेदारी, मनसबदारी, सरदारी, वगैरे प्रकारच्या राजाश्रयानें त्या समाजाचें पोट मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या हातांत गेलेलें होतें. म्हणजे मराठा समाज राजनिष्ठ राहिल्यास राजाश्रयाची युद्धि करावी, व अराजनिष्ठ होऊं म्हणात्यास त्याच्या पोटाला सहज चिमटा घेतां यावा, असें नियंत्रण त्या राज्यकर्त्यांनीं आपल्या हातीं ठेविलें होतें. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, मुसलमान राज्यकर्त्यांविरुद्ध राजकीय चळवळ करण्याचें एखाद्या मराठा सरदाराच्या मनांत आलें तरी सुद्धां वृत्तिच्छेदाची भांति पुढें उभी राहिल्याबरोबर त्याचे विचार जागच्या जागीं जिहून जात असत; व राजनिष्ठ राहणेंच त्यांना भाग पडत असे. ह्या भीतीमुळें मराठा सरदारमंडळी प्राप्त स्थितीतच समाधान मानून कालक्रमणा करीत होती; परंतु शहाजी हा या सरदार मंडळीच्या मानानें विशेषच कर्तबगार, तेजस्वी व धडाडीचा पुरुष असल्यामुळें प्राप्त झालेल्या स्थितीत समाधान मानून न राहतां आपल्या कर्तव्यगरीनें आपणांस, मुसलमान राज्यकर्त्यांशीं प्रसंगीं झगडून सुद्धां, जें श्रेष्ठ पद मिळविणें शक्य होईल, तें आपण मिळविलेंच पाहिजे, या महत्वाकांक्षेनें त्यान आपल्या भावी उद्योगाची दिशा रेखाटलेली होती. मराठा मंडळांत त्या काळापर्यंत जाधव घराण्याकडे चालत आलेला अप्रपूजेचा मान आपणांसच मिळाला पाहिजे, मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या दरबारांतील मराठा मंडळांत श्रेष्ठ पदाचें ऐश्वर्य आपणांसच प्राप्त झालें पाहिजे, या महत्वाकांक्षेनें जाधव घराण्याकडे चालत आलेला अप्रपूजेचा मान त्या घराण्याकडून हिसकावून आपल्या हातीं घेऊन तो आपणांकडेसच कायम ठेवावा, श्रेष्ठपदाचें ऐश्वर्य आपणच भोगावें, यासाठीं वेळोवेळीं भोंसल्यांनीं-मालोजी व शहाजी या उभयतांनीं-अशांत परिश्रम घेतले; अथवा मराठा मंडळांतील अप्रपूजेचा मान आपणांसच मिळाला पाहिजे, या महत्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन, स्वतःचें श्रेष्ठत्व व महत्त्व प्रस्थापित करण्याकरितां शहाजीनें भावी काळांत जे अशांत परिश्रम घेतले, त्यामुळेंच तो अप्रपूजेचा मान जाधव घराण्याकडून भोंसले घराण्याकडे गेला. शहाजीचें वर्चस्व परमा-

चधीस गेलें, व त्याबरोबरच जाघवांचें महत्व पूर्णपणें नष्ट झालें. स्वतःच्या कर्तबगारीवर अढळ विश्वास, व अंगीकृत कार्यावर पूर्ण नजर ठेवून, महाराष्ट्र राजकारणाची कांटेरी धुरा मोठ्या आनंदानें स्वशिरावर घेऊन शहाजीनें मोठ्या नेटानें व उत्साहानें विविक्षित मर्यादेपर्यंत महाराष्ट्राची अमोत्य सेवा बजाविली. तत्कालीन राजकीय परिस्थितीची योग्य जाणीव करून घेऊन महाराष्ट्र देश हल्लीं कोणत्या स्थितीत आहे, व त्या स्थितीला योग्य असें राष्ट्राचें कर्तव्य कोणतें आहे, हें आकलन करण्याची श्रेष्ठ बुद्धिमत्ता शिवाजीच्या खालोखाल शहाजीच्या ठायीं वसत होती. या बुद्धीच्या जोरावर त्यानें आपल्यापरीनें आपली सर्व शक्ति एकवटून राष्ट्रकार्य करण्यास मोठ्या उत्साहानें सुरवात केली. शिवाजीच्या श्रेष्ठ कार्यक्षमतेचा प्रश्न बाजूला ठेवून असें म्हणणेंच भाग आहे कीं, शहाजी हा शिवाजीप्रमाणेंच कार्याची विचक्षणा करीत बसला नाहीं; कार्याचा कांस काढीत राहिल्यानें कार्यहानी होते, कार्याची विचक्षणा केल्यानें कार्यनाश होतो, उलटपक्षीं पुढारी कार्यतत्पर आहे, आणि जनता त्या पुढाऱ्याच्या पावलावर पाऊल टाकण्यास मोठ्या उत्साहानें तयार आहे, अशी स्थिति असेल त्याच वेळीं, म्हणजे पुढारी व सामान्य जनता यांची विचारसरणी एक होऊन व उभयतांच्याही कार्यांचा एक्यवाक्यता होऊन उभयतांही जेव्हां स्वार्थत्याग व आत्मयज्ञ करण्यास तयार होतात, त्याच वेळीं कार्यसिद्धी होते; निदान ती होण्याची तरी आशा वाटूं लागते. शहाजीच्या काळांत कांहीं प्रमाणांत अशी मनोभूमी तयार झाली. कार्याचें स्वरूप व्यापक नव्हतें, आकुंचित होतें; पण महाराष्ट्राचा नवा संसार कसा मांडावा, ह्या विचाराचें बीज त्या कार्यांत वसत होतें; त्यामुळें शहाजीनें सतत अश्रांत परिश्रम घेऊन आपल्या शक्ति व विचारसरणीप्रमाणें महाराष्ट्राचा नवा संसार मांडण्याचा कसून प्रयत्न केला; व त्यांत त्यानें कांहीं प्रमाणांत यशही मिळविलें. साधारण जनतेच्या संसारांत ज्याप्रमाणें अनेक अडचणी व संकटें उद्भवतात, त्याचप्रमाणें राष्ट्राच्या संसारांतही तीं नेहमींच उत्पन्न होतात. त्या नियमाला अनुसरून राष्ट्रसंसार मांडूं पाहणाऱ्या शहाजीवरही अनेक संकटें आलीं. तथापि शहाजीनें न डगमगतां त्याच्या ठायीं वसत असलेल्या शिवाजीच्या खालोखालच्या म्हणजे दुय्यम

दरजाच्या श्रद्धेप्रमाणे, स्वातंत्र्याच्या यज्ञांत उडी घालून, आपलें अंगीकृत कार्य तसेंच नेटानें पुढें चालवून, कर्नाटकमध्ये एक मांडलीकी स्वराज्य निर्माण केलें, आणि आपल्या करामतीनें महाराष्ट्रास एक नवीन दिशा दाखविली, हेंच शहाजीच्या चरित्रांतील श्रेष्ठत्व आहे, हें उघड आहे.

वरील विवेचनावरून, शहाजीराजे यानें केवढालीं प्रचंड कारस्थानें केलीं, जसजशी राजकीय परिस्थिति अधिक अधिक बिकट व खडतर होत गेली तसतसा तो अधिक अधिक उदासानें व चिकाटीनें आपलें अंगीकृत कार्य सारखा कसें करित राहिला, मोगल बादशहा व आदिलशहा यांच्या सारख्या प्रबळ सत्ताधाऱ्यांशीं, प्रसंगां झगडून, त्यानें असामान्य असें राजकीय वैभव आपणांस कसें प्राप्त करून घेतलें, वगैरे अनेक बाबतींची योग्य कल्पना होते. शहाजीचें चरित्र वाचून त्याचें मनन केल्यावर तो शिवाजीच्या खालोखाल असा एक अलौकिक मुत्सद्दि व वीर पुरुष निर्माण होऊन गेला, असें स्पष्टपणें निदर्शनास येतें; आणि त्यामुळेच महाराष्ट्र देशाच्या राजकीय इतिहासांत शहाजीराजे यांस छत्रपति शिवाजी याच्या खालोखाल श्रेष्ठ स्थान निःसंशय प्राप्त झालेलें आहे, हें पूर्णपणें उघड होतें.

परिशिष्ट पहिलें.

तंजावरच्या राजघराण्याची

त्रोटक माहिती.

“ शिवाजीनें जवांमर्दीनें नवें राज्य मेळविलें आहे. तुम्ही आमची दौलत संपादिली आहे. त्यांत विठोजी राजे आमचे काका, यांचे कुटुंबांचें, व शरीफजी राजे आमचे भाऊ, यांचे वंशाचें, तुम्ही वडीलपणें चालवावें; आणि प्रजापालन करून राज्य करावें. वडील शिवाजी राजे यांनीं सर्वांचें संगोपन करून चालवावें, तरी त्यांनीं पृथ्वी आक्रमण करण्याचा इरादा धरिला, तेव्हां ईश्वर-कृपेनें त्यांचे मनोरथ पूर्ण झाले असतां, (ते) सर्वांचें संगोपन करावयास अधिकारीच आहेत करतील; कदाचित् त्याजवरी समय गुदरला तरी आम्ही पादशहापासून इतल्या तोडून दौलतीचा बचाव करून घेतला आहे. ही दौलत तुम्हां उभयतांचीं; परंतु दौलत रक्षावयाकरितां तुम्ही वडीलपणें सांभाळ करावा. मुख्यार्थ आमचे कुळीं आम्ही, आमचे कुटुंबांत शिवाजी राजे जेष्ठ; त्यांचें ठायीं तुम्ही; त्यास राजधर्म प्रवाहें तुम्ही वडीलपणें कुटुंबीयांचा सांभाळ करणें पराक्रमी शिवाजी राजांचे तुम्ही भाऊ, आमचे चिरंजीव, त्यांहुन आवडते विशेष आहां; तरी सर्वांपासून चांगलें म्हणून घ्याल, पदरीं वडिलोपार्जित दोनचार माणसें आहेत, त्यांचें विचारें तुम्ही चालल्यास तुमचें कल्याण आहे.”

शहाजीची, व्यकोजीस आज्ञा.

तंजावरचें राज्य, हें—जरी शहाजीचा मुलगा व्यंकोजी यानें स्थापन केलें असलें तरी—वस्तुतः कर्नाटकांतील हें मराठ्यांचें राज्य, शहाजीराजे यानेंच स्थापन केलेलें असल्यामुळें, त्या राज्यासंबंधी प्रोटोक हकीकत शहाजीच्या चरित्रांत देणें आवश्यक असल्यानें ती या ठिकाणी, परिशिष्टरूपानें दिली आहे.

या बाबतींत, कै० न्या० रानडेकृत “ Rise of the Maratha Power ” या ग्रंथाच्या बाराव्या प्रकरणांत “दक्षिण हिंदुस्थानांतील मराठे” या सदराखाली, जो प्रास्ताविक माहिती दिली आहे, ती खालीलप्रमाणें आहे.

“ हिंदुस्थानच्या दक्षिणेस तंजावर हें एक मराठा संस्थान असून तेथील राजघराणें हिंदुस्थानांतील इतर घराण्यापेक्षा फार पुरातन आहे; व सुमारे दोनशें वर्षेपर्यंत—इ. सन १६७५ ते इ. सन १८५५ पर्यंत त्या घराण्याचा पाश्चिम हिंदुस्थानांतील “ मराठा साम्राज्या ” च्या संस्थापकांशी अगदीं निकटचा संबंध होता. असें असूनहि ग्रांटडफ किंवा एतद्देशीय मराठी बखरकार, यांपैकीं एकांनेहि या दक्षिणेकडील मराठा वसाहतीची विशेष हकीकत कोठेंच दिलेली आढळत नाहीं. या दूरच्या हतभागी संस्थानाची चमत्कारिक हकीकत वाचली म्हणजे, मराठा साम्राज्याची शक्ति, मराठी संस्थानांचा संघ होऊन जी एकी झाली, त्यांतच आहे, असें जें आमचें मत आहे, त्यास विशेष बळकटी येते. आपलें हित निराळें, आपली कर्तव्याची दिशा निराळी, अशा समजुतीनें जे या मराठा संघापासून अलग राहिले, त्यांचा, परकीय किंवा एतद्देशीय इतिहासकारांनांही, मराठ्यांच्या इतिहासांत कोठेंच उल्लेख केला नाहीं. अशा प्रकारें अलग राहण्याची ही प्रवृत्ति सृष्टिक्रमाविरुद्ध आहे. तिजपासून खेदकारक का होईना, पण बोधघेण्याजोगा आहे. “ कावेरी ” नदीच्या तीरांवरील “ तंजावर ” ही मराठ्यांची दूरची लष्करी वसाहत होती. या वसाहतीपासून तिकडे जो एक शाश्वत परिणाम घडून आला, त्याचें महत्त्व इ. सन १८८१ च्या खानेसुमारीवरून चांगलें लक्षांत येतें. या खानेसुमारींत मद्रास इलाख्यांत मराठे

लोकांची संख्या सुमारे २,३०,००० होती; यांत म्हैसूर, कोचीन व त्रावण-
कोर येथील मराठे लोकांची २०,००० ही संख्या मिळविली तर एकंदर
बेरीज २,५०,००० पर्यंत होते. त्यांची वांटणी खाली लिहिल्याप्रमाणे झाली
होती, ती:—

(१) गंजम	२०५	(१२) तंजावर	१४४२१
(२) विजगापट्टण	३६४	(१३) त्रिचनापल्ली	१७६६
(३) गोदावरी	८३४	(१४) मदुरा	१९४३
(४) कृष्णा	१४१४	(१५) तिनेवल्ली	८३७
(५) नेल्लूर	८०७	(१६) सालेम	७९०६
(६) कड्डाप	३९७३	(१७) कोईमतूर	२५५०
(७) कर्नूल	४०८१	(१८) निलगिरी	७३०
(८) बल्लारी	४१६९	(१९) मलबार	६१०७
(९) चिंगलपट	१६३५	(२०) दक्षिण कानडा	१४७३९०
(१०) उत्तर अर्काट	११६६२	(२१) मद्रास शहर	४२३८
(११) दक्षिण अर्काट	१९५७	(२२) पदुकोट	६६०

“ वरील कोष्टकावरून असे दिसते की, मद्रास इलाख्यांत मराठे काय-
मचे ठाणे देऊन अमुक प्रांतांत राहिले नाहींत, असा एकहि प्रांत नाहीं.
दक्षिण कानडा, मलबार, कोचीन, व त्रावणकोर या ठिकाणी मराठ्यांची दीड-
लाख वस्ति आहे; पण ती वसाहत समुद्रकिनार्याच्या बाजूकडून झाली आहे,
व तिचा आणि इ० सन १६५० च्या सुमारास शहाजी व त्याचा मुलगा
आणि शिवाजीचा सावत्रभाऊ व्यंकोजी यांच्या सैन्याने जें राज्य स्थापन
केले, त्याचा कांहींहि संबंध नाहीं. शहाजी व शिवाजी यांच्याबरोबर दक्षिण
हिंदुस्थानांत पुष्कळ मराठे आले होते; त्यामुळे त्यांचे वंशज तंजावर शहर
व त्याच्या भोंवतालचा प्रदेश, उत्तर अर्काट, सालेम व मद्रास शहर या
ठिकाणी पुष्कळ स्थाईक झालेले आहेत. त्रावणकोरच्या महाराजांनी तंजावरला
“ मराठ्यांचे दक्षिणेकडील घर ” असे मोठे छानदार नांव दिले आहे. आणि
तेथील राज्य, कोणी वारस नाहीं म्हणून खालसा होऊन जरी पन्नासांहून
अधिक वर्षे झाली, तरी तेथील राण्या त्या शहरांतच रहात असून त्यांना

ब्रिटिश सरकारकडून कांहीं नेमणूक आहे; व त्याशिवाय त्यांची खाजगी जिन-
गांही बरीच आहे. तंजावरचे राज्य, इ० सन १६६६—इ० सन १६७५,
पर्यंतच्या काळांत स्थापन झाले. त्यावेळीं या तंजावर प्रांतांत दक्षिण अर्का-
टचा कांहीं भाग, आणि त्रिचनापल्लांचा संपूर्ण प्रदेश यांचा समावेश होत
होता. या लष्करी वसाहतवाल्यामध्ये ब्राह्मण व मराठे हे उभयतांही होते; व
उभयतांही आपल्या देशापासून लांब असल्यामुळे, महाराष्ट्रांत त्यांच्या उप-
शाखा होऊन जे भेद झाले, ते तिकडे विसरले जाऊन सर्वजण “ देशस्थ ”
या नांवाने परस्पराशी बांधिले गेले. ”

“ तंजावर येथे जेवढे राजे झाले, तेवढे सर्व विद्येचे मोठे पुरस्कर्ते होते.
व त्यांपैकी कांहीं तर प्रसिद्ध कवी व पंडितही होते; व त्यांचे औदार्य तर
थकच करून सोडण्यासारखे होते. तंजावर येथे एक पुस्तकालय आहे. तेवढे
पुस्तकालय हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याही संस्थानांत नाही. तंजावर
प्रांतांत त्या काळां गायन वादन इत्यादि कलांचा उत्कर्ष होऊन त्या अगदीं
पूर्णत्वास पावल्या होत्या; व त्यावेळीं दक्षिण हिंदुस्थानामध्ये अतीशय सुचार-
लेला व उच्चत्वास पावलेला असा प्रांत म्हणजे “ तंजावर प्रांत ” अशी
त्याची कीर्ति होती; व ती तशी अजूनही आहेच. तंजावरचे राज्य नष्ट झाल्या-
वर तेथील कलापंडित मंडळी त्रावणकोर येथे गेली; व त्यामुळेच या बाब-
तींत त्रावणकोर हे सध्यां इतके प्रसिद्ध आहे. कुंभकोण या नांवाच्या बऱ्या
शहरांत प्रसिद्ध मराठा घराण्यांचा चांगलाच शिरकाव झालेला आहे; व त्याच
घराण्यांतील सर टी. माधवराव, दिवाणबहादूर रघुनाथराव, वेंका स्वामीराव,
गोपाळराव, इत्यादि थोर पुरुष आपआपल्या घंटांत मोठे यश संपादन
कीर्तिमान झाले आहेत; आणि कांहींचा तर राजकार्यधुरंधरत्व, विद्वत्ता, व
परोपकारबुद्धि इत्यादि गुणांबद्दल हिंदुस्थानांत मोठाच लौकिक झालेला आहे.
त्रावणकोर आणि म्हैसूर येथील हिंदु राज्यकर्त्यांनी गेल्या व चालू शतकांतही
ह्या मराठा मुत्सद्दयांस आश्रय देऊन त्यांच्या आंगच्या असामान्य गुणांचा पूर्ण
विकास होण्याला चांगल्याच सवलती दिल्या आहेत. त्रावणकोर येथील दिवाण
“ इंग्लिश सुबराव ” याने केलेली कामगिरी सर्वास माहीत आहेच; -
त्याच्यानंतर झालेल्या दिवाणांपैकी सर टी. माधवराव याने तर त्या राज्य

तील अव्यवस्था, व त्या राज्याचा कर्जबाजारीपणा नाहोसा करून, सर्वांनी कित्ता घ्यावा, असें नमुनेदार तें संस्थान केले; व दिवाण बहादूर रघुनाथ-रावाच्या वडीलांनीही म्हैसूर संस्थानांत अशीच कीर्ति संपादन केली. ”

“ उत्तर अर्काट या जिल्ह्यामध्ये “ अरणा ” ची एक छोटी जहागीर आहे. ती अजूनपर्यंत एका मराठा ब्राह्मण संस्थानिकाकडे चालत आहे. व ती या संस्थानिकाच्या पूर्वजांनी दोनशेंहून अधिक वर्षांपूर्वी विजापूरकरांच्या पदरी लढाईत कामगिरी बजाविली, म्हणून देणगीदाखल त्यांस मिळालेली आहे. त्या काळांत अर्काटच्या नबाबाच्या पदरी दुसरेही मराठा ब्राह्मण असून तेही प्रसिद्धीस आले होते; व त्यांना “ निजामशाही ब्राह्मण ” असें म्हणत होते. तसेंच पदुकोटचे लहानसें मांडलीक संस्थान अजून सुस्थितीत असून तेथें मराठ्यांची बरीच वस्ती आहे. या संस्थानाची राज्यव्यवस्था अनेक ब्राह्मण दिवाणांनी चालविली, व त्यांपैकीचा एक अति प्रसिद्ध ब्राह्मण दिवाण, हा दक्षिण हिंदुस्थानांत आलेल्या मराठा वसाहतवाल्यांच्या कुटुंबांतीलच होता. कोचीन संस्थानांत पुष्कळ मराठे लोक आहेत. त्यांपैकी बरेच निरनिराळ्या जातीचे ब्राह्मण आहेत, व त्यांनी व्यापार धंदा चालविला आहे. बळारी जिल्ह्यांत सोदा [सोडूर] या नांवाचे एक लहानसें मराठा संस्थान आहे; व दक्षिण हिंदुस्थानांतील मराठ्यांची सत्ता नाहींशी झाली, तरी तें संस्थान अजून हयात आहे. या संस्थानचा संस्थापक प्रसिद्ध संताजी घोरपडे याच्या वंशांतीलच होता. संताजीचा नातू मुरारराव घोरपडे यानें इ० सन १७५० च्या सुमारास कर्नाटकमधोल लढायांत विशेष शौर्य दाखविलें व गुत्ती येथील छोटें संस्थान हैदरअलीच्या ताब्यांत जाईपर्यंत त्या संस्थानावर मुराररावानेंच राज्य केले. औरंगझेबानें महाराष्ट्रावर स्वारी करून मराठ्यांना पेंचांत आणिले, तेव्हां शिवाजीचा दुसरा मुलगा राजाराम हा जिंजी येथें-जिंजी हा शहाजीचा किल्ला असल्यानें-जाऊन राहिला. ह्याच किल्ल्यास सतराव्या शतकाच्या अखेरीस मोंगलांनी वेढा दिला. याच किल्ल्यानें सतत सात वर्षेपर्यंत शत्रूंनी झुंजून मराठ्यांचें संरक्षण केले, व त्यामुळेच एवढ्या मुदतीत आपली स्थीरस्थावर करून मराठ्यांना मोंगलाशी टक्कर देण्यास चांगलीच फुरसत मिळाली. ”

“ वर लिहिलेल्या लोटक हकीकतीवरून असें दिसून येईल कीं, मुसलमानी

सत्तेचा न्हास झाल्यानंतर हिंदुस्थानांत जो धामधुर्मांचा काळ प्राप्त झाला त्याच चेळेस मूठभर-फार झाले तर एकलाख पर्यंत असतील-मराठ्यांनी मद्रास इलाख्यांत जहागिरी मिळविल्या, आणि नवीन राज्ये स्थापन केली. इतकेंच नव्हे तर त्यांची इन्नत अजून पूर्वीसारखीच कायम असून अद्यापि त्या इलाख्यांतील लोकसंख्येमध्ये हेच लोक काय ते प्रमुख आहेत. परंतु कांहींही असलें तरी त्यांच्या प्राबल्यास आतां ओहोटी लागली आहे, हें मात्र खास आहे; इतकें आपणांस कबूल करणें भाग आहे. म्हणूनच मराठामंडळांतील संयुक्त राज्यकर्त्यापेक्षां, मराठे लोकांच्याच सद्दीच्या काळाचें वर्णन करण्याच्या बाण्यानें जो इतिहास लिहिला आहे, त्या इतिहासांत तंजावरच्या राज्याची हकीकत देणें अगत्याचें आहे. ”

तंजावर हें शहर मद्रास इलाख्यांत, एक जिल्ह्याचें ठिकाण असून, दक्षिण कर्नाटकांत त्याचा समावेश होतो. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस त्रिचनापल्ली व दक्षिण अर्काट (कडलोर) हे कोलेरून (हा कावेरी नदीचा फांटा आहे.) नदीच्या पलीकडे असून, दक्षिणेस मदुरा जिल्ह्यांतील शिवगंगा जमिनदारी व तोंडमन राजाचा मुलूख, पूर्वेस व अग्नेयीस बंगालचा उपसागर, नैऋत्येस मदुरा जिल्हा, व पश्चिमेस मदुरा व त्रिचनापल्ली जिल्हा, व पदुकोट संस्थान हीं असून, तंजावर हें कावेरी व कोलेरून या नद्यांच्या दुआवांत, त्रिचनापल्लोपासून ३७ व मद्रासपासून २१७ मैलांवर आहे. तंजावर प्रांत राजकीय, धार्मिक व वाङ्मयविषयक बाबतींत अतीशय सुधारलेला, व उच्चत्वास पावलेला, अशी त्याची ख्याती असून ती आजतागायत कायम आहे; व त्याच्या सृष्टिसौंदर्यामुळे त्यास “ दक्षिणेतील नंदनवन ” (The Eden of the South) अशी संज्ञा असून, कावेरी व कोलेरून या दोन नद्यांमधील हा प्रदेश * मोठा संपन्न व सुपीक म्हणून त्याची प्रसिद्धी आहे.

* कावेरी नदी [लांबी ४७० मैल] ही कुर्ग प्रांतांत, [सग्याद्री पर्वतात] उगम पावून ती प्रथम पूर्व व नंतर दक्षिण दिशेनें म्हैसूर संस्थानांतून, पूर्वे व पश्चिम किनाऱ्यांच्या मध्यभागीं असलेल्या पर्वतावलींतून, वाहात जाऊन

शहाजी राजा इ० सन १६६४ मध्ये मृत्यु पावल्यानंतर तंजावरची जहागीर त्याचा मुलगा व्यंकोजी याच्याकडेस आली. शहाजीच्या काळांत, व पुढे व्यंकोजीच्या कारकीर्दीतही बंगळूर हेच त्या उभयतांच्या राहण्याचे मुख्य ठिकाण, व मुख्य ठाणे असून, मराठा सैन्याची छावणीही त्याच ठिकाणी असे. व्यंकोजीच्या कारकीर्दीत तंजावर व त्रिचनापल्ली येथील राज्य-कार्यामध्ये प्राणघातक युद्धकलह सुरू झाले. त्यांत तंजावरकर विजय राघव नाईक याचा पराभव होऊन, तो विजापूर दरबारच्या आश्रयास गेला; व आपणांस गादीवर बसविण्याविषयी त्याने त्या दरबाराची मदत मागितली. तेव्हां आदिलशाही दरबाराने “ तुम्ही तंजावरकर विजयराघव नायकास पुन्हा तंजावरच्या गादीवर स्थापन करावे; ” असा व्यंकोजीस हुकूम दिला. तेव्हां व्यंकोजी हा आपणांबरोबर बारा हजार सैन्य घेऊन विजयराघव नायकासह तंजावर येथे गेला; व त्रिचनापल्लीकर नायकाचा पराभव करून, व त्यास तेथून हांकळून लावून, त्याने विजयराघव नायकास, आदिल शाहाच्या हुकुमाप्रमाणे तंजावरच्या राजगादीवर स्थापन केले.

तथापि व्यंकोजी तंजावर प्रांतांतून परत गेला, असे पाहतांच विजयराघव नायक व त्याचे भाऊबंद यांच्यामध्ये आपसांत पुन्हां गादीबद्दल तंटा सुरू झाला; व तेथील राजाचा मुख्य प्रधान व इतर दरबारी मुत्सद्दी, यांनी त्रिमलवाडी येथे येऊन व्यंकोजी राजाची भेट घेतली; व त्यास “ विजय-

फिरून पूर्वाभिमुखी होऊन म्हैसूर संस्थानांतून बाहेर पडते, व मद्रास इलाख्यांतून वहात जाऊन बंगालच्या उपसागरास मिळते. या नदीस मुखाजवळ अनेक फाटे फुटलेले आहेत. त्यांतील सर्वांत उत्तरेकडील फाट्यास कोलेरून असे म्हणतात. कावेरी नदी, म्हैसूर संस्थानांतून, मद्रास इलाख्यांत जातांना त्रिचनापल्लीजवळ, तिचे कावेरी व कोलेरून असे दोन भाग होऊन ती तंजावर प्रांतांतून पुढे जाऊन बंगालच्या उपसागरास मिळाली आहे. त्रिचनापल्ली नजीक तंजावरच्या राजांनी प्राचीन काळी धरण बांधून मोठा कालवा तयार केला आहे, तो “ मेलूरचा कालवा ” म्हणून प्रसिद्ध आहे, व या कालव्यासुळे तंजावर प्रांतास विशेष सुपीकता प्राप्त झाली आहे.

राघव नायकास राज्य चालविण्याची अकल नाही, पात्रता नाही, अथवा सामर्थ्यही नाही, सर्व राज्यामध्ये पूर्णपणे अव्यवस्था व अंदाधुंदी माजली असून सर्व प्रजा असंतुष्ट झाली आहे; तरा तुम्ही तंजावर प्रांत काबीज करून तेथील सर्व कारभार आपल्या हाती घ्यावा;” अशी विनंती केली. त्याप्रमाणे व्यंकोजीने आदिलशाही सैन्याच्या मदतीने तंजावरवर हल्ला करून ते शहर आपल्या हस्तगत करून घेतले. त्यावेळी उडालेल्या चकमकीत विजयराघव व त्याचे भाऊबंद मारले गेले; व तंजावर व्यंकोजीच्या ताब्यांत येऊन (इ० सन १६७४ मध्ये) आदिलशाहाने व्यंकोजी राजास तंजावरची जहागीर वंश-परंपरा बक्षीस करून दिली; व नंतर इ. सन १६७५ मध्ये व्यंकोजीने बंग-कूर येथील ठाणे हालवून तंजावर ही आपल्या राहण्याची जागा, व राजधानी केली.

त्यानंतर एक वर्षाने—म्हणजे इ० सन १६७६ मध्ये—शिवाजीने कर्नाटक प्रांतावर स्वारी केली. त्यावेळी व्यंकोजी व शिवाजी यांच्यामध्ये घडलेल्या एकंदर व्यवहाराची हकीकत पुढे शिवाजीच्या चरित्रांत येणार असल्याने, त्यासंबंधाने या ठिकाणी अधिक उल्लेख केला नाही; तथापि थोडक्यांत म्हणजे शिवाजीपुढे व्यंकोजीचा निभाव न लागून हे तंजावरचे राज्य शिवाजीच्या हस्तगत झाले. व नंतर, “ तंजावर व त्रिचनापल्ली येथील जहागिरीवर शिवाजीचाच हक्क आहे; ” असे विजापूर दरबारानेही कबूल केले. त्या व इतर कारणांमुळे व्यंकोजी उदास होऊन, व सर्व राज्यकारभार सोडून देऊन, त्याने वैराग्यवृत्ति धारण केली. ही गोष्ट शिवाजीचा कर्नाटक प्रांतांतील मुख्य कारभारी रघुनाथ नारायण हणमंते याच्या मार्फत शिवाजीस कळल्यावर त्यास अतिशय खेद झाला; व त्याने व्यंकोजीस एक खरमरित पत्र लिहून त्यांत “ तुझे कर्तव्य काय ? व तूं करतोस काय ? ” अशा प्रकारे त्याची योग्य कानउघाडणी केली; व त्याचा योग्य तो परिणाम होऊन व्यंकोजीने वैराग्य-वृत्तीचा त्याग केला; व शिवाजीनेही व्यंकोजीचे समाधान व्हावे, म्हणून असंत उदारपणाने वडिलार्जित उत्पन्नावरील आपला सर्व हक्क व्यंकोजीस दिला; व व्यंकोजी हा पुन्हां पूर्वीप्रमाणे तंजावरच्या राज्याचा उपभोग घेऊं लागला.

व्यंकोजी हा स्वभावानें विशेष मानी असून, आपल्या वैभवाचा त्यास अतीशय अभिमान वाटत असे. त्याच्या आंगी शौर्य व साहस या गुणांचा अगदींच आभाव होता, असें दिसत नाहीं. उलट त्यानें तंजावर येथें नुसती राजगादीच संस्थापित केली, इतकेच नाहीं तर त्रिचनापल्ली व मदुरा व रामनाद, वगैरे ठिकाणच्या नायक राज्यकर्त्यांनाही त्यानें आपल्या पराक्रमानें जागच्याजागी दावून ठेविलें, आणि त्रिचनापल्लीकरांच्या मदतीस जाऊन त्यांच्याकडून सौंदल महाल मिळविला, यावरून तर तो पराक्रमी अथवा कर्तबगार राज्यकर्ता नव्हता, असें तर बिलकुलच म्हणतां येणार नाहीं. तथापि आपल्या राज्यांतील दूरचीं ठाणीं अथवा प्रदेश आपल्या ताब्यांत ठेवण्याइतकी त्याच्या पराक्रमाची अथवा कर्तबगारीची व्याप्ति नव्हती त्यामुळे म्हैसूरकडील दूरचा प्रदेश त्याच्या ताब्यांत राहणें अशक्य झालें, व त्यानें बंगळूर व बंगळूर प्रांत, फक्त तीन लक्ष रुपयांस म्हैसूरचा राज्यकर्ता चिक्कदेवराज यांस विकून टाकला ! शिवाय व्यंकोजीचा जन्म शहाचीप्रमाणेंच मुसलमान बादशाहीच्या सेवेत गेल्यामुळे, त्याला स्वातंत्र्याची व स्वाभिमानाची केव्हांही अखेरपर्यंत जाणीव झाली नव्हती. इतकेच नव्हे तर त्याचे सल्लागार व प्रधान मंत्री कित्येक मुसलमान असून त्यांच्या तंत्रानें तो नेहमी वागत होता. अर्थात् शिवाजीच्या स्वराज्य-संस्थापनेंत तो त्यास मदतगार होईल, हे केव्हांही शक्य नव्हतें, हें उघड आहे.

व्यंकोजीस दोन बायका होत्या; त्यापैकी वडील दिपाबाई ही इंगळ्यांची +कन्या. ही फार शहाणी व चतुर असून व्यंकोजीनें वैराग्यवृत्ति घारण

+ व-हाडांत चिखली तालुक्यांतील अमडापूर परगण्यांत करवंड म्हणून एक गांव आहे. या करवंड वगैरे गावांचे देशमुख व मालक पाटील 'इंगळे' हे असून, जाधव, भोंसले व इतर प्रसिद्ध मराठा सरदार घराण्याशीं त्यांच्या सोयरिकी झालेल्या आहेत. तंजावरकर व्यंकोजी राजे याची बायको दिपाबाई ही इंगळ्यांची मुलगी. ते हेच इंगळे असें ते सांगतात. हें घराणें व्यंकोजीच्या वेळेपासून आजतागायत तंजावर येथें असून त्यांना " राजे प्रतापरुद्र मानेराव " असा किताब आहे. (काळेकृत व-हाडचा इतिहास पहा.)

क्रेली, त्यावेळीं तिनेच त्याचें समाधान केलें. रघुनाथपंत हणमंते यांस शरण जाऊन त्याच्या मार्फत शिवाजीचें समाधान करण्याची त्यास सल्ला दिली; व तिनें स्वतःही रघुनाथपंताची परोपरी विनवणी केली; व त्यानंतर रघुनाथपंतानें व्यंकोजी व शिवाजी या उभयतांमध्ये तह करून दिला.

शिवाजी हा आपल्या या भावजयीची योग्यता पूर्णपणें जाणून होता. रघुनाथपंताच्या लेखान्वयें, शिवाजीनें तहाची मान्यता दाखवून जो जबाब लिहिला, त्यांत सुद्धा त्यानें दिपाबाई संबंधीं मोठा आदरपूर्ण उल्लेख करून “आमची भाव-ज्य [दिपाबाई] शहाणी, पुढील होध्यमान [भवितव्यता जाणून [व्यंको-जीस] विचारावरी आणिलें; ” अशी तिची प्रसंशा केली आहे; व मुलखाच्या वांटणीच्या व बंदोबस्ताच्या कळमांत दिपाबाई संबंधीं मुद्दाम एक कलम घालून त्यांत पुढीलप्रमाणें स्पष्ट उल्लेख केला आहे तो:—

कलम १५; “ परगणे बेंगरूळ आम्हीं सोडविलें; त्यास आसपास ठाणीं हासकोटें, व सिलेकोटें; ऐसे तीन महाल, दोन लाख वराईचें उत्पन्न आज आहे. जमेवर आल्यास पांच लाखांपर्यंत उत्पन्नास येतील. त्यास आम्ही आपले तर्फेनें चि० सौभाग्यवती दिपाबाईस चोळी बांगडीस दिले आहेत. त्यास याचा विभाग तुमचे वंशांनीं (म्हणजे मुलाच्या वंशानी) करूं नये; मुलींनीं परंपरा आपले खाजगी खर्चास ठेवावे. त्याची चौकशी तुम्ही (व्यंकोजीनें) राखित जावी. सौभाग्यवती (दिपाबाई) देतील, त्यांणीं खावेत.”

यावरून दिपाबाईबद्दल शिवाजीस किती आदर वाटत होता, हें निदर्शनास येतें. व्यंकोजीस या दिपाबाईपासून तीन मुलगे झाले. त्यांचीं नांवें, शहाजी, सरफोजी व तुकोजी; व्यंकोजीची दुसरी. बायको मोहित्यांची कन्या अण्णुबाई. तिला दोन मुली झाल्या. व्यंकोजीस ह्याशिवाय नऊ परिग्रहांत स्त्रिया होत्या. त्यापैकीं कांहींच्या पोटीं चंद्रभान, सूर्यभान, मित्रभान, कलेभान, कीर्तिभान, विजयभान, व उदयभान असे सात पुत्र जन्मले.

व्यंकोजीराजाच्या ताब्यामध्ये तंजावरचा जो प्रांत होता, त्याचे पांच सुभे होते. त्यांचीं नांवें—[१] सुभा त्रिवेदी; [२] सुभा कुंभकोणम; [३] सुभा मायावरम; [४] सुभा मन्नारगुडी; व [५] सुभा पट्टकोटा आणि बलम-

तंजावरचे राजघराणे

वंक्षवृक्ष

शहाजी राजे.

(१) व्यंकोजी ऊर्फ, एकोजी राजे.

इ. सन १६७५-१६८७;

(२) शहाजीराजे. (३) सरफोजीराजे. (४) तुकोजीराजे.
इ. स. १६८७-१७११; इ. स. १७११-१७२८; इ. स. १७२८-३५

(८) प्रतापसिंहराजे. (७) सयाजीराजे. (५) व्यंकोजी ऊर्फ
इ. स. १७४०-६३; इ. स. १७३८-३९; एकोजी बाबासाहेब.
इ. स. १७३५-१७३६;
पत्नी सुजानबाई

(६) सुजानबाई.
इ. स. १७३६-१७३८;

(९) तुळसाजीराजे, (१०) अमरसिंहराजे.
इ. स. १७६३-१७८७; इ. स. १७८७-१७९८;

(११) सरफोजीराजे; (दत्तक)
इ. सन १७९८-१८३२;

(१२) शिवाजीराजे;
इ. सन १८३२-१८५५; निपुत्रिक, सबब औरस
संततीच्या अमावी संस्थान खालसा झाले.

पट्ट; या एकंदर सुभ्याची मिळून ५७५३ गावें होती व वसूल ३२०५००००० प्याडी कलम (Paddy Cullums) होता. “ प्याडी कलम ” म्हणजे तांदूळ मोजण्याचें एक विशिष्ट वजन आहे. एक कलम म्हणजे [जुन्या पद्धतीने] अजमासें ३ मण* वजनाचें माप आहे. [पारसनीसकृत तंजावरचें राजघराणें हें पुस्तक पहा.] तंजावरचें मुख्य उत्पन्न तांदूळ हें असल्यामुळें तांदुळाच्या मापांतच राज्याचें उत्पन्न दिलें आहे; (Fulerton's "A Particular account of the Tanjore Country, and of its produce" या नांवाच्या टिपणाच्या आधारें ही माहिती दिली आहे.) त्यावरून पाहतां व्यंकोजीच्या कारकीर्दीत तंजावर प्रांताचें फक्त तांदुळाचें उत्पन्न २,४०,३७,५०० मण होते, असें निदर्शनास येतें.

व्यंकोजीराजे हा मोठा धोरणी व व्यवहारचतुर होता, असें दिसतें. त्यानें आपल्या तिन्हीही औरस मुलांनीं आपल्या मागें आपसांत भांडूं नये, ह्मणून आपल्या हयर्तीतच त्यांची निरनिराळी स्वतंत्र व्यवस्था करून ठेविली होती; ती अशी की, त्यानें आपला वडील मुलगा शहाजी यास तंजावरचें राज्य दिलें होतें. दुसरा मुलगा सरफोजी यास कुंभकोनम् जवळील साकोली हा महाल दिला होता. व तिसरा मुलगा तुकोजी यास तंजावरच्या दक्षिणेस असलेला महादेवपट्टम् हा गांव दिला होता. व्यंकोजी हा इ० सन १६८७ मध्ये मृत्यू पावला. व त्याच्या मांगून त्याचा वडील मुलगा शहाजी हा गादीवर आला.

शहाजीराजे याची कारकीर्द मराठ्यांच्या दृष्टीनें विशेष महत्त्वाची असून

* तांदुळाचें एक तंजावरी कलम माप म्हणजे सरासरी एक मण समजावयाचा, व प्याडीचें एक कलम माप म्हणजे अजमासें ३ मण समजावयाचा. वर तांदुळाचें कलम असें न म्हणतां प्याडीचें कलम असें म्हटलें आहे; ह्मणून एक कलम म्हणजे ३ मण असें समजावयाचें; आणि अगदीं बरोबर माप म्हणजे, एक कलम प्याडी म्हणजे ६३४४१ पौंड (वजनी) असें समजावयाचें आहे.

ह्याच अवधीत मराठ्यांची जिजी+ येथील राजकारणे घडून आली आहेत. शहाजी गादीवर आला, त्याच्या अदल्याच वर्षी, (इ० सन १६८६ मध्ये) औरंगजेबाने विजापुरचे राज्य बुडविले. व शहाजी गादीवर आला त्याच वर्षी [इ० सन १६८७ मध्ये] त्याने गोवळकोंडे येथील राज्य बुडविले. व आपला सरदार कासिमखान यांस तिकडे पाठवून सर्व कर्नाटक व दक्षिण हिंदुस्थान त्याने आपल्या स्वामित्वाखाली आणण्याचा मोठ्या जोराने प्रयत्न आरंभिला.

त्यानंतर इ० सन १६९० मध्ये, औरंगजेबाने छत्रपति संभाजी याचा वध केला. त्यावेळी, त्याची साध्वी, स्वार्थत्यागी व आत्मयज्ञपूर्ण अलौकिक स्त्री येसूबाई, व बालयुवराज शिवाजी ऊर्फ शाहूराजे ही उभयतां रायगड येथील किल्ल्यावर होती. मोगलांनी सतत दहा महिने हा किल्ला हस्तगत करून घेण्याची शिकस्त केली; परंतु किल्ला त्यांच्या हातीं आला नाही. अखेरीस मोगल सरदार ईतिकदखान याने किल्ल्यांत फितूरी करण्याचा यत्न चालविला. त्यावेळीं सूर्याजी पिसाळ या नांवाचा वाई येथील मराठा देशमुख रायगड किल्ल्याचा किल्लेदार होता. तो, वाईची देशमुखी औरंगजेबाकडून देवविण्याचे, खानाकडून वचन घेऊन, मोगलास सामील झाला; व त्याने किल्ल्याचे दरबाजे उघडून शत्रूस आंत घेतले. त्यामुळे किल्ला मोगलांच्या हस्तगत झाला [इ० सन १६९० च्या अखेरीस]. आणि येसूबाई व शाहू या उभयतांना खानाने कैद करून औरंगजेबाकडे नेले. X संभाजीचा वध झाल्यावर, रायगड मोगलांच्या ताब्यांत जाण्यापूर्वी मराठेशाहीच्या सर्व सरदार व मुत्सद्दी

+जिजी (Gingee) हा खेडेगांव व किल्ला, दक्षिण अर्काट [कडलूर] जिल्ह्यांत, किस्तनागिरी (Kistnagiri) पासून समूद्रकिनाऱ्याकडे जी सडक जाते, त्या सडकेवर, त्रिवेद्रमपासून अजमासे अठरा मैलांवर आहे.

Xही सर्व हकीकत पुढील इतिहासांत साद्यंतपणे येणार असल्याने त्रोटकरांच्याच तिचा या ठिकाणी उल्लेख केला आहे. रायगड किल्ला मोगलांच्या हातीं आल्यावर इतिकदखान हा सूर्याजी पिसाळ यांस आपणांबरोबर औरंगजेबाकडे घेऊन गेला; व त्याची बादशाहाशी भेट करविली. त्या वेळी, बादशहाने “ तू

मंडळींनी, मातोश्री एसूबाईसाहेब हिच्या आशेने व अनुमतीने राजारामास कर्नाटकमधाल पाडेचराजवळील जिंजी येथील प्रसिद्ध व बळकट किल्ल्यावर पाठविले व त्या ठिकाणी राजारामाने मराठ्यांची गादी तात्पुरती ठेवून पांच वर्षेपर्यंत मोगल सैन्याशी सारखी टक्कर दिली. या आणीबाणीच्या प्रसंगी छत्रपती शिवाजीमहाराजांचा जांवई हरजीराजे महाडिक [शिवाजीची मुलगी अंबिकाबाई ही हरजीराजे यांस दिली होती.] हा जिंजी येथील किल्लेदार असून पटाइत तरवारबहादूर व कसलेला मुत्सद्दी होता. त्याने जिंजाच्या किल्ल्यावर मोठा कडेकोट बंदोबस्त ठेवून राजारामास अमोत्य साह्य केले—मराठी राज्याची अमोत्य सेवा बजाविली—व त्यामुळेच मराठ्यांना मोगलाशी सतत पांच वर्षे सारखे मोठ्या नेटाने व हिंमतीने लढत राहतां आले. या वेळी तंजावरकर शहाजीराजे हा राजारामाचा चुलतभाऊ असल्यामुळे मोगल सरदार झुत्पिकारखान याने त्याच्यावर स्वारी करून त्रिचनापल्ली प्रांतांतील तंजावरच्या राज्याचा कांहीं भाग त्याच्याकडून हस्तगत करून घेऊन खंडणी-ही वसूल केली [इ० सन १६९१]. व पुढे इ० सन १६९६ च्या

मुसलमानी धर्माचा स्वीकार कर;” असा त्यास अतिशय आग्रह केला. त्यास बळी पडून सूर्याजीने मुसलमानी धर्म स्वीकारून वाईची देशमुखी त्याने संपादन केली. तथापि त्याच्या कुटुंबांतील कांहीं माणसे हिंदुधर्मातच राहिलीं. हल्लीं वाईजवळ ओझडे म्हणून एक गांव आहे. त्यागांवी हिंदु व मुसलमान, अशी दोन्हीही पिसाळ घराणीं अस्तित्वांत आहेत. सूर्याजीच्या ह्या देश-द्रोही व फितुरी वर्तनामुळे शाहूस सतत सतरा वर्षे मोगलांच्या कैदेत अडकून रहावे लागले. तथापि शाहू पुढे सुद्धन आल्यानंतर त्याने सूर्याजीच्या ह्या दुष्ट कृत्याचा पूर्ण सूड उगविला. भावी काळांत शाहू हा ताराबाईशी युद्ध करीत करीत वाईजवळ आला. त्यावेळी त्याने या सूर्याजी पिसाळाच्या कुळां-तील लहान मुले, व बायका याखेरीजकरून, सर्व पुढ्यांचा कत्तल करविली. व सूर्याजास पकडून, त्याची नानाप्रकारे निर्भत्सना व हालहाल करून त्यास ठार मारविले. अशा रीतीने या दुष्ट, घातकी, फितुरी, व देशद्रोही मनुष्यास इहलोकींच त्याच्या कृतकर्मांचे यथायोग्य प्रायश्चित्त मिळाले.

सुमारास त्याने पुन्हतंजावर येथे मोंगली सरदार पाठवून, शहाजीराजे याज-
कडून जिजी येथील मराठ्यांना विलकूल मदत मिळू नये, असा प्रयत्न केला.
थोडक्यांत म्हणजे ह्या विकट प्रसंगी शहाजीस आपले राज्यरक्षण करण्या-
करितां मोंगलाशी तह करणे भाग पडले, व मोठ्या कष्टानेच तो व त्याचे
राज्य मोंगलांच्या तडाक्यांतून या वेळीं वाचून जिवंत राहिले.

तथापि तंजावरच्या राज्यावर पुन्हां लवकरच दुसरे भोतिदायक संकट
उत्पन्न झाले. इ० सन १७१० मध्ये कर्नाटक प्रांताचा नबाब दाऊदखान
हा गुजराथचा सुभेदार झाला; व मोंगल बादशहाने त्याच्या जागी सादत
उल्लाखान याचा नेमणूक केली. त्याप्रमाणे तो कर्नाटक प्रांती येऊन अधिकारा-
रूढ झाला; व त्या वेळेपासूनच, त्याने आपली सत्ता वृद्धिंगत करण्याची
व तंजावर व त्रिचनापली ही दोन्ही संस्थाने आपल्या सत्तेखाली आणण्याची
खटपट आपल्या मृत्यूपर्यंत (इ० सन १७३२) थोड्याफार
प्रमाणांत सारखी सुरू ठेविली होती. तथापि त्यापासून तंजावरच्या राज्यास
म्हणण्यासारखा उपसर्ग पोचला नाही.

शहाजीराजांची कारकीर्द प्रजेच्या दृष्टीने सुखावह झाली. व त्यानेही
व्यंकोजीप्रमाणेच तंजावरचे राज्य उत्तम प्रकारे चालवून उत्तम लौकिक
मिळविला. इतकेच नाही तर, तंजावर प्रांतावर मोंगलांच्या स्वाऱ्या झाल्या,
तरी सुद्धा मोठ्या दक्षतेने वागून, त्याने आपली सांपत्तिक स्थिति व राज्याचा
वसूल व्यंकोजीच्या कारकीर्दीइतकाच कायम ठेविला. शिवाय तो मोठा
गुणज्ञ व रसिक जसून कवींचाहि आश्रयदाता होता. शहजीच्या पत्नीचे नांव
चिमाबाई हे असून त्यास अनेक परिग्रहित स्त्रिया होत्या; तथापि त्यास औरस
पुत्रसंतती नव्हती. शहाजी राजा हा ता० २७ सप्टेंबर इ० सन १७११
रोजी मृत्यू पावला; व त्यास औरस पुत्रसंतति नसल्यामुळे, त्याचा धाकटा
भाऊ सरफोजी हा तंजावरचा राज्याचा अधिपति झाला.

सरफोजीराजे, हा शांतताप्रिय राज्यकर्ता असून त्याने आपला दिवाण
आनंदराव पेशवे व सेनापति खंडोजी विचित्रे या उभयतांच्या मदतीने आपला
कारभार शांततेने चालविला; तथापि कर्नाटकाचा नबाब सादत उल्लाखान, हा

केव्हां तंजावर प्रांताला शह देईल, याचा नियम नव्हता; व त्याच्या उपसर्गाची भीति कायम होती.

सरफोजीराजे याच्या फारकीर्दांत एक अत्यंत महत्वाचें राजकीय स्थित्यंतर घडून आलें. तें म्हणजे “निजाम उल्मुल्क याच्या स्वतंत्र सत्तेचा प्रारंभ” हें होय.* या स्थित्यंतरामुळें अनेक निरनिराळे राजकीय परिणाम घडून आले; इतकेंच नाहीं तर, “निजाम” या व्यक्तीनें अठराव्या शतकांतल मराठ्यांचा, इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानचा, भावी इतिहास बनविला. मराठ्यांच्या छातीवर निजाभाची ही नवीन धोंड कायमची येऊन बसली. निजामउल्मुल्क यानें दक्षिणेंत स्वतंत्र राज्यस्थापना केल्यानंतर तो दिवसेंदिवस सारखा बलाढ्य

* चिनकिलीजखान ऊर्फ निजामउल्मुल्क (जन्म इ० सन १६७१ ता० ११ आगस्ट; मृत्यु इ० सन १७४८ ता० २१ मे) हा दक्षिणेंत स्वतंत्र राज्य स्थापना करण्याच्या वेळीं, मुबारीजखान या नांवाचा एक शूर मोंगल सरदार हैद्राबाद व कर्नाटक प्रांताचा कारभार पहात होता. त्यास बादशाहा भहमदशाहा, (कारकीर्द इ० सन १७१९ ते इ० सन १७४८) ने “ निजाम हा शिरजोर होऊन स्वातंत्र्य धारण करीत आहे, तरी तुम्हां त्याजबरोबर युद्ध करून त्यास ठार मारून टाकावें, आणि हें कार्य सिद्धीस गेल्यास दक्षिणचा कारभार तुमच्याकडे देण्यांत आला आहे, असें समजावें.” असें स्वदस्तूरचें पत्र पाठविलें. आणि अमानतखान सुभेदार व इब्राहीमखान, कंब्रजखान व अबदूलखान हे तीन सरदार त्यांच्याबरोबर देऊन त्यांना मुबारीजखानाच्या मदतीस पाठविलें. आधींच मुबारीजखान व निजाम उल्मुल्क या उभयतांमध्ये वैर होतें; व यशस्वी झाल्यास दक्षिण प्रांताचा कारभार देण्याचें मुबारीजखानास बादशाहानें अभिवचन दिलें होतें. त्यामुळें, तो दिह्ठीहून आपल्या मदतीस आलेलें सैन्य व सरदार मंडळी यांना बरोबर घेऊन मोठ्या त्वरेनें निजामावर चाल करून गेला; व उभयतां सैन्याची, साखर खेडा ऊर्फ फत्तेखेडा, (किंवा फत्तेखर्डा; हा गांव वऱ्हडांत, बुलढाणा जिल्ह्यात मेहकर तालुक्यांत भोगावती नदीच्या कांठी आहे.) येथें गांठ पडून मोठें निकराचें युद्ध होऊन त्यांत निजाम विजयी झाला. मुबारीजखान व त्याचे दोन मुलगे,

होत चालला. त्यामुळे तो कर्नाटक प्रांतावर केव्हां स्वारी करील याचा नियम नव्हता. म्हणजे सादतउल्लाखानाच्या ताब्यांतलि कर्नाक प्रांत निजामाच्या तडाक्याच्या भीतीत; आणि तंजावरचें राज्य, सादतउल्लाखान, व चिनकिली-चखान (निजामउल्मुल्क) या दोन बलिष्ठ शत्रूंच्या तडाक्यांत अस्तित्वांत होते. तथापि सरफोजीच्या कारकीर्दीत त्याच्या दक्षणामुळे, या उभयतांपैकी एकाही शत्रूकडून तंजावरच्या राज्यास उपसर्ग पोचला नाही, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

सरफोजी राजे यांस प्रापंचिक बाबतीत फारसा सौख्यलाभ झाला असेल असें दिसत नाही. उलट त्याच्या मनास अस्वस्थता उत्पन्न करणाऱ्या कांहीं विपरीत गोष्टी घडून आल्या, असें निदर्शनास येतें. सरफोजी यांस लग्नाच्या तीन बायका होत्या. त्यापैकी पहिली घाटगे घराण्यांतील सुलक्षणाबाई ही

व दिल्लीहून आलेले सरदार, अमानतखान, इब्राहीमखान अबदूलखान व कंब्रजखान वर्गरे मंडळी समरभूमीत ठार झाली. निजामउल्मुल्क यानें कंब्रजखानाचें शीर कापून तें दिल्ली येथें बादशाहाकडे पाठवून त्यास “स्वामींच्या दैवयोगानें आम्हां हा बंडवाला मारिला;” असें कळविलें. नंतर निजाम उल्मुल्क हैद्राबाद येथें गेला (राजवाडे, खंड दुसरा, व शकावली पान ४९।५० पाहा). तेथें कंब्रजखानाचा मुलगा रख्वाजा आदब म्हणून होता, त्याच्याशीं सल्ला करून, निजामानें गोवळकोंडा, व इतर किल्ले घेतले. अशा प्रकारें सर्व दक्षिण भाग निजामाच्या स्वाधीन झाला. फत्तेखेर्डा येथें निजामास मिळालेला हा विजय (ता. २ आक्टोबर, इ० सन १७२४.) दक्षिणच्या इतिहासांत क्रांतिकारक असून, एकंदरीत इ० सन १७२४ हें वर्ष निजामशाहीच्या स्वातंत्र्यस्थापनेचें होय असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्यानंतरच्या काळांत निजामाचे बहुतेक सर्व व्यवहार मराठ्यांशीं घडलेले आहेत; व त्याच भावी काळांत निजाम हा मराठ्यांचा एक क्षबरदस्त प्रतिस्पर्धी म्हणून दख्खनच्या राजकीय पटावर प्रमुखत्वानें पुढें आला आहे.

फत्तेखेर्डा येथें, मोंगल सरदार बुबारीखान हा युद्धांत मृत्यु पावला. त्याची कबर लढाईच्या मैदानांत असून त्यास इनाम जमीन आहे.

होय. ही बाई स्वभावानें अतिशय गरीब व विनयशील होती. दुसरी स्त्री अपरूपवाई, हीही घाटगे घराण्यांतीलच असून ती मोठी महत्त्वाकांक्षी व सत्ता-प्रिय होती व तिसरी स्त्री राजसवाई, ही शिकें घराण्यांतील असून ती स्वभावानें शांत, सालक्ष व सद्गुणी होती. सरफोजीस लमाच्या ह्या तीन बायका होत्या. तरी त्यास पुत्रसंतति नव्हती. उलटपक्षी सरफोजीचा घाकटा भाऊ तुकोजी यास चार औरस व एक परिग्रहीत स्त्री पासून झालेला, असे पांच पुत्र होते. तुकोजीराजे यांस इतकी पुत्रसंतति, व आपणांस एकही पुत्रसंतान नाही, याबद्दल अपरूपवाईस त्याचा व त्याच्या कुटुंबातील मंडळीचा नेहमी मत्सर वाढूं लागला. वेबनाव होऊन घरांत नेहमी कलह सुरू झाले. त्यामुळे, तुकोजी कंटाळून, आपल्या खर्चाकरितां स्वतंत्र मुलख तोडून घेऊन, महादेवपट्टण येथे जाऊन राहिला. तथापि तेवढ्यानेही अपरूप-वाईचें समाधान झाले नाही. तिनें दुष्ट स्त्रियांच्या नादीं लागून गादीला आपला वारस करण्यासाठी खोटा पुत्र उत्पन्न करण्याचा कट केला व गरोदर राहिल्याचें ढोंग करून नऊ महिन्यांनंतर एक कृत्रिम बालक निर्माण केलें. सरफोजीस या गोष्टीची गंधवार्ताही नव्हती. त्या या कृत्रिम बालकास, आपला खरा पुत्र समजून, त्यानें त्याच्या जन्माची द्वाही जिकडे तिकडे फिरवून मोठा पुत्रोत्सव केला. व बारशाच्या दिवशी मोठ्या समारंभानें या मुलाचें “सवाई शहाजीराजे” असें नांव ठेविलें. राणी अपरूपवाई हिनें अशा रीतीनें तंजावरच्या राजगादीस खोटा वारस मोठ्या गुप्तपणानें व दक्षतेनें निर्माण केला. तथापि ही गोष्ट पुढें कांहीं दिवसांनी उघडकीस आली ! त्यामुळे सरफोजीस अतिशय दुःख व संताप उत्पन्न होऊन त्यानें त्या कृत्रिम पुत्राचा निकाल उडविला व पुढें लवकरच इ० सन १७२८ मध्ये तो दिवंगत झाला. त्या वेळीं त्याच्या तीन स्त्रियांपैकी सुलक्षणाबाई, व राजस-बाई ह्या दोघी त्याच्याघरोबर सती गेल्या. सरफोजी राजे यांस औरस पुत्र-संतति नसल्यामुळे त्याचा घाकटा भाऊ तुकोजी हा गादीवर आला.

तुकोजी राजे यांच्या कारकादींत जीं राजकारणें किंवा ज्या लढाया वगैरे झाल्या, त्यासंबंधीची विशेष माहिती अद्यापि उपलब्ध नाही; तथापि उपलब्ध

हकीकतीवरून असें दिसतें कीं, सरफोजी व तुकोजी या उभयतां राज्यकर्त्यांच्या कारकीर्दीत तंजावर येथील मराठ्यांनीं रामेश्वरच्या आसपासच्या सर्व प्रदेशभार आपली सत्ता बसविली; आणि तुकोजीच्या कारकीर्दीत, तंजावरकर मराठ्यांनीं, शिवगंगा व रामनाथ येथील जमीनदारांना इ० सन १७३० च्या सुमारास जिंकून आपल्या नियंत्रणाखालीं आणिले. तुकोजीच्या कारकीर्दीतही तंजावरच्या राज्यास सादतउल्लाखान व निजामउलमुल्क या उभयतांपासून उपद्रव पोंचण्याची भीति होती. आणि इंग्रज व फ्रेंच हे उभयतां कर्नाटकांत आपला प्रवेश करण्यासाठीं योग्य संधि पहात होते; तथापि अशा बिकट परिस्थितीमध्येही त्यानें आपलें राज्य सुरक्षित ठेविलें. इतक्यांतच मध्यंतरी इ. सन १७३२ मध्ये कर्नाटकचा नबाब सादतउल्लाखान हा मृत्यु पावला; व त्याचा पुतण्या दोस्तअल्ली हा कर्नाटकचा नबाब बनला. त्या वेळीं कर्नाटकांत थोडी चळवळ उत्पन्न होऊन तिचा त्रास तंजावरच्या राज्यास पोंचतो कीं काय, अशी भीति उत्पन्न झाली होती; परंतु तुकोजीनें मोठ्या दक्षतेनें व बंदोबस्तानें राज्यकारभार चालवून आपलें संस्थान सुरक्षित ठेविलें.

तुकोजी राजे हा सरफोजाहून अधीक हुषार, राजकारणपट्ट, व विद्याभिलाषी असून त्यास संस्कृत, तामिळ, मराठी व फारशी या भाषा अवगत होत्या; व त्यामुळे दूरदूरचे विद्वान पंडित व फकीर लोक त्याच्या भेटीस येत असत. तुकोजीराजे हा इ० सन १७३५ मध्ये, दैवगतीस पावला. त्यास अरणाबाई, रामकुंवरबाई, मोहिनाबाई, मैनाबाई व लक्ष्मीबाई अशा लग्नाच्या पांच स्त्रिया व अन्नपूर्णाबाई या नांवाची, कट्यारी बरोबर लग्न लाविलेली (परिश्रुहीत) सहावी स्त्री, मिळून एकंदर सहा स्त्रिया होत्या. त्यांपैकी, लग्नाच्या स्त्रियांपासून त्यास बाबासाहेब, सयाजी, अण्णासाहेब व नानासाहेब, असे चार पुत्र झाले व सहावी स्त्री अन्नपूर्णाबाई हिच्यापासून प्रतापसिंह या नांवाचा एक पुत्र (अथवा दासीपुत्र) झाला. त्यांपैकी सर्वांत वढील मुलगा बाबासाहेब हा व्यंकोजी [ऊर्फ एकोजी] हें नांव धारण करून तंजावरच्या गादीचा अधिपति झाला.

व्यंकोजी राजे हा अल्पायु निपजून त्यांची कारकीर्द अवघी एक वर्षांतच समाप्त झाली. हा राजा जात्याच संशयी वृत्तांचा होता, आणि त्यांतच

त्याच्या भावांनी त्यास पदभ्रष्ट करण्याबद्दल कांहीं कारस्थाने केल्यामुळे, त्याची संशयवृत्ति परमावधीस जाऊन तो जवळ जवळ वेडा झाला होता. कोणाच्या हातांत कव्धार असली, किंवा कोणाच्या हाती कांहीं शस्त्र असलें तर त्यांस लागलीच संशय व भीति उत्पन्न होत असे. “कोणी बिदास जाणार येणार देखील, यांहीं देवाचा नामोच्चार केला, किंवा त्याचा ओठ हाळूं लागला, अथवा एकीकडे कांहीं दोषे मिळून बोलूं लागले, किंवा कोणाच्या हाती जप-माळ पाहिली, तरी ती यांच्या ठायीं, आपल्यास वश करण्यास किंवा मारण्यास मंत्रयंत्र करांत आहेत, म्हणून निश्चयें करून समजून” (श्रीमद्भोसले-वंश-चरित्र पृ० ७१) त्यांच्या पारिपत्यास तो उद्युक्त होत असे. व्यंको-जींच्या अशा वागणुकीमुळे राज्याचा कारभार विस्कळीत झाला; व हां संधि साधून कर्नाटक (अर्काट) चा नबाब दोस्त अल्लो ऊर्फ दोस्त अल्लोखान याचा सेनापति व जांवई चंदासाहेब, हा तंजावरवर चाल करून आला. त्या वेळीं तंजावर येथील जुन्या, पराक्रमी व एकनिष्ठ सरदारांनी मोठ्या शौर्यानें तेथील किल्ल्याचें संरक्षण केलें. अखेरीस किल्ला आपल्या हातीं येत नाहीं, असें पाहून, खंडणी घेण्यास राजी होऊन, व ती घेऊन तो त्रिचनापल्लीं गेथें परत गेला;+

+ चंदासाहेब याचें मूळचें नांव हुसेन दोस्तखान असून तो मोठा धाडसी व महत्वाकांक्षी पुरुष होता. तो मोठा कुशाग्र बुद्धीचा, धूर्त, मधुरभाषणो व सुस्वरूप असल्यामुळे अर्काटचा नबाब दोस्त अल्लोखान याची त्याच्यावर अतिशय मर्जी बसली; व त्यानें त्यांस आपला घरजांवई करून वजीर व सेना-पति केलें. अशा रीतीनें त्यास राजकीय महत्त्व प्राप्त झाल्यावर त्यानें दक्षिण हिंदुस्थानांत अनेक घडामोडी व कारस्थाने करण्यास सुरवात केली. अर्का-टच्या दरबारांत त्यानें आपलें उत्तम वजन बसविलें; व तंजावर आणि त्रिचनापल्ली येथील हिंदू राज्ये नामशेष करण्याची तो खटपट करू लागला. त्यापैकीं तंजा-वरचें राज्य पादाक्रांत करण्याची त्याची खटपट यावेळीं, (इ० सन १७३६) व पुढें प्रतापसिंहाच्या वेळीं ही (इ० सन १७४०) निष्फळ झाला; तथापि त्रिचनापल्लीचें राज्य नामशेष करण्यांत तो यशस्वी झाला. त्रिचना-पल्ली येथील शेवटचा राजा विजयरंग हा इ० सन १७३१ मध्यें मृत्यू पावला, व त्याच्या गादीविषयीं राणी मीनाक्षी व दुसरा वारस वंगारू तिरमल

(६० सन १७३६) न त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी तो भ्रमिष्ट होऊन मृत्यू पावला. त्यास पुत्रसंतती नसून फक्त सुजानबाई या नांवाची एक स्त्री होती. ती शहाणी, चतुर, विशेष औदार्यशाली व सद्गुणी होती; त्यामुळे दरबारी मंडळींनी तिला गादीवर बसवून तिच्या नांवाची द्वाहां फिरविली. ती मोठी हुषार असून दरबारी मंडळींवरही तिचे चांगले वजन बसले; तथापि तीन वर्षांतच तिला शत्रू निर्माण होऊन तिच्यावर पदभ्रष्ट होण्याचा प्रसंग आला. ६० सन १७३८ मध्ये, 'सवाई शहाजी' या नांवाचा कोणी इसम, कोयजी घाटगे या नांवाच्या एका सरदाराच्या साहाय्याने तंजावरच्या गादीचा हक्क सांगण्याकरिता तोतया निर्माण झाला; आणि त्याने तंजावर येथील किल्लेदार सय्यदखान यांस फितवून तंजावरची गादी बळकाविली. तंजावरच्या इतिहासांत हा तोतया 'काट राजा' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. त्याने इंग्रज व फ्रेंच लोकांस द्रव्य देऊन त्यांचे सैन्य आपल्या मदतीस बोलविले; व तंजावरच्या गादीचे आपण अस्सल वारस आहो असा सर्वांच्या मनांत भ्रम उत्पन्न केला; तथापि त्यांचे दोंग लवकरच बाहेर पडले. हा काट राजा 'रूपी' या नांवाच्या एका बटकीचा मुलगा असून, त्याचा तंजावरच्या राजघराण्याशी व गादीशी कोणत्याहि प्रकारे तिळमात्र संबंध नाही, अशी किल्लेदार सय्यदखान याची व मुख्य मुख्य सरदारांची खात्री झाली; त्यामुळे त्यांनी

यांच्यामध्ये कलह उत्पन्न झाला. ही संधी साधून अर्काटकर नबाब दोस्त अल्लीखान याने आपला मुलगा सफदरअल्ली, व जांवाई चंदासाहेब या उभयताना त्यांचा तंटा मिटविण्याच्या मिषाने त्रिचनापल्ली येथे पाठविले. त्याप्रमाणे चंदासाहेबाने तेथे जाऊन मोठ्या युक्तीने राणी मिनाक्षीभम्मा हिला अनुकूल करून घेतले; व त्रिचलापल्लीचा किल्ला व फौज आपल्या ताब्यांत घेऊन तिला दर्याने बंदिवासांत टाकिले, व त्याच ठिकाणी ती पुढे लवकरच कालाघान झाली ! अशा प्रकारे ६० सन १७३६ मध्ये, तंजावरजवळील त्रिचनापल्लीचे प्राचीन हिंदु संस्थान चंदासाहेबाच्या ताब्यांत गेल्यामुळे, त्याचे नांव दक्षिण हिंदुस्थानामध्ये विशेष प्रसिद्धीस आले, आणि तिकडील राजकारणामध्येहि त्याचे महत्त्व विशेषच वृद्धिंगत झाले.

या डोंगी काट राजास तात्काल काट दिला, व तुकोजीचा दुसरा मुलगा सयाजी यांस गादीवर बसविले; (इ० सन १७३९). आणि त्यास नाममात्र राजा करून सर्व राज्यकारभार तंजावर येथील मुसलमान किल्लेदार सय्यदखान व त्याचा भाऊ सय्यद कासाम यांनी आपल्या हाती घेतला व लवकरच सय्यदखानाने त्यास पदभ्रष्ट करून सिधोजी या नांवाचा एक दुसराच इक्षम गादीवर बसविला. तेव्हां सयाजी हा तंजावर येथून पळून पाडेचरी नजीक चिदंबरं येथे गेला व तेथून त्याने फ्रेंचांची मदत मागितली आणि आपणांस तंजावरच्या गादीवर पुन्हां स्थानापन्न केल्यास, “ आपण पूर्व किनाऱ्यावरील कारीकल बंदर, त्याच्या नजीक असलेला करकनगढी नांवाचा भजवूत किल्ला व कांही गांवे तुम्हास देऊं ” असे त्याने फ्रेंचांना कबूल केले. फ्रेंच सरदार डुमास याने हे सयाजीचे म्हणणे मान्य करून फ्रेंच सैन्य व दोन जहाजे कारीकल बंदर ताब्यांत घेण्यास पाठविली. व याच फ्रेंच सैन्याने तसेंच पुढे जाऊन सयाजीस तंजावरच्या गादीवर बसवावे, असा त्यास हुकूम दिला. इतक्यांत इकडे सय्यदखानाशीही सयाजीने संधान बांधिले होते तें यशस्वी होऊन सय्यदखान त्यास वश झाला; व त्याच्या मदतीने तो पुन्हां तंजावरच्या राज्याचा अधिपति झाला. फ्रेंचांना कारीकल बंदर देण्याचे त्याने साफ नाकारिले, त्यामुळे हातचा डाव गेलेला पाहून डुमास यास वाईट वाटले. तथापि सयाजीशी उघडपणे युद्ध करण्याचे त्यास घाडस झाले नाही; पण इकडे चंदासाहेबास फ्रेंचास खूष करण्याची ही आयतीच संधी मिळाली. त्याने आपण होऊन कारीकल जिंकून फ्रेंचांचे ताब्यांत देण्यासाठी कारीकलवर आपले सैन्य रवाना केले. तेव्हां सयाजीनेहि कारीकलच्या बचावासाठी आपली फौज तिकडे रवाना केली. तिकडून फ्रेंचांचीहि फौज चालून आली व तिने चंदासाहेबाच्या मदतीने कारीकल जिंकले. तेव्हां सयाजीचा नाइलाज होऊन तो आपल्या करारप्रमाणे वागण्यास तयार झाला. पण इतक्यांतच तो पदभ्रष्ट होऊन तुकोजीचा दासीपुत्र प्रतापसिंह हा गादीवर आला व त्याने सयाजीने फ्रेंचाबरोबर चिदंबरं येथे केलेला करार पार पाडला. अशा रीतीने कारीकल, करकनगढी व कांही गांवे मिळून सुमारे ३०-४० हजार रुपये उत्पन्नाचा तंजावरच्या राज्यातील पूर्व किनाऱ्यावरील

प्रदेश फ्रेंचांस मिळाला, व चंदासाहेबानें अशा रीतीनें या वेळीं तंजावरच्या राज्यावर आपला सूड उगवून घेतला.

राजे सयाजी याच्या कारकीर्दीत तंजावरची राजसत्ता लष्करी लोकांच्या— आणि तीहि मुसलमान सत्ताधारी सय्यदखान व त्याचा भाऊ सय्यदकासीम यांच्या—हातीं गेल्यानंतर सर्व तंजावरच्या राज्यभर बेबंदशाही माजली. आणि गृहकलह, परस्पर मत्सर, द्वेषबुद्धि, सत्ताभिलाष इत्यादि राष्ट्रविनाशक दुर्गुणांचा प्रादुर्भाव होऊन तंजावरचें राज्य रसातळास जाणार कों काय, अशी भांति वाटू लागली. परंतु अशा संकटप्रचुर प्रसंगी तंजावर येथील मल्हारजी गाडेराव, मानाजी जगताप व अनप्पा शेडगे प्रभृति मुख्य सरदारांनीं जनतेचा कल पाहून, तंजावरच्या गादीवर योग्य पुरुषाची योजना करण्याचा संकल्प केला. आणि तुकोजींच्या विद्यमान चिरंजीवांपैकीं प्रतापसिंह या नांवाचा जो दासीपुत्र होता, तोच राजपदास सर्व गुणांनीं युक्त आहे असें पाहून त्यास (इ.स. १७३९ च्या अखेरीच्या सुमारास) सिंहासनारूढ केलें. अशा प्रकारें, सर्व प्रजेच्या अनुमतीनें रूप, गुण, क्रिया, बुद्धि, या सर्व गुणांनीं युक्त असा दासीपुत्र गादीस योग्य अधिपति ठरविल्याचें हें तंजावरच्या इतिहासातील उदाहरण लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. व “ प्रतापसिंहाची माय राजाच्या समजातीची झाली; करितां हा पुत्रच राज्यास योग्य म्हणून सर्वत्रांनीं निष्कर्ष करून, शके १६६१ सिद्धार्थीनाम संवत्सरे प्रतापसिंह राजास तत्कनशीन केलें.” (पारसनीकृत, तंजावरचें राजघरणें, हें पुस्तक पहा.) हें तंजावरच्या शिलालेखांतील वाक्य विशेष महत्वाचें व मनन करण्यासारखें आहे.

राजे प्रतापसिंह याची कारकीर्द तंजावरच्या इतिहासांत अनेक दृष्टीनें अत्यंत महत्वाची आहे. तुकोजींचा दुसरा मुलगा सयाजी याच्या काळापासून तंजावरची राज्यसूत्रे लष्करी लोकांच्या हातांत गेली होती, तीं ह्या वेळेपर्यंत तशीच त्यांच्या हातीं होती. सय्यदखान व सय्यदकासीम हे या काळांत विशेष प्रबळ बनले होते. हे उभयतांही सय्यदबंधू महाकारस्थानी व सत्ताप्रिय असून त्यांच्याकडे राज्याची फौजदारी, तंजावरच्या कोटाची किल्लेदारी व राजाची चिटणीशी असे मोठमोठे अधिकार होते. सयाजीप्रमाणेंच प्रतापसिंहास नाम-

मात्र राजा म्हणून गादीवर ठेवून राज्याचा सर्व कारभार आपल्या हाती ठेवावा, असा त्यांचा प्रयत्न होता; आणि प्रतापसिंह हा नुकताच गादीवर आल्यामुळे, त्याला राज्यकारभार चालविण्याचा अनुभव नसल्याने, आपल्या इच्छेप्रमाणे राज्याची सर्व सूत्रे आपल्या हाती येतील, अशी त्यांना आशा होती. तथापि प्रतापसिंह हा जात्याच बुद्धिमान्, स्वाभिमानी आणि व्यवहार-चतुर असल्यामुळे, त्याने या उभयतांही प्रबल मुसलमान सरदारांचा पूर्ण बंदोबस्त करण्याचा निश्चय केला. परंतु ही गोष्ट त्यांना समजल्यामुळे त्यांनी अनेक कारस्थाने रचून प्रतापसिंहास पदभ्रष्ट करण्याचा उद्योग आरंभिला.

‘श्रीमत् भोंसले-वंश-चरित्’ या शिलालेखामध्ये सध्यदखानाच्या प्रमत्त-पणाचे व दुराचाराचे जें वर्णन केले आहे, त्यावरून ‘तो दरबारी लोकांस फारच शिरजोर होऊन तंजावरच्या गादीवर काय संकट आणील, याचा नेम नव्हता. तंजावर येथील राजसत्ताही हिंदूंची असल्यामुळे, तेथे पूर्वापार व्यंकोजी महाराजापासून दानधर्म बहुत चालत आला होता. प्रतापसिंह राजे हे गादी-वर आल्यानंतर, त्यांनी आपल्या पूर्वजांचा कित्ता गिरवून पूर्वा-पार चालत आलेले दानधर्म तसेच चालू ठेविले. सध्यदखान यास ही गोष्ट पसंत न पडून, तो हिंदु धर्मास विरोध करूं लागला; आणि हिंदु देवालयांत त्याने अनाचार सुरू केले. त्याने मोहना नांवाची एक देवालयांतील देवदासी भ्रष्ट करून तिला आपल्या घरी नेऊन ठेविले. त्यामुळे त्याच्याविषयी हिंदु-धर्माभिमानी लोकांस तिरस्कार उत्पन्न झाला. प्रतापसिंह महाराजास ही त्याची दुष्ट कृत्ये कळून चुकली; परंतु त्यांनी तंजावर येथील त्याचे प्राबल्य लक्षांत घेऊन, त्याच्या कृत्यांकडे कांहीं दिवस कानाडोळा केला. अर्थात् सध्यदखानास त्यामुळे अधिकच उत्तेजन येऊन, तो तंजावरची सर्व राजसत्ता आपल्या मुठींत आणण्याचा अर्धाक प्रयत्न करूं लागला. तंजावरचे राज्य काबीज करण्याच्या खटपटींत असलेल्या प्रसिद्ध चंदासाहेबाकडे त्याने गुप्त रीतीने राजकारण सुरू केले आणि त्याच्या मुलास आपली मुलगी द्यावी, व त्याच्या साहाय्याने तंजावरचे राज्य हस्तगत करून ते आपण चालवावे, अशी मसलत योजिली. परंतु ही गोष्ट प्रतापसिंहास समजली व त्यानेहि मोठ्या शहाणपणाने सध्यदखानाचे खळ तंजावर मधून नाहींसे करण्याचा विचार

आरंभिला, त्याने सध्यद खानाचा भाऊ सध्यदकासीम यास अनुकूल करून घेतले, व त्याच्या मार्फत, सध्यदखानाचा व चंदासाहेबाचा झालेला गुप्त कूट माहीत करून घेतला. इकडे सध्यद खानाने चंदासाहेबाच्या मुलास आपली मुलगी देण्याचे निश्चित करून प्रतापसिंहास लग्नाचे निमंत्रण दिले, आणि असे सांगितले की, “ मी माझी बेटी चंदासाहेबाच्या मुलास अर्पण करण्याचा निश्चय केला आहे. चंदासाहेब बलवान व प्रतापी पुरुष असल्यामुळे त्याच्याशी संबंध केल्याने तंजावरच्या गादीस बळ प्राप्त होईल. ” प्रतापसिंहास सध्यद खानाचे सर्व कृत्रिम पूर्ण माहीत होते; तथापि त्याने तसे यत्किंचित्ही न दाखवित वरकरणी ह्या शरीरसंबंधास आपली पसंती दर्शवून चंदासाहेबाची स्तुती केली व लग्नास लागेल तो खर्च देण्याचे मान्य केले. तथापि लग्नमात्र तंजावरच्या किल्ल्यांत न करता मध्यांजुन (हे ठिकाण तंजावर पासून २९ मैलांवर आहे.) येथे करावे, अशी त्यास सूचना दिली. त्याप्रमाणे सध्यद खानाने चंदासाहेबाच्या मुलाबरोबर आपल्या मुलीचे लग्न मध्यांजुन येथे मोठ्या थाटाने केले; आणि चंदासाहेबाशी सर्व राजकारणाचे खलवत करून तंजावरच्या किल्ल्यावर त्याने गुप्त रीतीने अमूक वेळी हल्ला करावा असा संकेत ठरविला, परंतु या गुप्त कारस्थानाची बातमी सध्यद खानाचा भाऊ सध्यद कासीम याने कागदपत्रानिशी प्रतापसिंहास कळविली. त्याबरोबर वेळीच सावध होऊन, प्रतापसिंहाने आपले मुख्य सरदार मल्हारजी गाडेराव, अनप्पा शेडगे व मानाजीराव जगताप, यांच्या सल्ल्याने सैन्याचा सर्व बंदोबस्त पक्का करून सध्यदखानास आपणाकडे राजवाड्यांत कांहीं राजकारणनिमित्त बोलाविले व तेथेच त्यास कैद करून आपल्या सरदार मंडळींच्या ताब्यांत दिले व त्यांनी त्यास लागलीच यमसदनी पांचविले. अशा रीतीने सध्यदखानाचा हा प्रबळ व प्रमत्त कांठ जगांतून कायमचा नष्ट करून टाकल्यावर मल्हारजी गाडेराव प्रभृति सरदारांना राज्याचे मुख्य अधिकार देऊन, त्यांच्या सल्ल्याने राजे प्रतापसिंह याने राज्यकारभार करण्यास सुरवात केली.

या काळांत, दक्षिण हिंदुस्थानांतोल मराठ्यांची सत्ता पुष्कळच कमी होऊन, कर्नाटक प्रांतांत मुसलमानी राजसत्ता संस्थापित झाली. आणि निजाम उल्-

मुल्क व अर्काटकर सादत उल्लाखान यांचें विशेष प्राबल्य माजलें. अर्काटचा नबाब हा मराठ्यांना खंडणी देत असे तीही सादतउल्लाखान मृत्यु पावल्यानंतर म्हणजे ६० सन १७३२ पासून मराठ्यांना मिळेंनाशी झाली. आणि ६० सन १७३६ मध्ये चंदासाहेबानें त्रिचनापल्ली एथील हिंदु राब्य खाऊन टाकल्यापासून तर त्याच्यापासून तंजावरच्या राज्यास धोका पोंचण्याची विशेषच भीति उत्पन्न झाली होती. चंदासाहेबही तंजावर खाण्याकरितां निरनिराळे मनसुबे व कारस्थानें घडवीत होता. इतक्यांत “आपला व्याहो सय्यदखान याचा तंजावरकर प्रतापसिंहानें वध केल;” ही बातमी चंदासाहेबास समजली. त्याबरोबर तो खवळून एखाद्या जंगी तुफानाप्रमाणें तंजावरवर येऊन कोसळला व तंजावरच्या किल्लास वेढा दिला. सतत दोन महिने वेढा सारखा सुरू ठेविला, व मोठ्या अट्टाहासानें किल्ला इस्तगत करून घेण्याचा प्रयत्न भारंभिला. तेव्हां या संकटांतून मुक्त होण्याकरितां, प्रतापसिंहानें सातारकर छत्रपति शाहू व पेशवे यांना ही इकीकत कळवून त्यांची मदत मागितली. त्याप्रमाणें शाहूनें मराठ्यांची जंगी फौज कर्नाटक प्रांती पाठविण्याचें ठरवून, नागपूरकर रघोजी भोंसले, अक्कलकोटकर फत्तेसिंह भोंसले, औधरकर श्रीपतराव प्रतिनिधि, वगैरे सरदारांना तिकडे पाठविले; आणि गुत्तीकर मुरारराव घोरपडे यांस तुंगभद्रे-जवळील तीन तालुके त्यास देण्याचें मान्य करून आपल्या सैन्यानिशीं त्यांना मिळविण्याविषयीं कळविलें. त्याप्रमाणें हें सर्व सैन्य एकत्र होऊन ६० सन १७४० च्या एप्रिल महिन्यांत, मोठ्या जोरानें अर्काट प्रांतांत येऊन धडकलें.

इकडे अर्काटचा नबाब दोस्त अल्लाखान हाही मराठ्यांच्या सैन्याशीं सामना देण्यास पुढें सरसावला. आणि कडप्पा, ऊर्फ कड्डापा व अर्काट या दोन जिल्ह्यांच्या मध्ये, असलेल्या दमलचेरीच्या घाटांत, ती सुरक्षित जागा समजून, ४ हजार घोडेस्वार व ६ हजार पायदळ, आपला धाकटा मुलगा हुसेनअल्ली व इतर अनेक नामांकित सरदार, यांसह येऊन दाखल झाला. मराठ्यांचें सैन्य घाटाच्या पलीकडे होतें. मराठ्यांनीं नबाबाशीं सामदामाची बोलणीं प्रथम सुरू केलीं, परंतु नबाबानें तीं मनावर न घेतां त्यांस उडवा-उडवींचीं उत्तरे दिलीं, त्यामुळें मराठ्यांनीं आपले १० हजार घोडेस्वार एका जंगलांतून आडमार्गानें पुढें पाठवून नबाबाच्या सैन्यास वळसा घातला व

बाकी फौजेने डोंगरावर चढून सर्व मान्यांच्या जागा इस्तगत करून घेतल्या. आणि नबाबाच्या सैन्याशी समोर येऊन युद्ध सुरू केलें (ता. ९ मे सन १७४०). हें युद्ध मोठेंच घनघोर झालें. उभयतांही पक्षांनी बंदुका व तोफा उपयोगांत आणिल्या. मराठ्यांनी मोठ्या चिकाटीने युद्ध करून आपला शौर्यप्रभाव विशेष गाजविला. आणि नबाबाच्या सैन्याचा पूर्णपणें पराभव करून त्याची दाणादाण उडविली. या युद्धांत, नबाब दोस्त अल्लीखान, त्याचा धाकटा मुलगा हुसेन-अल्ली, व अनेक नामांकित सरदार रणांगणी पतन पावले. अर्काटचा मुख्य दिवाण मीर आसद हा मराठ्यांच्या ताब्यांत आला, व मराठ्यांना या युद्धांत निर्विवाद विजय प्राप्त झाला.

नबाब दोस्त अल्लीखान याचा वडील मुलगा सपतरअल्ली हा आपल्या वडालाच्या मदतीकरिता सैन्य घेऊन दमलचेरीकडे येण्यास निघाला होता; त्यास हें दमलचेरीच्या खिंडींताळ युद्धाचें भयंकर वर्तमान समजतांच तो घाबरून स्वसंरक्षणासाठी वेलोर येथें पळून जाऊन तेथील बळकट किल्ल्याच्या आश्रयास राहिला; व चंदासाहेब हा त्रिचनापल्लीहून ५ हजार घोडेस्वार व १० हजार पायदळ यांसह आपल्या सासऱ्याच्या मदतीस येत होता, तोही युद्धाचें हें हानिकारक वर्तमान कार्नी पडतांच त्रिचनापल्ली येथें परत गेला. थोंडक्यांत सांगावयचें म्हणजे या दमलचेरीच्या युद्धांतील निर्णयात्मक विजयामुळे, मराठ्यांची कर्नाटकभर कीर्ति झाली, व याच विजयवार्तेने त्यांचा कर्नाटक प्रांतांत सर्वत्र पूर्ण दरारा बसला.

अर्काटकर दोस्त अल्लीखान याच्या मृत्युमुळे रिकाम्या झालेल्या अर्काटच्या गादीचा खरा वारस त्याचा वडील मुलगा सपतर अल्लीखान हा होता. परंतु त्यास चंदासाहेब हा प्रतिस्पर्धी असून,—जरी बाह्यात्कारी तो, “ आपण सफदर अल्लीखानाचे हितचिंतक आहों ” असे दाखवात होता तरी—परिस्थिति अनुकूल होतांच (?) अर्काटची गादी आपण मिळवावी अशी त्याची इच्छा होती. तथापि सफदरअल्लीखान हा चंदासाहेबाचें सर्व कृत्रिम ओळखून असल्यामुळे, त्यानें मराठ्यांशी, त्यांच्या इच्छेप्रमाणें खंडणी व प्रांत देण्याचें ठरवून तह केला (ता. १६ नोव्हेंबर १७४०) ; व या तहाअन्वयेच, मराठ्यांच्या मार्फत चंदासाहेबाची त्रिचनापल्ली येथील सत्ता नष्ट कर.

ण्याचा प्रयत्न केला; आणि इकडे मराठ्यांनीही सफ़तरअल्लीखान व त्याचा दिवाण मीर आसद यांच्या सल्ल्याने, योग्य संधी साधून त्रिचनापलीवर हल्ला करून ते शहर हस्तगत करून घेण्याचा निश्चय केला. इतक्यांत “ पेशवा बाजीराव हा नर्मदा नदीजवळ रावेर ऊर्फ रावेरखेडी × येथे मृत्यु पावला, ” अशी बातमी, मराठ्यांचा या मोहिमेंतील मुख्य सरदार सेनासाहेब रघूजी भोसले यांस समजली. रघूजी हा बाजीरावाचा प्रतिस्पर्धी होता. बाबूजी नाईक बारामतीकराचा एक प्रबळ साह्यकारी दोस्त होता; व त्यालाच छत्रपति शाहूकडून पेशवाईची वखे देववावी, असा रघूजीचा मानस होता. म्हणून तो शिवगंगा येथे मराठ्यांच्या सैन्याचा तळ ठेवून महाराष्ट्रांत सातारा येथे परत आला, व बाबूजी नाईकास पेशवाई पदावर स्थानापन्न करण्याकरितां त्यानें आपली शिकस्त केली. परंतु त्यांत त्यास यश न मिळतां शाहूनें बाजीरावाचा मुलगा बाळाजी नानासाहेब-बाजीराव मृत्यु पावला, त्यावेळीं त्याच्याजवळ त्याचे कुटुंब काशीबाई व घाकटा मुलगा जनार्दनपंत हे असून बाळाजी कुलाबा येथे होता; तेथेच त्यास बाजीरावाच्या मृत्यूची बातमी समजल्यावर उत्तरक्रिया आटपून तो आपला काका

× बाजीराव हा उत्तर हिंदुस्थानांतून परत येत असतां आपल्या नवीन जहागिरीत रावेर येथे ता० २५ एप्रिल इ० सन १७४० रोजी, थोडे दिवस आजारी पडून एकाएकी मृत्यु पावला.

रावेर उर्फ रावेरखेडी हा गांव होळकरांच्या ताब्यांतील नेमाड ऊर्फ खरगोण जिल्ह्यांत, सनावद रेलवे स्टेशनजवळ, नर्मदा नदीपासून तीन मैलांवर असून तेथे बाजीरावाची छत्री आहे. या छत्रीस कसरावद, कानपूर आणि बेडिया या तीन परगण्यांचे उत्पन्न लावून दिलेले होते; ते पेशवाई बुडोपर्यंत चालू होते. परंतु पुढे पेशवाई बुडाली तेव्हां छत्रीच्या खर्चासाठी तोडून दिलेला प्रदेश इंग्रजांच्या ताब्यांत गेला, व छत्रीचे हे उत्पन्न बंद झाले. रावेर हा अगदींच लहान गांव असून तेथे एक घर्मशाळा, व देशी दवाखाना आहे. बाजीरावाच्या छत्रीस होळकर दरबाराकडून दरसाल १२५ रुपयांची नेमणूक आहे.

चिमणाजी ऊर्फ चिमाजी आप्पासह ता० २५ मे इ० सन १७४० रोजी पुणे येथे, व नंतर ता. १३ जून रोजी सातारा येथे गेला;—याच, ता. २५ जून रोजी, (आषाढ शुद्ध १२ बुधवारी सकाळी दहा वाजता) सातारा मुक्कामी पेशवाईची वखे अर्पण केला. अशा रीतीने रघुजीचा मानस सिद्धीस न गेल्यामुळे, तो बाबूजांनाईक यास बरोबर घेऊन कर्नाटकांत आला. चंदासाहेबावरील स्वारीची कडेकोट तयारी केली; कर्नाटकांतील हिंदुराजे, पाळेगार मुराररार घोरपडे गुत्तोर, व तंजावरकरांचे सैन्य, आपल्या मदतीस घेतले; व या सर्व सैन्यासह त्रिचनापल्लीवर चाल करून जाऊन मराठ्यांनी तेथील किल्ल्यास वेढा दिला. त्रिचनापल्लीचा किल्ला बळकट असल्यामुळे, तो चंदासाहेबाने कांही दिवस मोठ्या शौर्याने लढविला. परंतु किल्ल्यातील सामुग्री संपत आल्यामुळे मराठ्यांशी टक्कर देणे त्याला अशक्य वाटू लागले. म्हणून त्याने मराठ्यांशी किल्ला स्वाधीन करण्याबद्दल बोलणे सुरू केले; व त्याच वेळी आपला भाऊ बडासाहेब यास मदुरा येथून स्वसैन्यानिशी आपल्या मदतीस बोलावून घेतले. परंतु त्याच्या सैन्याचा मराठ्यांनी मार्गोत्तच निकाल उडविल्यामुळे, चंदासाहेबाचा नाहलाज होऊन तो आपल्या वडील मुलासह मराठ्यांच्या स्वाघांन झाला (ता० २६ मार्च इ. सन १७४१). तेव्हां मराठ्यांनी त्रिचनापल्लीचा किल्ला आपल्या ताब्यांत घेऊन चंदासाहेबाची व त्याच्या मुलाची सातारा येथे रवानगी करून दिली. त्या वेळेपासून इ. सन १७४८ पर्यंत तो व त्याचा मुलगा सातारा येथील किल्ल्यांत प्रतिबंधांत होते. या वेळ्यांत मुरारराव घोरपडे याने विशेष अंगमेहनत घेऊन चांगलेच कर्तृत्व व शौर्य प्रकट केले. म्हणून रघुजी भोंसले याने त्यास त्रिचनापल्लीचा सुभेदार नेमून तेथील सर्व व्यवस्था त्याच्याकडे सोंपविली. तंजावरकर प्रतापसिंह याने या त्रिचनापल्लीच्या स्वारीमध्ये मराठ्यांना पुष्कळच साह्य केले. शिवाय फौजेच्या खर्चाबद्दल आठ लाख रुपये दिले, व शाहूस तीन लाख, त्याच्या राणीस दोन लाख, रघुजीभोंसले व फत्तेसिंह भोंसले या उभयतांना दोन लाख, मिळून एकंदर इतर सात लाख रुपये नजर केले; म्हणजे एकंदर पंधरा लक्ष रुपये तंजावरकर प्रतापसिंहाने यावेळी मराठ्यांना दिले. उलटपक्षी चंदासाहेबासारखा बलिष्ठ व नाश करण्यास टपून बसलेला शत्रु कर्नाटक-

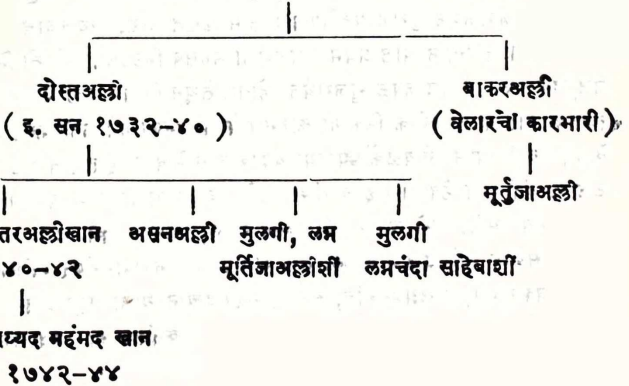
मधून तात्पुरता तरी नाहीसा झाल्यामुळे, पुढील आठ वर्षांत त्याच्याकडून होणाऱ्या त्रासापासून तंजावरचे राज्य मुक्त झाले.

तथापि त्यानंतर चारच वर्षांनी तंजावरच्या राज्यावर पुन्हां दुसरे संकट ओढवले. दख्खनचा राज्यकर्ता निजामउल्मुल्क हा कर्नाटक प्रांतात आपली राजसत्ता सारखी वृद्धिंगत करित होता. त्याने इ० सन १७४४ मध्ये त्रिचनापलीचा किल्ला मुरारराव घोरपडे याच्यापासून हस्तगत करून, तो अनवरुद्दीनखान याच्या ताब्यांत देऊन (इ० सन १७४४ एप्रील) त्यास अर्काटच्या नबाबगिरीवर (सफ्तरअल्लीचा मुलगा सय्यद महंमदखान याच्या तर्फे) नेमिले, आणि कर्नाटक प्रांत आपल्या ताब्यातील, व तेथील नबाब आपला अंकित आहे,* असे त्याने सर्व लोकांस जाहीर केले. त्याप्रमाणे

* कर्नाटकाचा नबाब सफ्तरअल्ली याचा, इ. सन १७४२ मध्ये, मूर्तुजा-अल्ली याने वेलोर येथे खून केला. व अर्काट येथे जाऊन त्याने नबाबाचे पद धारण केले. परंतु त्यानंतर अनेक पक्ष निर्माण होऊन त्यांपैकी

कर्नाटकाच्या नबाबाची वंशावळ

नबाब खान सादतउल्ला, (इ. सन १७१०-३२)

अनवरुद्दीनखान हा कर्नाटकच नबाब बनून तेथील राज्यकारभार चालवू लागला.

नबाब अनवरुद्दीनखान हा कर्नाटकच्या नबाबगिरीवर स्थानापन्न झाला न झाला तोंच त्याने तिकडे आपली सत्ता वृद्धिंगत करण्यास सुरवात केली. कर्नाटकमधील हिंदुराजे, संस्थानिक व पाळेगार, यांना आपल्या श्रेष्ठ सत्तेखाली आणण्याचा त्याने प्रयत्न आरंभिला, आणि तंजावरकर प्रतापसिंहकडे पेशकश अथवा खंडणी मागण्यास त्याने सुरवात केली. परंतु प्रतापसिंह हा मोठा स्वाभिमानी राज्यकर्ता असून तो कर्नाटकच्या नबाबचा मांडलीक होण्यास अथवा त्यास खंडणी देण्यास तयार नव्हता. प्रतापसिंह हा आपणांस खंडणी देत नाही, असे पाहून अनवरुद्दीनखान याने त्यास “खंडणी द्या, अथवा युद्धास तयार व्हा” असा निर्वाणाचा निरोप पाठविला. त्यावर प्रतापसिंहाने, खंडणी देण्याचे अमान्य करून, त्यास युद्धास पाचारण केले. तेव्हां अनव-

एका पक्षाने मुरारराव घोरपडे व इंग्रज यांची मदतथेऊन मूर्तुजाभल्लीस पदभ्रष्ट केले. आणि सफतर अल्ली याचा अल्पवयी मुलगा सय्यद महंमदखान याची नबाबी पदावर (इ. सन १७४२) स्थापना केली.

अनवरुद्दीन हा निजाम उल्मुल्क याच्या पदरी एक सरदार असून त्याचा बाप औरंगजेबाजवळ कुराण पढविण्याचे काम करित असे. त्याच्याच वाशिल्याने अनवरुद्दीनखान यास प्रथम पांचशेची मनसब मिळाली. पुढे तो निजाम उल्मुल्काच्या वडिलाजवळ गुजराथेत होता. तेथून निजामापाशी येऊन त्याने त्याच्या हाताखाली अनेक ठिकाणी कारभार केला. निजामाने कर्नाटकवर स्वारी केली, तेव्हा त्यास गोवळकोंड्याच्या बंदोबस्तास ठेविला होता; व पुढे कर्नाटकाचा बंदोबस्त ठेवण्यास हाच योग्य आहे, व हा आपल्या भरंवशाचा, शूर व अनुभवी आहे, असे जाणून निजामाने त्यास, सफतरअल्ली याचा अज्ञान मुक्तगा सय्यद महंमदखान याच्या तर्फे अर्काटच्या नबाबगिरीवर नेमिले. व पुढे लवकरच एका लग्नप्रसंगांत, सय्यद महंमदखान याचा खून झाल्यानंतर, निजाम उल्मुल्क याने, अनवरुद्दीन यांस कर्नाटकच्या नबाबगिरीवर कायम केले.

रुहीनखानानें आपला मुलगा माफूजखान यांस, त्याच्याबरोबर सैन्य-सामुग्री देऊन, तंजावरावर पाठविलें. त्याप्रमाणें तो लागलीच तंजावरावर चाल करून आला. इकडे प्रतापसिंह यानेंही युद्धाची सिद्धता करून ठेविली होतीच. त्यामुळें तोही स्वसैन्यासह माफूजखानाशी युद्ध करण्यास पुढें आला; व या उभय सैन्यामध्ये, तंजावरच्या किल्ल्याच्या उत्तरेस एक कोसावर, मोठेंच हातघाईचें युद्ध झाले [इ० सन १७४४ जून]. त्यांत प्रतापसिंह विजयी झाला, व पराभूत झालेला माजूफखान त्रिचनापल्ली येथें परत गेला. या पराजयाची वार्ता अनवरुहीन यांस समजतांच त्यानें आपल्या सैन्याची पुन्हां मोठीच जारीची तयारी केली. कालाहस्ती* व व्यंकटगिरी+ येथील

* कालाहस्ती (Kalahasti) हें जमिनदारी गांव उत्तर अर्काट जिल्ह्यांत असून येथील जमिनदारी गांवें उत्तर अर्काट व नेल्लोर जिल्ह्यांत पसरलेली आहेत. कालाहस्ती ही कर्नाटक प्रांतांतल सर्वांत मोठ्या जमिनदारी इस्टेटी-पैकी एक असून, या जमिनदारीची, उत्तर अर्काट जिल्ह्यामध्ये ६१२ व नेल्लोर जिल्ह्यामध्ये १९० गांवें, मिळून एकंदर ८०२ गांवें आहेत; व तिचे क्षेत्रफळ उत्तर अर्काट जिल्ह्यामध्ये ७३६ मैल व नेल्लोर जिल्ह्यामध्ये, ४१५ मैल, मिळून एकंदर ११५१ मैल आहे. ही जमिनदारी इंग्रज सरकारास दोन लाख रुपये खंडणी (Peshkash पेषकश) देत असते. कालाहस्ती हें तेथील जमिनदाराचें राहण्याचें मुख्य ठिकाण, व जमीनदारांचें मुख्य ठाणें असून, तें सुवर्णमुखी नदीच्या पूर्वकिनाऱ्यावर, तिरुपाटी स्टेशनपासून बावीस मैलांवर आहे. व कालाहस्ती हें रेल्वे-स्टेशन असून तें गांवापासून अजमासें एक मैलावर आहे. येथें शंकरपार्वतीचें एक प्रसिद्ध व भव्य देवालय असून शिवरात्रीस तेथें मोठी यात्रा भरते, व दहा दिवस मोठाच उत्सव होतो. व या देवालयामुळेंच कर्नाटकांत, या गांवाला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेलें आहे. कालाहस्ती व व्यंकटगिरी यामध्ये १५ मैलांचें अंतर आहे.

+ व्यंकटगिरी, हीही कालाहस्तीप्रमाणेंच एक मोठी जमीनदारी असून ती उत्तर अर्काट जिल्ह्यांत, कालाहस्तीपासून १५ मैलांवर आहे, व तें एक रेल्वे-स्टेशनही आहे. येथें ब्रह्मदेवाचें एक देवालय असून तेथें दरवर्षी जून अथवा जुलई महिन्यांत मोठा उत्सव होत असतो.

जमीनदारांस आपल्या पक्षांत ओढून घेऊन, त्यांचें सैन्य भदतीस बोलावून घेतलें, आणि मोठ्या भारी सैन्यासह त्यानें स्वतः इ० सन १७४५ मध्ये पुन्हां तंजावरावर स्वारी केली. तेव्हां तंजावरच्या सैन्याचे अधिपती गोविंदराव शेडगे, व मानार्जाराव जगताप, हे तीन हजार निवडक स्वार व कांहीं तोफा आपणाबरोबर घेऊन नवाबाच्या सैन्याबरोबर सामना देण्यास पुढें आले; व तंजावरच्या ईशान्येस तीन कोसावर, पशुपति गुडी, म्हणून एक गांव आहे, तेथे उभयतां सैन्यामध्ये मोठेंच निकराचें युद्ध झालें. त्यांत उभय पक्षांचें अतिशय नुकसान झालें. तथापि या युद्धामध्ये तंजावरच्या राजास यश आले, किंवा अनवरुद्दीनखानास यश आलें, हे निश्चितपणें सांगता येत नाहीं.† तथापि प्रतापसिंहानें, अनवरुद्दीनखानास सात लक्ष रुपये खंडणी देण्याबद्दल, त्या वेळीं एक दस्तऐवज लिहून दिला, व कांहीं रोकड रक्कमही दिली, असें इंग्रजी कागदपत्रावरून दिसून येतें.

† या बाबतीत “श्रीमत् भोसले-वंश-चरित्र” या शिलालेखांत व खुद्द अनवरुद्दीनखानाच्या लेखांत, अगदींच परस्परविरुद्ध अशी हकीकत दिली आहे; ती अशी की—

“श्रीमत् भोसले-वंश-चरित्र” या शिलालेखांत या युद्धाचें असे वर्णन केले आहे की, “उभय सेनाही जमून प्रातःकाल समयीं युद्ध जाहल्यांत, तंजावरची फौज समग्र आंत शिरून त्यांच्या तोफखान्यासही मागे टाकून, अनवरुद्दीनखानाची फौज तमाम ढवळून जाऊन, तंजावरचे फौजेकडून बहुत फौज मारली गेली; बहुतजण नामांकित देखील, पुढें टिकवेनासे होऊन, पळून गेले. शेवटीं तंजावरचे फौजेच्या लोकांनीं अनवरुद्दीनखानाचा खास स्वारीचा हत्ती, मास्यावर्चीच्या मारानें खिळून उभा करून, उच्च्या टाकून, हत्तीवरी चढून अंबारीच्या काहाडण्या कापूं लागले. तेव्हां अनवरुद्दीनखान सांपडला जाऊन, चार घटकांपावेतो आपल्या तोंडानें तंजावरचें फौजेचे लोकांस दुराई देऊन राहतें केले. इतक्यांत किल्ला धनीप जाहला. करितां महाराजास हें वर्तमान कळून, महाराजांनीं बादशाही सुभरार (म्हणून) अनवरुद्दीनखानास सोडून देणें, म्हणून निरोप

त्यानंतर इ० सन १७४९ पर्यंत तंजावरच्या इतिहासांत विशेष महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या नाहींत. परंतु इ० सन १७४९ पासून तंजावर येथे पुन्हां राजकीय तंटे सुरू होऊन युद्धास प्रारंभ झाला. इ० सन १७३९ मध्ये सयाजी ऊर्फ शहाजी हा पदभ्रष्ट होऊन प्रतापसिंह गादोवर आला. त्यावेळेपासून दहा वर्षे होऊन गेली तरां सुद्धां त्याचे राज्यप्राप्तीचे प्रयत्न सुरू होते, व स्वतःच्या फायद्यासाठीं भावी काळांत आपले स्वतःचेच व राज्याचे पाहिजे तें नुकसान करण्यास तो सिद्ध झाला होता. कर्नाटक प्रांतांत इंग्रज-फ्रेंचाचे युद्धप्रसंग सुरू होऊन, कर्नाटकमधील पाहिलें युद्ध, युरोपांतील ए-ला-शापेल येथील तहानें (इ. सन १७४९ जानेवारी) बंद झालें न झालें तोंच, “ आपण इंग्रजांची मदत मिळवून त्यांच्या साहाय्यानें तंजावरची गादी मिळवो ” असा शहाजीनें बेत ठरविला; व प्रतापसिंहाचे फ्रेंच्याशीं सख्य असल्यामुळे त्यानें मद्रासकर ईस्ट इंडिया कंपनीकडे संघान बांधिलें. “ आपणच तंजावरच्या गादीचे खरे वारस आहों, व आपला तेथील गादीवरील हक्क तंजावर येथील प्रमुख सरदारांनीं व लोकांनीं मान्य केला आहे. ” अशी मद्रास येथील गव्हर्नरास खोटी थाप दिली, व “ आपणास मदत केल्यास मदतीबद्दल देवीकोटा शहर, त्याच्या आजूबाजूचा प्रदेश व युद्धाचा खर्च देऊं. ” असें त्यानें मद्रासकर इंग्रजांना अभिवचन दिलें; व इंग्रजांनींही त्यास

पाठविला, तदनंतर खानमजकुरांनीं महाराजांस वस्त्र पाठवून, महाराजांकडूनही आपण वस्त्र पत्र पावून समेट केला.”

उलटपक्षीं याच दोन युद्धांची हकीकत अनवह्दीनखानानें ता० २३ जून इ० सन १७४४, व ता० २१ आक्टोबर इ० सन १७४५ या दिवशीं मद्रासच्या गव्हर्नरला लिहिलेल्या पत्रांत अगदींच भिन्न दिली असून, त्यांमध्ये तंजावरच्या फौजेचा आपण पूर्णपणें पराभव करून मोठा विजय सिपादन केला, अशी फुशारकी मारली आहे; (व्यंकार स्वामीरावकृत “Manual of the Tanjore District,” हें पुस्तक पहा.) अर्थात् वरील दोन्ही हकीकतीपैकी कोणती खरी मानावी हें निश्चितपणें ठरवितां येत नाहीं.

मदत देण्याचें कबूल करून त्याप्रमाणें कॅम्पटन कोप याच्या हातांखाली ४३० युरोपियन व १००० एतद्देशीय सैन्य देऊन, त्याची शहाजीबरोबर तंजावरच्या स्वारीवर रवानगी केली (इ. सन १७४९ एप्रिल). ही बातमी प्रतापसिंहास कळल्यावर त्यानें मानाजी जगतापमार्फत मद्रासकर इंद्रजास खरी वस्तुस्थिति कळविली. वास्तविक इंद्रजांचा हेतू देवीकोटा + मिळविण्याचा असून त्यांना शहाजीची विशेष पर्वा नव्हता. त्यामुळे त्यांनीं प्रतापसिंहाचें म्हणणें विलकूल विचारांत घेतलें नाहीं. इकडे कॅम्पटन कोप हा आपल्या सैन्यासह तंजावर-जवळ आला. तेव्हां प्रतापसिंहाची फौज त्याजबरोबर लढण्यास पुढें आली. परंतु तंजावरकराच्या सैन्यापुढें आपला ठिकाव लागणार नाहीं असें पाहून कॅप्टन कोप देवीकोटाकडे परत गेला. परंतु तेथें त्यास इंद्रजा आरमार दिसलें नाहीं. म्हणून तो सेंट डेव्हीडच्या किल्ल्यावर परत निघून गेला. नंतर मद्रासकरांनीं देवीकोटा घेण्याकरितां मेजर लारेन्स याच्या हाताखाली आणखी नवीन सैन्य देऊन त्याची समुद्रमार्गानें तिकडे रवानगी केली. तेव्हां तंजावरकरांनींही देवीकोट्याचें रक्षण करण्याकरितां तिकडे आपलें सैन्य रवाना केलें. व त्या ठिकाणीं उभयतांमध्ये युद्धप्रसंग सुरू झाले; व त्यांत इंद्रजा सैन्याची सरशी झाली. इतक्यांत आपला कष्ट हाडवैरी चंदासाहेब हा मराठ्यांच्या कैदेतून मुक्त होऊन—चंदासाहेबास प्रतिबंधांतून मुक्त करण्याबद्दल सात लाख रुपये दंड भरण्याची जामिनगिरी फ्रेंच सरदार डुप्ले यानें आपल्या अंगावर घेऊन तसे मराठा दरबारास कळविलें, व डुप्लेची जामिनगिरी मराठ्यांनीं कबूल करून व “मी तंजावरच्या राजास बिलकुल त्रास देणार नाहीं.” असा खुद्द चंदासाहेबाजवळून करार करून घेऊन, त्यास बंधमुक्त करून त्याच्या बरोबर तीन हजार स्वार बंदोबस्तासाठीं देऊन त्यास इ० सन १६४८ च्या प्रारंभीं कर्नाटक प्रांतांत रवाना केलें.—तंजावरवर चाल करून येत आहे, असें प्रतापसिंहास समजलें. तेव्हां प्रतापसिंहानें मेजर लारेन्स

+ देवीकोटा हें शहर तंजावर जिल्ह्यांत कारोमांडल किनाऱ्यावरील ट्रांकिबारच्या उत्तरेस चौवीस मैलांवर, कोलेरून नदीच्या मुखार्शी असून तेथें मोडकळीस आलेला एक लहान किल्ला अस्तित्वांत आहे.

याच्याबरोबर तह केला; (ता. २५ जून इ० सन १७४९). इंग्रजांचे देत्रीकोटा व त्याच्या आसपासचा ३१५०० रुपये उत्पन्नाचा मुलूख व लढाईच्या खर्चाबद्दल एक लक्ष रुपये दिले व शहाजीने दरसाल चार हजारांची नेमणूक घेऊन इंग्रजांच्या ताब्यांत रहावे असे ठरले. त्याप्रमाणे इंग्रजांनी शहाजीस मद्रास येथील सेंट जार्जच्या किल्ल्यामध्ये प्रतिबंधांत ठेविले. परंतु तेथून तो पुढे पळाला व कायमचा बेपत्ता झाला.

अशा रीतीने इंग्रजांनी शहाजीचा पक्ष सोडून, त्यासच उलट प्रतिबंधांत ठेविले, इतकेच नाही, तर चंदासाहेबाने तंजावरवर हल्ला केला असता प्रतापसिंहास मदत करण्याचेही त्यांनी कबूल केले; आणि अशा रीतीने एतद्देशीय राज्यकर्त्यांच्या मदतीस आपल्या फौजा देण्याचा प्रघात इंग्रजांनी प्रथम सुरू केला. ह्यापूर्वी इंग्रजफौचांनी एतद्देशीय राजेराजवाड्यांच्या मदतीस आप-आपली सैन्ये दिली होती. परंतु इंग्रजफौचांचे उघड उघड युद्ध सुरू असल्यामुळे उभयतांचेही ते करणे गैरशिस्त म्हणता येत नव्हते. पण युद्धसमाप्ती झाल्यावर इंग्रजांचे हे करणे गैर होते. या बाबतीत लायल म्हणतो §“उलट-

§“.....It must be admitted that the first who yielded to this temptation were the English, when they took up the cause of a Raja, who had been expelled by his brother from the Maratha Kingdom of Tanjore. But the expedition sent to reinstate him managed matters so badly that the Company were well content to withdraw it on payment of their war expenditure in addition to a small cession of land. This was not only a military failure but a political blunder; since the Tanjore intervention furnished Dupleix with an excellent precedent for taking part in the quarrels of the native rulers, precisely at a moment when he was meditating similar designs of a much more important and far reaching character...” (See, Lyall's "British Dominion in India." Page 90)

पक्षी ज्याअर्थी या दोन्ही कंपन्यांना (इंग्रज व फ्रेंच कंपन्यांना) आपाप-
 पर्ली सैन्ये एकमेकांविरुद्ध अजून उपयोगात आणतां येणें शक्य नव्हतें,
 त्याअर्थी मोहिमेच्या मोठ्या फायद्याच्या आशेनें व्यापाराचे विशिष्ट हक्क अगर
 मुलूखही मिळविण्याच्या हेतूनें, आणि संघां साघल्यास आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचें
 कांहींसें जबर नुकसान करण्याच्या इराद्यानें आपआपल्या फौजा, त्यांचा तनखा
 भागवून एतद्देशीय राजेरजवाड्यांनीं आपल्या नौकरीस ठेवाव्या, अशा अटीं
 करण्यास ह्या दोन्हींही कंपन्यांना अनिवार मोह पडूं लागला; आणि हेंही
 कबूल केलें पाहिजे कीं, या मोहास जर पहिल्यानें कोणा बळा पडलें असेल,
 तर ती ही इंग्लिश कंपनीच होय. कारण त्याचवेळेस तंजावरच्या मराठा
 राजघराण्यांतील राज्यकर्त्याला त्याच्या भावाने राज्यावरून पदच्युत करून
 आपण तेथील राजगादी बळकाविली होती. व त्याच राजाचा पक्ष इंग्रजांनीं प्रथम
 घेतला होता. परंतु त्याला पुन्हां गादीवर बसविण्याकरितां जी मोहिम पाठविण्यांत
 आली होती, तिनें तें काम इतक्या अव्यवस्थित रीतीनें केलें कीं, लढाईच्या
 बाबतीत झालेला खर्च आणि जमीनींचा एक लहानसा तुकडा एवढ्यावरच
 इंग्लिश कंपनीला संतुष्ट होऊन आपली फौज परत आणविणें भाग पडलें. हें
 फक्त लष्करी अपयशच नव्हें, तर राजकारणांतीलही ही एक घोडचूक होती.
 कारण ह्या तंजावर प्रकरणांतील इंग्रजांच्या मध्यस्थीनें डुल्ले याला एतद्देशीय
 राजेरजवाड्याच्या भांडणांत भाग घेण्याला एक उत्तम दाखदाच मिळाला,
 आणि तोही अशा वेळीं कीं, जेव्हां डुल्ले हा, अशाच प्रकारचे अत्यंत मह-
 त्वाचे आणि दूरदर्शी स्वरूपाचे डावपेंच शोधून काढण्यांत गर्क झाला होता,
 व दक्षिण हिंदुस्थानामध्ये राजतरूत मिळविण्याचा राजरोस प्रश्न तरवारीनें
 सोडविण्याकरितां जे पदाभिलाषी लोक तयार झालेले होते. त्यामध्ये मनग-
 टाच्या जोरावर मध्यस्थी करून फ्रान्सचे वर्चस्व कायमचे प्रस्थापित करण्याचे
 बेत वाढीस लावण्याची त्याची ह्यावेळीं पूर्ण तयारी झालेली होती. ” थोडक्यांत
 सांगावयाचे म्हणजे एतद्देशीय राज्यकर्त्यांच्या मदतीस आपल्या फौजा देण्याचा
 प्रघात इंग्रजांनीं जो प्रथम सुरू केला, तो या तंजावरच्या राज्यापासूनच सुरू
 केला होता, हें उघड होतें.

चंदासाहेब हा मराठ्यांच्या प्रतिबंधांतून मुक्त झाल्याबरोबर अनेक ठिकाणी

युद्धे करीत व सैन्य जमवीत कर्नाटक प्रांतांत आला; फ्रेंच सरदार डुप्ले यांस भेटला, त्याच्याशी एक तह केला; त्याची मदत मिळविला; निजामउल्मुल्क याचा नातू हितायतू मोहिद्दीनखान यांस “ मुजफरजंग ” असा किताब देऊन त्याच्या नांवानें “ दक्षिणचा सुभेदार ” अशी द्वाही फिरविली; आणि फ्रेंच व मुजफरजंग यांचें सैन्य, व आपण जमविलेलें मोठें सैन्य, यांसह अर्काटचा नबाब अनवरुद्दीनखान याच्यावर चाल केलो. अंबूर + येथें उभय सैन्यामध्ये मोठें निकराचें युद्ध होऊन त्यांत अनवरुद्दीन मारला गेला. (ता० ३ आगष्ट इ० सन १७४९) त्याचा एक मुलगा, माफूजखान हा चंदासाहेबाच्या हातीं सांपडला. दुसरा मुलगा अहमदअल्ली हा त्रिचनापल्ली येथें पळून गेला. या विजयप्राप्तानंतर तो “ अर्काटचा नबाब ” बनला, व “ तुम्हीं एकदम जाऊन त्रिचनापल्ली काबीज करा. ” असा डुप्ले यानें त्यास आग्रह केल्यामुळे, तो फ्रेंच सैन्य, व आपलें व मुजफरजंगाचें सैन्य बरोबर घेऊन तो तिकडे जाण्यास निघाला. त्यावेळीं या सैन्याच्या खर्चास डुप्ले यानें स्वतःच्या पदरचे एक लाख रुपये कर्ज दिलें व इतर मंडळींकडून दोन लाख देवाविले. परंतु चंदासाहेबाच्या हातीं पडलेले हे तीन लाख रुपये त्यानें व मुजफरजंगानें मिळून भलतीकडेसच खर्च केले. आणि अर्ध्या रस्त्यावर आल्यावर पैसा नाहीं, म्हणून त्रिचनापल्लीवर जाण्याचा आपला बेत सोडून देऊन तो तंजावरकडे वळला, व तेथील राजा प्रतापसिंह याच्यापासून पैसे उकळण्याचा त्यानें निश्चय केला.

चंदासाहेब हा तंजावर येथें आल्याबरोबर त्यानें लागलीच “ आमच्या सैन्याच्या खर्चाकरितां पैसे पाठवा ” म्हणून प्रतापसिंहास कळविलें. अनवरु-

+ अंबूर (अंबूरदुर्ग अथवा पेटांबूर) हें गांव उत्तर अर्काट जिल्ह्यांत रेलवे-स्टेशन असून तें वेल्होरपासून ३८ मैलांवर, बडामहाल या डोंगराच्या पूर्वेकडील फांट्यांतील कडापानाथम् या घाटाच्या पायथ्याशी, पालार नदीच्या दक्षिण किनाऱ्यावर आहे. येथील किल्ला मोठा अवघड व बळकट असून तो कर्नाटकमधील कडापानाथम् या घाटाच्या नाक्याचा व मान्याचा असल्यामुळे पूर्वकाळीं तो विशेष महत्त्वाचा गणला गेला होता.

हीनखानाबरोबरील युद्धामध्ये विजयी होऊन “ कर्नाटकचा नबाब ” बनल्या-बरोबर, “ मी तंजावरच्या राजास बिलकुल त्रास देणार नाही. ” हा प्रति-बंधांतून मुक्त होतांना मराठ्याबरोबर केलेला करार साफ विसरून जाऊन प्रतापसिंहाने खुर्षाने पैसे न दिल्यास सक्तीने ते वसूल करण्याचा चंदासाहे-बाने मनसुबा केला, व पैसे ताबडतोब पाठवा अशी प्रतापसिंहाकडे निकड लाविली. प्रतापसिंहाने निरनिराळ्या सबबी काढून, त्यास पैसे देण्याची टाळा-टाळ सुरू केली. “ अर्काटचा माजी नबाब अनवरुद्दीनखान याचा मुलगा महंमद अल्लाखान हाच अर्काटच्या गादीचा खरा वारस असून तो माझा स्नेही आहे, त्यामुळे त्याच्या शत्रूस मी कोणत्याही प्रकारे मदत करू इच्छित नाही. ” असे चंदासाहेब यांस कळविले. इंग्रज, नासीरजंग व महंमद अल्लाखान यांच्याकडे निरोपावर निरोप पाठवून मदत मागितली; इंग्रजांनी महंमद अल्लाखान यांस थोडीशी मदत पाठविली होती, त्यांतील वीस लोक त्यांनी तंजावर येथे रवाना केलें. इकडे, त्रिचनापल्ली दस्तगत करून घेण्याचें काम चंदासाहेबाने दिरंगाईवर टाकलें, हें पाहून डुल्ले याच्या अंगाचा तिळ-पापड झाला. तंजावरच्या नादी लागून चंदासाहेब सर्वच घालवितो की काय अशी भांति व शंका त्यास उत्पन्न झाली. त्यानें, चंदासाहेबाबरोबर असलेल्या सैन्याचा सरदार ड्यूकिन यांस “ तुम्हां ताबडतोब तंजावरकराला जरबाची तंबी देऊन, पैसा वसूल करावा; व लागलीच त्रिचनापल्लीवर चाल करून निघून जावें; ” असा हुकूम पाठविला. त्याप्रमाणें ड्यूकिन यानें ताबडतोब तंजावरच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो काबीज केला. त्याबरोबर प्रतापसिंह जेरास येऊन चंदासाहेबास सत्तर लाख रुपये, आणि फ्रेंच सैन्यास दोन लाख रुपये इनाम, व फ्रेंच सरकारास ८१ गावें देण्यास तो कडूल झाला. परंतु हे पैसे देण्यासही तो दिवसगत लावूं लागला. तेव्हां चंदासाहेबानें प्रताप-सिंहाकडे छपन्न लक्ष रुपयांचा कागद लिहून घेतला (हा कागद चंदासाहे-बानें फ्रेंचांच्या इवाली केला. व याच दस्तऐवजाच्या आधारेनें पुढे इ० सन १७५८ मध्ये, हें छपन्न लाख रुपये वसूल करण्याकरतां फ्रेंच सरदार काउंट लाली यानें तंजावर प्रांतावर स्वारी केली) व बाकीच्या रकमेबद्दल सोनें नाणें व जडजवाहीर देण्याचें बोलणें लाविलें. इतक्यांत नासांरजंग मोठ्या सैन्यानिशी

तंजावरच्या कुमकेस आल्याची बातमी आली, तेव्हा चंदासाहेब पांडेचरी येथे पळून गेला (इ० सन १७५९). याप्रमाणे तंजावरवरील हे अरिष्ट कांही काळ तरी दूर झाले.

त्यानंतर नासीरजंग, महंमदअल्ली, व इंग्रज हा एक पक्ष आणि मुज्फरजंग, चंदासाहेब व फ्रेंच हा एक पक्ष, असे दोन पक्ष उघडपणे पुढे येऊन कर्नाटकमधाल दुसरे युद्ध सुरू झाले. त्यांत तंजावरकर प्रतापसिंहाने पाहिला पक्ष स्वीकारून, आपला सेनापति मानाजीराव (माणकोजी ऊर्फ माणकजी) यांस, त्याच्या बरोबर तीन हजार स्वार, व दोन हजार पायदळ असे निवडक सैन्य देऊन महंमद अल्लीच्या मदतीस पाठविले, व या तंजावरच्या शूर सेनापतीने व सैन्याने, अनेक ठिकाणी चंदासाहेब व फ्रेंच यांच्याशी निकराचे सामने नेऊन त्यांना अगदी जेरीस आणून मोठेच नांव गाजविले. फ्रेंच सरदार लॉ व चंदासाहेब हे कावेरी नदीतील श्रीरंगम् या बेटांत तळ देऊन राहिले होते. तेथे ते उभयताही शत्रूकडून कोंडले गेल्यामुळे त्यांचा नाइलाज होऊन ते शत्रूंच्या स्वाधाने झाले. यावेळी इंग्रज व फ्रेंचांचे युद्ध सुरू नसल्यामुळे, फ्रेंचांना कैद करून ठेवणे इंग्रजांस शक्य नव्हते. पण चंदासाहेबांवर मात्र कठीण प्रसंग गुजरला. त्याचा पूर्ण नाश होण्याची वेळ आली. महंमदअल्लीच्या हातांत सांपडला तर त्याला मृत्यूशिवाय दुसरी गतिच नाही, असा दुर्धर प्रसंग प्राप्त झाला. तेव्हा चंदासाहेबाचा बचाव करण्याची फ्रेंच सरदार लॉ यांस अतिशय विवंचना लागली. त्याने तंजावरकर प्रतापसिंहाचा सेनापति मानाजीराव यांस पैसे भरून चंदासाहेबास बाहेर काढून सुरक्षितपणे पांचवावे, असा बेत ठरविला व त्याप्रमाणे व्यवस्था केली. मानाजीरावाने ठरलेली रक्कम घेतली. व चंदासाहेबाचा जीव बचावण्याची शपथ घेतली. तेव्हा चंदासाहेब पालखीत बसून माणकोजीच्या छावणीत आला व त्यास लागलीच बेज्या ठोकून कैदी करण्यांत आले. दुसऱ्या दिवशी इंग्रज सेनापति मेजर लॉरेन्ससह चार प्रमुख मंडळी एकत्र जमली, व “चंदासाहेबांचे पुढे काय करावयाचे ?” याविषयी वाटाघाट झाली. मेजर लॉरेन्स त्यास आपल्या ताब्यांत घेण्यास तयार झाला, पण दुसऱ्या दिवशी त्याने कानावर हात ठेवून आपले अंग या प्रकरणांतून काढून घेतले. तेव्हा त्याच दिवशी

(ता० ३ जून इ० सन १७५२) मानाजीरावानें त्याचा वध करून त्याचें डोकें महंमदअल्लीकडे नजर पाठविलें. व अशा दुःखद रीतांनें चंदासाहेबाचा अंत होऊन कर्नाटकच्या राजकीय रंगभूमीवरील एक अत्यंत महत्त्वाचा अंक समाप्त झाला.

चंदासाहेबाबरोबर चाललेल्या युद्धांत, महंमदअल्ली हा विजयी झाल्या-
नंतर या युद्धांमध्ये प्रतापसिंहानें आपणांस साह्य केलें म्हणून बक्षिसादाखल
ल्यानें तंजावरची दहा वर्षांची खंडणो माफ केली आणि कोडलाडी व यलंगाडू
हे दोन तालुके त्यानें प्रतापसिंहास जहागीर दिले. त्रिचनापल्ली येथील युद्धा-
मध्ये म्हैसूरकर नंदराज दलवाई, गुत्तीकर मुरारराव घोरपडे व इंग्रज यांनीं
महंमदअल्लीस उत्तम मदत करून समरांगणावर चांगली कामगिरी बजाविली
होती, त्यामुळे, त्यांपैकी दलवाई व घोरपडे यांनीं एकत्र होऊन त्रिचनापल्लीं
व श्रीरंगम् आपल्या ताब्यांत घावें, म्हणून महंमदअल्लीकडे मागणी केली.
परंतु महंमदअल्ली यानें त्यांच्या मागणीची टाळाटाळ केल्यामुळे, ते उभयतांही
त्रिचनापल्लीच्या पश्चिमेस तळ देऊन तेथे राहिले. व गुप्तरीतीनें फ्रेंचाशीं कार-
स्थानें करून महंमदअल्ली व त्याचे साह्यकारी तंजावरकर यांच्याशीं युद्ध कार-
ण्याचा व त्रिचनापल्ली हस्तगत करून घेण्याचा त्यांनीं मनसुबा केला. तथापि
तंजावरकर प्रतापसिंह वळत्यास त्याला फोडून एकट्या महंमदअल्लीसच पहि-
ल्यानें झोडावा, अशा इच्छेनें त्यांनीं प्रयत्न आरंभिला. प्रतापसिंहास अनुकूल
करून घेण्यासाठीं धाकदपटशा व लांचलुचपत हे दोन्हीही प्रयोग त्याच्यावर
केले. “तुझा सेनापति मानाजीराव यानें आमचा दोस्त चंदासाहेब याचा वध
केला आहे, त्याचा सूड उगविल्याशिवाय आम्ही राहणार नाही, व तुम्हीं
आमच्या शत्रूस (महंमदअल्लीस) यापुढें जर मदत केलीत, तर तुमचा मुख्य
उध्वस्त केल्याशिवाय आम्ही सोडणार नाही.” असा निर्वाणांचा निरोप त्यास
पाठविला. त्यामुळे प्रतापसिंह अगदीं घाबरून गेला. शिवाय प्रतापसिंहाचा
दिवाण सखोजी नाईक व सेनापति मानाजीराव यांचें वांकडें होतें. या गोष्टीचा
फायदा घेऊन त्यांनीं सखोजीस अंतस्थ रीतीनें लांच देऊन आपल्या बाजूस
अनुकूल करून घेतले, व त्याच्या मार्फत प्रतापसिंहाचें मन वळवून मानाजी-
रावास सरखेल पदावरून दूर करविलें. थोडक्यांत म्हणजे तंजावरचा दिवाण

सखोजी यांस फितूर करून, व मानाजीरावासारखा शूर, पराक्रमा एकनिष्ठ, व जीवावर उदार होऊन शत्रूपुढें सामान्यास दंड ठोकून उभा राहणारा व चिकाटीनें शत्रूचा प्रतिकार करणारा सेनापति अधिकारच्युत करून, दलवाई व घोरपडे या उभयतांनी तंजावर हस्तगत करून घेण्याचा आपला मार्ग सुलभ करून ठेविला.

इकडे प्रतापसिंहास या संकटांतून कसें मुक्त व्हावें, व आपलें संस्थान कसें सुरक्षित ठेवावें, ही मोठाच काळजी उत्पन्न झाली. फ्रेंचांशी वाटाघाट करून त्यांच्याबरोबर आत्मसंरक्षणासाठी तह करण्याची त्यानें खटपट केली. परंतु त्रिचनापल्ली येथें फ्रेंचांचाच पराजय झाल्यामुळे, तो नाद त्यास सोडावा लागला. प्रतापसिंहानें पेशवा बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब, यांच्याकडे मदतीची याचना केली. पण पेशव्यांकडून मदत न आल्यानें ती आशाही त्यास सोडावी लागली आणि तोंडावर उभ्या असलेल्या शत्रूशी सामना देण्याला, आपल्याच्यानेच होईल तितकी सर्व तजवीज करणें त्याला भाग झालें. इतक्यांत “मुरारराव घोरपडे गुत्तीकराचे बाराशें घोडेस्वार तंजावर प्रांतांत शिरून त्यांनी गांवोगांव मोठाच धुमाकूळ उडविला आहे” अशी बातमी प्रतापसिंहास समजली. तेव्हां त्याला आपला शूर व अधिकारभ्रष्ट केलेला सेनापति मानाजीराव याचा आठवण झाली. मानाजीराव हा मोठा पराक्रमी सेनानायक, शूर योद्धा, व अनेक वेळां परशत्रूशी युद्ध करून कीर्ति मिळविलेला रणविद्याविशारद, व अनुभवी सेनानी असून, मुराररावाच्या सैन्याबरोबर सामना देण्याला तोच कायतो एकटा समर्थ आहे, हें प्रतापसिंहास पूर्णपणें माहीत असल्यानें त्यानें मानाजीराव जगताप यांस पुन्हा सरखेलपदाचा अधिकार देऊन त्याची मुराररावाच्या सैन्यावर रवानगी केली. त्याप्रमाणें मानाजीराव हा निवडक तीन हजार घोडेस्वार आपणांबरोबर घेऊन, मुराररावावर मोठ्या धडाडीनें चाल करून गेला व त्याच्याशी सामना देऊन त्यांत त्याचा पूर्णपणें पराभव करून त्यानें त्यास तंजावर प्रांतांतून हांकलून लाविले. अशाप्रकारें मोठा विजय संपादन करून (इ० सन १७२४ मानाजी हा परत राजधानींत येऊन प्रतापसिंहास भेटला. पण त्याच्या ह्या उत्कृष्ट व असामान्य कामगिरीचा मोबदला त्याला प्रतापसिंहाकडून योग्य-

प्रकारें मिळाला तर नाहीच, पण उलट त्याच्या शौर्याची व पराक्रमाची। कीर्ति या वेळी विशेषच वृद्धिगत झाल्यामुळे प्रतापसिंहाचा दिवाण, जो मानाजी-रावाचा शत्रू सखूजी नाईक याची मत्संग्वाद्धि प्रदीप्त झाली आणि त्याने प्रतापसिंहाचे मन कलुषित करून, मानाजीरावास पुन्हां अधिकारावरून दूर करविले.

तथापि मानाजीराव अधिकारच्युत झाला नाही तोच तंजावरच्या राज्यावर पुन्हां फ्रेंच्यांची धाड येऊन पडली. फ्रेंच सेनापति मॉनशियर मेसीन हा आपल्या बरोबरीच्या तीन हजार पायदळ, व दोन हजार घोडेस्वार, यांसह तंजावरच्या प्रांतांत शिरला (इ० सन १७५४, मे०) व कोव्हिलाडी ऊर्फ कोईलाडी हें गांव हस्तगत करून घेऊन त्याने तेंथे फार लूटमार केली. इतकेंच नाही, तर तंजावर प्रांताच्या सुपीकतेचें मुख्य साधन जें मेलूरच्या प्रसिद्ध कालव्याचें धरण, तेंही उध्वस्त करून त्याने तिकडे मोठाच अनर्थ मांडला. तेव्हां प्रतापसिंहानें मल्हारजी गाडेराव या आपल्या नातेवाईक सरदाराच्या हातांखाली पंधराशें स्वार देऊन त्याची फ्रेंचांवर रवानगी केली. इतक्यांत गुत्तीकर मुरारराव यानें, तंजावरवर हल्ला करण्यास ही उत्तम संधि आहे असें पाहून, आपणाबरोबर तीन हजार घोडेस्वार घेऊन तंजावरवर चाल करून आला. तंजावरच्या सैन्याची धूरुधाण उडविली व तंजावर शहर लुटून फस्त केले. अशीं एकाच वेळीं दोन संकटें आढवल्यामुळे प्रतापसिंह गोंधळून गेला; व त्यानें मदत पाठविण्याविषयी मद्रासकर इंद्रजांकडे निकडीची मागणी केली. तेव्हां इंद्रज सेनापति मेजर लॉरेन्स यानें कॅप्टन कॅलियड यांस प्रतापसिंहाकडे भेटीस पाठविलें. व हें संकट टाळवल्याकरितां कोणते उपाय योजावेत, तें सांगून पाठविलें. त्याप्रमाणें कॅप्टन कॅलियड व प्रतापसिंह यांची भेट होऊन तह झाला. व इंद्रजांनी तंजावरकरास मदत पाठविली. तंजावरचा दिवाण व सेनापति मानाजीरावाचा शत्रू सखूजी नाईक हा फ्रेंचास अनुकूल असून इंद्रजांस प्रतिकूल होता. त्यामुळे त्यास तंजावरच्या राज्यांतून हद्दपार केल्याशिवाय प्रतापसिंहाशीं आपलें खरें सख्यत्व होणार नाही, असें इंद्रजांस वाटत होतें. म्हणून त्यांनीं प्रतापसिंहामार्फत सखूजी नाईकाला सहकुटुंब तंजावरच्या राज्यांतून हद्दपार करविलें आणि मानाजीराव यांस प्रतापसिंहानें पुन्हा कामावर घेऊन त्याची दिवाण व सेनापति या दोन्ही अधिकारांवर स्थापना

केली. त्यानंतर तंजावर येथे अनेक राजकारणे घडून आली, आणि शेवटी अर्काटचा नवाब महंमदअल्ली याने मध्यस्थी पडून, प्रतापसिंहाकडून मुरारराव घोरपडे यांस तीन लक्ष रुपये खंडणी देण्याचे कबूल करून, त्याचे सैन्य तंजावर प्रांतांतून परत फिरविले. या वेळी या तीन लक्षांपैकी पन्नास हजार रुपये प्रतापसिंहाने मुराररावास रोख दिले; व मुराररावाची धाड तंजावर प्रांतांतून परत गेली. त्यानंतर प्रतापसिंहास जो थोडासा शांततेचा लाभ झाला, त्या अवधीत त्याने फ्रेंचांनी उध्वस्त करून टाकलेले मेलूरच्या कालव्याचे धरण, आपले, व कांहीं इंग्रजी सैन्य त्या ठिकाणी त्याच्या संरक्षणाकरिता नेहमी सज्ज ठेवून, दुरुस्त केले; व तंजावर राज्याच्या सुपीकतेचे हे फ्रेंचांनी नष्ट करून टाकिलेले मुख्य साधन त्याने पुन्हां पूर्वीप्रमाणे सुस्थितीत आणून ठेविले.

त्या नंतर इ० सन १७५८ पर्यंत तंजावरच्या राज्यास कांहींशी स्वस्थता लाभली. परंतु याच वर्षी फ्रेंच सरदार काउंट लाली याने तंजावरवर स्वारी केली. तंजावरचा राजा प्रतापसिंह हा इंग्रजांच्या पक्षाचा, त्यामुळे फ्रेंचांची त्याच्यावर पहिल्यापासूनच करडी नजर होती. शिवाय मद्रासवर स्वारी करण्याला या वेळी फ्रेंचाजवळ पैसाही नव्हता. त्यामुळे तंजावरवर स्वारी करून पैसे काढण्याची मसलत लाली यांस कौन्सिलने दिली; आणि इ० सन १७४९ मध्ये प्रतापसिंहाने चंदासाहेबास जो छपन्न लक्ष रुपयांचा कागद लिहून दिला त्या आधाराने ही रक्कम वसूल करण्याची फ्रेंचांनी युक्ती योजिली. लाली यांस कौन्सिलची ही मसलत फारसी आवडली नाही. तथापि नाइलाजामुळे ती त्यास कबूल करणे प्राप्त झाले. त्याप्रमाणे लाली हा कारिकल* बंदरांत उतरून रस्त्याने देवळे, व नागूर,† किव्हालूर,‡ वगैरे गांवे लुटीत, व तंजावरच्या

* कारिकल, हे बंदर कारोमांडल किनाऱ्यावर, तंजावर जिल्ह्यांतील नागापट्टम या शहरापासून १२ व ट्रांकिबारपासून ६ मैलांवर आहे.

† नागूर हे नागापट्टमच्या उत्तरेस तीन मैलांवर वेलारनदीच्या मुखाशी एक गांव व बंदर आहे.

‡ किव्हालूर हे नागापट्टम पासून सात मैलांवर असून ते इल्ली एक रेलवे-स्टेशन आहे.

प्रजेस अतीशय उपद्रव देत, ता. ८ जुलई (६० सन १७५८) रोजी, तंजावर येथे येऊन दाखल झाला. त्याबरोबर प्रतापसिंहास दहशत बसून तो लालीस पांच लाख रुपये देण्यास तयार झाला. पण लालीच्या उतावळेपणाने सर्व फसले. त्यास थोडासा विजय प्राप्त झाल्याबरोबर “ राजास त्याच्या सर्व माणसांसह कैद करून सेंट लुई येथे घेऊन जाऊ ” अशी लालीने प्रतापसिंहास निष्ठुरपणाची धमकी दिली. त्याबरोबर राजा प्रतापसिंह चिडून गेला; जिवावर उदार झाला; “ काय होईल तें होवो; ” अशा निर्धाराने त्याने फ्रेंचार्शा सामना देण्याचा निश्चय केला; फ्रेंच सैन्यार्शा निकराचे युद्ध सुरू केले. पुढे तंजावरवर फ्रेंच तोफा डागणार, तोफांच्या जोराच्या येलगारांत तंजावर शहर हस्तगत करण्याचा प्रयत्न करणार तोंच, इंग्रजांचे सैन्य, प्रतापसिंहाच्या मदतीकरितां तंजावर येथे येऊन दाखल झाले; व कांहीं इंग्रजी आरमार कारीकल व पांडेचरी घेण्याकरितां तिकडे गेले आहे, अशा लाली यांस बातमी समजली. तेव्हां त्यास कसाबसा जीव बचावून तंजावर सोडून, कारीकल—पांडेचरीकडे जाणे भाग पडले. तंजावरच्या ह्या वेळ्यामध्ये, व युद्धप्रसंगी तंजावरकर सेनापति व दिवाण मानाजाराव याने उत्कृष्ट कामगिरी केली, व आपल्या पराक्रमाने फ्रेंच सरदार लाली यांस आश्चर्यचगित करून टाकिले. इतकेच नाही तर लाली हा तंजावर येथून परत जाण्यास निघाल्यानंतर, मार्गांत तंजावरकराच्या सैन्याने लालीस इतका त्रास दिला की, तो स्वतःच जिवंत तंजावरकराच्या हातांत सांपडण्याचा कठिण प्रसंग त्याच्यावर गुदरण्याची वेळ आली होती; पण मोठ्या शर्याने ती टळून तो बचावला. तथापि तीन मोठाल्या तोफा, त्यांत खिळे ठोकून त्या निरोपयोगी करून, त्यास रस्त्यांत टाकून द्याव्या लागल्या; व मोठ्या शिकस्तीने तो कसा तरी पांडेचरी येथे परत गेला, व तंजावरवरील हे फ्रेंचाचे अरिष्ट अशा प्रकारे दूर झाले.

त्यानंतर ६० सन १७६१ मध्ये कर्नाटकमधोल फ्रेंच सत्ता पूर्ण कमजोर होऊन ती बहुतेक लयास गेल्यासारखी झाली; आणि इंग्रज व त्यांचा दोस्त महंमद-अली हे सर्वसत्ताधारी व प्रबळ झाले; व ते उभयतांही तंजावरच्या राजास आपला अंकित करून घेण्याची इच्छा करू लागले. शिवाय याच वेळीं नबाब महंमदअली हा कर्नाटकमधोल युद्धामुळे इंग्रजांचा देणेदार होऊन कर्जाच्या

पंचात सांपडला होता. त्यामुळे तंजावरच्या धनसंपन्न राज्यकर्त्यांकडून द्रव्य मिळविण्याचा त्याने संकल्प केला, आणि जुन्या खंडणीची बाकी काढून ती वसूल करण्याच्या इराद्याने तंजावरावर स्वारी करण्याचा त्याने घाट घातला. तेव्हा हे प्रकरण मद्रासकर इंद्रजाकडे गेले; व त्या वेळचा मद्रासचा गव्हर्नर मि. जार्ज पोंगॉट हा मध्यस्थ होऊन त्याने महंमदअल्ली व प्रतापसिंह यांच्या-मधील खंडणीबाबतचा तंट्या मिटविण्याचे कार्य आपल्या अंगावर घेतले. आपल्या कौन्सिलचा, मि. डुप्रे या नांवाचा एक सभासद त्याने मुद्दाम तंजावर येथे पाठवून या बाबतीत चौकशी करविली; आणि कर्नाटकाच्या युद्धांत तंजावरच्या राजाने इंद्रजास व महंमदअल्लीस बरेच साहाय्य केले असल्यामुळे, सर्वांचा सलोखा होऊन देशांत शांतता नांदावी, या हेतूने त्याने एक दोस्तीचा तह करण्याचे ठरविले; व इंद्रजांच्या मध्यस्थीने त्या उभयतां-मध्ये, ता० १२ आक्टोबर इ० सन १७६२ रोजी एक दोस्तीचा तह झाला. त्यामध्ये, “ तंजावरच्या राजाने जुन्या खंडणीबद्दलची बाकी, बावीस लक्ष रुपये, ही दोन वर्षांत हस्तेबंदीने नवाबास द्यावी व पूर्वापार चालत आलेल्या वहिवाटीप्रमाणे, पेषकसीबद्दल दोन लक्ष व नजराण्याबद्दल दोन लक्ष मिळून चार लक्ष रुपये दरसाल देत जावे ” असे ठरले; व त्याबद्दलची हमी इंद्रजांनी घेतली. परंतु ह्या अटी अर्थतुर झालेल्या नवाबास पसंत पडल्या नाहीं. त्यामुळे त्याचा असंतोष कायम राहून हे खंडणीचे भांडण तसेच धुमसत राहिले व या नंतर लवकरच त्याचे परिणाम विशेष विक्रो-पास गेले.

प्रतापसिंह हा त्यानंतर फार दिवस जगला नाही. प्रतापसिंहाने एकंदर तेवीस वर्षे राज्य केले. परंतु बहुतेक सर्व कारकांद अस्वस्थतेची व धाम-धुमीची झाली. या तेवीस वर्षांत त्याला अनेक प्रकारे अतिशय त्रास झाला. निरनिराळी संकटे ओढवली. नानाप्रकारच्या विवंचना कराव्या लागल्या व आपला प्राण, आपली इज्जत व आपले राज्य जगविण्याकरिता त्याला अनेक प्रकारे अश्रांत परिश्रम घ्यावे लागले. त्याने सतत तेवीस वर्षे राज्य केले, पण खरे राज्यसुख त्याला निदान तेवीस दिवस तरी मिळाले असेल, असे त्याच्या कारकीर्दीतल संकटपरंपरेवरून म्हणवत नाही. असा हा तंजावरचा

कर्तबगार व करारी, पण तितकाच नेहर्माचा दुर्दैवी राज्यकर्ता राजे प्रताप-सिंह हा इ० सन १७६३ च्या दिजंबर महिन्यांत दैवगतीस पावला. राजे प्रतापसिंह हा मोठा दयाळू, औदार्यशाली व धर्मनिष्ठ असून, त्याने धाम-धुमीच्या काळाशी टक्कर देत राहूनही उत्तम प्रकारे प्रजापालन करून मोठी कीर्ति मिळविली. कुंभकोणम्* व चिदंबरम्+ येथील देवालयाचा जीर्णोद्धार केला व कुंभकोणम्, लिवेलूर, मदुरा, रामेश्वर आणि त्रिणोमाली येथे मोठ-मोठे राजवाडे बांधिले. राजा प्रतापसिंह यांस पांच स्त्रिया होत्या. त्यापैकी त्याची तिसरी स्त्री यमुनाबाई व पांचवी स्त्री सखवारबाई ह्या त्याच्याबरोबर सती गेल्या. प्रतापसिंहास तुळाजी ऊर्फ तुळजारजे व अमरसिंह असे दोन पुत्र होते. त्यापैकी तुळाजी हा त्याच्यामागून तंजावरच्या गादीचा अधि-पती झाला.

राजे तुळाजी याची कारकीर्द अजमासे चोवीस वर्षांची (इ. सन १७८७ पर्यंतची) आहे. पण हा राज्यकर्ता तर प्रतापसिंहाहूनही दुर्दैवी होता, असे निदर्शनास येत आहे. ह्या दुर्दैवी राज्यकर्त्याच्या कारकादीतही अर्काटचा नबाब महंमदअल्ली, मद्रासकर इंप्रज, आणि म्हैसूरचा हैदरअल्ली इत्यादि सत्ताभिलाषी व स्वार्थपटु मंडळींनी तंजावरच्या राज्यावर दृष्टी ठेवून ते हस्त-गत करण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले. त्यामुळे, तुळाजीची सर्व कारकीर्द या शिरजोर व बलिष्ठ लोकांच्या राजकारस्थानांचा प्रतिकार करण्यांत, व त्यांच्या-पासून आपला बचाव करण्यांतच, त्यास खर्चा घालावी लागली.

प्रतापसिंह मृत्यू पावला, व तुळाजी हा नुकताच गादीवर आला, असे पाहून तंजावरकराचा मुख्य शत्रू जो महंमदअल्ली त्याने जुने खंडणाचे भांडण पुन्हा उकरून काढिले. प्रसिद्ध मेल्लूरच्या कालव्याचे धरण हे जरी तंजावरच्या राजाच्या मालकीचे होते, तरी ते नबाबाच्या राज्याच्या हद्दीत होते. त्यामुळे

*कुंभकोणम् हे तंजावर जिल्ह्यांत, तंजावर पासून २४ मैलांवर असून ते एक रेलवे स्टेशन व तहशिलाचे ठिकाण आहे.

+चिदंबरम् हे दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांत कडलूरच्या दक्षिणेस २५ मैलांवर असून, ते एक रेलवे-स्टेशन, व तालुक्याचे ठिकाण आहे.

“या घटनावर आपलेंच स्वामित्व आहे.” असा हक्क सांगून, त्यानें तंजावरच्या राजास त्याची दुरस्ती करूं दिली नाहीं. त्यामुळे वादाचें कारण उत्पन्न होऊन परस्परांमध्ये हर्षामर्षी सुरू झाला, आणि नबाबानें हा कालवा बंद करून तंजावर संस्थानाच्या सुप्रीकतेच्या मुख्य साधनावर गदा आणण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां तुळार्जिनें घाबरून मद्रासकर इंद्रजांचा मदत मागितली. मद्रासकरांनीं मि. जेम्स बोर्शियर या नांवाचा आपला एक कौन्सिलर चौकशासाठीं तिकडे पाठविला. व त्यानें योग्य चौकशी करून “हें घरण तंजावरच्या राजाच्याच मालकीचें आहे.” असा मद्रास सरकारास रिपोर्ट केला. तेव्हां मद्रासचा गव्हर्नर ऑ. रॉबर्ट पॉर्क यानें, नबाबाची कानउघाडणी करून तंजावरच्या राजास कालव्याचा दुरस्ती करण्याबद्दल परवानगी दिली. (इ. सन १७६४). त्यामुळे तर अर्काटकर नबाब अर्धाकच चिडून गेला, व तंजावरचें राज्य नामशेष करण्याच्या निरनिराळ्या मसलती योजण्यास त्यानें प्रारंभ केला.

इतक्यांत म्हैसूरचा हैदरअल्ली हा अतिशय प्रबळ होऊन त्यानें कर्नाटकांत एकसारखी धुमश्चक्रा चालविली. इंद्रज व त्यांचा दोस्त कर्नाटकचा नबाब महंमद अल्लीखान यांना पादाक्रांत करून कर्नाटकांत आपला अंमल बसवावा या महत्वाकांक्षेनें त्यानें त्रिचनापल्ली व तंजावर प्रांतापर्यंत स्वाऱ्या करून महंमदअल्लीच्या मनांत अतिशय दशहत उत्पन्न केला; आणि तंजावरच्या राज्यावरही, ही हैदरअल्लीची घाड केव्हां येऊन कोसलेल याचा नियम नसल्यामुळे महंमदअल्लीप्रमाणेच तुळार्जी राजाही अतिशय घाबरून गेला. अशा स्थितीत म्हैसूरकर हैदरअल्लीची स्वारी खरोखरीच तंजावरवर येऊन घडकली. व ज्या अरिष्टाला तुळार्जी भीत होता, तेंच अरिष्ट अगदीं खरोखरीच त्याच्यासमोर येऊन उभें राहिलें. त्यानें पेशव्यांची मदत गुप्तपणानें मागितली, पण ती त्यास मिळाली नाहीं. “इकडे आड, तिकडे विहीर ” अशी त्याची संकटप्रद स्थिती झाली. कातरांच्या दोन तीक्ष्ण धारेच्या पात्यांत सांपडल्याप्रमाणे त्यास झालें. हैदरअल्ली हा इंद्रज व महंमदअल्ली यांचा कट्टा शत्रू असल्यामुळे, आणि तंजावरकर हे इंद्रज व महंमदअल्ली यांचे स्नेही असल्यामुळे, हैदरअल्लीस खंडणी दिल्यास, इंद्रज व महंमदअल्ली यांचा आपणांवर रोष होईल, व त्याचें

अत्यंत अनिष्ट परिणाम आपणास भोगावे लागतील, अशी तुळाजीस इकडे भीति होती; आणि हैदरअल्ली आपल्या कसलेल्या सैन्यानिशी आपणासमोर उभा आहे, त्याच्याशी सामना देण्यास आपण अगदीच असमर्थ आहो, आपले स्नेही इंग्रज व महंमदअल्ली हे दूर आहेत, हैदरअल्ली प्रत्यक्ष समोर उभा आहे, आणि त्यास खंडणी देऊन वाटेस लावला नाही, तर तो खंडणी तर सक्ती-तीने वसूल करीलच, पण खुद्द तंजावर शहराची व राज्यांतील प्रदेशाची खात्रीने पूर्ण धूळधाण उडवील, अशी तुळाजीस तिकडे भीति होती. अशा संकटप्रद स्थितीत दुर्बल व परस्याधीन तुळाजीस, हैदरअल्लीला खंडणी देण्या-शिवाय गत्यंतरच नव्हते. त्यामुळे त्याने हैदरअल्लीस चार लाख रुपये रोख, व पांच हत्ती नजर देऊन वाटेस लाविले. परंतु यामुळेच महंमदअल्ली तुळाजीवर अतीशय रागावला. तंजावरवर स्वारी करण्याला त्याला ही योग्य संधि व सबब मिळाली; आणि त्याने तंजावरवर चाल करून जाण्याला इंग्रजांची मदत मागितली. मद्रासच्या गव्हर्नरने महंमदअल्लीच्या ह्या राजकारस्थानास प्रथम पाठवळ दिले नाही. परंतु इंग्रज व महंमदअल्ली यांच्यामध्ये बराच पत्र-व्यवहार झाल्यानंतर, महंमदअल्लीच्या इच्छेप्रमाणे तंजावरवर उभयतांनी मिळून स्वारी करावी, असे ठरले. तथापि तंजावरकराशी एकदम युद्ध सुरू न करितां महंमदअल्लीचा मुलगा उमदत-उल्-उमराव यांस सर्व अधिकार देऊन तुळाजी राजे यांजकडे बोलणे करण्याकरितां पाठविण्यांत आले; व त्याने तुळाजीपुढे कांहीं अटी मांडिल्या. पण त्या तुळाजीने अमान्य केल्या. तेव्हा मद्रासकरांनी नबाबाच्या सैन्यास मदत म्हणून, जनरल स्मिथ याच्याबरोबर बरेच सैन्य देऊन त्याची तंजावर प्रांतावर, रवानगी केली. त्याप्रमाणे तिकडे जातांना, तंजावरकरांच्या ताब्यांत असलेला, मार्गातील बलमचा किल्ला हस्तगत करून घेऊन, (इ० सन १७७१; सप्टेंबर महिन्यांत) तंजावर येथे येऊन त्याने तेथील किल्लास वेढा दिला, व उभय पक्षांमध्ये मोठेच हातघाईचे युद्ध झाले. तंजावरच्या सैन्यानेही या युद्धांत आपले चांगलेच शौर्य व्यक्त केले. परंतु तंजावरकराचा पक्ष मूळचाच कमजोर व असाहाय्य असल्यामुळे, तंजावरचा किल्ला शत्रूपक्षाच्या हस्तगत होणाऱ्या अगदी बेतांत आला; व आतां किल्ला हस्तगत होणार तोच तंजावरच्या राजाने नबाबाचा

मुलगा उमदत-उल्-उमराव याच्याकडे तहाचें बोलणें लाविलें, व तें नबाबाच्या मुलानें मान्य करून, तुळाजीशीं तह केला. त्यांत, तुळाजीनें नाइलाजानें ज्या अटी मान्य केल्या, त्या खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

(१) तंजावरच्या राजानें, पेशकशीबद्दल नबाबास दोन वर्षांची बाकी आठ लाख रुपये, आणि लढाईच्या खर्चाबद्दल साडेबत्तीस लाख रुपये, मिळून साडेचाळीस लाख रुपये रोख द्यावें.

(२) तंजावरच्या राजानें, नबाबास मदत लागेल त्या त्या वेळीं स्वतःच्या खर्चानें आपलें सैन्य त्याच्या मदतीस पाठवित जावें.

(३) तंजावरच्या राजानें, मरवरच्या राजाकडून हनुमंत गडी या नांवाचा जो प्रांत घेतला आहे, तो त्यास परत द्यावा.

(४) तंजावरच्या राजानें, अरणीची जहागीर व त्रिचनापल्ली प्रांतांतील कांहीं गांवें यांजवरील आपला हक्क सोडावा.

(५) तंजावरच्या राजानें, लढाईच्या खर्चाबद्दल द्यावयाचा ठरलेला साडेबत्तीस लाख रुपयांचा भरणा रोख केला नाहीं, तर त्यानें मायावरम् हा सुभान व कुंभकोणम् या सुभ्यांतील कांहीं प्रदेश, या रकमेच्या फेडीसाठीं नबाबाच्या स्वाधीन करावा.

(६) तंजावरचा राजा व अर्काटचा नबाब या उभयतांनीं परस्परांचे शत्रु व परस्परांचे मित्र ते परस्परांनीं शत्रु व मित्र समजावें.

(७) अर्काटच्या नबाबानें, बलमूचा किल्ला, येलंगाडू व कोइलाडी, हीं ठिकाणें तंजावरच्या राजास परत द्यावीं.

वरील तहांत,—नबाबानें आपला फायदा करून घेण्यासाठीं इंद्रजांची मदत घेतली असूनही, व इंद्रजामुलेंच नबाब विजयी होऊन त्याला हें संपत्ती-

+ मायावरम् हें शहर तंजावर जिल्ह्यांत तालुक्याचें ठिकाण, व रेलवे स्टेशन असून तें कावेरीनदीच्या कांठीं कुंभकोणम्पासून १९ मैलांवर आहे. व कुंभकोणम् हें तंजावरपासून २४ मैलांवर आहे. म्हणजे मायावरम् हें शहर तंजावरपासून अजमासे ४३ मैलांवर आहे.

चें घबाड मिळालें असूनही—इंम्रजांचा कोठेंही उल्लेख न करितां नबाबानें त्यांना अगदींच वगळून टाकिलें; आणि इ० सन १७६२ च्या तहाअन्वयेणें कर्नाटककर नबाब व तंजावरकर राजे यांच्यामधील, “ इंम्रज हे मध्यस्थ ” असें ठरलें होतें. परंतु ह्या इ० सन १७७१ च्या तहानें, नबाबानें, इंम्रजांस न कळवितां परभारेंच ही इंम्रजांची मध्यस्थी काढून टाकून तंजावरच्या राजाला पूर्णपणें आपल्या अंकित करून घेतलें. शिवाय, नबाबाच्या मुलानें गुप्त रीतीनें स्वतःसाठी व स्वतःच्या भावासाठी ७ लाख रुपयांचा नजराणा वेगळा ठरवून घेतला, आणि ७७ हजार रुपये पेशकशीच्या बाकीवरील व्याज घेण्याचें ठरविलें; म्हणजे तंजावरकर तुळाजीगजे याच्याकडून एकंदर ४८ लक्ष, २७ हजार रुपये घेण्याचा ठराव करून त्यापैकी ३ लाख रुपये रोख घेतले. नबाबाची ही स्वार्थपरायणता पुढें उघडकीस येऊन जरी तिचे परिणाम त्याला भावी काळांत भोगावे लागले, तरी तीच नबाबाची स्वार्थपरायणता वर्तमानकाळांतच तुळाजी राजास अतिशय भोंवली. राजानें मराठ्यांचें साह्य मिळविण्याकरितां त्यांच्याशीं पत्रव्यवहार केला, ही गोष्ट इंम्रजांना आवडली नाही. त्यामुळें इंम्रजांना राजाचा अतिशय राग आला. राजानें महंमदअल्लीची तुंबडी भरण्यासाठी, व लढाईच्या खर्चाची तोंडमिळवणी करण्यासाठी, आपल्या ताब्यांतील नागोर बंदर व इतर कांहीं प्रांत डच लोकां-जवळ गहाण ठेवून कर्ज घेतलें, ही गोष्ट इंम्रजांना पसंत पडली नाही. त्यामुळें त्यांच्या रागांत भर पडली व अशा स्थितीत तंजावरचें संस्थान कायम ठेविलें तर त्यापासून कदाचित परक्या युरोपियन राष्ट्रांस त्या राज्यांत प्रवेश करण्यास संधि मिळून एखाद्या वेळीं अनिष्ट परिणाम घडून येईल, अशी त्यांना भीति वाटली; आणि इंम्रजांच्या वर्चेस्वखालीं आलेल्या कोणत्याही एतद्देशीय राज्यकर्त्यानें, “इंम्रजांशिवाय, अथवा इंम्रजांच्या परवानगीशिवाय इतर कोणत्याही युरोपियन राष्ट्रांशीं, कोणत्याही प्रकारचा बिलकुल संबंध ठेवूं नये.” हें जें हिंदुस्थानांतील इंम्रजांच्या राजर्जातीचें आद्यतत्त्व, त्याच तत्त्वाविरुद्ध तुळाजीराजे वागला, डच लोकांशीं व्यवहार केला, हा त्याचा अक्षम्य अपराध आहे, असें त्यांना वाटलें. तंजावरकराबरोबरील इंम्रजांचा संबंध “मध्यस्थ” या तात्याचा होता; आणि “तंजावरचें राज्य तेथील राजाकडे चालवें” अशा-

बदल इंग्रजांनीं हमी घेतलेली होती; परंतु “तंजावरच्या राजानें इंग्रजांशिवाय अथवा इंग्रजांच्या परवानगेशिवाय इतर कोणत्याही युरोपियन राष्ट्रांशीं कोणत्याही प्रकारचा राजकीय अथवा सांपत्तिक संबंध ठेवूं नये ” असा इंग्रजांबरोबर त्याचा तह झालेला नव्हता अथवा इंग्रजांनींही त्यास या अटीनें बांधून घेतलेलें नव्हतें. त्यामुळे, “ तंजावरकरांनीं ह्च लोकांशीं व्यवहार केला.” या सबबीवर इंग्रजांना तुळाजीराजाचें पारिपत्य करतां येणें शक्य नव्हतें, म्हणून त्यांनीं “ तंजावरच्या राजाकडे खंडणीची मागिल बाकी तुंबली ” हें निमित्त काढून तंजावरवर सैन्य पाठवून, तंजावरचें राज्य हस्तगत करावें, असें ठरविलें; व त्याप्रमाणें इंग्रज व महंमदअल्ली या उभयतांनीं मिळून तंजावरवर स्वारी केली. त्यांच्याशीं युद्ध करण्यास तुळाजी राजा अजमासें २० हजार सैन्य घेऊन पुढें आला. इंग्रज जनरल मि. स्मिथ यानें तंजावरच्या किल्ल्यावर मारा चालविला. तुळाजीराजानें मोठ्या धैर्यानें किल्ल्याचा बचाव करण्याचा प्रयत्न केला, पण तो निष्फळ होऊन जनरल स्मिथ यानें तंजावरचा किल्ला हस्तगत करून घेतला, व त्यावर लागलीच इंग्रजांचें निशाण फडकूं लागलें (ता. १७ सप्टेंबर, इ. सन १७७३). तुळाजीराजा व त्याचें कुटुंब इंग्रजांच्या हातीं सांपडलें. जनरल स्मिथ यानें त्यांना लागलीच अटक करून कैदेत ठेविलें. तंजावरचा प्रांत अर्काटचा नबाब महंमदअल्ली याच्या स्वाधीन केला; व अशा रीतीनें अर्काटकर महंमदअल्ली व मद्रासकर इंग्रज ह्यांची मनीषा तृप्त होऊन, तंजावर संस्थान कांहीं दिवस लुप्तप्राय झालें.

तंजावरच्या या हतभागी राज्यासंबंधी, व तेथील दुर्दैवी राज्यकर्त्यांसंबंधी त्या काळांतील दुःखद हकीकत अगदीं थोडक्यांत बर्णन करावयाची म्हणजे ती अशी आहे कीं, तंजावरचा राजा हा इंग्रज व महंमदअल्ली यांच्या पक्षाचा असल्यामुळे, मुरारराव घोरपडे, फ्रेंच व चंदासाहेब यांनीं तंजावरच्या राज्याचें अतीशय नुकसान केलें; आणि “ तंजावरच्या* राजांनीं इंग्लिशांची

*“ Notwithstanding all these sacrifices made by the Tanjore Rajas in helping the cause of the English, the Nabab Mahomed Ali cherished a grudge against Tanjore, which was noted for its riches, and the interposition of the English alone succeeded in 1762 in establishing an

बाजू घेतल्यामुळे जरी त्यांनी आपले अशा प्रकारे इतके नुकसान जरून घेतले, तरी त्यास आलेला शह अजूनपर्यंत तसाच कायम राहिला. तंजावर येथे विपुल संपत्ति आहे, अशी ख्याती असल्यामुळे, नबाब महंमदअल्ली याने तंजावरवर सारखी नजर ठेविली होती व तो कांहीं तरी निमित्त काढून तंजावरच्या राजाबरोबर तंटो उपस्थित करीत होता. शेवटी ३० सन १७६२ मध्ये, इंग्लिशांच्या मध्यस्थीने हा तंटो मिटला. त्यांत, तंजावरचा राजा, हा नबाबाचा मांडलीक आहे, त्याने नबाबास चार लक्ष रुपये (दरसाल) खंडणी देत जावी व त्याबद्दल इंग्रजांनी जामीन राहावे, असे ठरले. त्या-

understanding by which the Raja became a tributary of the Nabab, with an English guarantee, and agreed to pay four lakhs as tribute. Later on, in 1771 the Nabab secured the help of the Madras Government in attacking Tulsaji, the son of Pratapsing, and Tulsaji had to sue for peace which involved him and his State in heavy money liabilities, and curtailed still more the resources of the Tanjore State. In this second treaty the interests of the Raja of Tanjore were completely sacrificed to the greed of Mahomed Ali, and his English creditors, who dictated the policy of the Madras Government. The guarantee of 1762, by which the English had undertaken to be responsible for the autonomy of Tanjore, was thrown to the winds. In 1773, further acts of spoilation were renewed by the Nabab with the help of his English allies, and the Raja was taken prisoner, his city was captured and the territory was annexed by the Nabab to his own kingdom. All these acts of spoilation and breach of faith had been undertaken by the Madras Government on their own responsibility, and in the interests of the English creditors of the Nabab."

"Rise of the Maratha Power "

नंतर इ० सन १७७१ मध्ये नबावाने मद्रासकर इंग्रजांची मदत घेऊन प्रतापसिंहाचा मुलगा तुळसाजी याजवर हल्ला केला. तुळसाजास तह करणे भाग पडले. या तहाने तुळसाजीला व त्याच्या संस्थानालाही अत्यंत कर्ज होऊन, तंजावर संस्थानाच्या उत्पन्नाच्या पुष्कळ बाबीही कमी झाल्या. ह्या दुसऱ्या तहात तंजावरच्या राजाचे सर्व हितसंबंध, महंमदअल्ली व त्याचे इंग्लिश सावकार, यांच्या लोभास बळी यावे लागले; हे सावकार सांगतील त्याप्रमाणे मद्राससरकार चालत असे. इंग्लिशांनी दिलेली वचने पाळलीच पाहिजेत, असा निर्वंध राहिला नाही. “तंजावरचे राज्य तेथील राजाकडे चालवें.” अशाबद्दल इंग्लिशांनी इ० सन १७६२ मध्ये जी हमी घेतली होती, तीस त्यांनी धाव्यावर बसविले. त्यानंतर, इ० सन १७७३ मध्ये महंमदअल्लीने इंग्लिशांची मदत घेऊन पुन्हा लुटालूट करण्वास प्रारंभ केला. राजास कैद केले, त्याचे शहर (तंजावर) हस्तगत करून घेतले व तंजावरचा सर्व प्रांत नबावाने खालसा करून तो आपल्या राज्यास जोडिला. “हे लुटालुटांचे व विश्वासघाताचे सर्व प्रकार मद्राससरकारने आपल्या जबाबदारीवर, व मईमदअल्लीच्या इंग्लिश सावकारांच्या फायद्यासाठी सुरू केले होते;” इंग्लंडमधील “कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स” यांना ह्या गोष्टीची मुळीच बातमी नव्हती; परंतु त्यांना जेव्हां वरील अन्यायाची हकागत समजली तेव्हां त्यांनी ह्या वर्तणुकीबद्दल मद्राससरकारचा मोठ्या जोराने निषेध केला. अर्काटचा नबाब व तंजावरचा राजा यांच्यामधील भांडणांत फाजील मन घालून ती गोष्ट इतक्या विकोपास नेली, याबद्दल त्यांनी मद्राससरकारचा चांगलीच कानउघाडणी केली. मद्रासचा गव्हर्नर व मद्रास कौन्सिलचा प्रेसिडेंट मि. विंच याजवर अप्रयोजकपणाचे व अन्यायाचे कृत्य केल्याचा दोष ठेवून त्यास कामावरून दूर करून परत बोलावून घेतले. लॉर्ड पिगट यांस मद्रासचा गव्हर्नर व तेथील कौन्सिलचा प्रेसिडेंट नेमून त्याची इकडे रवानगी केली. तंजावरच्या राजास बंधमुक्त करून त्यास पुन्हा गादीवर बसववें, असा ठराव केला व तसा मद्राससरकारास त्यांनी हुकूम पाठविला. त्याप्रमाणे लॉर्ड पिगट याने तुळसाजी राजे यांस ता० ११ एप्रिल इ० सन १७७६ रोजी मोठ्या समारंभाने पुन्हा तंजावरच्या गादीवर बसविले व

त्याच्याशी एक तह केला.* या तहांत, “ तंजावरचा किल्ला इंग्रजांच्या ताब्यांत राहावा, त्याच्या संरक्षणाकरितां इंग्रजी सैन्य तंजावर येथे कायमच राहावे, त्या सैन्याच्या खर्चासाठीं, तंजावरच्या राजानें दरसाल १४ लक्ष रुपये इंग्रजांस देत जावे, व त्याशिवाय पूर्वीप्रमाणेच, अर्काटकर नवाबास दरसाल ४ लक्ष रुपये खंडणी देत जावी ” असें ठरलें. अशा रीतीनें या तंजावरच्या राज्याचा पुनर्जन्म होऊन, तें पुढें कांहीं काळ जिवंत राहिलें.

तंजावरचा राज्यकर्ता तुळाजी हा पदभ्रष्ट होऊन त्यास इंग्रजांनीं कैद केलें (ता० १७ सप्टेंबर, इ० सन १७७३), त्या दिवसापासून त्यास इंग्रजांनीं पुन्हा गादीवर बसविलें. त्या वेळेपर्यंत (ता० ११ एप्रिल इ० सन १७७६), तंजावरचा प्रांत महंमदअल्लीच्या ताब्यांत होता. त्या सरासरी तीन वर्षांच्या अवधीत त्यानें तंजावरच्या प्रजेवर अतिशय जबरदस्ती व जुलूम करून तिला पिळून काढिलें व त्या संपन्न प्रांताची त्यानें इतकी धुळधाण करून टाकिली कीं, त्या हतभागी संस्थानाचें पूर्वीचें वैभव त्यास अल्पांशानेही प्राप्त होण्यास दहा वर्षे लागलीं. परंतु तंजावरचें राज्य पुन्हा जिवंत होऊन, तंजावरच्या गादीवर तुळाजीची पुन्हा स्थापना होऊन कांहींशी स्थिरस्थावर होते न होते—आणि युद्धे व नवाबाचा स्वार्थी व पिळून काढणारा अंमल, या मुळें विपन्नावस्थेंत आलेली तंजावरची दुर्दैवी प्रजा नुकतीच कोठें आतां थाडीशी सांवरून, ती सुखानें नांदू लागते न लागते—तोच हैसूरचा हैदरअल्ली नाईक व इंग्रज यांच्यामध्ये, युद्ध सुरू

* या प्रसंगाची सविस्तर हकीकत, कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स यांच्या हुकमावरून प्रसिद्ध झालेल्या कागदपत्रांत नमूद केलेली असून, ती फार मनोरंजक व महत्त्वाची आहे; परंतु स्थलाभावामुळें, व या परिशिष्टांत तंजावरच्या राज्याची माहिती त्रोटक द्यावयाची असल्यामुळें, तिचा या ठिकाणीं, अधिक समावेश केला नाहीं; ह्या तंजावर प्रकरणांतील उपरीनिर्दिष्ट सर्व कागदपत्र “ Rou's Restoration of the King of Tanjore ” ह्या ग्रंथांत नमूद आहेत. ज्यांस ते वाचण्याची इच्छा असेल, त्यांनीं तो ग्रंथ पाहावा.

झालें आणि इ० सन १७८० च्या जुलई महिन्यांत हैदरअल्ली हा आपल्या ८० हजार सैन्यासह म्हैसूरच्या डोंगरांतून निघून कर्नाटकाच्या सपाट, सुपीक व संपन्न प्रदेशावर एखाद्या जंगी तुफानाप्रमाणें देऊन कोसळला. आणि तंजावरकर हे इंप्रजांचे स्नेही, त्यामुळें हैदरअल्लीचे शत्रु असल्यानें, त्यानें तंजावरच्या राज्यांत आपलें थोडेंसें सैन्य ठेवून मोठाच धुमाकूळ उडविला व त्याच्या घोडेस्वारांच्या सैन्यानें थेट मद्रासच्या सिमपर्थत कर्नाटक प्रांत उध्वस्त करून टाकिला. ही हकीकत ब्रिटिश हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल वारन् हेस्टिंग्स यास कळल्यावर त्यानें सर आयर कूट, याजबरोबर सैन्य देऊन त्यास कलकत्ता येथून ताबडतोब हैदरअल्लीवर रवाना केलें व कलकत्तेकराच्या हुकुमाप्रमाणें कूट यानें हैदरअल्लास पोर्टोन्व्हो येथें गांठून त्याचा पूर्ण पराजय केला; तेव्हां हैदरचे सैन्य तंजावर येथून निघून गेलें. त्यानंतर लवकरच [इ० सन १७८२ मध्ये हैदरअल्ली मृत्यु पावला व त्या वेळेपासून तंजावर संस्थान म्हैसूरकर वगैरे शत्रूंच्या त्रासापासून मुक्त झालें.

तुळाजी राजे हे इ. सन १७८७ मध्ये मृत्यु पावले. त्यांस मोहनाबाई, राजसबाई व राजकुंवरबाई अशा तीन बायका होत्या; त्यांपैकी पहिली मोहनाबाई ही इ. सन १७७६ मध्ये मृत्यु पावली व दुसऱ्या दोर्घास पुत्रसंतान झालें नाहीं, सबब तुळाजीनें सुलक्षणाबाई व मोहनाबाई, अशा दोन नवीन बायका केल्या. त्यांपैकी मोहनाबाईपासून त्यास एक मुलगा झाला, परंतु तो सहा वर्षांचा होऊन मृत्यु पावला. अशा प्रकारें, तुळाजीराजे यांस पुत्र होऊनही शेवटीं पुत्रसंतति नसल्यानें, त्यानें एक मुलगा दत्तक घेतला होता. तुळाजी मृत्यु पावला, त्या वेळीं तंजावर संस्थानची स्थिति खालावलेली होती व अनेक संकटपरंपरा अनुभवीत अकरा वर्षे राज्य करून तुळाजी मृत्यु पावला होता. “तंजावर-बालकाचा महाराष्ट्र-मातेपासून वियोग झालेला होताच. इंप्रज व हैदरअल्ली यांच्या कचाट्यांत तंजावर सांपडलेलें होतेंच; त्याला मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांपासून, अथवा त्यांनीं हैदरवर मिळविलेल्या विजयापासून कांहींच मदत झाली नव्हती. ह्या वीस वर्षांत त्याची भयंकर दुर्दशा उडाली व टिपू लडाईत पडल्यानंतर दक्षिण हिंदुस्थानांत जरी शांतता झाली, तरी तंजावरची कुदशा कधीही संपलीच नव्हती; आणि बुडत्याचा पाय खोलांत

म्हणतात त्याप्रमाणे तंजावरच्या राज्यांत, (राज्यप्राप्तीकरिता) आपभाप-
सांत कलहही चाललेच होतें.” तुळाजीच्या मृत्यूनंतर त्याचा सावत्र
भाऊ अमरसिंह उर्फ अमरसिंग हा गादीवर आला, तरीसुद्धा हे कलह तसेच
पुढे चालू राहिले होते. याचा परिणाम स्वाभाविकरित्याच तंजावरच्या संस्था-
नावर अत्यंत अनिष्ट असाच झाला आणि आर्धाच खालावलेल्या त्या संस्थानाची
विशेषच विपन्नावस्था झाली.

तुळाजी राजे इ. सन १७८७ मध्ये मृत्यु पावले. त्यापूर्वी त्याने भोंस-
ल्यांचे मूळ पुरुष मालोजी राजे, यांचा बंधु विठोजीराजे यांच्या वंशातील,
सुभानजीचा नातू व शहाजीचा मुलगा दत्तक घेऊन त्याचें नांव सरफोजी
असें ठेवून, त्यास तंजावरच्या गादीचा वारस केलें. तंजावर येथील ब्रिटिश
रेसिडेंट मि. मॅक्लोड व तेथील डॅनिश मिशनरी मि. स्वार्त्स यांच्या संमतीने
तुळाजीने हे दत्तविधान करून, त्यास आपल्यामागे तंजावरच्या गादीचा
अधिपति करावे, अशी मि. मॅक्लोड याच्यामार्फत व्यवस्था केली. रे. स्वार्त्स
यानें त्या मुलाचें (या वेळीं तो नऊ वर्षांचा होता.) पाळप्रहण करावें, असें
ठरविलें व त्यानंतर तुळाजी राजे यानें इहलोकीची जीवनयात्रा समाप्त केली.

तुळाजीराजे गृत्यु पावल्याचें वर्तमान अमरसिंह यांस समजतांच तो ताब-
डतोब तंजावर येथे आला. तुळाजीराजे याची उत्तरक्रिया केली; सरफोजीस
आपल्या ताब्यांत घेतलें, आणि लागलीच मद्रास येथील गव्हर्नर सर आर्चि-
बाल्ड कॅम्बेल याच्याशी पत्रव्यवहार करून, “तंजावरच्या गादीचे आपणच
खरे वारस आहोंत, आणि सरफोजांचें दत्तविधान अशास्त्र आहे.” असें सिद्ध
करून देतां, असें त्यास कळविलें. तेव्हां या बाबतीची चौकशी करण्याकरितां
कॅम्बेल हा स्वतः तंजावर येथे गेला, चौकशी केली. कांहीं विद्वान् पंडितांच्या
साक्षी घेतल्या. सरफोजीचा तंजावरच्या गादीवर हक्क नाही, असें ठरविलें.
अमरसिंह यांस तंजावरच्या गादीचा वारस ठरवून, त्यास तंजावरच्या गादी-
वर बसविण्याचा ठराव केला, आणि ता. १० एप्रिल इ. सन १७८७ रोजीं
इंमजांनीं त्याच्याबरोबर तह करून त्यास तंजावरच्या राज्यावर बसविलें.
हा तह फार महत्त्वाचा असून त्या योगानें, तंजावरचें राज्य बहुतेक ईस्ट

इंडिया कंपनीच्या ताब्यांत आले. या तहांतील मुख्य कलमें खाली लिहिल्याप्रमाणें:—

(१) तंजावरकर व इंग्रज या उभयतांनी परस्परांचे शत्रु व मित्र यांना शत्रु व मित्र समजावें.

(२) तंजावरच्या राजानें दरसाल चार लक्ष होन, (Star Pagodas) म्हणजे चबदा लक्ष रुपये, तंजावरच्या संरक्षणार्थ ठेविलेल्या इंग्रजी सैन्याच्या खर्चासाठी किस्तबंदीने देत जावे.

(३) सदरहू चार लाख होनांचा रक्कम, तंजावरचा वार्षिक वसूल दहा लाख होन [पस्तीस लक्ष रुपये] होईल, असे सरासरीचें प्रमाण घेऊन ठरविली आहे. तथापि वसुलाचें प्रमाण अधिक वाढलें तर त्या मानानें ही खर्चाची रक्कम अधिक देत जावी.

(४) चार लाख होनांचो ठरलेली हप्तेबंदीची रक्कम देण्यांत, तंजावरच्या राजाकडून कसूर झाली तर कंपनीने तंजावर प्रांतांत प्रवेश करून आपल्या अधिकारानें ही रक्कम वसूल करून घ्यावी.

(५) अशा प्रसंगी तंजावरच्या राजाचे अधिकारी व अंमलदार लोक हे कंपनीच्या इच्छेप्रमाणें वागून कंपनीचा वसूल सुरळीत करून देतीलच; परंतु त्यांत जर त्यांनी हयगय केली, तर कंपनीने त्यांना कामावरून बडतर्फ करून, त्यांच्या जागी दुसरे लोक नेमावे.

(६) कलम ४ व ५ प्रमाणें हप्तेबंदीच्या वसुलासाठी ज्या ज्या वेळी, तंजावरच्या राज्यांत कंपनीस आपला अधिकार चालविण्याची गरज पडेल, त्या त्या वेळी, तो अधिकार चालवितांना तंजावरच्या राजाच्या राज्यव्यवस्थेंत किंवा राजकीय मानमरातबांत ढवळाढवळ केली जाणार नाहीं.

(७) कर्नाटक प्रांतामध्ये, किंवा तंजावर संस्थानांत किंवा कारोमांडल किनाऱ्यावर युद्ध सुरू झालें तर त्याबद्दलची सर्व जबाबदारी कंपनीवर राहिल, व युद्ध चालू असेपर्यंत कर्नाटकांतील वसुलाचा ५ भाग कंपनी प्रतिवर्षी लष्करी खर्चाकडे देईल; व त्याप्रमाणेंच तंजावरच्या राजानेही आपल्या राज्याच्या वसुलाचा ५ भाग प्रतिवर्षी कंपनीस देत जावा.

(८) तंजावरच्या राजाकडे कर्नाटकच्या नवाबाच्या पेशकशाबद्दलची

मागील बाकी, इ० सन १७७६ पासून इ० सन १७८७ पर्यंत १२५७१४२ होन (४३९९९९७ रुपये) निघत आहे; त्याप्रमाणे ब्रिटिश प्रजेच्या देण्याची बाकी चार लाख रुपये निघत आहे; त्याबद्दल दरसाल तीन लाख होन (१०५०००० रुपये) नबाब व सावकार यांना देण्यांत येतील व त्याबद्दलची सर्व जबाबदारी कंपनी आपणांकडे घेईल.

राजे अमरसिंह हा इंग्रजाबरोबर उपरोनिर्दिष्ट तह करून, तंजावरच्या गादीवर स्थापन झाला; परंतु या तहामुळे, आपलें स्वातंत्र्य, आपली सत्ता, व सांपत्तिक सुस्थिति बहुतेक संपुष्टांत आली, ह्या गोष्टींची त्याला लवकरच जाणीव झाली आणि त्यानें पेशव्यांकडे आपले वकील व मुत्सद्दी पाठवून, पेशव्यांमार्फत इंग्रजांकडे मध्यस्थी करून इ० सन १७८७ च्या या तहानें तंजावर संस्थानावर बसलेल्या जबर खंडणीचा व इतर कडक अटींचा निर्बंध कमी व्हावा, म्हणून प्रयत्न केला; इतक्यांत, याच वर्षी (इ० सन १७८७) इंग्रजांचा शत्रु असलेला म्हैसूरकर टिपू सुलतान यानें कान्स्टांतिनोपल येथील सुलतानाकडे आपला एक वकील पाठविला; त्याचें तेथील सुलतानानें मोठ्या भक्क्याचें भागतस्वागत केलें. याच वर्षी फ्रान्स आणि इंग्लंड यांच्यामधील संवधांची उघड उघड ओढाताण चालली होती. याच समयास पारीस येथें तेथील राज्यकर्ता सोळावा लुई यानेंही टिपूच्या वकिलाचें सन्मानपूर्वक आदरातिथ्य केलें व त्यानंतर लवकरच हिंदुस्थानांत टिपू व इंग्रज यांच्यामध्ये युद्ध सुरू झालें. तेव्हां कर्नाटक प्रांतावर, व विशेषतः इंग्रजांचा आश्रित दोस्त तंजावरकर अमरसिंह याच्यावर मोहाम करून (इ० सन १७९०-९१) त्यास पुष्कळ उपद्रव दिला; इंग्रजांनीं इ० सन १७८७ च्या तहाअन्वये तंजावरच्या राजाचें परशत्रूपासून संरक्षण करण्याचा हमी घेतलेली होती; त्याप्रमाणें त्यांनीं तंजावरच्या राज्यावरील टिपूच्या स्वाऱ्यांचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला; पण त्याबरोबरच, त्या सुदतींत तंजावरच्या राज्याचा वसूलही त्यांनीं आयल्या मुखत्यारीनें करून घेतला. ही गोष्ट अमरसिंहास न आवडून त्याबद्दलही त्यानें पेशव्यांकडे पत्रव्यवहार केला; शिवाय कलकत्तेकरांकडेही त्यानें मोठा मुद्देसूद पत्रव्यवहार करून, आपल्या म्हणण्याचें समर्थन सयुक्तिक रीतीनें केलें. थोडक्यांत म्हणजे

इ० सन १७८७ च्या तहांतील जबर खंडणी व इतर कडक अटी कमी करून घेण्याचा अमरसिंहानें भर्गारथ प्रयत्न केला व अखेरीस नाना फडणीस, महादजी शिंदे, वगैरे मुत्सद्दथांकडून शिफारशी व खटपटी करवून त्यानें इ० सन १७८७ चा तह अखेर रद्द करविला आणि ता. ११ जून इ० सन १७९२ रोजी, इंग्रजांनी अमरसिंहाबरोबर नवीन तह केलास या तहांत मद्रासचा गव्हर्नर सर चार्ल्स ओकले, थानें, “ इ० सन १७८७ च्या तहाप्रमाणें खंडणीचा, व इतर पैसा देण्याची तंजावर संस्थानास ऐपत नसून, त्या संस्थानावर लादलेल्या मागण्या फारच जबर आहेत; ” असें कबूल केलें. आणि “ सबब या नवीन तहाप्रमाणें खंडणीच्या रकमेत फेरफार करावा ” असें ठरविलें. तो फेरफार खाली सिद्धिल्या प्रमाणें:—

[१] पहिलीं तीन वर्षेपर्यंत, शांततेच्या काळांतील खंडणी, “ साडे तीन लक्ष होन ” (१२,२५,००० रुपये) प्रमाणें तंजावरच्या राजानें इंग्रजांस द्यावी.

[२] पेषकशीच्या मागील बाकीबद्दल पन्नास हजार होन, [१७५००० रुपये] द्यावेत, आणि खाजगी खर्चाबद्दल साठ हजार होन [२,१०,००० रुपये] द्यावेत; म्हणजे पूर्वीच्या तहाप्रमाणें जेथें २४,५०,२१२ रुपये ही देण्याची रक्कम ठरली होती. तेथें या तहाअन्वये यापुढें १६,००,००० रुपये दरसाल तंजावरच्या राजानें इंग्रजांस द्यावे.

[३] पहिलीं तीन वर्षे संपल्यावर त्यानंतर चालू पेषकशीबद्दल, तंजावरच्या राजानें इंग्रजांस, १,१४,२८५ होन (३९,९९९७-८-०) इंग्रजांस अधिक द्यावेत.

[४] तंजावरच्या राजाकडून खंडणीचा हप्ता वेळेवर दिला गेला नाहीं, तर कंपनीने तंजावर संस्थानाच्या चार सुभ्यांची व्यवस्था आपल्या हातीं घेऊन खंडणीचा हप्ता वसूल करून घ्यावा.

[५] माजी तुळार्जाराजे यांच्या विधवा राण्यांकरितां तीन हजार होन [साडे दहा हजार रुपये] व त्याचा दत्तकपुत्र सरफोजी, याच्या खर्चासाठीं अकरा हजार होन [अडतीस हजार पांचशें रुपये] दरसाल कंपनीस देत जावे.

वरील तहानंतर, राजे अमरसिंह यानें, या तहांतही भासणाऱ्या अडचणी-

संबंधी पुन्हा कलकत्तेकरांशी पत्रव्यवहार केला व कलकत्तेकरांस लिहिलेल्या पत्राची नकल नाना फडणवीस यांजकडे पाठवून, त्यांच्यामार्फत महादजी शिंदे यांच्याकडे संघान लाविलें, व कलकत्तेकराकडून आणखी कांहीं सवलती मिळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अमरसिंहाच्या या प्रयत्नास यश न येतां, इ० सन १७९२ चाच तह कायम राहिला.

अमरसिंह गादीवर आला त्या वेळीं तुळाजीराजे याचा दत्तक मुलगा सरफोजी हा नऊ वर्षांचा होता व त्यास मद्राससरकारानें अमरसिंहाराजे यांच्या संरक्षणाखाली ठेविलें होतें; परंतु त्यानें, तुळाजीराजे यांच्या राण्या व सरफोजी यांना चांगल्या प्रकारें वागविलें नाहीं, त्यामुळें तंजावरच्या राजघराण्यांत पुन्हा गृहकलह सुरू झाला. तुळाजीराजे यांनीं, कालवश होण्यापूर्वी, आपला अज्ञान दत्तक मुलगा सरफोजी याचा हात मि. स्वार्त्स याच्या हातांत देऊन त्यास या मुलाचें पालन करण्यास सांगितलें होतें, आणि त्या मृत राजाच्या शेवटच्या इच्छेस मान देऊन मि. स्वार्त्स यानें ती जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली होती. मि. स्वार्त्स व सरफोजी यांचा संबंध प्रेमळ गुरुशिष्य या नात्याचा होता. मि. स्वार्त्स हा एक मोठा सन्मान्य मिशनरी असून, त्याची दानत, त्याची विद्वता, त्याची परोपकारबुद्धि आणि त्याची सत्य-प्रियता वगैरे त्याच्या प्रशंसनीय गुणांमुळें त्याचें वजन व योग्यता त्या वेळीं कंपनी-सरकारांत व एतद्देशीय लोकांत विशेषच वृद्धिगत झालेली होती. माजी तुळाजीराजे यांची त्याच्या ठिकाणी अतिशय पूज्यभक्ति होती. त्यानें मि. स्वार्त्स यांस राहण्याकरितां आपला एक बाग दिलेला होता. सरफोजीवर त्याचें पुत्रा-प्रमाणें प्रेम होतें व सरफोजीसही त्यांचाच पूर्ण आधार असून मि. स्वार्त्स-बद्दल त्याच्या मनांत अतिशय पूज्यबुद्धि वसत होती. अर्थात् तुळाजीच्या मृत्यूनंतर सरफोजीच्या सुखदुःखाची, नफा नुकसानांची, कल्याणअकल्याणाची सर्व जबाबदारी मि. स्वार्त्स यांच्यावरच येऊन पडली होती. त्यामुळें, त्यानें इ. सन १७९३ मध्ये " सरफोजीस व त्याच्या मातोश्रींस अमरसिंहाराजे चांगल्या प्रकारें वागवीत नाहींत." अशी मद्राससरकारांकडे तक्रार केली; तेव्हां त्यांनीं त्या उभयतांना मद्रास येथें नेऊन ठेविलें. व तेथें रे. जेरिक, या नांवाच्या एका पाद्री गृह-

स्थाची, सरफोजीस शिक्षण देण्यासाठी, योजना केली. नंतर मद्रास येथूनच सरफोजीच्या आईने मि. स्वार्त्झ याच्या मदतीने व पाठबळाने, “ तंजावरच्या गादीवर आपला मुलगा सरफोजी याचाच हक्क आहे.” अशी कलकत्तेकर गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कार्नवालीस यांस यादी पाठविली. आणि मि. स्वार्त्झ याने स्वतः या बाबतीत पुढाकार घेऊन, अतिशय खटपट केली त्याने राजे अमरसिंह याच्या वर्तनांतील व राज्यकारभारांतील सर्व दोषांचे आविष्करण करून; तो गादीस नालायक आहे, असें मद्रासचा गव्हर्नर सर चार्ल्स ओकले याच्या पूर्णपणे निदर्शनास आणून दिले. त्याने, “सरफोजीचे दत्तविधान सशास्त्र झालेले आहे, अमरसिंह याने तंजावर येथील पंडितांस लांच देऊन त्यांच्याकडून विरुद्ध अभिप्राय लिहून घेतला व त्या वेळचा [इ. सन १७८७] मद्रास येथील गव्हर्नर सर आर्चिबाल्ड कॅबेल याचा गैरसमज केला.” असा पुरावा गोळा केला, आणि लॉर्ड कार्नवालीस याच्याशी या बाबतीत पत्रव्यवहार करून, “ या प्रकरणाची योग्य चौकशी करावी व सरफोजीस तंजावरच्या गादीचा मालक ठरवून त्यास राज्याहूद करावे ” अशी विनंती केली. याच वेळी, अमरसिंह याजकडील, इंग्रजांस द्यावयाची खंडणीची बाकी थकली व त्याच्या राज्यकारभारामध्येही पुष्कळच अव्यवस्था होऊन तो बोभाटा मद्रास सरकारच्या कानावर गेला व त्यामुळे अमरसिंहाविषयी त्यांचा प्रतिकूल ग्रह झाला. इकडे मि. स्वार्त्झ याने कलकत्ता सरकाराकडे केलेल्या पत्रव्यवहाराचा त्या सरकारावर उत्तम परिणाम होऊन त्याने या बाबतीत ताबडतोब चौकशी सुरू केली. सरफोजीच्या दत्तविधानाच्या शास्त्रार्थाबद्दल काशीतील व बंगालमधील विद्वान् पंडितांचे अभिप्राय मागवून आपली शहानिशा करून घेतली. त्या काळातील बंगालमधील सुप्रसिद्ध संस्कृतज्ञ व विद्वान् इंग्रज पंडित सर विल्यम जोन्स याची मदत घेऊन, या बाबतीतील सर्व शास्त्रार्थांचे इंग्रजीत भाषांतर करविले व या प्रकरणाचा यथायोग्य विचार करून ता. ३० डिसेंबर इ. सन १७९६ रोजी, कलकत्तेकरांनी आपला स्वतंत्र ठराव प्रसिद्ध केला. त्यांत हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल सर जॉन शोभर याने, “ सरफोजीचे दत्तविधान सशास्त्र आहे व राजे अमरसिंह हा तंजावरच्या गादीस नालायक आहे ” असें आपले मत दिले व हे प्रकरण

मद्राससरकाराकडे परत पाठविलें. मद्रासचा गव्हर्नर लॉर्ड होबर्ट यानें वरिष्ठ सरकारच्या म्हणण्याला पुष्टि दिली व हें प्रकरण कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्स यांच्या मंजुरीसाठी विलायतेस पाठविलें. त्यांनीं इ० सन १७९८ मध्ये या वादप्रत व महत्त्वाच्या प्रकरणाचा सरफोजीच्या तर्फेनें निकाल केला; आणि “अमरसिंह राजे यांस तंजावरच्या गादीवरून दूर करावें व त्याच्या जागीं सरफोजीची स्थापना करावी,” असा मद्रासकरांना हुकूम दिला; त्याप्रमाणें मद्राससरकारानें राजे अमरसिंह यांस पदच्युत करून—तंजावरपासून २९ मैलांवर असलेल्या—मध्याजुन येथें नेऊन ठेविलें व तंजावर येथें कोणताही दंगाघोषा न होऊं देतां तेथील गादीवर सरफोजीची स्थापना केली.

पदभ्रम राजे अमरसिंह यांस मध्याजुन येथें दरसाल पंचाहत्तर हजार रुपयांची नेमणूक करून दिलेली होती; तिचा उपभोग घेत राहिला व त्या ठिकाणीं तो इ० सन १८०२ मध्ये मृत्यु पावला. + राजे अमरसिंह यांच्या योग्यतेसंबंधीं निश्चित असें कांहींच म्हणतां येत नाहीं. तंजावर व मध्याजुन येथील त्यांच्या लौकिकावरून तो मोठा दयाळु, आणि उदार राज्यकर्ता होता, असें निदर्शनास येतें. “इंग्रजी इतिहासकारांनीं अमरसिंह याची आपल्या पुतण्याशीं जी वागणूक असल्याचें लिहिलें आहे. ती तो सौम्य, दयाळू व उदार राज्यकर्ता होता, असा जो त्याचा स्थानिक लौकिक आहे, त्याला अगदींच विरुद्ध अशी आहे. तथापि तो कमकुवत मनाचा होता. तो आपल्या प्रेमांतील मंडळींच्या सांगण्याप्रमाणें वागत होता, त्यामुळे तो नकळत कौटुंबिक द्वेषभावाला बहुतेक कारणीभूत झाला असावा. शिवाय त्या तरुण राजपुत्राच्या [सरफोजीच्या] फायद्याकरितां जो पक्ष निर्माण झाला होता. त्या पक्षाची अपकारकारक व बदसल्ल्याची वागणूक यामुळे, त्याचा आपल्या

+ पदभ्रष्ट राज्यकर्ता अमरसिंह, यास प्रतापसिंह या नांवाचा एक मुलगा होता, तो इ. सन १८४९ मध्ये मृत्यु पावला. त्यास औरस पुत्रसंतति नव्हती; म्हणून त्यानें व्यंकोजी या नांवाचा एक मुलगा दत्तक घेतला होता. त्यास ब्रिटिश सरकाराकडून दरमहा एक हजार रुपये नेमणूक मिळत असे. तो इ. सन १८८३ पर्यंत विद्यमान होता.

पुतण्याविषयीचा प्रेमभाव नष्ट होणे अशक्य नव्हते; अमरसिंहाचे आपल्या पुतण्यासंबंधीच्या वागणुकीचे खरे कारण व मनांतील हेतु कांहीही असो; परंतु त्याची आपल्या पुतण्यासंबंधीची असलेली वागणूक, अतिशय संशय उत्पन्न करणारी होती याबद्दल फारशी शंका आहे, असे दिसत नाही आणि असेही म्हणतात की मि. स्वार्त्स याला तर असेही वाटत होते की, “सरफोजीच्या जिवाला अपाय होईल” (The Manual of Tanjore District; Page 8/9). थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे अमरसिंहाची सरफोजीशी असलेली वागणूक संशय उत्पन्न करणारी होती, असे दिसते. तथापि इ. सन १७८७ च्या तहाने तंजावर प्रांतावर बसलेल्या जबर खंडणीचा व इतर कडक अटींचा निर्बंध कमी व्हावा, म्हणून त्याने जे सतत भगीरथ प्रयत्न केले व इ. सन १७९२ मध्ये नवीन तह घडवून आणिला; त्यावरून त्याची चिकाटी, उद्योगप्रियता, स्वाभिमान व खटपटी स्वभाव, हीं व्यक्त होतात; व तो निदान अगदीच नालायक राज्यकर्ता नसावा, असे अनुमान करण्यास जागा मिळते.

राजे सरफोजी याची तंजावरच्या गादीवर इ. सन १७९८ मध्ये, स्थापना झाली; त्या वेळीं “मी तंजावरच्या गादीवर स्थापन झाल्यावर इ. सन १७९२ च्या तहांतील सर्व कलमें पूर्णपणे पाळोन व उभयपक्षांच्या हितासाठीं इंद्रजांस कांही नवीन व्यस्था करणे झाल्यास त्यास मी मान्यता देईन;” असे कबूल करून घेतले होते. त्याप्रमाणे सरफोजी गादीवर बसल्यानंतर—राजे अमरसिंह यांच्या कारकीर्दीत, “तंजावरच्या राज्यव्यवस्थेत अतिशय अंदाधुंदी व घोंटाळे आहेत” असा बोभाटा त्याच्या प्रतिपक्षीयांनीं, व विशेषतः मि. स्वार्त्स याने केल्यामुळे—तंजावरच्या राज्यव्यवस्थेची चौकशी करण्याकरितां इंद्रजांनीं एक कमिशन नेमिले व त्या कमिशनने या बाबतीत इत्यंभूत चौकशी करून, व त्यांत तंजावरच्या मुलकी राज्यव्यवस्थेची भरपूर माहिती देऊन मद्राससरकारकडे एक विस्तृत यादी सादर केली (ता. ३१ जानेवारी, इ० सन १७९९). या वेळीं प्रसिद्ध लॉर्ड वेलस्ली या गव्हर्नर जनरलची कारकीर्द सुरू होती आणि “ प्रत्येक एतद्देशीय राज्यावर ब्रिटिश-सरकारच्या हुकमी श्रेष्ठत्वाचा शह द्यावा, त्या श्रेष्ठ सत्तेशी हातांखालील सत्ता,

या नात्याच्या संबंधाने, सक्ती अगर सख्यत्वाने त्यांना बांधून घ्यावे आणि अशा प्रकारे (इंग्रजांच्या) साम्राज्यसत्तेच्या मध्यर्थाच्या, अथवा नियंत्रणाच्या अधिकाराला न जुमानणाऱ्या कोणत्याही भावी प्रयत्नाला जागा न ठेवून, त्या सत्तेच्या ताब्यांतील प्रदेशाचा कायमचा सुरक्षितपणा स्थापन करावा, आणि सर्व हिंदुस्थानामध्ये सक्तीने शांतता प्रस्थापित करावी, असा त्याचा उघड उघड उद्देश होता, *त्यामुळे म्हैसूरकर टिपू सुलतान मारला गेल्यावर (इ० सन १७९९ मे) मार्किस ऑफ वेलस्ली याने म्हैसूरच्या राज्याची व्यवस्था केली, तेव्हा त्याने सरफोजीचे मन वळवून, त्याच्याबरोबर एक पंधरा कलमांचा तह करून [ता. २५ आक्टोबर इ० सन १७९९ रोजी] त्याच्याकडून तंजावर संस्थानचा सर्व कारभार आपल्याकडे काढून घेतला. या तहाने संस्थान हे पूर्णपणे ब्रिटिश अमलाखाली गेले. या तहाने तंजावरकर सरफोजी राजे याने फक्त साडेतीन लाख रुपये दरसाल नैमणूक, व राज्याच्या वसुलाचा पांचवा हिस्सा घेऊन तंजावरच्या किल्लांत स्वस्थ राहावे, आणि ब्रिटिशसरकाराने तंजावर प्रांताचे संरक्षण करून त्यांनी सरफोजीच्या नांवाने राज्यकारभार चालवावा व त्याचा मानमतराब न इतत कमी व होऊ देतां आहे तशीच व्यवस्था कायम ठेवावी, असे ठरले, आणि याच तहाने, इ० सन १७९९ मध्येच वास्तविकरीत्या तंजावरचे मराठी राज्य खालसा झाल्यासारखे झाले व याच वेळी तंजावरच्या राज्याचा शत्रु जो कर्नाटकचा

*“ The avowed object of Lord Wellesley had been to enforce peace throughout India, and to provide for the permanent security of the British possessions by imposing upon every Native State authoritative superiority of the British Government, binding them down forcibly or through friendly engagements to subordinate relations with a paramount power, and effectively forstalling any future attempts to challenge our exercise of arbitration or control.”

“ British Dominion in India ”

Page 269.

नबाब त्याचें व सुरतचें राज्यही खालसा झालें. म्हैसूरचें [मुसलमानां] राज्य नष्ट होण्यानें दोन महत्त्वाच्या गोष्टींनीं हिंदुस्थानांतलें ब्रिटिश साम्राज्याची प्रगति झाली. त्यांपैकी पहिली ही की, त्यामुळें दक्षिण हिंदुस्थानांतलें इंग्रजांच्या प्रदेशाला सतत तीस वर्षेपर्यंत ज्या त्यांच्या कठ्या दुष्मनाच्या स्थितीमुळें धोका असे, त्या दुष्मनाचा काटा आतां पार उखडून टाकण्यांत आला; आणि दुसरी ही की, हिंदुस्थानच्या द्वीपकल्पाच्या खालील भागाजवळील समुद्रकिनारा त्यांच्या पूर्ण आधिपत्याखालीं येऊन, त्यामुळें फ्रेंचांकडून होणाऱ्या उपद्रवाची भीति पुष्कळच प्रमाणानें नाहीशी झाली. शिवाय, “कर्नाटकच्या नबाबांवर कोणाची हुकमत ?” या प्रश्नाच्या स्वरूपाच्या ज्या सत्तेबद्दल डुप्ले व क्लार्क यांच्या वेळीं फ्रेंच व इंग्लिश यांच्यामध्ये कडाक्याचें युद्धकलह झाले होते, ती कर्नाटकी नबाबी सत्ताही त्यामुळेच वास्तविकरीत्या नाहीशी झाली. कर्नाटकच्या नबाबीवरील हुकमतीसंबंधाच्या ह्या चाललेल्या युद्धकलहांत इंग्लिश लोक विजयी झाल्यानंतर, त्यावेळेपासून संरक्षित दोस्त सरकार व मांडलीक राज्यकर्ता या स्थितींतून येथेच नबाबांचें रूपांतर होत होत तो निव्वळ नामधारी सत्तेचें बाहुलें, या स्थितींत येऊन पोचलेला होता. कंपनी सरकारकडून त्याचें संरक्षण होत असें. परंतु त्याबद्दल कुमकेदाखल मिळालेल्या तैनाती फौजेचा खर्च पुरा पाडण्यांत त्याच्या बहुतेक सर्व उत्पन्नावर टांच बसली होती. आणि तो अशा कष्टदायक स्थितींत आलेला असल्यामुळें, त्यानें स्वाभाविक रीत्याच आपल्या सावकाराचा शत्रू असलेल्या म्हैसूरच्या सुलतानाबरोबर गुप्तरीतीनें पत्रव्यवहार सुरू ठेविलेला होता. म्हैसूर हस्तगत झाल्यावर इंग्लिशांना त्यांची पत्रे सांपडलीं. त्यामुळें लार्ड वेलस्ली याला, बाह्य राजकीय कारस्थान आणि अंतस्थ अव्यवस्थित राज्यकारभार, या जोड मुद्द्यावर कर्नाटक सर्वस्वी इंग्लिशांच्या राज्यकारभाराखालीं आणण्याला आपणाला न्यायदृष्ट्या पाहतां पूर्ण अधिकार पोचतो, असें आढळून आलें. शिवाय, दुहातीं विभागलेली सत्ता, ही पद्धत देशाला अत्यंत अनिष्टकारक आहे, असें त्याचें म्हणणें असून याच निर्विवाद कारणाकरितां त्यानें तंजावर आणि सुरत

येथील राज्येही कर्नाटकप्रमाणेच खालसा केली. * थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे तंजवर राज्याचा इतिहास वस्तुतः याच ठिकाणी समाप्त झाला.

* The dissolution of Mysore set forward the British Dominion by two important steps. It finally removed an inveterate enemy, whose position had for thirty years endangered our possessions in South India; it also gave us complete command over the Sea-coast of the lower peninsula, and thus greatly diminished any risk of molestation by the French. It led, moreover, directly to the virtual extinction of that power for the control of which the English and French had fought so sharply in the days of Dupleix and Clive, the Nawabship of Carnatic. From the time when that contest had been decided in favour of the English, the Nawab had descended gradually through the stages of a protected ally, and a subordinate ruler, to the situation of a prince with nominal authority, and with a revenue heavily mortgaged for the payment of the subsidy that was the price of his protection by the Company. In this unhappy condition he naturally kept up a secret correspondence with the Mysore Sultan, his creditor's enemy, and when Mysore was taken his letters were discovered. Thereupon Lord Wellesley found himself amply justified, upon the double ground of political intrigue and internal mis-government, in bringing the Carnatic wholly under British administration. The system of divided authority was, he observed, a serious calamity to the country, and for the same incontestable reason he annexed Tanjore and Surat."

British Dominion in India

Page 245-246.

अशा रितीने तंजावर प्रांताचा सर्व कारभार कंपनी सरकारच्या होंती गेल्यानंतर सरफोजीने आपले सर्व आयुष्य विद्याव्यासंग, विद्याप्रसार, विद्वान्समागम, लोककल्याण, व लोकपरामर्ष, यांत घालविले. तंजावर येथे मोठमोठे विद्वान् पंडित जमवून व त्यांना उत्तेजन देऊन, त्यांच्याकडून कित्येक संस्कृत ग्रंथ, काव्ये व नाटके तयार करविली. तंजावर येथील बृहदीश्वराच्या देवालयामध्ये, प्राचीन चोल राजांनी लिहिलेल्या शिलालेखाप्रमाणे त्याने आपल्या राजघराण्याचा संपूर्ण इतिहास मराठी शिलालेखामध्ये कोरून तयार करविला. तंजावरच्या राजवाड्यांत एक सरस्वतीमंदिर निर्माण करून तेथे अनेक विषयावरील प्राचीन ग्रंथ, ताम्रपत्रे, ताडपत्रे, भूर्जपत्रे, वर्गरे वस्तूंचा संग्रह केला. हा ग्रंथसंग्रह मोठा अमूल्य व अपूर्व असून त्याच्या तोडोचा ग्रंथसंग्रह हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याही संस्थानांत नाहीं. हा ग्रंथसंग्रह पाहून पाश्चात्य विद्वान् थक झाले. इतकेच नाहींतर डॉ० बर्नेल-सारख्या जर्मन पंडितांना त्या ग्रंथांच्या नामावली तयार करण्याला वर्षेच्या वर्षे खर्च करावी लागली; यावरून हा ग्रंथसंग्रह अपूर्व असाच आहे, हे उघड आहे.

सरफोजी राजे यांस शिल्पशास्त्र व संगितशास्त्र यांचीही पुष्कळ अभिरुचि होती; व त्याने आपल्या राजवाड्यांत अनेक प्रख्यात शिल्पकारांनी तयार केलेले पुतळे, व कलाकौशल्याच्या वस्तू, यांचाही मोठा वर्णनीय संग्रह केला होता. त्यास इंग्रजी भाषा, इतिहास, भूगोल, गणित वगैरे विषयांचे उत्तम ज्ञान होतें, व वैद्यशास्त्र, व ज्योतिषशास्त्र, वगैरे विषयांची त्याला अभिरुची असून, त्यावरील ग्रंथ त्याने आपल्या संग्रहीं ठेविले होते. व त्यांचे योग्य प्रकारे परिशीलनही केले होतें. तो मोठा रसिक, विद्याप्रिय, बहुश्रुत, गुणप्राहक, उदार, धार्मिक प्रवृत्तीचा व दानशूर असा श्रेष्ठ योग्यतेचा राजपुरुष होता, अन्य धर्मीय लोकांस सम दृष्टीने वागवून, त्यांना नेहमी मदत करीत असे. तंजावर येथील मिशनरी लोकांच्या अनेक धर्मसंस्थांना, त्याच्या कडून उत्तम प्रकारची मदत मिळत होती; व त्याने त्यांच्याकरिता स्वतंत्र अनाथगृहे स्थापन केली होती. या बाबतीत रे. मि. कोलहॉफ याने असे लिहिले आहे की, “ माजो रेव्हरंड मि. स्वात्की याच्याविषयी सरफोजीच्या

मनांत विशेष आदरभाव वसत होता, त्यामुळे त्याने ज्या ठिकाणी बहुतेक वस्ती ख्रिश्चन लोकांचीच आहे, अशा नर्जाकच्या कुनांडिगुडी या खेडेगांवांत पन्नास मुलांचे शिक्षण आणि पालनपोषण करण्याकरिता त्याने एक धर्मादाय संस्था स्थापन केली आहे; शिवाय या उदार संस्थेत तीस गरीब ख्रिश्चन लोकांचे पालनपोषण करून त्यांना कपडालत्ता पुरविण्यांत येत आहे, आणि तंजावरच्या क्लिष्टाजवळील घर्मशाळा अथवा सराई (Choultry) मध्ये, मिशन मधीलच पन्नास गरीब, पांगळे, आंधळे, आणि इतर दानधर्म करण्यास योग्य, अशा लोकांचे सर्वस्वी त्याच्याच उदार आश्रयामुळे, पालनपोषण होत आहे. त्याप्रमाणेच त्याने आपल्या मुलकी व लष्करी नौकरांना, त्यांच्या अधिकाऱ्यांनी, रविवार व इतर सणांच्या दिवशी, प्रार्थनेला हजर राहण्याकरिता, रजा देत जावा, व अशा वेळी, त्यांना नौकरीच्या सर्व कामांतून मोकळे करात जावे असे हुकूम दिले आहेत. ” थोडक्यांत म्हणजे, त्याने हिंदु, मुसलमान व ख्रिश्चन वगैरे सर्व जातीस समबुद्धीने वागवून त्यांच्या करातां अनेक पाठशाळा, व विद्यालये स्थापन केली होती. जशा रीतांने शिक्षणप्रसारार्थ व लोकहितार्थ सरफोजी राजे याने अनेक प्रयत्न केल्यामुळे,— आणि त्याचा अपूर्व ग्रंथसंग्रह, व त्याचे बहुविधविषयांचे उत्कृष्ट ज्ञान या मुळे—त्याची कीर्ति दूरवर पसरून मोठमोठे नामांकित एतद्देशीय व पाश्चात्य विद्वान् लोक त्याच्या भेटीसाठी तंजावर येथे जात असत; बिशप हेबर वगैरे पाश्चात्य विद्वानांनी सरफोजी राजाच्या भेटीची आपआपल्या चरित्र ग्रंथांत मोठी मनेवेधक व उत्कृष्ट वर्णने दिलेली आहेत, व ती वाचून कोणाच्याही मनांत सरफोजी राजाविषयी आदरबुद्धि उत्पन्न होईल, हे उघड आहे.

सरफोजी राजे हा मोठ्या धार्मिक प्रवृत्तीचा राजपुरुष असून त्याने अनेक तीर्थयात्रा व धार्मिक कृत्ये केली. तो स्वतः आपली सर्व धर्मकृत्ये वेदोक्त रीतीने करात असे. त्याने काशीयात्रा व गयावर्जन केले, व तंजावर येथे परत आल्यावर, काशीकर क्षेत्रस्थ ब्राम्हणांनी शास्त्रार्थ सांगितल्याप्रमाणे रुप्याचे ब्रम्हांड खर्पर करून, त्यांत बसून, शास्त्रसंस्कार करून घेऊन, ब्राम्हणाची कन्या द्रव्य देऊन घेतली, आणि ती कन्या एका विद्वान ब्राम्हणास आपण स्वतः कन्यादान करून अर्पण केली. तंजावर तेथील वृहदाश्वराचे देवालयस

अनेक देणग्या दिल्या. गणपति, सुब्रम्हण्य इत्यादि देवालये बांधिलीं. अनेक जुन्या देवालयांचा जीर्णोद्धार केला. अनेक अन्नछत्रे घालून, तेथे विद्यार्थी व गरीब लोक यांना पात्रता पाहून अन्नदान देण्याची तज्जबीज केली, आणि आपली प्रिय राणी मुक्तंबाबाईसहचिह्न हिच्या नांवानें एक अन्नछत्र स्थापन केलें. त्यास “मुक्तंबापुरम् छत्रम्” असें नांव असून, तें तंजावरपासून चौदा मैलांवर, आजतागायत चालू आहे.

सरफोजी राजे यांस ब्रिटिश सरकाराकडून “हिज हायनेस” (His Highness) हा किताब, व एकवांस तोफांच्या सलामीचा मान मिळालेला होता. शिवाय त्याची विद्वत्ता, संशोधनबुद्धि, ग्रंथसंग्रह व गौरवदलची कार्ति इंग्लंडमध्ये होऊन, लंडन येथील “रॉयल एशियाटिक सोसायटी”ने त्यास आपल्या संस्थेचा “माननीय सभासद” [“ऑनररी मॅबर”] नेमिलें. [इ. सन १६२८] आणि या बहुमानाची सनद, व अँडमिरल लॉर्ड नेल्सन याचा एक पुतळा, ह्या दोन वस्तु त्यास तंजावर येथाल ब्रिटिश रेसिडेंटमार्फत नजर पाठविल्या. त्यांचा सरफोजीने अत्यंत आदरपूर्वक स्वीकार केला व त्या सोसायटीच्या अध्यक्षस मोठ्या गौरवाचें पत्र पाठवून त्यांचा अतिशय आभारपूर्वक स्वीकार केल्याचें कळविलें आहे. त्यांस पाठविलेल्या इंग्रजी पत्रांत “आपल्या संस्थेनें माझा हा जो सन्मान केला, त्याला मी पात्र आहे, असें मला वाटत नाही.” असा प्रस्ताव करून, त्यांत “या संस्थेच्या प्रयत्नांनें युरोपियन व एशियाटिक यांच्यामधील परिचय अधिक वृद्धिगत होईल आणि या संस्थेच्या सुप्रसिद्ध व सुशिक्षित संस्थापकांनीं ज्या हेतूनें ही संस्था स्थापन केली, त्या हेतूप्रमाणें, इतरही अनेक लाभ व फायदे होतील, असा मला भरंवसा वाटतो” असा शेवटीं उल्लेख केला आहे. शिवाय पत्रामध्येच त्यानें आपले कांहीं महत्त्वाचें व मननीय विचार ग्रथित केले आहेत. तो म्हणतो:—“मी मोफत शाळा स्थापन करून, आणि माझ्या अटोक्यांत असलेल्या इतर सर्व साधनांनीं माझ्या लोकांमध्ये उपयुक्त शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार करण्यांत आणि ज्या कला व ज्ञानशास्त्रें, यामुळे त्यांचा ऐहिक फायदा होईल, अथवा नीतिमत्ता सुधारेल, असें मला वटलें, ते सर्व प्रयत्न करण्यांत, मी आजपर्यंत नेहमीच अतिशय आनंद मानीत आलों

आहे, ही गोष्ट खरी आहे; परंतु मी हा जो अल्पसा प्रयत्न केला आहे, त्यापासून आतांपर्यंत अतिशय फायदा होऊन गेलेला आहे, असे म्हणणे मात्र चुकीचे होईल. कोणत्याही जनसमाजाचे शील व वागणूक ही आवश्यकतःच, काही प्रमाणांत परिस्थितीप्रमाणेच बदलत जातात; आणि जरी त्या परिस्थितीचा परिणाम खार्त्राने होतो, तरी तो होण्यास कमीअधिक कालावधी लागतो. हिंदुस्थान देशाच्या हल्लीच्या परिस्थितीत, निव्वळ ज्ञानार्जन करणे, निरूपयोगी असल्यामुळे आपला चरितार्थ उत्तम प्रकारे चालेल, अशी आशा ज्यामध्ये नाही, अशा एखाद्या विविक्षित उद्योगाकडे, किंवा विषयाकडे, लक्ष देतां येणे अथवा त्यांत शहाणपण मिळवितां येणे, कोणाची काहीही आवड असली तरी फारच थोड्या लोकांना तें शक्य आहे. परंतु ब्रिटिश राष्ट्राला, यापूर्वीच, अनुभवाने पूर्णपणे कळून चुकले असेल की त्यांच्या आशियातील प्रजेला आपले स्वतःचे हित स्वाभाविकरित्याच स्पष्टरणे कळतें; व तें साधण्यांत ते सावध व चिकाटीने काम करणारे असतात, म्हणून त्यांनी (ब्रिटिश लोकांनी) त्या आपल्या प्रजेमध्ये ज्यामुळे त्यांना मानाची व फायद्याची नौकरी मिळू शकेल त्यांची चाल ऐहिक स्थिति अधिक सुधारेल आणि त्यांचे विचार प्रगल्भ होतील अशा प्रकारच्या बुद्धिमत्तेची जोपासना मोठ्या खुबीने केळी पाहिजे आणि भावी पुष्कळ काळपर्यंत, हे दोन्हीही हेतू बरोबरच आपणांपुढे अवश्यमेव ठेवून त्यांना चालले पाहिजे. परंतु आपल्या प्रजेच्या सुखाची व भरभराटीची काळजी असलेले असे उदार आणि सुधारलेले ब्रिटिशसरकार हे त्या प्रजेच्या स्तुत्य महत्वाकांक्षा आणि माननीय प्रयत्न यांना उत्तेजन देणाऱ्या गोष्टोमध्ये मागे राहणार नाही असे माझे ठाम मत आहे आणि लोकांची नैतिक व राजकीय सुधारणा, उपयुक्त बुद्धिवैभवाची आणि सद्गुणांची वृद्धी व त्यांची वाङ्मयविषयक, शास्त्रीय, व कलाविषयक प्रगति यांना (ब्रिटिशसरकाराकडून) ज्या प्रमाणांत उत्तेजन मिळेल, व त्यांचे भवितव्य परमेश्वराने ज्यांच्या हाती दिले आहे ते राज्यकर्ते (ब्रिटिश सरकार) त्यांच्या वर ज्या प्रमाणांत विश्वास टाकतील त्या प्रमाणांत होईल, असे आढळून येईल अशी मला आशा आहे. ” सरफोजी राजे याने हे आपले विचार इ० सन १८२८ मध्ये म्हणजे १६ वर्षापूर्वी दिग्दर्शित

केलेले आहेत त्यावरून त्याला हिंदुस्थानच्या तत्कालीन राजकीय परिस्थि-
तीचे किती व्यापक ज्ञान झाले होते याची योग्य कल्पना करता येते व
त्याने त्या पत्रांत दिग्दर्शित केलेल्या अनेक मननीय व महत्त्वाच्या गोष्टी-
वरून त्याची असामान्य योग्यता व दूरदर्शित्व ही स्पष्टपणे निदर्शनास येतात.

राजे सरफोजी हा तंजावरच्या गादावर आला (इ० सन १७९८),
त्या वेळी तो एकदास वर्षांचा होता. त्याचे बालपणांतले आयुष्य रे.
स्वार्त्क्ष व जेरिक वगैरे विद्वान् युरोपियन लोकांच्या सहवासांत गेल्यामुळे,
त्यांच्या सहवासाने, त्याच्या मनावर पाश्चात्य विद्येचा उत्तम संस्कार झाला
होता; व मि. स्वार्त्क्ष याने त्याची स्वतः च्या मुलाप्रमाणे काळजी घेऊन त्यास
शिक्षण दिल्यामुळे इंग्रजी भाषा, इंग्रजी कविता व इतर अनेक विषय त्यास
उत्तम प्रकारे अवगत झाले होते. त्याच्या ठिकाणी सुशीलता, विचारसंप-
न्नता, विद्याभिरुची, वाङ्मयप्रियता, वगैरे अनेक अलौकिक सद्गुण उपन्न
होऊन, तंजावर प्रांतांतले लोकांस त्यांच्याविषयी अतिशय आदर व प्रेमभाव
घाटत होता. मि. स्वार्त्क्ष व सरफोजी राजे यांच्यामधील स्नेहभाव व वात्सल्य-
प्रेम खरोखरीच कल्पनातीत असे होते. सरफोजीस तो आपला धर्मपुत्र मानीत
होता व सरफोजी त्याला आपला धर्मपिता समजत होता व मि. स्वार्त्क्षविषयी
त्याच्याठायी कल्पनातित प्रेम, भक्ति व पूज्यवृद्धि वसत होती व मि. स्वार्त्क्ष-
नेही त्याच्या कल्याणाकरतां, व त्याला तंजावरच्या गादाचा अधिपति कर-
ण्याकरितां अविश्रांत परिश्रम घेतले होते. आपण तंजावरच्या गादावर स्थापन
झाल्याचे मि. स्वार्त्क्ष याने पहावे, अशा सरफोजीची इच्छा असणे स्वाभाविक
होते आणि ज्या दुर्दैवा व पोरक्या राजपुत्रास आपण आपला धर्मपुत्र मानून
त्यास राज्यारूढ करण्याकरतां अत्यंत परिश्रम घेतले, त्या सरफोजीचा राज्या-
रोहणसमारंभ आपण स्वनेत्रांनी अवलोकन करावा, अशी मि. स्वार्त्क्ष याची
ही इच्छा असणे स्वाभाविक होते. परंतु विधिघटना अगदीच निराळी होती.
सरफोजी हा तंजावर येथे सिंहासनारूढ होण्याच्या आधीच मि. स्वार्त्क्ष
याच्या इहलोकांच्या जीवनयात्रेचा शेवट झाला. सरफोजाने मि. स्वार्त्क्ष
याच्या मृत्युपूर्वी त्याची भेट घेतली आणि त्याच्या अंत्यविधीस शेवटपर्यंत
हजर राहिला. “ मि. स्वार्त्क्ष यांचे, ता. १४ फेब्रुवारी रोजी दुपारनंतर

अजमासे पांच वाजता, माजी तुळाजी महाराज यानें त्याला दिलेल्या बागेत त्याच्या घराजवळ असलेल्या किल्ल्यावाहेरील त्यानेच बांधिलेल्या लहानशा प्रार्थनामंदिरामध्ये दफन करण्यांत आले. हा अंत्ययात्रेचा देखावा अतीशय गंभीर व हृदयद्रावक होता. मि. स्वातर्क्ष याचें कलेवर पुन्हां एकदां स्वनेत्रांनीं शेवटचें अवलोकन करावें, अशा सरफोजी राजे यानें आपलों इच्छा दर्शविल्यावरून स्मशानयात्रेस ठरलेल्या वेळेहून थोडासा अधिक उशीर झाला. मि. स्वातर्क्ष ह्या आपल्या उत्तम स्नेह्याच्या वियोगानें सरफोजीस जें दुःख झालें, तें अंतःकरणाला अतीशयच हालवून सोडणारें होतें. त्यानें मि. स्वातर्क्ष याच्या शवावर सारखा अश्रुलोट केला, आणि त्यावर एक भरजरीची चादर घातली.” सरफोजी राजे यानें तंजावर येथें मि. स्वातर्क्ष याचें एक स्मारक बांधलें असून तेथें त्याच्या मृत्यूचा देखावा दाखविणारा एक संगमरवरी पुतळा उभारिला आहे. त्यांत सरफोजी हा, आपल्या या पूज्य व माननीय गुरूचा शेवटचा उपदेश ग्रहण करीत आहे, असें चित्र काढलेलें आहे. सरफोजी राजे हे स्वतः उत्तम इंग्रजी कविता करीत असून त्यानेच स्वतः त्याखालीं एक इंग्रजी कविता लिहून, मि. स्वातर्क्ष याच्या-
ठायीं वसत असलेल्या अनेक असाधारण व अलौकिक सद्गुणांचें त्यांत वर्णन केलेलें आहे.* थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे तुळाजी राजे, हा तंजावरचा मराठा राज्यकर्ता व रे. स्वातर्क्ष हा डेनिश मिशनरी. जात निराळी, धर्म

* तें वर्णन खाली लिहिल्याप्रमाणे:—

“ Firm wast thou, humble and wise,
Honest, pure, free from disguise,
Father of orphans, the widow's support,
Comfort in sorrow of every sort,
To the benighted, dispenser of light,
Doing and pointing to, that which is right,
Blessing to princes, to people, to me,
May I, my father, be worthy of thee !
Wisheth and prayeth thy Sarafjee ”

निराळा, देश निराळा, रंग निराळा; पण असें असून सुद्धा तुळाजी राजे हा आपल्या मृत्युसमयी, आपला मुलगा सरफोजी याचा हात, मि. स्वातंत्र्य याच्या हातांत देऊन त्याचें पालप्रहण करण्यास सांगतो. आणि मि. स्वातंत्र्य हा तुळाजी राजाच्या शेवटच्या इच्छेस मान देऊन सरफोजीचें आपल्या मुलाप्रमाणें पालप्रहण करून, त्याला सिंहासनारूढ करण्याची पराकाष्ठा करतो, व त्याच्याच प्रयत्नामुळे, त्याच्या मृत्युनंतर का होईना, सरफोजी हा तंजावर येथील सिंहासनावर आरूढ होतो, ही गोष्ट कल्पनासृष्टीतील कादंबरीस साजण्यासारखी असून, ती सत्यसृष्टीत, तंजावरच्या इतिहासांत खरोखरीच घडलेली आहे. तेथील इतिहासांत हा एक चिरस्मरणीय व वर्णनीय असाच विषय होऊन बसला आहे. व हा योगायोग मोठाच अपूर्व व अपवादकारक असाच घडून आला असल्यामुळे, तो अत्यंत महत्त्वाचा व लक्षांत ठेवण्यासारखाच आहे हें उघड आहे.

थोडक्यांत म्हणजे सरफोजीराजे हा एक मोठाच विद्यासंपन्न, लोकप्रिय, रसिक, कीर्तिशाली, परिस्थिती ओळखून वागणारा, व प्राप्तस्थितीत समाधान मानून राहणारा, असा एक अलौकिक पुरुष तंजावरच्या राजघराण्यांत निर्माण झाला. त्याच्या संबधानें सुप्रसिद्ध बिशप हेबर यानें जें वर्णन केलें आहे, त्यांत तो म्हणतो:—“ मी गेल्या चार दिवसांपासून तंजावरचा हिंदु राजा सरफोजी याच्या सहवासांत काळ घालवांत आहे. तो फोरकॉय लाव्हीशियर, लीनोअस, आणि बफन यांचे आधार, आपल्या बोलण्यांत

अर्थ:—तूं दृढनिश्चयी होतास; नम्र, आणि शहाणा, प्रामाणिक, शुद्ध आणि निष्कपटी होतास. पोरक्या मुलांना बापाप्रमाणें, व विधवा स्त्रियांचा आश्रयदाता होतास. तूं कोणत्याही दुःखाच्या वेळीं शांतवन करणारा आणि अडमार्गानें गेलेल्यांना पुन्हा सुमार्गावर आणणारा होतास. तूं जें योग्य असेल तेंच करणारा व जें बरोबर असेल तेंच दुसऱ्यास सांगणारा आणि राज्यकर्ते, प्रजाजन व मी, यांचें कल्याण चिंतणारा होतास. हे माझ्या धर्मपित्या, मी तुला साजेन (मी तुझा धर्मपुत्र शोभेन) असें व्हावें, अशी मी इच्छा करतो, व हा तुझा सरफोजी तशा (ईश्वराची) प्रार्थना करतो.

वक्तृत्वपूर्ण रीतीनें देतो. लॉर्ड बायरन यानें, शेक्सपीयरच्या नाट्य-विषयक बाबतीत मनोत्साहकारक रीतीनें जें मत प्रदर्शित केलें आहे, त्या-हूनही अधाक बिनचूक रीतीनें शेक्सपीयरच्या कवित्वगुणाबद्दल सरफोर्जीनें आपलें मत बनविलें आहे. व शेनस्टोनच्या थडग्यावर रशियन यानें जो कविताबद्ध मृत्युलेख लिहिला आहे, त्यापेक्षा अतीश्रेष्ठ दरजाची इंग्रजी कविता सरफोर्जा यानें मि० स्वार्त्स याच्या पुतळ्याखाली लिहिलेली आहे. त्याप्रमाणेंच तो खरा उत्तम अश्वपारखी, आणि वाघावर न घाबरता घोटपणानें अचुक प्राणघातक नेम मारणारा आहे; त्याप्रुळें, आसपासचे इंग्रज अधिकारी त्याला अतीशय मान देत असतात. खरी गोष्ट ही कीं, सरफोर्जारजे हा एक अलौकिक पुरुष आहे. प्रसिद्ध वृद्ध मिशनरी मि० स्वार्त्स याच्याकडून त्याला त्याच्या पूर्ववयांत शिक्षण मिळालेलें आहे; आणि पुष्कळ प्रतिकूल परिस्थितांमध्येही त्यानें आपली इंग्रजी वाङ्मयाची गोडी कायम ठेविली आहे, व आपलें इंग्रजी वाङ्मयविषयक ज्ञान वृद्धिंगत केलें आहे; तरीसुद्धां पूर्वकालीन मराठा जे त्यांच्या वंशजाला सजिल, असे अंग-मेहनतीचे व्यायाम, व शिपाईवाण्याला शोभेल, अशी मोकळेपणाची वागणूक ह्या गोष्टींकडे त्यानें आपलें कधांही दुर्लक्ष केलें नाहीं, व केवळ यामुळेंच, त्याला हल्लींच्या परिस्थितींत, लोकांच्या मनाच्या बनलेल्या समजुतींना न दुखवितां, आपली लोकप्रियता तशीच कामम ठेवतां आली आहे. जर तो हैदरअल्लीच्या वेळीं असता तर (इंग्लिशांचा,) तो एक बलिष्ठ शत्रु किंवा मित्र, झाला असता; कारण त्याच्या आसपास असणाऱ्या सर्व लोकांच्या सांगण्यावरून तो मितव्ययी, धाडसी, लोकप्राय व दुसऱ्यावर आपली छाप पाडून त्याचा विश्वास व प्रेम संपादन करणारा, असा आहे. या वेळीं, इंग्लिश सरदाराइतकीही त्याची सत्ता नाहीं; तरीसुद्धां त्याची मान नेहमीं ताठ असते; व तो समाधानी आहे, असें दिसतें. त्याच्या वाचनाल्यांत बोना-पार्टची तसवीर टांगून ठेविलेली आहे; व तेथें जवळच लॉर्ड हेस्टिंग्स याचीही पूर्ण पोषाखांत असलेली तसवीर असून, तिनें नेपोलियनची तसवीर इतकी लोपून गेली आहे कीं तो कोणालाही अपाय करूं शकणार नाहीं. ”

“ महाराजा सरफोजी याच्या स्वरूपाचे पूर्ण वर्णन करावयाचे म्हणजे, तो शरीराने मजबूत, अतीशय देखणा, व मध्यम वयाचा असून एखाद्या सुंदर बहिरीससाण्याप्रमाणे त्याचे डोळे व नाक आहे. त्याच्या मिशा फार झुपकेदार व करड्या आहेत. बहुधा नेहमी त्याचा पोषाख भपकेदार असतो. पण दागिने घालण्याची बायकी हास त्यांत नसते; आणि तो नेहमी नमुनेदार व मनाला आनंद होणाऱ्या, फ्रेंच जनरल ऑफिसरप्रमाणे दिसतो, आणि बोलतो. यापेक्षा त्याची तुलना करण्याला दुसरा अधिक योग्य मनुष्य माझ्या लक्षांत येत नाही. ” आणि वरील विवेचनावरूनच सरफोजीराजे हा केवढा अलौकिक राजपुरुष होता, याचा सहज कल्पना होण्यासारखी असल्याने त्या बाबतीत अधिक विवेचन करण्याचे कांहीच कारण राहात नाही.

सरफोजी राजा हा इ. सन १८२८ मध्ये मृत्यु पावला. त्यास मुक्तबाबाई व अहिल्याबाई, अशा दोन धर्मपत्न्या होत्या. त्यापैकी मुक्तबाबाई ही अकाली मृत्यु पावली. दुसरी धर्मपत्नी अहिल्याबाई हिचे पोटी, त्यास तीन कन्या व एक पुत्र झाला. पुलाचे नांव शिवाजी हे असून, तो सरफोजीच्या मृत्यूनंतर ता. १७ मार्च इ. सन १८३२ रोजी तंजावरच्या नामधारी गादीवर आधिष्ठित झाला.

सरफोजी राजे हा मोठा विद्वान व बियाविलासी राजपुरुष असूनही, शिवाजीराजे यांस विद्येचा विशेष व्यासंग व अभिष्टा लागली नाही. सरफोजी राजे यांनी त्यांस, त्यांच्या लहानपणापासून उत्तम शिक्षण देण्याचा आतिशय प्रयत्न केला. अखेर त्यांस पुष्कळ प्रतिबंधांतही ठेविले, पण त्याचा कांहीही उपयोग झाला नाही. तथापि तो मोठ्या मोठ्या मनाचा, सुस्वभावी, व उदार असून आतिशय खर्चिक होता. आणि तोही इतका की, त्यामुळे त्याची दक्षिण हिंदुस्थानांत अतीशय प्रसिद्धि होऊन, त्यास “दानशूर कर्ण” असे नामाभिधान प्राप्त झाले होते.

तंजावरचा राज्यकर्ता सरफोजी, याच्याबरोबर इ. सन १७९९ मध्ये इंग्रजांनी जो तह केला, त्याअन्वये तंजावर संस्थानची सर्व राजसत्ता ब्रिटिश सरकारच्या हातांत गेली. त्यामुळे सरफोजी राजे व शिवाजी राजे या उभयतांनाही, स्वतःच्या खाजगी दौलतीशिवाय, दुसरे राज्याधिकार कांहीच

राहिले नव्हते. तथापि अशा स्थितीतही सरफोजी राजे यांनी विद्यादेवीची आराधना करून, विद्यादान देऊन, विद्वज्जनसमागम करून, व लोककल्याण साधीत राहून आतिशय लौकिक मिळविला. प्राप्त परिस्थितीत आपल्या आयुष्याचें इतिकर्तव्य उत्तम प्रकारें बजावून व जगांत आपली सत्कीर्ति कायम ठेऊन दैवगतीस पावला. परंतु शिवाजी राजे यांस विद्येची अभिरुचि नसल्यानें त्याचे सर्व आयुष्य नष्ट ऐश्वर्याच्या अवशिष्ट राजवैभवाचा उपभोग घेण्यांत, व ऐषआराम करण्यांत खर्च झालें. शिवाजी राजे यांस, ब्रिटिश सरकाराकडून, नेमणूक व तंजावर राज्याच्या वसुलाचा पांचवा हिस्सा मिळून दरसाल १०,८०,९९३ रुपये मिळत असत. अर्थात् शिवाजी राजे यांस सुत्रोपभोग व ऐषआराम, यांना लागणारी सांपत्तिक अनुकूलता प्राप्त झालेली असल्यामुळे, त्यांनी आपल्या आयुष्याचा सर्व काळ चैनीत व विलासांत घालविला. तो ता. २५ आक्टोबर इ० सन १८५५ रोजी मृत्यु पावला. त्यास औरस पुत्रसंतती नव्हती. त्या वेळीं प्रसिद्ध लॉर्ड डलहौसी हा हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल (कारकीर्द इ० सन १८४८-१८५६;) होता. त्यानें इ० सन १८४९ मध्ये एक जाहिरनामा काढून त्या अन्वये पंजाब प्रांत खालसा करून ब्रिटिश साम्राज्यास जोडला होता. खालील ब्रम्हदेश ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेखाली आणला होता. सातारा येथील शेवटचा राज्यकर्ता, आणि राजे प्रतापसिंह [पदभ्रष्ट ता. ५ सप्टेंबर इ० सन १८३९; मृत्यु काशी येथें प्रतिबंधांत ता. १४ आक्टोबर इ० सन १८४७; दुपार नंतर तीन वाजतां] याचा धाकटा भाऊ शहाजी ऊर्फ अप्पासाहेब (मृत्यू ता. ५ एप्रिल इ० सन १८४८) हा मृत्यू पावल्यावर, त्यास औरस पुत्र संतती नसल्यामुळे, लॉर्ड डलहौसी यानें दत्तक घेण्यास मंजुरी देण्याचें नाकारलें; आणि “ त्यानें असें तत्व आंखून टाकलें होतें कीं, ‘औरस वारसदाराच्या अभावामुळे, जीं मांडलीक संस्थानें, ब्रिटिश सार्वभौम सरकारास स्पष्ट आणि निःसंशय रीतीनें मिळालेली आहेत, त्या संस्थानाचा ताबा घेण्यास कर्तव्य आणि राजनीति, ह्या दान्हीर्ही गर्ष्टीचा विचार करतां, उलटपक्षी कांहीं कारण नसेल तर तें सरकार बांधलें गेलेलें आहे. ’ या तत्वाप्रमाणें इ० सन १८४८ मध्ये

सातारचें राज्य खालसा करण्यांत आलें. झांशी संस्थानाचाही इ० सन १८५३ मध्ये तसाच निकाल लावण्यांत आला आणि इ० सन १८५४ मध्ये नागपूर खालसा करण्याची वेळ आली तेव्हां लॉर्ड डलहौसी यानें मोठ्या कटकळीनें असें प्रसिद्ध केलें कीं, “ ब्रिटिश सत्तेखालीं तेथील प्रजाजनास कायमचें आणण्यानें त्यांची भरभराट व सुखवृद्धि यांत भर पडेल, अशी माझी खात्री झाल्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही फायद्याकडे लक्ष देऊन मला ही योजना अमलांत आणण्याची प्रवृत्ति होणार नाही. ” हिंदुस्थानांतोळ कोणतेही संस्थान ब्रिटिश सार्वभौम सत्तेची मंजुरी आणि बहाली मिळाल्याशिवाय दत्तक वारशाकडे जाऊं शकत नाही, ही दीर्घकालीन वद्विवाट व परंपरा असून, यावर उभारलेल्या राजकीय धोरणाच्या सर्वमान्य तत्त्वाबद्दल कोणालाही तिळमात्रसुद्धां संशय नव्हता आणि दत्तक वारसाच्या हातीं संस्थान जाऊं नये, असें खुद्द डलहौसी याचेंसुद्धां म्हणणें नव्हतें; परंतु जीं संस्थानें ब्रिटिश सरकारानेच वस्तुतः उत्पन्न केली आहेत, अगर ज्या संस्थानांचा पूर्वास्थितीवरून ब्रिटिश सरकाराशीं मांडलांक अगर आश्रित संस्थानें म्हणून संबंध आहे त्या संस्थानांना ‘ राजकीय धोरण ’ याच सुद्धावर दत्तकाची मंजुरी देणें नाकारण्याचा आपणाला हक्क आहे, असें त्याचें म्हणणें असून, त्यानें तो विशेष अधिकार तशा रीतीनें बजाविलाही होता. त्यामुळें त्यानें दत्तक घेण्याला रुकार देण्याचें नाकारलें, तर तें संस्थान खालसा होऊन ब्रिटिश साम्राज्यांत सामील केलें जात असें. शिवाय राजकीय सुमृऱ्युच्या ह्या प्रकाराहून एतद्देशीय राजघराण्याच्या प्रजेला दुसरी कोणतीही गोष्ट अधिकसुईवाची वाटणें शक्य नाही असें त्यास वाटत असे.*” British Dominion in India पान ३२८-३२९

* “ तथापि लॉर्ड डलहौसीनंतर, लॉर्ड कॅनिंग ह्या गव्हर्नर जनरलच्या कारकीर्दीत, औरस संततीच्या अभावीं, आपआपला घर्म, जात, अगर घराणें यांतोळ निर्बंध अगर चालीरीति यांना अनुसरून, जोंपर्यंत एतद्देशीय राज्यकर्ते, ब्रिटिश सरकारच्या सार्वभौम सत्तेशी राजनिष्ठपणें वागत आहेत आणि त्यांच्याशीं केलेले करारमदार इमानेइतबारें पाळीत आहेत, तोंपर्यंत त्यांना दत्तक घेण्याचा हक्क असल्याचें, ब्रिटिश सरकाराकडून, कायदेशीररीत्या

पदा) थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे लॉर्ड डलहौसीच्या कारकीर्दीत, पंजाब व खालील ब्रह्मदेश हे युद्धामुळे, आणि सातारा, झांशी व नागपूर ही संस्थाने औरस पुनसंततीच्या अभावी खालसा होऊन—इ० सन १८५४ पर्यंत हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्यांत सामील झाली व त्यानंतर इ० सन १८५६ मध्ये ता० ७ फेब्रुवारी रोजी “ असह्य अव्यवस्थित राज्यकारभार ” या मुद्द्यावर औधचा वजीर वाजिद अल्लोशाहा, यास पदभ्रष्ट करून, लॉर्ड डलहौसी यानें तें औधचें राज्य ब्रिटिश साम्राज्यांत सामील केलें व तो महिना संपण्याच्या पूर्वीच, त्याने गव्हर्नर जनरल या नात्याची अधिकारसूत्रे लॉर्ड क्यानिंग याच्या हवाली करून तो इंग्लंडांत परत गेला. म्हणजे इ० सन १८४८ मध्ये लॉर्ड डलहौसी याची गव्हर्नर जनरल या नात्याची कारकीर्द हिंदुस्तानांत सुरू झाल्यानंतर इ० सन १८४९ पासून निरनिराळ्या मुद्द्यांवर व कारणांनी, एतद्देशीय राज्ये खालसा करून तीं ब्रिटिश साम्राज्यांत सामील करित राहाण्याचें जें राजकीय धोरण त्यानें अमलांत आणिलें होतें, तें इ० सन १८५६ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत तो आपली अधिकारसूत्रे क्यानिंग याच्या हवाली करून इंग्लंडमध्ये परत गेला, तोपर्यंत सारखें चालूच ठेविलें होतें. अर्थात् ज्या ठिकाणी नागपूर व औधसारखी बडी बडो संस्थाने इ० सन १८५४ व इ० सन १८५६ मध्ये खालसा झाली, त्या ठिकाणी तंजावरसारखे छोटें संस्थान “ औरस संततीच्या अभावी ” मधील इ० सन १८५५ या वर्षीत, जिवंत राहणें शक्यच नव्हतें. शिवाय इ० सन १७९९ मध्ये [ता० २५ आक्टोबर] तंजावरकर सरफोजी राजे व इंग्रज यांच्यामध्ये झालेल्या तहाअन्वये तंजावर संस्थानची सर्व राजसुत्रे व सर्व राजसत्ता पूर्वीच इंग्रजांच्या हातांत गेली होती; आणि तंजावरचा राज्यकारभार “ तेथील राज्यकर्त्यांच्या नांवाने ” इंग्रज चालवीत असल्यानें, तंजावरकर हे इ० सन १८५५ पर्यंत नामधारी राज्यकर्ते म्हणून ओळखले जात होते. इ० सन

मान्य करण्यांत आले असून, त्यामुळे लॉर्ड डलहौसी याचें हें एतद्देशीय राज्ये खालसा करण्याचें तत्त्व, व्यवहारदृष्ट्या पूर्णपणे रद्द करण्यांत आले, ह्या गोष्टीचाही या ठिकाणी उल्लेख करणें अस्थानी होणार नाही.” (Page 329)

१७९९मध्ये, तंजावरकर व इंग्रज यांच्यामध्ये तह होऊन तंजावरची राजसत्ता पूर्वीच कंपनीसरकारच्या हातांत गेलेली होती. परंतु तसा तह न होता व तशी राजसत्ता इंग्रजांच्या हातीं न जातां जरी ती इ० सन १८५५ पर्यंत तंजावरकरांच्याच हातीं राहिली असतां तरीसुद्धां औरस संततीच्या अभावानें, डलहौसीच्या कारकीर्दीत तें संस्थान—जेथे नागपूरसारखें बडें राज्यही जिवंत राहिलें नाहीं, तेथे हें तंजावरचें छोटें संस्थान—जिवंत राहणें शक्यच नव्हतें, हें उघड आहे. परंतु तंजावरची राजसत्ता तर आर्धांच इंग्रजांच्या हातीं गेलेली होती. त्यामुळे लॉर्ड डलहौसी यानें तंजावरचें राज्य खालसा केलें, असें म्हणण्यापेक्षां, पूर्वीच इ० सन १७९९ मध्ये खालसा केलेल्या तंजावर राज्याच्या राज्यकर्त्यांचा तेथील गादीवरील नामधारी हक त्यानें इ० सन १८५५मध्ये औरस संततीच्या अभावां, काढून टाकून, तें राज्य राजरोसपणें त्यानें ब्रिटिश साम्राज्यांत सामील केल्याचें जाहीर, केलें असेंच म्हणणें अधिक संयुक्तिक होईल, हें उघड आहे.

शिवाजीराजे इ० सन १८५५मध्ये (ता० २९ ऑक्टोबर) तंजावर येथे मृत्यु पावला. त्यांस सयदंबाबाई, पद्माबाबाई, व कामाक्षी अंबाबाई अशा तीन स्त्रिया होत्या. त्यांपैकी त्याच्या पहिल्या दोन्ही स्त्रिया त्याच्या हयातीतच मृत्यु पावल्या. तिसरी कामाक्षी अंबाबाई ही इ० सन १८९२ पर्यंत हयात होती. शिवाजीराजे यांस सयदंबाबाईपासून फक्त दोन कन्या झाल्या. पुत्रसंतती झाली नाहीं. म्हणून त्यानें आणखी सतरा लग्नें केलीं तरी सुद्धां अखेरीस औरस संतती झाली नाहींच. त्यांपैकीं अकरा राण्या व सर्वांत वडील राणी कामाक्षी अंबाबाईसाहेब ह्या शिवाजी राजाच्या मागे पुष्कळ वर्षे जिवंत होत्या. शिवाजीराजे मृत्यू पावल्यावर त्यांच्या राण्यांस नेमणूका होऊन त्यांना राजवाड्यांत राहण्याची परवानगी मिळाली. परंतु त्यांची खाजगी मालमत्तासुद्धां त्यांच्याकडून काढून घेण्यांत आली. परंतु कामाक्षीअंबा व इतर राण्यांनीं तंजावरचें राज्य परत मिळविण्याबद्दल पुष्कळ खटपट केली व ईस्ट इंडिया कंपनीबरोबर आपली खाजगी मिळकत परत मिळविण्याबद्दल पुष्कळ वर्षे त्यांनीं कज्जा चालविला. त्यांची राज्य परत मिळविण्याची

खटपट तर निष्कळ झालेच परंतु अखेरीस तंजावरच्या राजघराण्याची खासगी दौसत तंजावरच्या राण्यांकडे ठेवावी, असे कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर यांनी ठरविल्यामुळे, ही त्यांची खाजगी मालामिळकत त्यांना एकदांची परत मिळाली. राणी कामाक्षीबाई ही फार उदार व धार्मिक होती. तंजावर येथील बृहदीश्वराचे देवस्थान, इतर दुसरी देवस्थाने व धर्मादाय यांचा व्यवस्था तंजावरच्या राजवाड्यांतून होत आली होती, ती तिने आपल्या हयातीत मोठा नमुनेदार व उत्कृष्ट ठेविली होती. ती इ० सन १८९२ मध्ये व शिवाजी राजे याच्या पाश्चात् त्याच्या विद्यमान राण्यांपैकी शेवटची राणी जिजाबाबाईसाहेब ही इ० सन १९१२ मध्ये; [ता. ३ मे रोजी] मृत्यु पावली. शिवाजीराजे यांस औरस पुत्रसंतती नसून फक्त दोन कन्या होत्या. त्या दोन्हीही कोल्हापूर येथील जुन्या मराठी घराण्यापैकी श्रीमंत सखाराम रावसाहेब मोहिते हंबीराव यांस दिल्या होत्या. त्यापैकी पहिली कन्या लग्न झाल्यावर अल्पवयांतच कालवश झाल्यामुळे दुसरीही कन्या सखाराम रावसाहेब यांसच दिली होती. तिचे नांव विजय मोहना मुक्तबाबाई साहेब हें असून तिला इंग्रज सरकाराकडून दरमहा तीन हजार रुपये पेन्शन, व “ प्रिन्सेस ऑफ् तंजावर ” असा किताब होता; व लॉर्ड नार्थब्रुक यांच्या कारकीर्दीत (कारकीर्द इ. सन १८७२ | १८७६.) त्यावेळचा मद्रास येथील गव्हर्नर लॉर्ड होवर्ट यांच्या शिफारशीवरून, तिला तेरा तोफांची सलामी देण्यांत आली होती. शिवाजीराजे यांच्या या मुलीचा पुत्रवंश, व बहिणीचा वंश सांप्रत तंजावर येथे आहे. ब्रिटिशसरकाराने इ. सन १८५५ मध्ये तंजावर येथील सर्व राण्या व राजघराण्यांतील आसंबंधी लोक यांना ज्यांच्या त्यांच्या दर्जाप्रमाणे नेमणुका करून दिल्या होत्या, व इ. सन १८६० मध्ये ५४२८२० रुपयांची तैनात तंजावरच्या राजवाड्याकडे खर्चा पडत होती तथापि राजघराण्यांतील पुष्कळ लोक आतांपर्यंत कालवश झाल्याने आजतागायत ही रक्कम पुष्कळच कमी कमी होत आलेली आहे. तंजावरची राजकन्या विजयमोहना मुक्तबाबाईसाहेब हिला एक कन्या होती. ती बडोदे संस्थानचे सध्याचे अधिपति श्रीमंत. महाराजा सयाजीराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेर

बहादूर+ यांस दिली होती; * तिचें नांव लक्ष्मीबाईसाहेब, [पहिल्या चिमणा-बाईसाहेब] हें असून ती अल्पवयांतच एक पुत्र होऊन मृत्यु पावली. याच मुलाचें नांव फत्तेसिंह हें होतें. युवराज फत्तेसिंहराव हा इ. सन. १९०८मध्ये बडोदें येथें मृत्यु पावला. त्यास प्रतापसिंह या नांवाचा एक मुलगा व दोन कन्या आहेत; व हाच तंजावर येथील राजघराण्याचा आज मित्तीस शिल्क राहिलेला कन्येचा वंश आहे. तंजावरच्या राण्यांनीं आपल्या खाजगी दौलतीकरितां शिवाजीराजे व प्रतापसिंहराजे हे दोन मुलगे दत्तक घेतले होते, व त्यांना इंग्रजसरकारकडून नेमणुका मिळत होत्या. शिवाय तंजावरच्या राजघराण्याकडे खाजगी मोकाशाचीं १९० गांवें व जमिनी वगैरे

+ मराठेशाहींत खालीलप्रमाणें किताब होते, ते:—

१ शिंदे—अलिजाबहादूर.	७ कंपनी—इंग्रजबहादूर.
२ होळकर—सुभेदारसाहेब.	८ टिपू—सुलतान बहादूर.
३ गायकवाड—सेनाखासखेल समशेर	९ सुरापूरकर नाईक—बहिरीबहादूर.
	बहादूर.
४ भोंसले—सेनासाहेब सुभा.	१० घोरपडे—सेनाधुरंधर.
५ आंग्रि—वजारतमाहा सरखेल.	११ वाडीकर सांवत—राजे सांवत
	बहादूर
६ नारो शंकर—राजे बहादूर.	१२ विंचूरकर—उमदेतुलमुल्क बहादूर
- हैद्राबादकर निजाम याचा किताब “ मुजफर उल् मुमालिक निजामउल्-मुल्क नीरफर खंदे अल्लीखान बहादूर फत्तेजंग ” हा असून मराठशाहींतील पत्रव्यवहारांत त्याचा उल्लेख “ हैद्राबादकर ” व “ भागानगरवाले ” असा केलेला आढळतो.

* लग्न ता. ६ माहे जानेवारी इ. सन १८८० रोजी बडोदें येथें नजर-पागेंत झालें.

१ फत्तेसिंहाचा जन्म ता. ३ भागष्ट इ. सन १८८३

२ तंजावरकर चिमणाबाई महाराणी हिचा मृत्यु क्षयरोगानें ता. ७ मे १८८५ सालीं झाला. त्यावेळीं तिचें वय २१ वर्षांचें होतें.

मिळून बरेंच उत्पन्न असून, तंजावरचें मराठा राज्य नष्ट झालें तरी “ तंजावरचें राजघराणें ” हें नांव आजतागायत दक्षिण हिंदुस्थानांत अस्तित्वांत आहे.

तंजावरच्या दुर्दैवी संस्थानाची—मराठ्यांच्या थेट दक्षिणेकडील छोटे-खानी लष्करी वसाहतीची—शोचनीय हकीकत थोडक्यांत वर लिहिल्याप्रमाणें आहे. “ इकडे मराठा संघानें मोंगलांच्या फौजेशी लढून आपली इभ्रत कायम राखिली, व वीस वर्षे झगडून गेलेले स्वातंत्र्य परत मिळविलें, तर तिकडे या वसाहतवाल्यांनीं मराठा संघांत सामील होण्याचें नाकारून, आपलें आपण रक्षण करण्याच्या भानगडींत, कर्नाटकमधील लढायांच्या फेऱ्यांत मात्र आपणांस पाडून घेतले. त्यानंतर इ० सन १७६२ पासून प्रमुख स्वतंत्र संस्थानांतून तंजावरचें नांव रद्द झालें. या तंजावर संस्थानानें महाराष्ट्र-मातेशीं आपला असलेला संबंध जर तोडला नसता तर, इ० सन १७६२-१७९२ पर्यंत मराठ्यांनीं ज्या ज्या स्वाऱ्या केल्या, व ज्या स्वाऱ्यांत त्यांना नेहमीं यशच मिळत गेलें, व ज्यांत हैदर व टिपू यांना जबर खंडणी व पुष्कळ सुलूख देणें भाग पडून नंतर काहींसा या स्वाऱ्यांचा जोर कमी झाला, त्या स्वाऱ्यांत या संस्थानाचें मोठें नांव झालें असतें, यांत कांहींही संशय नाही. त्याचप्रमाणें, वरील कारणामुळेच, म्हणजे त्या संस्थानानें मराठा संघा-पासून अलग राहून, आपली आपण सोय पाहिली, या कारणामुळेच गुत्ती संस्थानाचाही दुर्दशा झाली. ह्या छोटेखानी वसाहतीच्या हकीकतीपासून जो घडा शिकावयाचा आहे, तो हाच आहे. आणि मराठा साम्राज्य जुटीनें असलें तर प्रबळ, पण जर का जूट फुटली, तर आपल्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्याच्या कामीं कुचकामांचें; मराठा साम्राज्याची शक्ति व त्याचें दौर्बल्य, यांची कल्पना ही याच घड्यापासून उत्तम प्रकारें होत आहे.” (Rise of the Maratha Power; Page 253-255) आणि इतभागी अशा या तंजावरच्या राज्याच्या उच्छेदाचा इतिहास वाचल्यावर, त्याबद्दल कोणालाही अत्यंत खेद वाटल्याशिवाय राहणार नाही, हें उघड आहे.

समाप्त.

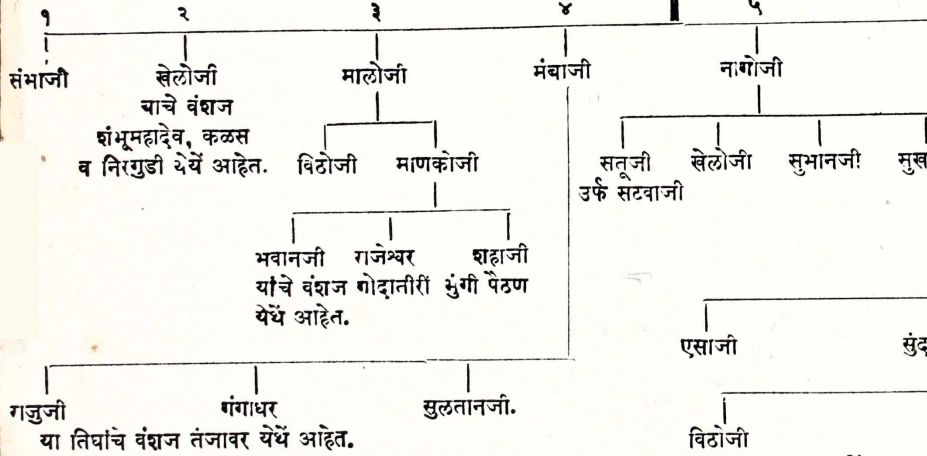
बाबाजी राजे भोंसले.

जन्म इ० सन १५३३

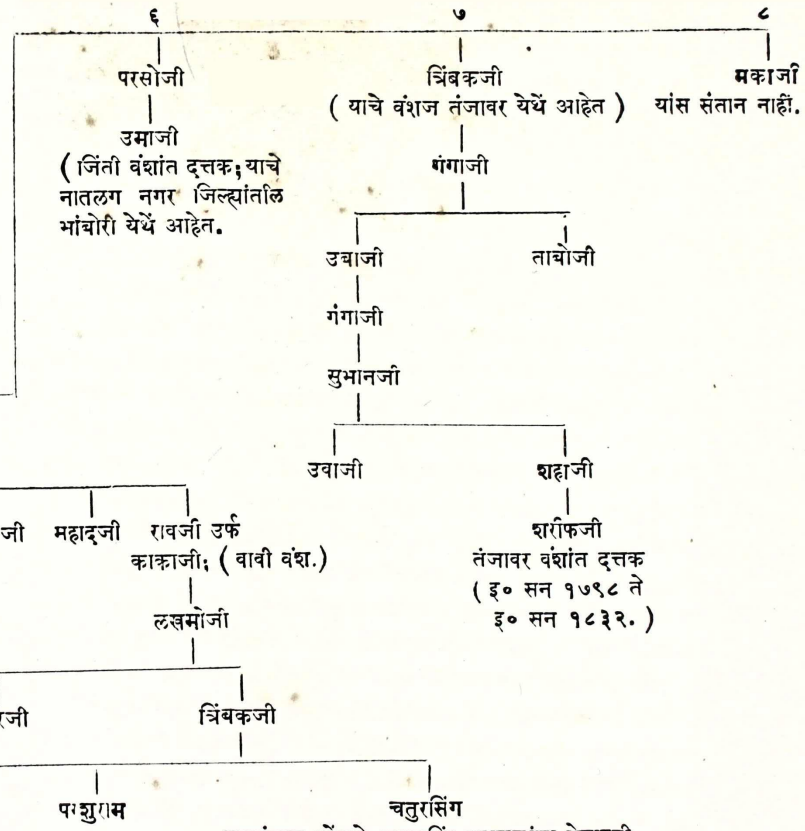
पालोजी राजे भोंसले.
पुत्र दोन; शहाजी राजे,
व शरीफजी राजे.
(वंशावळ पहा.)

विठोजी राजे भोंसले जन्म इ० सन १५३३; मृत्यु
इ० सन १६२२; (" शके १५४५ रुधिराद्वारी
नाम संवत्सरे फसली सन १०३३ या सालीं विठोजी
राजे भोंसले यास कसबे बावी गंगातीर येथें देव-
आज्ञा जाहली.

पुत्र आठ त्यांची वंशावळ.

सातारा राजघराण्यांत दत्तक. यांस राजारामानें दत्तक
घेऊन त्याचें नांव शाहू उर्फ आबासाहेब हें ठेविलें.
इ० सन १७७७ मध्ये रामराजा मृत्यु पावल्यावर
गादीवर आठ्ठा; मृत्यु; इ० १८०८ मध्ये.

बळवंतराव भोंसले. प्रतापसिंह महाराजांचा सेनापती.
शाहू ऊर्फ जंगलीमहाराज. यांस प्रतापसिंह महाराजांन
इ० सन १८४५ मध्ये दत्तक घेतलें हेत.

E

114

